

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LIX

Sa. 224

Nisan 1995

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

SEVER, YRD. DOÇ. DR. HÜSEYİN : Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında (M.Ö. 1970-1750) Yerli Halk ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler	1
ÖZAKTÜRK, MEHMET : Ankara Anıtı'nın (Monumentum Ancyrantum) İlk Caput'unda Değinen İ.Ö. 44 ve 43 Yılı Olayları	17
KOCA, DOÇ. DR. SALİM : Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri	55
KURT, DR. YILMAZ : Çorum Sancağı Kişi Adları (XVI. Yüzyıl)	75
YAZICI, DOÇ. DR. NESİMİ : Osmanlı Son Döneminde Libya'da Türk Dilinin Öğretimi Üzerine Bazı Gözlemler	121
SONYEL, PROF. DR. SALÂHI R. : İngiliz Yönetiminde Kıbrıs Türklerinin Varlık Savaşımı (1878 - 1960)	133
ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR : (Amerikan Belgeleri ile) Orta Doğu Komutanlığı'ndan Bağdat Paktı'na 1951 - 1955	189

Kitap Tanıtma :

ARIKAN, ZEKİ : Necdet Sakaoğlu : <i>Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı</i>	237
İLGÜREL, PROF. DR. MÜCTEBA : Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu : <i>Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)</i>	242

Nekroloji:

İLGÜREL, PROF. DR. MÜCTEBA : Orhan Şaik Gökyay'ın Ardından (1 resim ile birlikte)	245

BELLETEN

ISSN 0041-4255

BELLETEN

Cilt: LIX

Nisan 1995

Sayı: 224

YENİ BELGELERİN IŞIĞINDA KOLONİ ÇAĞINDA (M.Ö.
1970-1750) YERLİ HALK İLE ASURLU TÛCCARLAR
ARASINDAKİ İLİŞKİLER*

Yrd. Doç. Dr. HÛSEYİN SEVER

Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ilişkilere ilk işaret olabilecek Summerce, Akadca bilgiler mevcut olup, bu konuda Adap Kralı Lugal-Anne-mundu ve Uruk Kralı Lugal-zaggesi, Amanos dağları ile yukarı memleketten bahsetmektedirler.

Akad Kralı Sargon (Šarru-kênu) da “gümüş dağları” diye adlandırdığı, Toros dağlarına gittiğinden bahsetmektedir. Daha eski kaynaklara dayanan ve Boğazköy’de yapılmış olan kazılarda bulunan “šār tamḫari”= (savaşın kralı) metinlerinde, Sargon’un krallığının üçüncü yılında Anadolu’ya yapmış olduğu bir seferden bahsedilmektedir. Bu seferi, Anadolu’da Puruḫhattum= (Puruḫattum) şehrindeki Akadlı tüccarların baş temsilcisi Nûr-Dagan’ın “Biz muharip değiliz” diyerek, Sargon’u yardıma çağırdığından ve bu seferi başlatmış olduğundan bahsedilmektedir.

Yine Anadolu’da bulunmuş olan ve Akadlı Naran-Sîn’e âit olduğu bilinen yarı mitolojik bir belgede, Puruḫhattum, Kaniš, Ḫatti ve Kuššara şehirlerinin de dâhil edildiği 17 adet Anadolu şehrinin krallarının Naram-Sîn’e karşı yaptıkları savaşlar anlatılmaktadır¹.

* Tarihleme hakkında bkz. H. Sever, Yeni Belgelerin Işığında Asur Ticaret Kolonileri Çağı Kronolojisinin Yeniden Değerlendirilmesi. (Uluslararası I. Hititoloji Kongresi, 19-21 Temmuz 1990-Çorum, s. 134-139).

¹ E. Bilgiç, M.Ö. 2000 Yıllarında Mezopotamya Anadolu Arasındaki Ticari Münasebetler. (IX. Coğrafya Meslek Haftası, 22-29 Aralık 1954, s. 193-202).

Ayrıca, Gudea da kitabelerinde Anadolu'daki Hahhum'dan altın ve Urşu (Urfa)'dan da kereste getirdiğinden bahsetmektedir.

Anadolu ile Mezopotamya ilişkileri: Alişar, Kalkolitik ve eski Bronz çağları ile, Truva'nın I. ve II. tabakalarında bulunmuş olan ve her ne kadar üzerlerinde çivi yazısı olmasa da, piktografik bitki motifleri taşıyan Mezopotamya kökenli silindir mühürlere rastlanmıştır bulunmaktadırlar².

M.Ö. 2000'li yıllarda, güney Mezopotamya'daki Babil'de olduğu gibi, kuzey Mezopotamya'daki Asur'da da mülkiyet anlayışı değişmiş, Sumerlilerin eski devlet mülkiyet sistemi yerine şahsi mülkiyet sistemi hâkim görüş hâlini alması ve gelişme neticesi olarak, Asur devleti ve halkı sür'atle kalkınmış, dışarı açılma ihtiyacı duyulmuş ve alış-veriş şartları bakımından Anadolu en müsâit pazar sayılmıştır. Bunun neticesi olarak da 1900'lü yıllarda Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri kurulmuştur.

Kolonilerin merkezi Kültepe (Kaniş) olmuştur. Kârüm ve wabartum adı verilen diğer şübeler, en büyük kârüm olan bu merkeze bağlanmışlardır. Diğer adı geçen bütün bu ticaret merkezleri Kaniş'den tâlimat almışlardır. Büyük sermaye sahipleri Asur'da şirketler kurmuşlar, buradan da Anadolu'ya yayılarak, tappaû diye adlandırdıkları, şamallû adını verdikleri ticari ajanlar ve yardımcıları bu şirketler adına ve kendi hesaplarına: ayna, tarak gibi süs eşyasına, zamanın modasına uygun çeşitli kumaşlara ve kalaya kadar Anadolu'dan talep edilen maddeleri kara eşek kervanları ile, Dicle ve Fırat nehri boylarından çıkıp çeşitli küçük, büyük ticaret merkezlerine uğrayarak, alış-veriş yapıp yapıp Kaniş'e kadar ulaşmaktaydılar.

Yukarıdaki mallara karşılık Asurlu tüccarlar, Anadolu halkının istihsâl ve imâl ettikleri kıymetli taşları, madenleri, bilhassa altın, gümüş ve bakırı Asur'a taşımışlardır.

Yerli (Anadolulu) krallara bağlı şehirler tepeler üzerinde ve kaleler içinde kuruluyordu. Asurlu kolonistler ise, bu şehirlerin eteğinde, dışında bir nevi serbest pazar yeri şeklinde kârüm ve wabartumları kurmuşlardır.

Anadolu, en eski çağlardan beri, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ile iklimi bakımından çeşitli kavimlerin ilgi odağı hâline gelmiş ve yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı da zaman zaman istilâlara uğramıştır. İşte Asurlu tüccar-

² A.M. Mansel, Eski Yakın Doğu ve Ege Tarihinin Ana Hatları, s. 70, İstanbul-1945. (Bu mühürlere benzeyen bitki motifli mühürler için bkz. K. Bittel, Afo XIII, 1939-1940-Berlin).

lar da kuzey Mezopotamya'ya en yakın ve en elverişli bir bölge olan Anadolu'ya ticarî amaçlarla gelmişler, siyâsî veya idârî bir gâye gütmemişlerdir.

Asurlu tüccarların Anadolu'yu tercih sebeplerinden birisi ve en önemlisi de bu bölgede sulh ve sükûn ortamının dâimî mevcudiyetidir. Çünkü ticaret kervanları Asur'dan hareket ettikten altı ay kadar sonra ancak Kaniş (Kültepe)'e ulaşabilmekteydiler. Kervanların emniyetini yerli (Anadolulu) krallar (/beyler) üstlenmişler, bu yüzden bütün yol güzergâhı boyunca da karakollar kurmuşlardı.

Ticarî sistemin kontrolü Mezopotamya'daki Asur'dan Kültepe (Kaniş-Karahöyük)'nin baş kontrolörlüğünde, bütün Anadolu'daki kârum ve wabartumların kontrolü suretiyle işletilmekteydi. Kârum merkezleri yıllık ve beş günden oluşan haftalık vazifelendirilen devrî memuriyet ve hizmetlerle yürütülmekteydi.

Anadolu'da Puruşhattum, Haḥḥum ve Kuşşara gibi büyük şehirlerde rubā'um rabi'um adı verilen "büyük mahalli krallar" vardı. Diğer şehirlerdeki rubā'um adı verilen krallar da bunlara bağlı idiler. Aynı zamanda, normal olarak şehir ve yakın çevresini idâre eden müstakil krallar da bulunuyordu. Kültepe metinlerinde müstakil olarak ülkesini idâre eden kadın beyler (rubātum)'den de bahsedilmektedir. Rubātum'lar eşi rubā'um rabi'um veya yalnız rubā'um ile birlikte ülkeyi idâre ettikleri gibi ayrıca müstakil olarak da tek başına ülkesini idâre etmekteydi.

Yine bâzı memuriyet unvanlarından da anlaşıldığı üzere, şekillenmiş saray teşkilâtı da vardı. Krallıklar ve şehirler kendi içlerinde halkın işlerini sistemli ve kontrollü yürütmek üzere de teşkilâatlanmış ve bir nevi lonca teşkilâtı kurmuş bulunuyorlardı. Bu dönem Orta Çağın lonca sisteminin bir başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu sistem daha sonraları Selçuklu İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde daha da gelişmiş olarak son zamanlara kadar devam edegelmiştir. Bu gün hâlâ kutlanmakta olan Kırşehir "AHÎ EVRAN" şenliklerinde bu meslek teşkilâtı, terbiye ve geleneği yaşatılmaya çalışılmaktadır.

Yerli halk tarafından altın, gümüş ve bakır istihsal edilmekte, çeşitli yerli kumaşlar dokunmakta olup, ayrıca ticari hayatta da pek aktif bir rol aldıkları görülmektedir. Bunların dışında, esâs itibariyle saraylarda çalışan memurların dışında, yerli halkın basit ziraatçı hayatı yaşadığı anlaşılmaktadır.

Yerliler de kendi aralarında bazen Asurca çivi yazısı ile mektuplaşmaktaydılar. Birbirlerinden daha çok ev, arsa, koyun, hububat, bal, yağ v.s. alış-verişi yapmaktaydılar. Asurlu tüccarlar ile yerlilerin ayrı takvimleri, mühletleri olduğu gibi, ayrı ağırlık ölçüleri de bulunduğu anlaşılmaktadır. “ina abān mātīm šaqālu”=“memleketin taşı (ağırlık ölçüsü) ile tartmak” deyimini burada vermekle, yukarıdaki söylenenleri teyid etmiş oluyoruz.

Anadolu halkının hukuk anlayışına da temas edecek olursak, rubā'um rabī'um denilen büyük ve rubā'um adı verilen küçük şehir krallıklarının yanında, müstakil olarak kendi krallığını idâre eden şehir kraliçelerinin de mevcudiyeti gibi, yerlilerin birbirleriyle ve yerli kadınlarla Asurlu tüccarların evlenme ve boşanmalarda, erkek ve kadının eşit haklara sahip olduklarını görmekteyiz. Şimdiye kadar neşredilmiş metinler arasında bu konularda ele geçmiş vesikalar maalesef ancak otuz civarında olup, çok azdır. Bu belgeler sayesinde, eski Asur ve Anadolu'da kızların çocuk yaşlarda nişanlanması olayına da şahit olmaktayız. Anadolu'da bu olaya “beşik kertmesi” denmektedir³.

Ayrıca, başka bir metinde ise, daha önce bahsi geçen beşik kertme olayı gerçekleştirilmiş, fakat esas muhatap olan çocukların babaları vefat ettiği için büyük ağabeyler söz sahibi olmuşlardır. Ancak bu metinde bahsedildiği üzere, dâmât adayına nişan hediyesi olarak vâdedilen “bel kemeri” verilmediği için, aynı zamanda erkeğin beklemekten yaşı çok geçmiş olduğundan, mahkemeye müracaat ederek şahitler huzurunda nişanın bozulduğuna ve erkeğin başka Asurlu bir kız ile evlenebileceğine karar verildiğine şahit oluyoruz⁴.

Bunun dışında, esâsında Sami satın alma, evlenmesi (= Kauf-Ehe) ve “Levirat” adı verilen, kocası ölen gelinin ev içindeki başka bir erkekle evlendirilmesi sistemine bağlı olarak hayatlarını sürdüren Asurlular da, şâyet Anadolu'da yerli bir kadın ile evli iseler, Anadolu'nun başka neresinde olurlarsa olsunlar, ikinci bir kadın ile evlenemeyecekleri, şahitler huzurunda ve belgelerle tanzim edilmekte, Asur'a döndüklerinde ise, orada uzun zaman kalacakları için, “qadištum” adı verilen hafifmeşrep bir kadınla, muvakkat bir zaman için evlenebilecekleri de kaydedilmektedir.

³ K. Balkan, Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması. (Belleten, cilt LI, sayı: 200) Ağustos-1987, s. 417-427.

⁴ H. Sever, Anadolu'da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kaniş Kârumu Kararı. (Belleten, LVI, sayı: 217, Aralık 1992).

Hukukî evliliklerde, evlendiklerinden itibaren iki sene içinde, kadın eşine çocuk doğuramaz ise, o zaman bizzat kendisi bir kadın esireyi kocası için satın alacak, istenilen çocukları elde ettikten sonra evlilik hayatları yine eskisi gibi normal şekilde devam edecektir.

Yukarıda kısaca arzetmeye çalıştığımız bu bilgileri biz, Kültepe veya daha geniş bir ifadeyle "KAPADOKYA TABLETLERİ" adı verilen ve M.Ö. 2000'li yılların başında Anadolu'da Ticaret Kolonisi kurmuş olan Asurlu tüccarlar ile, kısmen de Anadolu yerlilerinin bıraktıkları vesikalardan öğrenmekteyiz.

Asur ve Mezopotamya tarihine daha etraflı bir şekilde nüfûz imkânı veren bu vesikaların, Asur'dan çok Anadolu topraklarında ele geçmesi ise, Türk bilim âlemi için olduğu kadar, dünya yüzündeki bütün Eskiçağ tarihçileri ve Assyriologları için de büyük bir fırsatı ortaya koymuş bulunmaktadır. Bugün mevcut sayıları onbeşbine yaklaşan bu tabletler, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde korunmakta olup, Prof. Dr. Emin Bilgiç başkanlığında kurulmuş olan Neşriyat Heyeti tarafından "AKT = Ankara Kültepe Tabletleri" adı altında seri yayınlara devam edilmektedir⁵.

Bu belgeler, eski Asur Çağı stilinde çivi yazısı ile yazılmış olup, esâs itibâriyle daha önce de bahsedildiği veçhile, ticarî maksatlarla gelmiş olan Asurlu tüccarların alış-verişleri ile ilgili muâmelelerden, az da olsa evlenme-boşanma, taşınmaz mal ve köle alım-satımı ile ilgili konulardan oluşmaktadır.

Vesikaların esas konusu iktisâdî ve ticarî olması sebebi ile, Koloni Çağı'nın siyâsî, idârî, sosyal ve dinî hayatına ait bilgileri de bu vesile ile öğrenmiş oluyoruz⁶.

Bu çağda, Anadolu ile Kuzey Mezopotamya arasında yapılan bu ticaretten her iki ülke de büyük kârlar sağlamışlardır. Çünkü, Asur'dan getirdikleri bir malı Anadolu'da en az iki katına satıyorlardı. Tüccarlar Anadolu şehirlerinde bile, kendi aralarında yaptıkları alış-verişlerde, borç alma ve borçlanmalarda, yıllık % 60 civârında fâiz uyguladıkları halde, yerli (Anadolulu) halka ise, bazen % 240'lara varan yüksek fâizlerle borç para vermişler, bu su-

⁵ AKT = Ankara Kültepe Tabletleri (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1990) I vd.

⁶ H. Sever-S. Çeçen, New Developments About Anatolia's Social History According to the II. Level Documents in Kültepe. (Belleten LVII, sayı: 218, Nisan-1993), s. 41-51.

retle yerli halkı kendilerine bağımlı kılmışlar, iktisâdî bakımdan yerli halk üzerinde nüfûz sahibi olarak onları, işlerinde gündelikçi olarak çalıştırmışlardır⁷.

“maşqaltum pānitum” = “ilk ödeme” yâni birinci taksit ve “maşqaltum şanitum” = “ikinci ödeme” ikinci taksit tâbirlerinin kullanıldığı Kt. b/k-38 numaralı metinde görüldüğü üzere, bu çağda ödemelerin taksitle yapıldığını anlıyoruz. Tüccarlar arasında veya yerli halkla olan borç mukavelelerinde, eğer borçlu olan şahıs borcunu günü geldiğinde ödeyemezse, alacaklının muhâtabı olarak ticaret odası mes’ûl sayılmaktaydı. Borçlu olan şahıs borcunu ödeyemiyorsa, ticaret odası bu borcu karşılamak zorundaydı. Ticaret odaları bilhassa tüccarlara kefil oluyorlardı. Çünkü, tüccarların ticaret odalarında dâima kredi hesapları bulunuyordu.

Anadolu'daki yerli krallara bağıllık yemini eden Asurlu tüccarlar, aynı zamanda ticaret esnasında uymak zorunda oldukları kuralların bulunduğu bir protokolü de birlikte hazırlamaktaydılar. Bu protokol metninde aşağıdaki maddeler bulunmaktadır:

1. Anadolu'daki krallığa bağlı saraya malın cinsine ve miktarına göre vergi verilecek.

2. Getirilmiş olan kaliteli kumaşlardan ilk satın alma hakkı saraya tanınacaktı. Sarayların bazı özel mallar üzerinde: “amütum, aşı’um, birtum ve hūsārum” gibi kıymetli maden ya da taşların ticaretinin yasaklandığı veya izne bağılı olarak, kısıtlı bir şekilde yapılabilme imkânının verildiği.

Ayrıca, yerli krallar da Asurlu tüccarlara protokol anlaşmasına göre bazı garantiler vermekteydiler:

1. Yerli krallar, Asurlu tüccarların kendi resmî kurumları olan kârumlarda kânûnî haklarını saklı tutup, emniyetli bir şekilde korunmalarını temin etmek.

2. Politik ve adlî bakımdan Asur'a bağılı olan tüccarların serbest bölgelerdeki bütün haklarını korumak.

⁷ H.Sever, Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen “kima avāt naruā’im Tâbiri ve Değerlendirilmesi. ‘A.Ü.D.T.C.F.D., xxxiv, 1-2.1990, s. 253 vd.; H. Sever, Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi Bakımından Önemi. (D.T.C.F.D., xxxv.-2, Ankara-1992 s. 247-256).

3. Yerli kralın, hudutları dahilindeki yol güzergâhlarının emniyeti bakımından, soygun ve hırsızlığa karşı tedbir almak.

Asurlu tüccarlar ile Anadolu beylerinin ilişkilerini belgeleyen birinci derecede önemli olan ve 1954 yılında Kültepe'de yapılan kazıda Ib tabakasında ele geçen Kt.f/k-183 numaralı tableti gözden geçirmek gerekir:

Kt. f/k-183

- Öy. 1. a-na kà-ri-im
 Kà-ni-iş qí-bi-ma
 um-ma kà-ru-um
 Ta-am-ni-a-ma
5. ší-ip-ru-ú řa kà-ri-im
 Tur₄-ĥu-mi-it
 a-na ru-ba-im řa Ta-am-ni-a
 a-na ta-mu-im
 ir-ba-am ub-lu-ni-řu-ma
10. um-ma řu-ut-ma a-na
 ší-ip-ri-ma
 a-li ší-ip-ru
 řa a-ba-e-a
- Ay. řa kà-ri-im Kà-ni-iş
15. řu-nu li-li-ku-nim-ma
 iš-ti-řu-nu
 ma-mi-tám a-lá-qí-ma
 ú-ma-za-aĥ-ni-a-ti-ma
 um-ma řu-ut-ma
20. a-lá-am e-pá-ař

ú a-x -xx x-y-tí

[.....]x

[.....]

aK. x [.....]

25. 6 [.....]

ir-ba-am ni-ší-šu-um

ú-za-ku-nu ni-ip-tí

28. a-li-kam e ú-ma-zi-ğu

TERCÜMESİ:

(1-3) Kaniş kârumuna söyle, Tamnia kârumu şöyle der: (6-13) Turğumit kârumunun elçileri Tamnia kralına yemin etmek için (gelip) ona hediye getirdiler ve o (Tamnia kralı) elçilere şöyle dedi: (12-14) Kaniş kârumunun, babalarımın elçileri nerede? (15-17) Buraya gelsinler, onlardan da yemin alacağım. (18-19) (O), bizi hediye için sıkıştırıyor ve şöyle diyor: (20) Şehir yapacağım (21) ve [... ..] (22-24) [.....] (25) 6 [.....] (26) Ona hediye götürdük. (27) (Bu suretle) kulağımızı açtık (dikkatinizi çektik), (tâ ki,) (28) her kim (Kaniş'den Tamnia'ya) giderse, (onu, hediye için) sıkıştırmasınlar⁸.

Bir diğer enteresan belge de, Mama Kralı Anum-ğirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya yazmış olduğu mektup metnidir:

Mama ülkesi ile Kaniş ülkesi birbirine komşu olup, her ikisi de rubā'um denilen krallar tarafından idâre edilmekteydiler. Kaniş ülkesinde Taişama ve Mama ülkesinde de Sibuşa birer hudud şehri idiler. Mektubun esas muhatabı olan Warşama'nın babası olan İnar hayatta iken, mektubu gönderen Anum-ğirbi arasında ideal bir barış hüküm sürmüştü. İnar'ın ölümünden sonra Kaniş ve Mama ülkeleri arasındaki muâhede (mamîtu), İnar'ın halefi Warşama tarafından yenilenmişti. Yazıya konu olan mektup, Warşama'nın elde bulunmayan ilk mektubuna cevap niteliğindedir. Warşama, adı geçen mektubunda, iki ülkenin müşterek sınırlarındaki düşmanlığı karşılıklı ola-

⁸ K. Balkan, Kaniş Kârumunun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşâhedeler." Observations on the Chronological Problems of the Karum Kanis" T.T.K. Basımevi, Ankara-1955. s. 36-37.

rak son verilmesini, yeni bir andlaşma yapılarak hududların eskisi gibi açılmasını talep etmektedir.

Anum-ĥirbi'nin adı geçen mektuba verdiği cevapta ise:

1. Tekrar elçiler gönderilmesine kendisinin de taraftar olduğunu bildirmektedir.

2. Hudud şehri Sibuha'nın kralına karşı Warşama tarafından yapılan ithamları reddetmektedir.

3. Eski muâhede hâlâ yürürlükte olduğuna göre, yeni bir muâhedeyi lüzumsuz bulmaktadır.

4. Warşama tarafından muayyen şartlar yerine getirildiği takdirde, Warşama'nın halkına Mama ülkesinde tekrar seyahat izni verileceğini haber vermekte ve belki de tutsak edilen kimseleri de serbest bırakmak arzusunda olduğunu da beyan etmektedir.

Asur ile Kaniş arasındaki yolun güzergâhını en önemli kaynak olma vasfını muhafaza etmekte olan TC 18 tabletinde, Kârûm'un II. tabakası çağında Mama ve Kaniş krallıklarının hemhudud oldukları bildirilmektedir. Muhtevâsı mektup olan bu belgenin 8-10 ve 32-46. satırları Benno Landsberger tarafından AfO, 15, s. 25 vd. ve J. Lewy tarafından *Orientalia* 21, s. 288'de tercümelerinin yapıldığına göre, Asur'dan Kaniş'e gitmekte olan ticaret kervanları Ĥaĥĥum'dan geçen yol tehlikeli olduğu zamanlar, daha güneydeki Urşu-Mama yolunu tercih etmektedirler⁹.

Yukarıda bahsi geçen mektubun tercümesini aynen buraya almanın faydalı olacağı kanaatindeyiz:

Kt. g/t-35 metninin tam tercümesi:

(1-3) Kaniş rubā'u'su Warşama'ya de ki, Mama rubā'u'su Anum-ĥirbi şöyle söyler: (4) Sen bana mektup gönderdin ve (bu mektubunda) dedin ki: (5) "Kölem Taişama'lıyı (6) ben teskin edeceğim. Fakat sen (7) kölen Sibuha'lıyı (8) teskin ediyor musun? Madem ki, (9) Taişama'lı senin köpeğindir, (10) ne için başka şarru'larla (11) münakaşa ediyor? (12) (Niçin) birbirleriyle münakaşa (ediyorlar ?). (13) Benim köpeğim Sibuha'lı (14) diğer

⁹ K. Balkan, *Mama Kralı Anum-ĥirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*. T.T.K. Basımevi, Ankara-1957, s. 32-35.

şarru'larla (15) münakaşa ediyor mu? Taişama'lı bir rubā'u (16) bizim aramızda üçüncü bir rubā'u (17-18) olmalı mı? Düşmanım beni 'öldürür öldürmez' (= yener yenmez, yendiği zaman) (19) Taişama'lı (20) memleketime akın edip, (21) oniki şehrimi tahrip etti. (22) (Bu şehirlerin) sığırlarını ve koyunlarını (23) alıp götürdü. O şöyle dedi: 'rubā'um (24) ölmüştür'. Bu sebepten (benim kuş) avcısının tuzağını kaldırdım. (28) O, (25) memleketimi (26) koruyacak ve (27) bana (26) 'kalb verecek' (= beni cesaretlendirecek) (25) yerde (27) memleketimi (28) yalnız yakmakla kalmadı, fakat dumanı da (29) pis kokuttu. Baban (30) İnar, H̄arşamna şehrini (31) dokuz yıl boyunca muhasara ettiği (29) zaman (31) benim memleketim (= benim halkım) (32) senin memleketine akın edip (33) tek bir sığır veya tek bir koyun (34) öldürdü mü? Bugün sen bana mektup yazıyorsun (35) ve şöyle diyorsun: 'Ne için yolu (36) benim için serbest bırakmıyorsun?' Yolu (37) senin için serbest hale getireyim (= getireceğim). Şahitler (= elçiler) [.....] (38) [.....] sinler. Şehri [.....] (39) ve [.....] yolu [....] (40) [... ..] yolu [....] (41) serbest hale getireyim. [.....] (42) 17 adamla buraya gelsinler. (43) [... ..] (44) [... ..] onların [.....] (45) buraya [.....] (46) memleketin [.....] (47) buraya getirdikleri [... ..] (48) [.....] ve (49) [.....] Sen bana bir mektup gönderdin (50) ve şöyle dedin: 'yemin edelim'. (51) Önceki yemin kâfi değil mi? (52) Senin habercin (=elçin) (53) bana gelsin (54) ve sonra benim habercim (=elçim) sana (55) muntazaman gitsin. (56) Tarikutana gümüş yerine taşları mühürleyip, (57) (burada) bıraktı. Bu (hareketler) tanrılara (= tanrılar nazarında) iyi midir?

Ayrıca, bu devrin siyâsî tarihi hakkında bilgi veren vesikaları da buraya almak yerinde bir karar olacaktır:

Üyesi bulunduğumuz, Ankara Kültepe Tabletleri Neşriyat Heyeti tarafından yayınlanmakta olan serinin ilk cildinde neşredilmiş bulunan AKT I,78 numaralı ve Kt. a/k-1165 kazı envanter numaralı tabletin konusu: Anadolu'da 'rabi sikkitim' adı verilen üst düzey yöneticisi bir devlet memurunun, Puruşhattum, Uşunala ve Waḥşuşana şehir devletlerini temsil eden kimselerin huzurunda bağıllık yemini edeceği zikredilmektedir¹⁰:

¹⁰ AKT (= Ankara Kültepe Tabletleri) I, No: 78, s. 93-99. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1990.

Kt. a/k-1165

(1-4) İli-idi Uşur-ša-Aşşur'a şöyle söyler: Bana verdiğin talimata göre saraya çıktım ve senin haberlerini ilettim. (5-6) rubā'um (=kral) da şöyle söyledi: "Ona dikkat ettiğin nisbette sözümü tutacağım". (7-8) rubā'um şunu da söyledi: "Altın konusuna ve Şuluat'ın bana gönderdiği habere gelince: (9-10) Waḥşušana'ya yazacağım ve birtumu gönderteceğim. (11-12) Sen gerçekten Waḥşušana'ya ayağını basmamalısın (= gelmemelisin). (12-17) Puruḫattum, Uşunala ve Waḥşušana rubā'umlarına 'rabi sikkitim' yemin edeceğinden, buraya gelmesin. (17-20) Burada, Şarla memleketinde Şabualılar bize yolu kapadılar ve bizi hapsettiler. (21-22) İyi cins bir kutānum kumaşı, benim tarafımdan kaydedildiler. (22-25) Tüccarlar evini (= ticaret odasını) haberdar ettik, fakat bize getirdikleri eşyalar alıkondu ve bizi serbest bıraktılar. (26-29) rubā'um şöyle söylüyor: "Yazacağım, Şuluat ve Abi-ili sizin kıymetli 'aşı'um' taşınızı iade edecekler, ben ise onları altına doyuracağım (= ben onlara altını ödeyeceğim). (30) Uşur-ša-Aşşur hiçbir şey vermeyecek. (31) rubā'um (bu arada) iyi haber de verdi. (32) O şöyle dedi: "Huzursuz olmayacak. Ona yazacağız ve (36-39) memnun olmazsa hemen gelecek. Senin haberine göre (gerekeni) yapacağım". (39-41) Senin bana bahsettiğin değirmen taşları (için) rubā'um şöyle söyledi: "Niçin onları buraya göndermediler?"

Usupışkum adlı tüccarın Uşur-ša-İstar'a yazmış olduğu Kt.n/k-1464 kazı envanter numaralı mektupta, adı açıklanmayan bir ülkeden bahisle: (25-26) satırlarda: "mātum saḫiat kīma işlimu uşiam" (= Memleket isyan halindedir. Selâmete çıkacağı zaman buraya çıkıp gel) ifadesi geçmektedir.

Diğer önemli bir olay Kt. n/k-1251 kazı envanter numaralı belgemizde görülmektedir. Usupışkum adlı ve yukarıdaki metinde de geçmiş olan tüccarın, Uşur-ša-İstar, İkün-pīa ve Adada adlı tüccarlara yazmış olduğu mektubun (12-17), satırlarında: "ana İkün-pīa qībima şumma adini ina Kaniş waşbāti ana Waşḫania itqama adı mātum inūḫu la terābam" (= İkün-pīa'ya şöyle söyle: Eğer şimdiye kadar Kaniş'de oturmaktaysan (haberini olsun ki), Waşḫania'ya geç (ve) memleket sâkinleşene kadar da buraya gelme demektedir.

Kt. n/k-1429 kazı envanter numaralı toplu taşıma ve tadvî vesikasının (12-15). satırlarında: "10 ma-na URUDU KI Aşşur-bāni DUMU Ḫazuzim iştu nukurātım şa Kaniş 1 ma-na.TA şibtam uşşab" (= 10 mina bakır Ḫazuzum'un oğlu Aşşur-bāni ile dir. Kaniş savaşından itibaren birer mina gümüşü fâiz ola-

rak ilâve edecek) sözleri geçmektedir. Adı geçen bu olay Asurlu tüccarları çok etkilemiş olmalı ki, bunu borç olarak verdikleri para için vâde olarak kullanmışlardır. Bu ifâdeye göre Kaniş şehrinde bir savaş olmuştur. Fakat, bu savaşın hangi ülkelerle veya kimlerle yapıldığı hakkında bir bilgi verilmemektedir. Bu metinde geçmekte olun “Suda, Al-tab ve Aşşur-damiq” gibi limum adlarından dolayı, adı geçen olayı II. tabakaya tarihlenememiz mümkün olmaktadır.

Kaniş şehrinde yangına mâruz kalan tabakada altın, gümüş ve kıymetli eşyaların çıkmadığını tesbit etmiş olan Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Asurlu tüccarların olası bir sona önceden hazırlıklı davrandıkları ve bu âkıbeti sezdiklerinden dolayı da kıymetli eşyalarını Asur'a naklettiklerini zikretmektedir. Acaba, Asurlu tüccarları böyle bir hazırlığa sevkeden olay bu tablette bahsedilen “KANİŞ SAVAŞI” mıdır?

Metnimizin 9. satırında geçmekte olan “rabi daiialim” (= istihbarat şefi) meslek adının da ilk defa burada geçmesi çok önemlidir. Anadolu'da şehir devletlerinin kendi devletleri hesabına casusluk ve bilgi toplama ve değerlendirme hizmetini yapmakta olan bir teşkilât da kurdukları ve bunların başında da üst düzey bir sorumlunun bulunduğu da tesbit etmiş bulunuyoruz. Bu meslek unvanının önemine binâen de Anadolu'daki şehir devletleri arasındaki çekişmelerin ne derece çok olduğu konusunda yeterli bir delil özelliği taşıdığını düşünüyoruz¹¹.

Kt.n/k-1318 kazı envanter numaralı Usupışkum'un, Ennam-Sü'en, Uşur-şa-İstar ve İddin-kubum'a yazdığı mektupta: “Yerli kralın, Asurlu tüccarların yaptığı bazı işler hakkında araştırma (=denetleme) yapmak istediği, Asurlu muhâtaplarının da Kârüm Dâiresinden tâlimat almadan araştırmaya izin vermedikleri için, yerli rubâ'um'un tüccarların mallarına el koyarak sarayındaki kilere (depo) koyup mühürlediği” zikredilmektedir.

Kt. n/k-1336 kazı envanter numaralı mektubun konusu ise: Uşur-şa-İstar adındaki Asurlu tüccar evli olan ve adı belirtilmeyen kız kardeşine çok kötü davranmaktadır. Bu duruma çok üzülen diğer iki kız kardeşi Uşur-şa-İstar'ı uyarmak ve yaptıklarının iyi şeyler olmadığını sitemlerle dolu bir mektupla anlatmaya çalışmışlardır. Aynı zamanda, yaptıklarından dolayı tanrı Aşşur'un kendisini cezalandıracağı da hatırlatılmaktadır.

¹¹ H. Sever-S. Çeçen, New Developments About Anatolia's Social History According to the II. Level Documents in Kültepe. (Belleten LVII, sa. 218, s. 41-50, T.T.K.B. Ankara-1993).

Öy. (1) a-na Ú-şur-şa-İštar (2) qí-bi₄-ma um-ma A-kà-dí-a (3) ù Ší-ma-at-Sú-en-ma (4) mí-nam É a-bi-kà (5) té-ta-pá-áš a-ḫa-at-kà (6) lam-ni-iš té-ta-pá-áš (7) ù a-ma-kam mu-ta-am (8) iš-té-en ù 2^ší-na (9) tù-uš-té-mì-it (10) A-şur a-şu-mì k. (11) šé-pì-kà uš-ta-na-ad-kà

(1-3) Akkadia ve Šimat-Sū'en, Uşur-şa-İštar'a şöyle söylüyorlar: (4-6) Niçin, babanın ev halkına (evine) (iyi) davranıyorsun (da evli) kız kardeşine kötü davranıyorsun? (7-9) Ve de orada (onun) birinci ve ikinci kocasının ölümüne sebep oldun. (10-11) Tanrı Aşşur senin bu davranışından (gidişinden) dolayı seni dikkatli olman için uyarmaktadır.

İllabrat-bāni'nin, Uşur-şa-İštar'a yazdığı Kt. n/k-1648 kazı envanter numaralı bir mektup metninde; Asurlu tüccarlar arasında geçmiş olan bir anlaşmazlık yüzünden, yerli halktan Mamalılar caydırıcı olarak kullanıldığını ifade edilerek, olayda mağdur durumdaki Asurlu tüccar bir ay süre istemektedir.

Öy. (1) a-na Ú-sú-ur-şa-İštar (2) qí-bi-ma um-ma (3) ^dNİN.ŞUBUR-ba-ni-ma (4) şu-ma Ma-ma-i-ú (5) i-lu-ku-ni-ma DUMU.SAL (6) İ-lí-iš-tí-kál (7) a-şu-mì Ébi₄-tí (8) ú-şa-aḫ-du-ru k. (9) be-lí a-ta a-dí (10) İTU.KAM^{im} iš-té-en Ay. (11) a-dí a-na-kam (12) a-wa-at-ku-nu iš-tí (13) É.GAL^{lim} ni-lá-qí-ú (14) şa-ḫi-sú-nu-ma tù-ru-<sú>-nu (15) şu-ma lá i-şa-me-ú (16) a-na kà-ri-im (17) a-lik-ma um-ma a-ta-ma (18) a-wi-lum a-na k. (19) té-er-tí-ku-nu wa-şa-áb (20) kà-ru-um sk. (21) lu-şa-ḫi-sú-nu-ma (22) li-iṭ-ru-sú-nu (23) ni-şí-a lá ú-pá-ru-du

(1-3) İllabrat-bāni, Uşur-şa-İštar'a şöyle söylüyor: (4-8) Eğer, Mamalılar oraya gelirler ve İliš-tikal'in kızını evimden dolayı korkutacak olurlarsa, (9-13) bir ay kadar (mühlet) ver. Burada sizin mes'elenizi saray ile ele alacağız. (14) Onlara söyle (bilgi ver) ve onları sevket. (15-17) Eğer, (seni) dinlemezlerse, Kāruma git ve şöyle söyle: "(18-19) Adamlar sizin tâlimâtınızı (tâlimâtınız için) beklemektedirler". (20-23) Kārum dâiresi onlara bilgi versin ve onları sevketsin. Benim (ev) halkımı rahatsız etmesinler.

Aşşur-imitti'nin, Uşur-şa-İštar'a yazmış olduğu, Kt.n/k-1138 numaralı mektupta: "Şâyet karını geri almak istiyorsan, onun babası ile birlikte buraya gel ve karını al. Eğer babası ile gelmezsen, karını alamazsın". demektedir. Ayrıca, saraydan yola çıkan malların bekletilmeden acele olarak kendisine ulaştırılmasını istemektedir.

Öy. (1) um-ma A-šur-i-mi-ti-ma (2) a-na Ú-šú-ur-ša-Íštar (3) qí-bi-ma a-na šu-mi a-ší-ti-kà (4) a-na A-šur-be-el-a-wa-tim (5) ù ku-a-ti áš-pu-ra-ku-nu-ti (6) um-ma a-na-ku-ma šu-ma (7) ta-ħa-si-ma išt-ti a-bi-ša (8) ta-lá-kam a-ħu-si šu-ma (9) lá ta-lá-kam lá ta-ħa-si (10) a-ni šu-ma Šu-ku-bu-um (11) ba-ni išt-ti-šu lu ta-li-kam (12) šu-ma a-ta ba-ni-a-ti (13) išt-ti-kà lu ta-li-kam (14) šu-ma a-ša-at-kà (15) lá ta-ar-ti-bi (16) lá a-ħi a-ta šu-ma a-ħi (17) a-ta Í-ku-pi-a ki-ma (18) ú-nu-tim i-na Ê.GAL^{lim} (19) ú-ša-ni u₄-ma-kál (20) lá i-bi-a-at tur₄-da-šu

(1-5) Aššur-imitti, Uşur-ša-Íštar'a şöyle söylüyor: "Senin karın hakkında Aššur-BĒl-awātīm'e ve sana yazıyorum ve (6-9) ben şöyle diyorum: Eğer onu (karını) geri alacaksan, onun (karının) babası ile buraya geleceksin (ve) onu al. Eğer, babası ile gelmezsen onu alamayacaksın. (10-13) Şimdi eğer, Şu-Kubum iyi olmuşsa, onunla buraya gelsin. Şâyet, sen iyi durumdaysan seninle buraya gelsin. (14-15) Eğer, senin zevcen (hâlâ) olgunlaşmamış ise (büyümemiş ise), (16-20) Sen benim kardeşim değilsin. Eğer sen kardeşimsen, İkün-pia saraydan eşyayı çıkardığı zaman bir gece (dahî) geçirmeden onu gönderiniz (sevkediniz). ...."

Doktora öğrencisi, F. Ayşe Karaduman'ın tezinde geçmekte olan Kt.h/k-73 numaralı bir vesikada: Kaniş şehrinde kocası tarafından terk edilen Íštar-nādā adlı bir bayanın, Ĥaħħum'da oturmakta olan kocası İna-Sū'en'e yazmış olduğu bir mektubu da buraya almayı uygun görmekteyiz:

Öy. (1) a-na I-na-Sú-en₆ (2) qi-bi₄-ma um-ma Íštar-na-da-ma (3) i-na Pu-ru-uš-ħa-tim (4) té-zi-ba-ni-ma / i-na (5) qá-ti / mu-tim / ki-na-kam (6) ú-ší-ma / ta-ti-ma (7) ú-lá ta-áš-a-al / a-li-kam-ma (8) i-na Kà-ni-iš (9) ta-ad-ni-a-ni-ma (10) i ša-na-at / a-na (11) ir-ší-kà / la tù-šé-ra-ni (12) išt-tù Tí-me-el-ki-a (13) ta-áš-pu-ra-ma / um-ma (14) a-ta-ma šu-ma lá ta-li-ki-im (15) ú-lá am-ti / a-dí-i (K. 16) ù a-šé-er (17) ša Pu-ru-uš-ħa-tim (Ay. 18) ú-ša-ap-ra-a-ki-im (19) išt-tù Tí-me-el-ki-a (20) a-na Kà-ni-iš (21) ta-ta-lá-ak-ma (22) um-ma a-ta-ma / a-na (23) 15 u₄-me-e / a-ta-lá-kam (24) a-pu-úħ 15 u₄-me-e (25) 1 ša-na-at / ta-ta-ša-áb (26) išt-tù Kà-ni-iš (27) ta-áš-pu-ra-ma / um-ma (28) a-ta-ma / a-na Ĥa-ħi-im (29) e-li-i / u₄-ma-am (30) i-na Ĥa-ħi-im / išt-tù (31) 1 ša-na-at / wa-áš-ba-ku-ma (K. 32) i-na šé-bu-ul-tim (33) šu-mi-ma / lá ta-za-kar (34) ša ki-ma / a-ma-kam (sK 35) i-na ša-ħa-ti-kà / wa-áš-bu-ni (36) u₄-me / e-mu-ru / um-ma šu-nu-ma (37) ni-nu / ni-iq-bi₄-ší-im / um-ma (38) ni-nu-ma a-na šé-er
.....

Kt.h/k-73

Öy. (1-2) İna-Sū'en, İstar-nādā'ya şöyle söylüyor: (3-7) Puruṣḫattum şehrinde sen beni bıraktın (terkettin) ve (ben) hakikaten kocamın hissesinden çıkacağım (kocamın hissesinden birşey talep etmeyeceğim). Ve benim "tātum" vergimi de sen hiç sormayacaksın (benim "tātum" vergim ile hiç ilgilenmeyeceksin). Ben (buraya) geldim. (8-11) Sen beni Kaniş şehrinde yüzüstü bırakıp gittin (atun). Bir yıl müddetle de beni yatağına almadın (bırakmadın). (12-15) Sen, bana Timelkia şehrinden mektup yazıp, şöyle söyledin: "Eğer gitmezsen benim karım değilsin!". (15-21) Pruṣḫattum'daki adres meselesine gelince: O sana Timelkia'dan Kaniş şehrine gideceksin, diye yazdı. (22-25) Ve sen şöyle söylüyorsun: "15 güne kadar geleceğim. 15 gün yerine (onbeş günden ziyâde) bir sene (orada) oturacaksın". (26-31) Kaniş şehrinden bana mektup yazdın ve şöyle söyledin: "Ḥaḥḥum şehrine çıktım (ulaştım). Bugün Ḥaḥḥum şehrinde bir yıldan beri oturmaktayım. (32-35) Gönderme hususunda benim ismi(mi) zikretmeyeceksin (benim isimden hiç bahsetmeyeceksin)". Orada senin korkundan endişeli olarak oturmaktayım. (36-38) Felâket günümü (perişan vaziyette olduğumu) gördüler. Onlar şöyle söylüyorlar: "Biz ona söyledik. Biz yine de şöyle söylüyoruz:" Adrese ... vs.

Aşşur-malik ve Šū-Belum'un, Mannum-ki-Aşşur'a yazdıkları Kt.n/k-1637 kazı envanter numaralı mektupta, yerli (Anadolulu) kralın, kendilerine âit olan eşekleri ve bakırı serbest bıraktığı halde, "birtum" adındaki mādene el koyduğu ve onu geri vermeyip, (kārūm dâiresindeki) yetkililerin kendisine emir vermeleri hâlinde, sâdece parasını ödeyebileceğini beyan etmektedir¹².

Öy. (1) a-na Ma-nu-ki-A-şur qı-bi₄-ma (2) um-ma A-şur-ma-lik (3) Šu-Belum-ma a-na-kam ru-ba-um (4) ANŠE^{HĪ.A} ù URUDU ú-šé-er-ni-a-tí (5) bi₄-irtam ik-ta-lá um-ma (6) šu-ut-ma a-na a-ba-e-a šu-up-ra-ma (7) šu-ma um-ma a-ba-ú-a-ma ší-im-šu (8) li-iš-qú-ul li-iš-pu-ru-ni-ma (9) la-dí-in a-ma-kam a-na kâ-ri-im (10) pu-nu-ma kâ-ru-im li-im-li-ik

(1-4) Aşşur-malik ve Šū-Belum, Mannum-ki-Aşşur'a şöyle söylüyorlar: Burada kral (rubā'um) eşekleri ve bakırı (bizim için) serbest bıraktı. (5-8) fakat, "birtum"u ise alıyordu. O (kral), şöyle söylüyor: "Benim babalarım

¹² H. Sever, Kültepe Metinlerine Göre Anadolu'da Madenler ve Yeni Maden Cinsleri. (Prof. Dr. Zafer Taşlıkoğlu Anı Kitabı).

yazınız. Eğer babalarım, onun (birtum'un) bedelini ödesin derlerse, bana yazsınlar ve (9-10) ben de (onun bedelini) ödeyeyim. Orada kârum dâiresine müracaat et ve kârum dâiresi meseleyi müzakere etsin”.

Kt. n/k-1339 kazı envanter numaralı metin bir mahkeme zaptı olup, Kaniş kârumunun vermiş olduğu karar hatırlatılarak, Ennum-Aşşur, Aşşur-masüi'den alacağı için Puruṣḫattum'daki “VEBÂ SALGINI” vâde için tarihleme olarak kullanılmaktadır. Burada sâdece ilgili satırları almayı uygun mü-talâa etmekteyiz:

(10) iṣ-tu mu-ta-ni (11) ṣa Pu-ru-uṣ-ḫa-tim (12) 4 GÌN.TA AN.NA 1/2 ma-na.TA (13) TÚG ḪĪ.A i-ta-aṭ-lam (14) i-ta-dí-nu .....

(10-14) Puruṣḫattum'daki “VEBÂ SALGINININDAN” itibaren kalayı dörder ŧeql (gümüş) üzerinden, kumaşları ise, 1/2 minadan peşinât olarak veriyorlar.....¹³

Koloni Çağı'ndan önce de Anadolu halkının an'anesi ve ŧehir devletleri sistemi, 1700 tarihinde Büyük Hitit İmparatorluğu'nun kurulması ile ve Lu-viler tarafından güney-batı Anadolu'da Arzava beyliklerinin, Çukurova çevresinde de Kizvatna'nın kurulması ile tamamen ortadan kalkmıştır.

Maalesef, eldeki malzemelerden henüz onların mânevî hayâtlarına, din ve edebiyatlarına dâir fazla bilgi edinemiyoruz. Belki de yeni buluntular arasında doyurucu tarihî belgelerle birlikte, mânevî hayatları ile ilgili metinler ele geçtiğinde, bu konularda da bilgimiz genişleyecektir.

¹³ İtaṭlam nadânu(m): “peşinatı vermek”.

ANKARA ANITI'NİN (MONUMENTUM ANCYRANUM) İLK CAPUT'UNDA DEĞİNİLEN İ.Ö. 44 VE 43 YILI OLAYLARI

MEHMET ÖZAKTÜRK

ÖNSÖZ

Augustus'un *Monumentum Ancyranum*'un birinci caput'unda sözünü ettiği olayları iki ana bölüme ayırabiliriz. Birinci bölüme, Caesar'ın öldürülmesi üzerine Octavius'un (Augustus) İtalya'ya gelişinden ve Antonius'la arasının açılmasından sonra, Mutina savaşının bitimine dek gelişen olayları koyabiliriz. Bu olaylara caput'un birinci, ikinci ve üçüncü tümcelerinde değinilmektedir: Octavianus'un (Augustus) özel durumu, ordu kurmak için tek başına girişimleri, bu orduyla senatonun hizmetinde Antonius'a karşı savaşması, karşılığında senatodan ayrıcalıklar ve onur ödülleri alması. İkinci bölümde ise, onun artık senatoya başkaldırdığı, askeri güçle kendini konsül ve triumvir seçtiği değişik bir dönemin olayları konu edilmektedir. Bu caput'un son tümcesinde değinilen ve İ.Ö. 43 yılının ikinci yarısında gelişen bu olaylar büyük ölçüde Mutina savaşının hemen ardından ortaya çıkan koşullara bağlıdır, ama Mutina savaşı öncesi duruma ve bu savaşın amacına ters düşer bir biçimde gelişmiştir. Dostlar düşman, düşmanlar dost olmuştur. Augustus'un senatoya karşı tutumundaki değişikliğin de büyük ölçüde etken olduğu bu olayların ayrı bir makalede kapsamlı bir biçimde incelenmesinin daha iyi olacağı görüşüyle bu araştırmamın konusunu Mutina savaşının sonuna dek gelişen olaylarla sınırladım.

Cicero'nun *Philippicae* söylevleri ayrıca *ad Familiares* içinde yer alan, o zamanın komutanlarından (örneğin Lepidus, Plancus, Cornificius, Brutus ve Cassius) aldığı ve onlara yazdığı mektuplar birinci elden kaynak durumundadır. Bunlar, İ.Ö. 43 yazına değin Augustus, girişimleri ve zamanın olayları üzerine yeterli bilgi vermektedir. İkinci elden kaynak olarak Livius'un eserinin özeti (*Periokhae* ya da *Epitome*) ve Velleius Paternulus'un tarih yapıtı bulunmaktadır. Olasılıkla bu iki yazar büyük ölçüde Augustus'un Anı kitabından yararlanmışlardır. Suetonius, *Vita Augusti* önemli bilgiler vermektedir; ileri gelen, yetkili kişilerin adları kaynakça olarak belirtilmiştir. Fakat özellikle kronolojik bakımdan tam bir düzen ve bütünlük göstermemekte-

dir. M. Plutarkhos'un *Cicero*, *M. Brutus* ve *M. Antonius* adlı biyografi yapıtları arasında M. Antonius'un yaşamını anlatanı, konumuz için oldukça yararlıdır. Appianos'un Roma iç savaşlarını (*B.C.*) konu eden eseri ve Dio Cassius'un Roma Tarihi (*Hist. Rom.*) en değerli kaynaklardır. Bunlardan birincisi (özellikle *B.C.* II. 116 - V. 145) büyük ölçüde Asinius Pollio'nun iç savaşlarla ilgili tarih yapıtından, ayrıca Messalla ve Augustus'un yazılarından yararlanmıştır. Dio Cassius'un Roma Tarihi (XLV. 20 - LVII) olayların ayrıntılarına girmeden ana çizgilerini vermektedir; yazar olaylara kendi görüş açısından bakmaktadır; her iki tarafın propagandalarına da oldukça yer vermektedir.

I. Annos undeviginti natus exercitum privato consilio et privata impensa comparavi, per quem rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavi. 2. Eo nomine senatus decretis honorificis in ordinem suum me adlegit C. Pansa et A. Hirtio consulibus, consularem locum sententiae ferendae tribuens et imperium mihi dedit. 3. Res publica ne quid detrimenti caperet me pro praetore simul cum consulibus providere iussit. 4. Populus autem eodem anno me consulem, cum consul uterque in bello cecidisset et triumvirum rei publicae constituendae creavit.

“Ondokuz yaşında, kendi kararım ve kendi kesemden harcamalarda bulunarak bir ordu kurdum; bu ordu sayesinde yönetici siyasal bir kesimin boyunduruğu altında ezilen devleti yeniden özgürlüğe kavuşturdum. Bundan dolayı, C. Pansa'nın ve A. Hirtius'un konsüllüğü sırasında Senato beni onurlandıran kararlarıyla üyeleri arasına seçti. Bana konsüllük yapmış olanlarla birlikte oy kullanma hakkı bağışlarken orduya komuta etme yetkisi de verdi. Devlet herhangi bir zarar görmesin diye, benim konsüllerle birlikte *pro praetor* olarak önlem almamı buyurdu. Aynı yıl her iki konsül de savaşta ölünce, halk (meclisi) beni konsül ve devleti yeniden kuracak üç adamdan biri (triumvir) seçti”.

C. Octavius, İ.Ö. 23 Eylül 63 günü doğmuştur¹. Diktatör Julius Caesar'ın kız kardeşi Julia'nın kızı olan Atia'nın oğludur. Babası Octavius İ.Ö. 58 yılında ölmüştür. Julius Caesar Roma senatosunda Pompeius heykelinin dibinde M. Brutus ve C. Cassius önderliğindeki tertipçiler tarafından İ.Ö. 15 Mart 44 günü öldürüldüğünde, Octavius askeri eğitim amacıyla Makedonia'daki Apollonia kentinde bulunuyordu². Bu olay sırasında onsekiz yaşın-

¹ Cicero, *Phil.* III. 15 ve 17; Plut., *Antonius*, XI ve XVI.

² Dio Cass., *Hist. Rom.* XLV.3.1; App., *B.C.* III. 9.

daydı ve ondokuzuna girmesi için daha altı ay sekiz günü vardı³. J. Caesar'ın öldürüldüğünü, vasiyetnamesinde onu evlat edindiğini, yönetimi ve varlığının dörtte üçünü ona bıraktığını öğrenince,⁴ harekete geçmiştir. Octavius, annesi Atia ve üvey babası Philippus'un onu böylesine tehlikeli bir kalıta sahip çıkmaması için uyarmasına karşın⁵, şansını denemeye karar vermiştir. İ.Ö. Nisan 44 de gizlice Brundisium yakınındaki Lupae kasabasına ayak basmıştır⁶ ve Gaius Julius Caesar (Octavianus) adını almıştır⁷. Böylece kendini bu yöredeki, özellikle de Brundisium'daki lejyonlara Julius Caesar'ın oğlu ve kalıtcısı olarak tanıtmıştır. Bu davranışı hem onun ilerisi için güttüğü amacını açıklıyordu hem de Julius Caesar yanlısı kişileri kendi yanına çekmek için psikolojik bir önem taşıyordu. Appianos'un anlattığına göre (App. B.C. III. 11), her taraftan çok sayıda insan doğrudan doğruya onun yanına J. Caesar'ın oğlu diye koşup gelmeye başlamıştır. Bunlardan kimileri J. Caesar'ın yakın arkadaşları idi, kimileri ise onun tarafından azat edilmiş köleler ve onun askerleriydi. Bu askerler Makedonia'daki orduya araç gereç ve para sağlamakla görevliydi. Başka bir kesim ise öbür yörelerden toplanan para ve vergileri Brundisium'a getiriyordu. Bu yöredeki lejyonlar onu önder olarak selamlamışlar ve ona, eski komutanları J. Caesar'ın öcünü alması için, yardım sözü vermişlerdir. Fakat Octavianus ılımlı bir tavır takınmış ve onların önerisini o an için geri çevirmiştir. 18 Nisan'da Cicero ile Puteoli'de buluşmuştur; onu büyük bir ilgi ve saygıyla ağırlamıştır. Cicero'nun amacı onu M. Brutus ve C. Cassius yanlılarına karşı öç hırsıyla değil, uzlaşıcı bir tutumla yaklaşmaya ve Antonius'a karşı birlikte hareket etmeye ikna etmektir. Sonraki olayların gelişiminden anlaşıldığına göre onun başarılı olduğu söylenebilir.

Octavianus Roma'ya doğru ilerledikçe onu destekleyenlerin ve onun yanlıları arasına katılanların sayısı artmıştır. Fakat o koşarcasına yanına gelen ve öldürülen önderleri J. Caesar'ın öcünü almasını öneren emekli asker-

³ Dio Cass., *Hist. Rom.* XLV.4.3: ὀκτώκαιδεκέτης γὰρ ἦν; Vell., II. 61: cum Caesar undevicensimum annum ingressus.

⁴ Suetonius, *Vita J. Caesaris*, 83: sed novissimo testamento tres instituit heredes sororum nepotes, Gaium Octavium ex dodrante, et Lucium Pinarium et Quintum Pedium ex quadrante reliquo; in ima cera Gaium Octavium etiam in familiam nomenque adoptavit; plerosque percussorum in tutoribus fili, si qui sibi nasceretur, nominavit, Decimum Brutum etiam in secundis heredibus. Populo hortos circa Tiberim publice et virtum trecenos sestertios legavit. Dio Cass., *Hist. Rom.*, XLIV. 35. 2; App., *B.C.* II. 143.

⁵ App., *B.C.* III. 10-11; Suetonius, *Vita Augusti*, 8.

⁶ App., *B.C.* III. 10.

⁷ Dio Cass., *Hist. Rom.*, XLV.3.1-2; App., *B.C.* III. 11.

lerin bu arzusunu basturabilmiştir. Roma'ya ulaşır ulaşmaz, senatoya kendisinin J. Caesar'ın kalıtçısı olduğunu bildirmiştir, senatörlerin ilgi ve sevgisini kazanmaya çalışmıştır. Halk önünde *comitia curiata* yasa önerisini (*Lex Curiata*) destekleyen uzun konuşmalar yapmıştır. Çünkü o ancak bu yasaya dayanarak resmen J. Caesar'ın oğlu olabilecekti. Halka J. Caesar'ın vasiyetnamesinde belirttiği ve her bir Roma vatandaşına verilmesini buyurduğu parayı ödeyeceğine söz vermiştir⁸. Senato ve halka yalnız ölen babasına karşı bir oğlun yapması gereken görevi yerine getirmekte olduğunu söylemiştir ve ona kendisine yaptığı iyiliklerden dolayı minnettar kaldığını belirtmiştir. Öbür bütün amaç ve planlarını gizli tutmuştur⁹. Bununla birlikte Appianos'a göre (B.C. III. 13), Octavianus, J. Caesar'ın öcünü alacağını açıklarken, Homeros'un *Iliada* adlı yapıtında Akhilleus'un, ölen arkadaşı Patroklos için söylediği sözleri yüksek sesle ezbere okumuştur¹⁰. Octavianus, bir yandan Antonius'u J. Caesar'ı kurtarmamakla¹¹, onu öldürenleri korumakla suçlarken, öte yandan tertipçilere karşı birlikte hareket edip J. Caesar'ın öcünü almayı önermiştir (App., B.C. III. 15-17). Bu kini her ne kadar zamanın koşul ve olayları gereği basturabilmişse de sonuna değin öç alma amacını gütmüştür; yeri geldiğinde bunu bir bahane ya da araç olarak kullanmıştır. Bu yolla kendine yandaş edineceğini ve güçleneceğini düşünmüştür, çünkü J. Caesar'ın cenaze töreni sırasında çıkan olayların gösterdiği gibi¹², J. Caesar'ın halk arasında oldukça büyük saygınlığı vardı. Octavianus bu konuda da başarılı olmuştur.

Antonius · İ.Ö. 44 yılı -Mayıs ayı ortalarında Roma'ya dönünce, Octavianus ondan J. Caesar'ın geride bıraktığı parayı istemiştir; bununla J. Caesar'ın her bir Roma vatandaşına dağıtılmasını buyurduğu parayı ödeyeceğini söylemiştir. Appianos'a göre (B.C. III. 17), Octavianus, "J. Caesar'ın

⁸ Dio Cass., *Hist. Rom.*, XLIV.35.3: kimileri bu tutarın 300, kimileri ise 120 *sestertius* olduğunu söyler: δραχμάς, ὡς μὲν αὐτὸς ὁ Ὀκτάουιος γράφει, τριάκοντα, ὡς δὲ ἕτεροι, πέντε καὶ ἑβδομήκοντα ἐκάστω σφῶν δοθῆναι κεκέλευκεν. *Monumentum Ancyranum*, 15: Plebei Romanae viritum HS trecenos numeravit ex testimento patris mei. Suetonius, *Vita J. Caesaris*, 83: Populo viritum trecenos sestertios legavit. Bk. Plut., *Antonius*, 16; *Brutus*, 20; Appianos, B.C. II. 143; Cic., *Phil.* XI. 37: secuti que sunt C. Caesarem, auctorem beneficiorum paternorum.

⁹ App., B.C. III. 14: Octavianus'un annesi Atia ona açık ve atakça girişimler yerine, hüner (τέχνη) ve sabır göstermesini öğütlemiştir. Octavianus da bu yöntemi onaylamış ve girişimlerinde buna bağlı kalacağına söz vermiştir.

¹⁰ App., B.C. III. 13; Homeros, *Iliada*, XVIII. 98: Αὐτίκα τεθναίην, ἐπεὶ οὐκ ἄρ' ἔμελλον ἑταίρω κτεινομένω ἔπαμύναι. "Arkadaşımı öldürülmekten kurtarmadığıma göre, keşke şu an ben de ölseydim".

¹¹ Plut., *Antonius*, XIII: Tertipçilerden biri olan Trebonius J. Caesar'ı öldürmek istediklerini dolaylı bir biçimde, Caesar'ın İspanya'dan dönüşü sırasında, Antonius'a duyurmuştur. Antonius, J. Caesar'a karşı tertibe girişileceğini iyice anladığı halde, durumu J. Caesar'a bildirmemiş, gizli bir sır gibi saklamıştır.

¹² Plut., *Antonius*, XIV. 3-4; Cic., *Phil.* II. 90-91; *ad Att.* 14. 10; Suetonius, *Vita J. Caesaris*, 84; App., B.C. III. 35.

öldürülmesinden hemen sonra, korunması için onun evinden seninkine taşınan hazineden¹³, yalvarıyorum, istediğini anı olarak al, istediğini süs eşyası olarak al, beğendiğini kendine sakla, bize verme. Fakat vasiyetnamede belirtilen parayı halka ödeyebilmem için, lütfen bana J. Caesar'ın planladığı Parth savaşı için toplanan altın parayı ver. Bu toplam şimdilik 300.000 kişiye dağıtmak için yeterli. Geri kalan harcamalarım için, eğer yeterince yüreklilik gösterebilirim, belki senden ya da senin kefaletinle kamu kasasından ödünç para alabilirim; eğer sen bunu verirsen, ben de kendi malımı mülkümü bir an önce açık artırmayla satışa çıkaracağım." demiştir. Burada Octavianus olasılıkla iki ayrı hazineden söz etmektedir; bunlardan birincisi, J. Caesar'ın evinde bulunan, fakat onun ölümü üzerine karısı Calpurnia tarafından Antonius'a koruması için teslim edilen 4000 talent tutarındaki J. Caesar'ın özel hazinesidir. İkincisi ise Caesar'ın yapmayı planladığı Parth seferi için topladığı ve Ops Tapınağı'nda sakladığı 700.000.000 *sestertius* tutarındaki paraydı¹⁴ (Cic., *Phil.* V. 11; VIII. 26). Antonius 16 Mart'ta J. Caesar'ın öldürülmesinden bir gün sonra, bu hazineyi *praetor* olan kardeşi Gaius ve *tribunus* olan öteki kardeşi Lucius aracılığıyla Ops Tapınağı'ndan almıştır; bununla ve J. Caesar'dan kalan kimi değerli şeylerle¹⁵ kendi borçlarını ve yakın arkadaşı Dolabella'nın kileri ödemiştir. Cicero'ya göre (*Phil.* II. 93), 1 Nisan'da 40.000.000 *sestertius* borcu olması gereken Antonius hepsini ödemiş görünüyordu¹⁶. Gurur kırıcı bir biçimde Octavianus'a devlet hazinesinin boş, sözü edilen (Ops Tapınağındaki) paranın kamu parası olduğu ve J. Caesar tarafından harcanmış bulunduğu karşılığını vermiştir; kendisine teslim edilen (4000 talent) paradan önemsiz bir kısmının kendisinde kaldığını, çünkü ileri gelen kişilerin tiran parası diye onu pay ettiğini, kendinde kalan paranın da J. Caesar'ın yararına kararlar alınabilmesi için kullanıldığını, aklı varsa halka para dağıtmamasını, çünkü halka güvenilemeyeceğini, denizin

¹³ Plut., *Antonius*, XV: J. Caesar'ın karısı Calpurnia, Antonius'a güvenererek hazinenin büyük bir kısmını J. Caesar'ın evinden alıp koruması için onun eline teslim etmiştir. Bu 4000 talent tutarında idi.

¹⁴ Cic., *Phil.* II. 35 ve II. 93; V. 11; V. 15; VIII. 26.

¹⁵ Cic., *Phil.* XI. 37: *comites vero Antoni, qui postquam beneficia Caesaris comederunt, consulem designatum obsident.* Cicero burada olasılıkla J. Caesar'ın halka dağıtılmasını istediği paradan söz etmektedir. Bk. *Phil.* XI. 37: *beneficiorum paternorum.* Bk. *Phil.* V. 11-12: Diğer yollardan ve J. Caesar'ın *Anılar*'ını kullanarak edindiği para.

¹⁶ Antonius daha sonra senatoya gönderdiği mektupta barış için ortaya koyduğu şartları sıralarken, Ops Tapınağıyla ilgili hesaplara değinilmemesi koşulunu özellikle vurgulamıştır (Cic., *Phil.* VIII. 26: *et ne tangantur rationes ad Opis, id est, ne septiens miliens recipetur*).

dalgaları gibi her an değiştiğini söylemiştir¹⁷. Üstelik Octavianus'u nankörlükle suçlamıştır; J. Caesar'ın vasiyetnamesinin senatoda onaylanmasının kendi çabasıyla gerçekleştiğini ileri sürmüştür.

Aldığı bu yanıtın sonra Octavianus ilk kez, Antonius'un devlette en güçlü adam olma amacı güttüğünü ve Caesar yanlısı görünmesine karşın, kendi çıkarlarını düşündüğünü anlamıştır; kendisinin ise ancak kaba güçle amacına ulaşabileceğine ve ordu kurması gerektiğine inanmaya başlamıştır. Antonius, Octavianus'a özellikle para konusunda yardımcı olmamıştır, çünkü onun para dağıtarak halkın sevgisini kazanacağından, güçleneceğinden ve devlet işlerine karışacağından korkmuştur. Aslında bu yalnız Antonius'un düşüncesi değil, Roma'da yaygın bir görüştü¹⁸.

Bunun üzerine Octavianus, J. Caesar'dan kalıt olarak eline geçen bütün malı mülkü satarak¹⁹ borç para olarak, dost ve yakınlarının da maddi katkısıyla, vasiyetnameyle ilgili sorumluluklarını yerine getirmiştir²⁰. Böylece halkın kendisine duyduğu sevgiyi artırmıştır. Ayrıca, Pharsalus savaşının başladığı sabah J. Caesar'ın yapturmaya söz verdiği Venus Genetrix tapınağının açılışı ve tanrıçaya adanışı için düzenlenen gösterilerin giderlerine katılarak, kendisine duyulan bu sevginin daha da artmasını sağlamıştır²¹. Antonius ise *tribuni plebis* aracılığıyla *Lex Curiata*'nın senatodan geçmesini geciktirerek ve başka güçlükler çıkararak, Octavianus'u engellemek için elinden gelen her şeyi yapmıştır²². Fakat kendi askerlerinin, Antonius'un Octavianus'la aynı amacı güttüğü, yani J. Caesar'ın öcünün alınması gerektiği biçimindeki uyarıları üzerine, İ.Ö. 44 yılı Haziran ya da Temmuz ayında, Octavianus'la gerçekçi olmayan bir uzlaşmaya varmıştır²³.

Halk temsilcilerinden (*tribuni plebis*) birisinin ölmesi üzerine, Octavianus, Flaminius adında birinin bu göreve seçilmesini önermiştir. Fakat halk, Octavianus'un bu görevi aslında kendisi için istediğini, yaşının küçük oluşu nedeniyle aday olamadığını bildiği için, kuraldışı da olsa, oylarını

¹⁷ App., *B.C.*, III. 18-20, özellikle 20; Plut., *Antonius*, XVI. 2.

¹⁸ App., *B.C.* III. 21.

¹⁹ App., *B.C.* III. 21: καὶ τὴν οὐσίαν ἐξ πρᾶσιν αὐτίκα προὔτιθει πάσαν, ὅση κατὰ τὸν κλῆρον ἐγγίνετο αὐτοῦ.

²⁰ App., *B.C.* III. 23. Bu konuya "privata impensa" ile ilgili olarak daha detaylı bir biçimde değinilecektir.

²¹ App., *B.C.* III. 28.

²² Engellemeler için bk. App., *B.C.* III. 21-22, 28; Dio Cass., *Hist. Rom.* XLV.5.3-4; XLV.6.3; XLV.6.5; XLV.7.3; Plut., *Antonius*, XVI.

²³ Dio Cass., *Hist. Rom.* XLV.8. 1-4; App., *B.C.* III. 29-30 ve 39.

ona vermek istemiştir. Senato buna karşı çıkmıştır, çünkü onun güçlenmesinden ve J. Caesar'ı öldürenleri yargılatmaya çalışabileceğinden korkmuştur. Antonius da senatoya yaranmak için ya da başka nedenlerle Octavianus'un bu isteğine karşı çıkmıştır. Octavianus'un ilgili yasalara aykırı davranmamasını, eğer davranırsa, konsullük görevinin kendisine verdiği bütün yetkileri ona karşı kullanacağını resmen duyurmuştur. Octavianus bunu kendisine ve halkın isteğine karşı yapılmış bir hakaret olarak yorumlayarak çok kızmıştır. Böylece araları yeniden açılmıştır²⁴. Ayrıca Octavianus'un, Antonius'u öldürmek için bir tertip hazırladığı söyleniyordu. Bunun kulağına gelmesi üzerine, Antonius ondan durumu açıklamasını istemiştir. Octavianus her ne kadar böyle bir şeyin olmadığını söylediyse de, inandırıcı olamamıştır²⁵. Aralarındaki düşmanlık doruk noktasına varmış ve silah gücüne dönüşmüştür. Bunun sonucunda Octavianus'un senatoya daha yakın ilişkiler kurduğunu görüyoruz.

Aşağı yukarı İ.Ö. 9 Ekim 44 de Antonius, Makedonia'dan gelen ve senatoca kendisine verilmiş olan²⁶ orduyu komutası altına almak için, Brundisium'a gitmiştir. Bu ordu dört lejyondan oluşuyordu. Görünüşte Antonius'un amacı bunları halk meclisince kendisine verilen Gallia Cisalpina eyaletine götürmekti²⁷. Cicero'ya göre ise²⁸, o, geniş çaplı bir kıyım için Roma'ya yönelecekti. Yolculuğu sırasında Suessa'da, sonra ise Brundisium'da kimi askerleri öldürtmüştür (Cic., *Phil.* III. 4; IV. 4; XIII. 18). Bundan amacı ödeneklerinin azlığından yakınan askerlerin ayaklanmasını ya da Octavianus tarafına geçmesini önlemek için gözdağı vermektir. Brundisium'da lejyonları kendi davasına katılmaları için ikna etmeye çalışmıştı ve adam başına 100 *denarius* önermişti. Fakat lejyon askerleri onun,

²⁴ App., *B.C.* III. 31.

²⁵ App., *B.C.* III. 39; Plut., *Antonius*, XVI. 4.

²⁶ App., *B.C.* III. 37 ve 43.

²⁷ Gallia Cisalpina sorunlu eyaletlerden biriydi. J. Caesar'ın önerisi üzerine, bu eyalet Decimus Brutus'a, Makedonia M. Brutus'a, Suriye C. Cassius'a, Bithynia Tillius Cimber'e, Asia da Trebonius'a düşmüştü ve senato 18 Mart 44 te bunu onaylamıştı. Fakat daha sonra durum değişti. D. Brutus ve C. Antonius Makedonia'nın, C. Cassius ve L. Dolabella ise Suriye'nin İ.Ö. 43 yılı valilikleri üzerinde hak iddia ettiler. Senato bütün gücüyle Antonius'un Gallia Cisalpina ile ilgili isteğine karşı koymuştur. Çünkü senato buraya kendi kalesi gözüyle bakıyordu ve Gallia Cisalpina'nın çok yakın olması nedeniyle buradan, J. Caesar'ın yaptığı gibi, Rubico ırmağını geçerek Roma üzerine bir orduyla yürünmesi olasılığından korkuyordu. Antonius daha sonra Gallia Cisalpina eyaletinin senatoca değil de halk meclisince kendisine verilmesini sağlamıştı.

²⁸ Cic., *Phil.* III. 3: cumque eius (Antoni) a Brundisio crudelis et pestifer reditus timetur, ...; *Phil.* III. 4 .....; si M. Antonius a Brundisio cum iis copiis, quas se habiturum putabat, Romam, ut minabatur, venire potuisset, ...; *Phil.* IV. 4; *Phil.* XIII. 18.

Octavianus'un kendilerine önerdiğinden (500 *denarius*) daha çok para vereceğini ummuştu; dolayısıyla cimriliğinden dolayı onunla alay edip ayaklanmışlardı²⁹. Bunun üzerine, Cicero'ya göre³⁰, Antonius, Makedonia'dan gelen bu dört lejyondan biri olan Mars Lejyonu'nun en seçkin 300 *centuria* subayını (yüzbaşı) öldürtmüştü³¹. Bir lejyonda bu kadar *centuria* subayı olmayacağına göre, öteki lejyonlardan da kimilerini öldürtmüş olmalıdır.

Bu sırada Octavianus asker toplamaya devam ediyordu. Casilinum ve Calatia yörelerinde yerleşmiş bulunan, diktatör J. Caesar'ın emekli askerlerine adam başına 500 *denarius* söz vererek onları kendi ordusuna katılmaya ikna etmiştir³². Appianos'a göre (B.C. III. 40 ve 42), Octavianus bu ana dek, aşağı yukarı 10.000 asker toplamıştı, fakat bunların hepsi gerekli araç-gereçle tam olarak donatılmamıştı ve düzenli bir *cohors* (bölük) haline henüz sokulamamıştı, yalnız koruyucu askerler olarak bir sancak altında görev yapıyorlardı. Cicero, Atticus'a yazdığı bir mektupda (*ad. Att.* 16.8) Octavianus'a değinirken, "Onun (Octavianus'un) amacı Antonius'a karşı savaştır; böylece, bana öyle geliyor ki, birkaç gün içinde silaha sarılacağız" demektedir. Aşağıda tartışacağımız bu görüşün gerçeği ne ölçüde yansıtıldığını söylemek güçtür. Cicero'nun önerisi üzerine (*Phil.* III. 19: *quorum consiliorum Caesari me auctorem et hortatorem et esse et fuisse fateor*) Octavianus bu orduyla Roma'ya yürümüştür. Antonius da Roma'ya doğru ilerlemekteydi³³. Octavianus'un kente girişinden sonra, Cannutius adında bir *tribunus plebis* halk meclisini toplamış, Octavianus da, Antonius'u suçlayan ağır bir konuşma yapmıştır³⁴. Kenti koruyacağına ve 1 Mayıs 43 gününe değin ordusunu kent yakınında bu amaçla tutacağına söz vermiştir (Cic., *Phil.* III. 27).

Appianos'a göre (B.C. III. 42), Octavianus'un Roma'da Antonius'a karşı yaptığı bu konuşmadan sonra, askerleri, Antonius ve Octavianus arasında kurulu bir birliği desteklemek ya da yalnız Octavianus'u korumak ve J. Caesar'ı öldürenlerden kaçmak için geldiklerini düşünerek, eskiden kendi komutanları, şimdi ise konsülleri olan Antonius'a karşı savaş açılmasına kızmışlardır. Kimileri, kendilerinininkinden başka silahlarla görevlerini yerine

²⁹ Dio Cass., *Hist. Rom.* XLV.12 ve 13; XLV.13.1-3; App., B.C. III. 43.

³⁰ Bk. dipnot 28.

³¹ Cic., *Phil.* III. 31; *Phil.* III. 4 et passim; *Phil.* XII. 12 ve XIII. 18; App., B.C. III. 53 ve 56.

³² Dio Cass., *Hist. Rom.* XLV.12.1-4; Cic., *ad Att.* 16.8.

³³ App., B.C. III. 40 ve III.45.

³⁴ Dio Cass., *Hist. Rom.* XLV.12.4-6; App., B.C. III. 41.

getiremeyeceklerini söyleyerek, kendi silahlarını almak üzere evlerine dönmek için izin istemişlerdir. Kimileri ise gerçeği dolaylı olarak açıklamıştır. Octavianus, artık her şey kendi beklentisine ters gittiği için, ne yapacağını bilememiştir. Bununla birlikte onları kaba güçten çok ikna yoluyla yanında tutabileceğini umarak, onların arzularına boyun eğmiştir; onlardan kimilerini kendi silahlarını getirmeleri için, ötekilerini ise geri dönmek üzere evlerine yollamıştır. Düş kırıklığına uğradığını belli etmeyerek, geri kalan bütün askerleri toplayıp, onları öven bir söylev vermiştir; onlara yeniden armağanlar dağıtmış ve onları daha da çömertçe ödüllendireceğini söylemiştir, çünkü onlardan babasının (J. Caesar'ın) askerleri olarak değil de dostları olarak ivedi durumlarda yararlanmıştı. Bu sözleri söyledikten sonra, 10.000 askerden yalnız 1000 askeri ya da 3000 askeri kendi yanında kalmaya ikna edebilmiştir. Fakat bu askerlerin sayısı konusunda değişik rakamlar söylenmektedir. Bunların dışında, bütün askerler ayrılıp gitmiştir. Fakat evlerine dönenler, tarım koşullarının güçlüğü, askeri hizmetin kazançlarını, Octavianus'un sözlerini ve onun kendi arzularına gösterdiği hoşgörüyü, ondan gördükleri ve hala umdukları iyilikleri düşünmüştür. Bunun üzerine, pişmanlık duymuş ve usulen ileri sürdükleri eski bahaneye bağlı kalarak, kendilerini silahlandırmış ve Octavianus'un yanına dönmüştür. Octavianus yeni elde ettiği parayla hali hazırda Ravenna'yı ve bütün komşu yöreleri dolaşmıştı; devamlı yeni asker toplayarak bunların hepsini Arretium kentine (bugünkü Arezzo) yolluyordu.

Daha sonra, Antonius'un da Roma'ya geldiğini, fakat kente kendisini koruyacak en seçkin yalnız 1000 askerle girdiğini İ.Ö. 6 Ocak 43 de Piso'nun senatoda Antonius'u savunurken, Cicero'ya verdiği aşağıdaki yanıtı anlıyoruz.

"Ey Romalılar, Cicero'nun Antonius'a yönelttiği şu çok ağır ve tartışma götürmez suçlamalara bakın. Fakat bu suçlamalardan başka, Antonius'un Roma kentine bir ordu sevk etmek üzere olduğu, ama Octavianus'un başka bir orduyla daha önce davranıp onu engellediği, onun da korkup kaçtığı biçiminde söylentiler dolaşmaktadır. Nasıl olur da böyle bir düşünce beslemek bir kişiyi vatan haini yapar? Nasıl olur da *imperium* yetkisi olmayan, gerçekten gelip yanibaşımızda ordugah kuran bir kişiyi (Octavianus) Cicero düşman saymaz? Eğer Antonius gerçekten kente gelmek isteseydi, onu bundan ne caydırabilirdi? 30.000 düzenli askeriyle o (Antonius), yalnız onun (Octavianus'un) dostluğunu kazanmak amacıyla bir araya geldikten sonra,

onun (Octavianus'un) kendilerini savaş için seçtiğini anlar anlamaz, onu terkeden 3000 yarı silahlı, düzensiz askerden mi korktu? Eğer Antonius 30.000 askeriyle gelmekten korktuysa, nasıl oldu da yalnız 1000 erle gelme yürekliliğini gösterdi?"³⁵

Cicero gerçekten senatoda ve halk önünde verdiği, yazıp da onların önünde okuma fırsatı bulamadığı *Philippicae* söylevlerinde, Octavianus'a değindiği pek çok yerde onu bir kurtarıcı olarak selamlamaktadır; Octavianus'un, Antonius'u ordusuyla kente girmekten ve geniş çaplı bir kıyıma gitmekten caydırdığını, hatta korkuttuğunu övgüyle söylemektedir. Ama Piso'nun sözleri eğer gerçeği yansıtıyorsa, Cicero'nun yukarıda belirttiğimiz düşünceyi sık sık ileri sürmedeki amacı, Octavianus'u övmek, yüceltmek ve aralarındaki bağları güçlendirmek olabilir; ayrıca kendi yandaşlarını Antonius'a karşı güçlü ve etkin göstererek, halkın düşüncesini psikolojik olarak etkilemeye çalıştığı söylenebilir. Öte yandan, eğer Cicero'nun sözlerinde gerçek payı varsa, caydırıcı gücün yalnız Octavianus'un ordusuna değil, başka nedenlere de bağlı olduğunu düşünmek doğru olabilir: daha önce belirttiğimiz gibi, Octavianus para dağıtarak *plebs* kesiminin sevgi ve desteğini kazanmıştı. J. Caesar yanlıları da onu destekliyordu; halk J. Caesar'ı öldürenlere karşı nasıl ayaklandıysa, Antonius'a da isyan edip karşı koyabilirdi, çünkü halk onu sevmiyordu. Ayrıca senato, Pompeius ve Cicero yanlıları Octavianus'tan çekindikleri halde, böyle bir durumda Antonius'a karşı birlikte hareket edebilirdi; çünkü Antonius'un hareketi kendi can ve mallarına yönelikti. Octavianus'un kent dışında ordugah kurmasıyla bu caydırıcı güç daha da artmıştır. Antonius ise böyle bir eyleme girişirse, kentte tutunamayacağını anlamış olmalıdır.

Antonius İ.Ö. 24 Kasım 44 de konsüllük yetkisini kullanarak senatoyu toplantıya çağırmıştır³⁶. Bunda başarılı olamayınca, aynı çağrıyı 28 Kasım için yapmıştır. Üç *tribuni plebis*'in toplantıya gelmesini yasaklamıştır. Cicero'ya göre, Antonius'un amacı Caesar Octavianus'u vatan haini ilan ettirmekti³⁷. Fakat bu amacı güden bir öneriden ansızın vazgeçip, bunun ye-

³⁵ App., *B.C.* III. 58; Antonius'un kente girişi için bk. App., *B.C.* III. 45.

³⁶ Cic., *Phil.* III. 19: edixit, ut adesset senatus frequens a.d. VIII Kalendas Decembres; eo die ipse non adfuit. *Phil.* III. 20: cur ipse non fuit? ..... in ante diem quartum Kalendas Decembres distulit.

³⁷ App., *B.C.* III. 45: συναγαγὼν δὲ τὴν βουλὴν ὡς μεμψόμενος Καίσαρι περὶ τῶν πεπραγμένων; Cic., *Phil.* III. 20-21: Ad eos tamen ipsos, qui convenerant, ne verbum quidem ausus est facere de Caesare, cum de eo constituisset ad senatum referre; scriptam attulerat consularis quidam sententiam. Quid est aliud de eo referre non audere, qui contra se consulem exercitum

rine Lepidus'a resmen teşekkür edilmesini ve onun onurlandırılmasını isteyen bir başka öneri sunmuştur. Toplantı sırasında Mars Lejyonu'nun ve Dördüncü Lejyon'un Octavianus tarafına geçtiği haberini almıştır³⁸. En kısa zamanda askeri giysilerini giyip Alba'da bulunan askerlerinin ayaklanmasını önlemeye gitmiştir. Alba'daki lejyonlarıyla uyuşamayınca -zira ona karşı ok bile atmışlardı³⁹- Tibur'a geçmiştir. Buradaki askerlerine adam başına Caesar Octavianus'un yaptığı gibi 500 *denarius* vererek, onları hoş tutmaya çalışmıştır. Kasım sonunda ise Gallia Cisalpina'da Mutina kentinde (bugünkü Modena) bulunan Decimus Brutus'un üzerine yürümüştür.

Bu sırada Octavianus'un ordusu, Mars Lejyonu ve Dördüncü Lejyon'un da ona katılmasıyla, en azından 15.000 askere ulaşmıştı, çünkü bir lejyon aşağı yukarı 6000 askerden oluşuyordu. Appianos'a göre (B.C. III. 47), bu üstün nitelikli iki lejyondan başka, Octavianus'un yeni askerlerden (acemilerden) kurulmuş bir lejyonu ve emekli askerlerden oluşan iki lejyonu vardı. Bunlar sayıca ve donatımca tam değildiler, yeni toplanan askerlerle takviye ediliyorlardı. Appianos'un verdiği bu bilgiye göre onun ordusundaki asker sayısı için ileri sürülebilecek en büyük rakam ise 25.000 olabilir. Oysa Antonius dört lejyona ve bir muhafız alayına sahipti (App., B.C. III. 46). Fakat Cicero, Antonius'un ordusu için gerçekçi olmayan bir rakam ileri sürmektedir; Antonius'un Gallia Cisalpina'ya yarım yamalak bir lejyondan oluşan bir ordu sevketmekte ve kardeşinden takviye beklemekte olduğunu söylemektedir (Phil. III. 31: In Galliam mutilatum ducit exercitum, cum una legione, et ea vacillante,.....). Bu dönemin ileri gelen komutanlarından Lepidus'un İspanya'da dört lejyonu, Asinius Pollio'nun iki, Plancus'un da Gallia Transalpina'da üç lejyonu vardı. Bütün bunların Antonius'un yanında yer alabileceği sanılıyordu. Octavianus senatodan *praetor*'luk ve *imperium* yetkisini henüz almadan, Mars ve Dördüncü Lejyon'lar arasında bir savaş uygulaması yaptırmış ve sonucu sevindirici bulunmuştu (App., B.C. III. 48). Dolayısıyla bu lejyonların erlerine adam başına 500 *drakhme* (*sestertius*)

---

duceret, nisi se ipsum hostem iudicare?; Cic., Phil. XIII. 19: Caesaris enim incredibilis ac divina virtus latronis impetus crudelis ac furibundos retardavit; quem tum ille demens laedere se putabat edictis ignorans, quaecumque falso diceret in sanctissimum adolescentem, ea vere recidere in memoriam pueritae suae ..... parata de circumscribendo adolescente sententia consularis... Quo percussus abiecit consilium referendi ad senatum de Caesare. Ayrıca bk. Cic., Phil. v. 23.

³⁸ Cic., Phil. XIII. 19: rediit ad milites, ibi pestifera illa Tiburi contio .... cum repente (nam Martiam legionem Albae consedissee sciebat) adfertur ei de Quarta nuntius; bk. Cic., Phil. III. 24.

³⁹ App., B.C. III. 45: Βαλλόμενος δ' ἀπο τοῦ τεύχους ἀνέστρεφε...

daha vermiş ve ayrıca bir savaş durumunda başarılı oldukları takdirde, her birine 5000 *drakhme* vereceğine söz vermişti. Appianos'un sözlerine göre (B.C. III. 48: ὅδε μὲν ὁ Καίσαρ δαψιλεία δωρεῶν τοὺς μισθοφόρους ἐκράτουντο), Octavianus bu lejyonları kendine büyük armağanlar ve ödenekler sayesinde bağlayabilmiştir.

Yukarıda Piso'nun Cicero'ya verdiği yanıtta değindiği gibi, bu ana dek Caesar Octavianus'un, Decimus Brutus'un, cumhuriyet yanlısı Marcus Brutus'un ve C. Cassius'un asker toplama ve kendi ordularını kurma girişimleri yasaya aykırıydı; büyük suç unsuru oluşturuyordu. Özellikle Octavianus, yalnız asker toplamak ve ordu kurmakla yasaları çiğnememişti, aynı zamanda Antonius'un ordusunu ayaklanmaya ve komutanlarına ihanete teşvik etmekle konsüle karşı da büyük suç işlemişti⁴⁰ (Cic., *Phil.* III. 14: sceleratus Caesar, Brutus nefarius, qui contra consulem privato consilio exercitus comparaverunt). Antonius'un 28 Kasım senato toplantısında Octavianus'u vatan haini ilan ettirmek istemesinin temelinde de bu neden vardı. Yalnız konsül ve senatonun *imperium* verdiği özel kişiler asker toplayıp ordu kurabilirdi ve bu orduya komuta edebilirdi. Antonius İ.Ö. 44 yılı konsülü olduğu için, devlet ordusu ve hazinesi büyük ölçüde onun yönetimi altındaydı; *imperium* bakımından rakiplerinininki gibi bir sorunu yoktu. Ayrıca Mars ve Dördüncü Lejyon'lar da konsüle ve komutanlarına karşı gelmekten resmen suçlu durumuna düşüyorlardı⁴¹ (Cic., *Phil.* III. 14: nam, si ille (Antonius) consul, fustuarium meruerunt legiones, quae consulem reliquerunt, sceleratus Caesar, Brutus nefarius, qui contra consulem privato consilio exercitus comparaverunt). Cezaları ise ölümdü. Cicero'nun amaçlarından biri de Antonius'a karşı cephe alan bütün bu özel güçlerin yasallaştırılmasını sağlamaktı. Yine Piso'nun Cicero'ya verdiği yanıtta belirttiği gibi (App., B.C., III. 55-61) Cicero'nun kendisi de yasaya göre suçlu olan bütün bu güçleri destekleyen kişi durumundaydı.

İ.Ö. 20 Aralık 44 günü yapılan senato toplantısını Cicero üçüncü *Philippica* söyleviyle açmıştır. Senatonun gündemindeki en önemli konu İ.Ö. 1 Ocak 44 de göreve başlayacak olan yeni konsüllere (A. Hirtius ve C. Pansa) sağlanacak koruma alayı idi. Cicero bu konuda geç bile kaldığını ileri sürmüştür. Onun görüşüne göre, Octavianus olmasaydı, Antonius geniş çaplı bir kıyım gidecekti ve devlet yıkılacaktı⁴²; Mars Lejyonu ve Dördüncü

⁴⁰ Bk. ayrıca Cic., *Phil.* III. 20-21.

⁴¹ App., B.C. III. 56.

⁴² Cic., *Phil.* III. 2; IV. 1 ve 2; XIII. 19; passim.

Lejyon Octavianus'tan yana geçmekle devlete bağlılıklarını kanıtlamışlardı⁴³. Cicero ayrıca Octavianus'un girişimlerinin (ordu kurması ve bu orduya komuta etmesi) senatoca onaylanmasını⁴⁴, hem onun hem de onun ordusuna katılan emekli askerlerin ve lejyonların⁴⁵ övülüp ödüllendirilmesini önermiştir. Cicero bu amaçla Octavianus'a yetki (*auctoritas*) verilmesini de önermiştir, fakat bu *auctoritas*'ın türünü ve sınırlarını belirtmemektedir. Ona göre, aynı biçimde özel çabayla kendi ordusunu kurup, Antonius'a karşı Mutina'da kendini savunan D. Brutus'un girişimleri de senatoca onaylanmalıydı⁴⁶; Antonius'un tutumu ve davranışları o denli kötüydü, o denli tiranımsı idi ki, onun konsüllüğünün elinden alınması ve kendisinin de vatan haini ilan edilmesi gerekiyordu; senato onun konsüllüğünü geçersiz kılmazsa, bu kez ona karşı gelen lejyonlar, emekli askerler, Caesar Octavianus ve D. Brutus konsüle karşı gelmekten suçlu, hatta vatan haini durumuna düşüyorlardı⁴⁷; Antonius, Octavianus'un yasal olmayan girişimlerini, bir orduyla konsüle karşı geldiğini senatoya bildirme cesaretini bulamadığı için, vatan haini durumuna düşmüştü (*Phil.* III. 21). Cicero'ya göre Roma devletinin özgürlüğü ve esenliği Octavianus'a ve Brutus'a bağlıydı; Octavianus devlete ve senatoya bağlılığını Antonius'a karşı koyarak, onu korkutup kentten kaçırarak, onun amaçladığı toplu kıyım ve öbür girişimlerini engelleyerek kanıtlamıştı; senato, D. Brutus ve Caesar Octavianus'un önderliğinde, arzuladığı fırsatı elde edebilirdi ve daha güçlü bir biçimde hareket edebilirdi; Roma soyu özgür yaşamak için doğmuştu; Antonius bir tirandı; ondan kurtulmak ve özgürlüğe kavuşmak için de şimdi ortam uygundu. Cicero bu söylevinde Octavianus'u sık sık ve gerektiğinden çok övüp yüceltmektedir. Zira onun için isteyeceği ayrıcalıklar böyle bir övgüyü gerektirmektedir. Cicero bu önerilerini senatoca oylanacak son biçime sokarken, Brutus'la ilgili olana önce-

⁴³ Cic., *Phil.* III. 3 et passim.

⁴⁴ Cic., *Phil.* III. 5; *tribuenda est auctoritas, ut rem publicam non modo a se susceptam, sed etiam a nobis commentatam possit (Octavianus) defendere.*

⁴⁵ Cic., *Phil.* III. 6-7.

⁴⁶ Cic., *Phil.* III. 8-12; *Phil.* III. 12: *faciendum est igitur nobis, patres conscripti, ut D. Bruti privatum consilium auctoritate publica comprobemus. Nec vero M. Antonium consulem post Lupercalia debuisse putare. Cic., Phil. III. 14: ut et praestantissimis ducibus a nobis detur auctoritas et fortissimis militibus spes ostendatur praemiorum et .....*

⁴⁷ Cic., *Phil.* III. 14: *et iudicetur non verbo, sed re non modo non consul, sed etiam hostis Antonius. Nam, si ille consul, fustuarium meruerunt legiones, quae consulem reliquerunt, sceleratus Caesar (Octavianus), Brutus nefarius, qui contra consulem privato consilio exercitus comparaverunt, Bk. Cic., Phil. III. 21 et passim.*

lik vermiştir. Onun için üç kez "*imperator*", üç kez de "*consul designatus*"⁴⁸ ünvanını kullanarak *imperium* yetkisinin onaylanmasını sağlamaya çalışmıştır; ayrıca J. Caesar'ca D. Brutus ve L. Plancus için önerilen ve onun ölümünden hemen sonra, onun *acta*'sının yürürlükte kalması senatoca karara bağlanınca, resmiyet kazanan İ.Ö. 42 yılı konsüllüğünün de geçerli olduğunu bir kez daha senato kararıyla pekiştirmek istemiştir. Gallia Cisalpina'nın D. Brutus ve L. Plancus'un yönetimlerine verilmesini önermekle Antonius'un bu eyalet üzerinde ileri sürdüğü hak ve yetkileri geçersiz kılmak ve dolayısıyla Brutus'un Antonius'a karşı girişimlerini yasallaştırmak amacını gütmüştür. Cicero'nun görüşü başarılı olmuş ve senato D. Brutus'la ilgili bu öneriyi onaylamıştır. (*Phil. IV. 8-9*). Cicero bu önerinin ikinci kesimini Octavianus'a ve onun tarafına geçen Mars Lejyon'uyla Dördüncü Lejyon'a ayırmıştı. Bu iki lejyonun övülüp ödüllendirilmesi vurgulanırken, Octavianus'un yalnız övüldüğünü görüyoruz (*Phil. III. 38-39*). Cicero bu durumu halka verdiği dördüncü *Philippica* söylevinde doğrulamaktadır (*Phil. IV. 2*):

"C. Caesar, qui rem publicam libertatemque vestram suo studio, consilio, patrimonio denique tutatus est et tutatur, maximis senatus laudibus ornatus est."

(Devleti ve özgürlüğünüzü kendi çabası, kararı ve baba kalıtı sayesinde korumuş ve korumakta olan Caesar (Octavianus) senatonun en büyük övgüleriyle ödüllendirildi.)

Cicero bu konuya aynı söylevinde ikinci kez değindiğinde, duruma biraz daha açıklık getirir (*Phil. IV. 4*):

"Quod autem praesidium erat salutis libertatisque vestrae, si C. Caesaris fortissimorum sui patris militum exercitus non fuisset? Cuius de laudibus et honoribus, qui ei pro divinis et immortalibus meritis divini immortalesque debentur, mihi senatus adsensus paulo ante decrevit ut primo quoque tempore referretur."

(Eğer Octavianus'un kendi babasının yiğit askerlerinden oluşan ordusu olmasaydı, esenliğinizi ve özgürlüğünüzü koruyacak ne kalmıştı? Onun hakettiği övgü ve şeref ödülleriyle ilgili olarak -Ona tanrısal ve ölümsüz hizmetleri için tanrıya yakışır övgüler ve şeref armağanları verilmelidir- biraz

⁴⁸ Cic., *Phil. III. 38*.

önce senato benim önerime uyarak "En yakın zamanda konunun ele alınıp görüşülmesine" karar verdi.)

Cicero daha sonra, özel çabasıyla Makedonia'da ordusunu kurup, senato, devlet ve Roma halkının egemenliğini korumaya çalışan Marcus Brutus'un ve onun girişimlerinin aynen Decimus Brutus ve Caesar Octavianus'un gibi senatoca övülüp onaylanmasını önerirken, İ.Ö. 20 Aralık 44 günü Octavianus ve D. Brutus için kendisince sunulan önerinin kabul edilip karara bağlandığını bir kez daha belirtmektedir (*Phil. X. 23-24*):

"Cui quidem, patres conscripti, vos idem hoc tempore tribuere debetis, quod a. d. XIII. Kal. Jan. D. Bruto, C. Caesari me auctore tribuistis, quorum privatum de re publica consilium et factum auctoritate vestra est comprobatum atque laudatum. Quod idem in M. Bruto facere debetis,...."

(Sayın senatörler, 20 Aralık'ta benim önerim üzerine Decimus Brutus'a ve C. Caesar'a (Octavianus) ödül olarak verdiğiniz şeyi, -bunların devlet uğruna aldığı özel karar ve özel eylemleri sizin makamınızca onaylandı ve övüldü- aynı şeyi şimdi de buna (Marcus Brutus'a) vermeniz gerekir.)

Cicero'nun bu önerisinin kabul edilmesiyle Caesar Octavianus'un özel ordusu ve girişimleri senatonun desteğini kazanmış ve *imperium* konusunda önemli bir adım atılmış oluyordu.

Octavianus'un ordusunu ve girişimlerini yasallaştırabilmesi için, Cicero'nun sözünü ettiği *auctoritas* en azından *propraetor*, en çok da *praetor* payesini içermeliydi. *Imperium* yetkisi ise bu payelerle birlikte kendiliğinden geliyordu. Zira yalnız konsüller, diktatörler, atlıların başkanı (*magister equitum*), *praetor* ve *propraetor*'lar doğal olarak *imperium*'a sahiptiler. Appianos'a göre (App., B.C. III. 48), bu sırada Octavianus'un askerleri ona *lictor* ve *fascis* sağlayarak, onu *praetor* olması ve *imperium* yetkisi alması için kışkırtmıştır. Bu, senatoya karşı bir uyarı ve kaba güç tehdidi niteliği taşıyordu. Octavianus her ne kadar askerlerinin bu davranışını önleyebilmiş ise de, "Yine de senatonun sizin isteğinizi ve benim endişemi bilmesinde yarar var." demiştir. Appianos'un anlatımına göre, Octavianus kendi isteklerini askerlerinin isteği gibi göstermektedir. Daha sonra Octavianus kendisini ordusunun gücüyle konsül seçtirirken de aynı yolu izlemiştir. Onun bu tutumu annesi Atia'nın ona verdiği öğüdü anımsatmaktadır. Appianos'a göre (App., B.C. III. 14), annesi ona açıktan açığa cesur davranmaktan çok işlerinde hüner ve sabır göstermesini öğütlemiştir. Octavianus

da bu yöntemi benimsemiş ve böyle davranacağına söz vermiştir: Genelde bu söz Octavianus'un siyasal yöntemiyle uyum içindedir ve onun ölüncüye değin izlediği siyaseti özetler niteliktedir:

παρήνει γε μὴν ἔτι τέχνη καὶ ἀνεξικακία μᾶλλον ἢ φανερᾶ θρασύτητι
πω χρῆσθαι, καὶ ὁ Καῖσαρ ἐπαινέσας καὶ πράξειν ὑποσχόμενος οὕτως.

İ.Ö. 1 Ocak 43 de genel durum şöyleydi: Antonius ordusuyla, D. Brutus'u Mutina'da kuşatmıştı⁴⁹. Octavianus da Antonius'a saldırmak üzere ordusuyla oraya ilerlemekteydi⁵⁰. Yeni konsüller A. Hirtius ve C. Pansa *Jupiter Capitolinus* tapınağında senatoyu toplamış ve devlet işleri konusunda senatonun görüşüne başvurmuştu. Cicero dört gün süren bu toplantı sırasında (*Phil. VI. 3*) beşinci *Philippica* söylevini vermiştir. Antonius'u vatan haini ilan ettirmek ve ona karşı resmen savaş açılmasını sağlamak için gösterdiği bütün çabaya karşın⁵¹, senato, Antonius'a elçiler gönderilmesini, onun Mutina kuşatmasını bırakmasını, senato ve Roma halkının egemenliğine boyun eğmesini ve ordusunu Gallia Cisalpina'dan Rubico ırmağının güneyine çekmesini, fakat Roma'dan 320 km. (200 mil.) uzak tutmasını buyuran (*Phil. VI. 5*) bir karar almıştır⁵². Bu toplantı sırasında Cicero ayrıca D. Brutus'a⁵³ ve M. A. Lepidus'a⁵⁴ devlete bağlılıklarından ve hizmetlerinden dolayı teşekkür edilmesini ve bunların övülüp onurlandırılmasını önermiştir. Onun bu önerileri kabul edilmiştir.

Cicero, Octavianus konusunda ise oldukça uzun bir konuşma yapmıştır (*Phil. V. 42-51*). Onun bu söylevi, Octavianus'un ordu kurup Antonius'a karşı gelmekle, konsüllere, senatoya, Roma halkı ve devletine yaptığı iyiliklerden övgüyle söz etmektedir: Octavianus olmasaydı, Antonius, Brundisium'dan döndüğünde bütün senatör ve devletle bağlı vatandaşları öldürecekti; kim onu cinayet ve çapulculuktan alkoyabilecek? (*Phil., V. 42*). Onu bir tanrı ansızın Roma halkının imdadına yetiştirdi; Octavianus, yaşı ve içinde bulunduğu koşullar göz önünde tutulursa, Gnaeus Pompeius'tan bile büyük başarı kazandı: Pompeius daha olgun bir yaşta ha-

⁴⁹ App., *B.C. III. 49-50*.

⁵⁰ Cic., *Phil. V. 46*: et quod C. Caesar pro praetore Galliae provinciae cum exercitu subsidio profectus sit.

⁵¹ App., *B.C. III. 50-61*; Cic., *Phil. V. 31-34*.

⁵² App., *B.C. III. 61*: Appianus'a göre, senato Antonius'la ilgili kararın kaleme alınması görevini Cicero'ya vermiştir. Cicero ise kararı yazarken, kendi isteği doğrultusunda değişiklikler yapmıştır.

⁵³ Cic., *Phil. V. 35-37*.

⁵⁴ Cic., *Phil. V. 38-41*.

zır bir orduya konmuştu; davası çoğunlukça tutulmayan diktatör Sulla'yı ve yönetimini desteklemişti. Oysa Octavianus çok genç olmasına karşın, emekli olmak isteyen askerleri silahlandırmıştır; yoktan bir ordu kurmuştur; senatonun, halkın, bütün İtalya'nın tanrıların ve insanların yürekte benimsediği bir davaya sarılmıştır; Antonius'un tiranlığına son vermiştir (*Phil.*, V. 43-44). Dolayısıyla senato Octavianus'a *imperium* yetkisi vermelidir. *Imperium* yetkisi olmayan biri askeri işleri yürütemez, ordu kurup komutası altında tutamaz, savaş yapamaz; o normal yoldan atanmış bir *propraetor*'un tam yetkisine sahip olan bir *propraetor* olsun; bu yaşına göre büyük bir onurdur, fakat bu yalnız onun saygınlığını artırmakla kalmayacak yapması gereken işler için de ona güç verecektir (*Phil.*, V. 45). Cicero'nun, Octavianus için yazdığı ve senatonun onayına sunduğu tasarı yalnız yukarıda gördüğümüz *imperium* yetkisini ve *propraetor* payesini içermemekte, ona çok büyük başka ayrıcalıklar verilmesini de istemektedir (*Phil.*, V. 46):

"Quod C. Caesar C. f., pontifex, pro praetore, summo rei publicae tempore milites veteranos ad libertatem populi Romani cohortatus sit eosque conscripserit, quodque Legio Martia Quartaque summo studio optimoque in rem publicam consensu C. Caesare duce et auctore rem publicam, libertatem populi Romani defendant, defenderint, et quod C. Caesar pro praetore Galliae provinciae cum exercitu subsidio profectus sit, equites, sagittarios, elephantos in suam populi Romani potestatem redegerit difficillumoque rei publicae tempore salutis dignitatisque populi Romani subveniret, ob eas causas senatui placere C. Caesarem C. f., pontificem, pro praetore, senatorem esse sententiamque loco praetorio dicere, eiusque rationem, quemcumque magistratum petet, ita haberi, ut haberi per leges liceret, si anno superiore quaestor fuisset."

(J. Caesar'ın oğlu, *pontifex* ve *propraetor* olan C. Caesar (Octavianus), devletin içinde bulunduğu kritik bir anda, emekli askerleri Roma halkının özgürlüğünü korumaya teşvik ettiği ve onları bir bayrak altında topladığı için, Mars Lejyonu ve Dördüncü Lejyon askerleri çok büyük bir istek ve çabayla, devlete hizmet amacıyla bir birlik oluşturup, C. Caesar'ın (Octavianus) önderliği ve desteğiyle devleti ve Roma halkının özgürlüğünü korumakta ve korumuş oldukları için, *propraetor* C. Caesar (Octavianus) bir orduyla Gallia Cisalpina eyaletine yardım amacıyla yola çıktığı için, atlılardan, okçulardan ve fillerden oluşan birlikleri, kendi egemenliğinin yanısıra Roma halkının egemenliği altına soktuğu için, Roma devletinin içinde bu-

lunduğu çok kritik bir anda Roma halkının yaşam ve saygınlığına destek olduğu için, senato, J. Caesar'ın oğlu, *pontifex* ve *propraetor* C. Caesar'ın (Octavianus) senatör olmasından, senatoda *praetor* yetkisiyle düşüncelerini açıklayıp oy kullanmasından, hangi yüksek kamu görevine aday olmak isterse, adaylığının, ilgili yasanın gerektirdiği biçimde, kendisi bir önceki yıl *quaestor* olmuş gibi sayılmasından memnun kalacaktır.)

Cicero'nun bu önerisine göre, Octavianus'un resmen J. Caesar'ın oğlu olduğu bir kez daha onaylanacaktı. Kendisine rahiplik verilecekti (*pontifex*). Senatör olacaktı; unvan bakımından *propraetor*, fakat gerçekte *praetor* yetkilerine sahip olacaktı. Yaşı 19 olmasına karşın, 29 yaşına basmış olma koşuluna bağlı olan yüksek kamu görevlerine aday olabilecekti. Augustus'un (C. Caesar Octavianus) Ankara Anıtındaki sözleri (*Monumentum Ancyranum I: eo nomine senatus decretis honorificis in ordinem suum me adlegit C. Pansa et A. Hirtio consulibus consularem locum sententiae ferendae tribuens et imperium mihi dedit. Res publica ne quid detrimenti caperet, me pro praetore simul cum consulibus providere iussit*) Cicero'nun senatoda kabul edilen bu önerisinin içeriğini bütünüyle kapsamaktadır. Appianos'a göre, senato, ayrıca Octavianus'un yaldızlı bir heykelinin foruma dikilmesine karar vermiştir⁵⁵.

Cicero, Octavianus için düzdüğü övgüler ve öneriler yanında, senato ve ileri gelen kimi kesimlerce duyulan kuşkuları gidermeye ve bazı sorunları çözmeye çalışmıştır. Bu sorunlardan biri, Octavianus'un yaşının böylesine büyük yetki ve görevler için çok küçük olmasıydı; kimi kesimler, örneğin Pompeius'çular, özellikle de Brutus ve Cassius yanlıları (*tertipçiler*) onun bu yetkileri dilediğince kullanıp J. Caesar'ın öcünü alabileceğinden korkuyorlardı; senatodaki ileri gelen Antonius yanlıları da düşmanları Octavianus'a bu yetki ve ayrıcalıkların verilmesini doğal olarak istemiyorlardı, bu öneriyi engelleyebilmek için, ellerinden geleni yapmaya çalışıyorlardı. Dolayısıyla Cicero bu kuşkuları gidermek ve senatoya önerilerini kabul ettirebilmek için, aşağıdaki savunmayı yapmıştır (*Phil. V. 47-51*). Özetlemek gerekirse:

Caesar Octavianus'a, yaşının küçük olmasına karşın, en kısa zamanda en büyük onur ödüllерinin verilmesini engelleyen hiçbir neden yoktur. Yüksek

⁵⁵ App., B.C. V. 51.

kamu görevlerine atanma koşullarını içeren yasaya (*Leges Annales*) konsüllük için daha olgun bir yaş koşulu koymuşlardır⁵⁶, çünkü delikanlılığın neden olduğu düşüncesiz, acele ve cüretkar atılımlardan sakınmaya çalışmışlardır. Fakat Caesar Octavianus delikanlılık çağında, yüce erdemıyla yaşının çok üstünde olduğunu kanıtlamıştır. Dahası, eski Romalıların yüksek kamu görevlerine atamayla ilgili yasaları yoktu. Bu yasa çok sonraları, adaylar arasındaki yarışmadan doğmuş ve adayların eşit yaşta olmasını gözetmiştir; erdemli birçok genci devlete hizmet etmekten alıkoymuştur (*Phil. V. 47*). Bunun yanında genç yaşta yüksek kamu görevlerine seçilen, büyük işler başaran, Roma İmparatorluğunun büyümesini ve adının yücelmesini sağlayan kişiler de olmuştur, örneğin eski Romalılarından Rullus'lar, Decius'lar, Corvinus'lar, daha yakın geçmişten ise, konsül Africanus ve T. Flaminius. Başka güzel bir örnek de Makedonialı Büyük İskender'dir: delikanlılığında pek büyük başarılar kazanmıştır. Öldüğünde 33 yaşındaydı ve Roma yasalarının konsüllük için öngördüğü yaştan on yaş küçüktü. Dolayısıyla erdemın yaştan daha çabuk geliştiği kanısına varılabilir (*Phil. V. 48*)⁵⁷.

Phil. V. 48-49:

Caesar Octavianus'u kıskananlar ve karşı olanlar ise onun kendini tutamayacağından, ılımlı davranamayacağından, senatonun vereceği paye ve onur ödülleriyle yücelince, yetki ve gücünü ölçsüzce kullanabileceğinden korkuyorlarmış gibi yapmacık bir tutum içine giriyorlardı. Gerçek büyüklüğün ve ününün bilincinde olan, kendisinin senato, Roma atlı sınıfı ve bütün Roma halkı tarafından sevilip sayıldığını bilen biri, devletin esenliğinin kendi ün ve saygınlığından çok daha önemli olduğunu elbette anlar. Keşke J. Caesar da gençken, oğlu Octavianus gibi olsaydı! Ne yazık ki, o bütün üstün yeteneklerini ve gücünü senatoya, optimatlara karşı hür insanların katlanamayacağı bir biçimde kullanmıştır. Fakat oğlunun kafa yapısı çok daha farklıdır. Caesar Octavianus herkesce, her optimatça çok sevilip sayılan bir kişidir. Özgürlük umudumuz ondadır; kurtuluşumuzu o sağlamıştır, onun için en büyük yetki ve şeref ödülleri istenmektedir ve bu ödüller onu beklemektedir.

⁵⁶ İlk ve temel *Lex Annalis*, İ.Ö. 180 yılında yürürlüğe girmiştir. Buna göre, en küçük kamu yüksek görevi olan *quaestor*luğa aday olabilmek için yaş koşulu 31 idi.

⁵⁷ Bu düşüncenin şirde kullanımı için bk. Ovidius, *Ars Am.* I. 177 ve devamı.

Phil. V. 50:

Dolayısıyla onun ender basiretine hayranız; onun çılgınlıklarından mı korkacağız? Kim yararsız bir gücü, kıskançlık uyandıracak bir varsıllığı, aptalca ve tehlikeli bir despotluk tutkusunu gerçek ve sürekli bir ün ve saygınlığa yeğleyecek kadar budaladır? Octavianus henüz delikanlıyken (puer) bunu anlıyor, yaşı ilerlerse anlamayacak mı? “Fakat bazı çok seçkin ve devlete bağlı vatandaşlara düşmandır” deniyor. Böyle bir korku yersizdir. Caesar Octavianus, bütün kişisel düşmanlıklarını devlet uğruna bıraktı, devleti kendine son sözü söyleyecek hakem seçti, devleti kendine bütün plan ve işleri için yönlendirici önder seçti. Devleti yıkmak değil, onu güçlendirmek için, kendini onun hizmetine verdi. Bu gencin bütün duygularını açıkca biliyorum. Devleti her şeyin üstünde sevip sayıyor; sizin (senato) otoritenize her şeyin üstünde değer veriyor; optimatların düşünce ve yargılarını her şeyden çok benimsiyor; gerçek ün ve saygınlığı her şeyden tatlı buluyor.

Phil. V. 51:

Dolayısıyla ondan korkulacak bir şey değil, daha çok ve daha büyük iyilikler ummamız gerekir. D. Brutus'u kuşatmadan kurtarmak için yola çıkmış bir adamın (Octavianus)⁵⁸ ailesiyle ilgili acıları (J. Caesar'ın öldürülmesinden duyduğu acıları) sürekli anımsayacağından ve bunun onu çok etkileyip ona devletin esenliğini unutturabileceğinden korkmanız yersizdir. Ey senatörler, üstelik size, Roma halkına ve devletine güvence verme yürekliliğini de gösteriyorum -eğer kendimi zorunlu hissetmeseydim, elbette böyle bir şeyi yapmaya cüret edemezdim, son derece büyük bir meselede düşüncesizce ve acele hareket etmekten doğabilecek kötü bir ünden sakınmaya çalışırdım. Ey senatörler, C. Caesar'ın (Octavianus), bugün nasıl bir yurttaş ise, her zaman öyle bir yurttaş olacağına; özellikle onun nasıl bir yurttaş olmasını istiyorsak ve diliyorsak, onun da öyle bir yurttaş olacağına söz veriyorum, kefil oluyorum, güvence veriyorum:

⁵⁸ Cicero, Octavianus'u her ne kadar Decimus Brutus'u kuşatmadan kurtarmak için Mutina'ya gidiyor ya da orada savaşıyor gibi göstermekte ise de, Appianos'a göre (App., B.C. III. 73) Octavianus, D. Brutus'un, J. Caesar'ı öldürmekten duyduğu pişmanlığı açıklayan sözlerini ve onu Antonius'tan kurtarması üzerine ettiği teşekkürü kabul etmemiştir. Böylece D. Brutus'un uzlaşma ve dostluk kurma çabalarına, “Ben burada D. Brutus'u kurtarmak için değil, Antonius'la savaşmak için bulunuyorum..... Decimus'la yüz yüze gelmekten ve karşılıklı konuşmaktan tanrı korusun!” karşılığını vererek Brutus'a beslediği düşmanlığı açığa vurmuştur.

Promitto, recipio, spondeo, patres conscripti, C. Caesarem talem semper fore civem, qualis hodie sit, qualemque eum maxime velle esse et optare debemus.

Cicero, Brutus'a yazdığı bir mektupta (*ad Brutum* I. 18: pro ağulescente ac paene puero...; vix videbar quod promiseram praestare posse.⁵⁹) "Bir delikanlı ya da henüz çocuk biri için....; verdiğim sözü tutabilmek bana güç geliyor" diyerek pişmanlık duyduğunu açıklamakta ise de, onun böylesine büyük bir sorumluluk üstlenebilmesi için, Octavianus'tan aynı biçimde, senatoya, optimatlara, Roma halkının özgürlüğüne ve devlete bağlı kalacağına, onların gösterdiği yoldan gideceğine, onların çıkarlarını kendi kişisel sorunlarının üstünde tutacağına söz almış olmalıdır. Bu, aynı zamanda Cicero'nun kendisine *pater* (baba) diye hitap eden Octavianus'a ne kadar çok güvendiğini ve aralarının ne denli iyi olduğunu da göstermektedir. Bütün bunlara karşın, Octavianus daha sonra bu sözlerine zıt düşen bir yolu seçecektir, Cicero'yu ise baş düşmanı Antonius'un eline, öldürmesi için, teslim edecektir. Plutarkhos'un düşüncesine göre⁶⁰, yeryüzünde o ana dek işlenmiş en acımasızca ve barbarca bir toplu kıyımı gerçekleştirecek üçlüden (triumviri) biri olacaktır.

Cicero, Octavianus'la ilgili önerisinin ardından, Dördüncü Lejyon'un Octavianus'tan yana geçmesini sağlayan Lucius Egnatuleius'un övölüp ödüllendirilmesini, ilgili yasaların şart koştuğu yaştan üç yıl önce, istediğı yüksek kamu görevine aday olabildiğini, görevi üstlenip yürütmesini sağlayacak bir öneride bulunmuştur (*Phil.* V. 52). Caesar Octavianus'un ordusuyla ilgili olarak da senatonun şöyle bir karar alması gerektiğini savunmuştur:

"*Pontifex* ve *propraetor* olan Caesar'ın (Octavianus) komutası altına girip Roma halkının özgürlüğünü ve senatonun egemenliğini korudukları ve korumakta oldukları için, emekli askerler (milites veterani) ve onların çocukları zorunlu askeri hizmetten muaf tutulmalıydılar; konsüller, C. Pansa

⁵⁹ Bu mektubun Cicero'yu taklit eden biri tarafından yazılmış olabileceği ileri sürülmektedir.

⁶⁰ Plut., *Antonius*, XIX: Ben yeryüzünde şimdiye değin bu değış tokuştan daha acımasız ve daha barbar bir şeyin olduğuna inanmıyorum, çünkü onlar (Octavianus, Antonius ve Lepidus, triumviri) kıyım karşı kıyım pazarlığı yapmakla hem elde ettikleri hem de elden çıkardıkları kişilerin canına kıymışlardır; kendi arkadaşları söz konusu olduğunda ise gerçekten daha da suçludurlar, çünkü onlara karşı azıcık da olsa kin duymadıkları halde onların ölümüne neden olmuşlardır.

ve A. Hirtius, bunlardan biri ya da her ikisi uygun görürse, *Lex Iulia* ya aykırı bir biçimde emekli askerlerin yerleştirildiği kolonilerde ve ayrıca Campania'da ne kadar toprak kaldığını araştırmalıydılar ve bu toprakları Caesar'ın (Octavianus) ordusuna katılan emekli askerlere dağıtmalıydılar; aynı biçimde Mars Lejyonu ve Dördüncü Lejyon askerleri, ayrıca konsül C. Pansa, ve A. Hirtius komutası altına giren ve adlarını açıklayan -zira bunlar senatonun egemenliğini ve Roma halkının özgürlüğünü canları gibi sevip sayarlar ve saydılar da- İkinci ve Otuzbeşinci Lejyon askerleri ve çocukları zorunlu askeri hizmetten muaf tutulmalıydılar; bu lejyonların askerleri savaş sonunda terhis edilmelidirler."

Cicero'nun önerisinde geri kalan kısmı özgün biçimiyle şöyle devam ediyordu:

"Quantamque pecuniam militibus earum legionum in singulos C. Caesar pontifex, pro praetore, pollicitus sit, tantam dari placere; utique C. Pansa, A. Hirtius consules, alter ambove, si eis videretur, rationem agri haberent, qui sine iniuria privatorum dividi posset; iisque militibus, Legioni Martiae et Legioni Quartae ita darent, adsignarent, ut quibus militibus amplissime dati, adsignati essent." (*Phil.* V. 53).

(Senato şundan memnun olacaktır: *Pontifex* ve *propraetor* olan C. Caesar Octavianus o lejyonların askerlerine adam başına ne kadar para söz verdiyse, o kadarı (devlet kasasından)⁶¹ ödenmelidir; konsül C. Pansa ve A. Hirtius, bunlardan biri ya da ikisi eğer uygun görürse, özel kişilere haksızlık yapmaksızın dağıtılabilecek toprakları belirlemelidir; ve şimdiye dek askerler için ödül olarak belirlenip verilmiş olan en büyük miktarda toprağı şu askerlere yani Mars Lejyonu'na ve Dördüncü Lejyon'a tahsis edip vermelidirler.)

Appianos, İ.Ö. 1 Ocak 43'te başlayıp aynı ayın dördüncü gününe dek süren bu senato toplatusında Octavianus için alınan kararı özet olarak vermektedir (App. *B.C.* III. 51):

Onlar (senatörler) ona (Octavianus) altın yaldızlı bir heykel dikilmesini, onun şimdi bile senatoda konsüller arasında düşüncesini açıklayıp oy kullanmasını; ve yasanın öngördüğü yaştan on yıl önce konsüllüğe aday olabilmesini (καὶ γνώμην αὐτον ἐσφέρειν ἐν τοῖς ὑπατικοῖς ἤδη καὶ τῆν

⁶¹ App., *B.C.* III. 56: ὁ Κικέρων ὁμοῦς ἐπήνεσε καὶ ἐκ τῶν κοινῶν ἐχθρῶς ἐμισθοδότησε: Bununla beraber Cicero onları övdü ve onlara devlet kasasından para verilmesini önerdi.

ὑπατεῖαν αὐτῆν μετιέναι τοῦ νόμου Θάσσον ἔτεσι δέκα); Antonius'tan onun (Octavianus) yanına geçen lejyon askerlerine, başarılı olmaları koşulluyla (Octavianus) ne kadar para söz verdiyse, o kadarının kamu hazinesinden ödenmesini oylayıp karara bağladı⁶².

Appianos'un belirttiği gibi, senatonun bu kararı alması, aynı zamanda Antonius'un vatan haini ilan edilmiş olduğu biçiminde yorumlanmıştır (App., *B.C. III.* 51-52; Cic., *Phil.* VII. 10).

İ.Ö. 43 yılı Asia (Anadolu) eyalet valisi C. Trebonius Suriye'ye gitmekte olan P. Dolabella'ya İzmir'e girmesi için izin vermemiştir. Dolabella ani bir baskınla onu ele geçirmişti; J. Caesar'ın öcünü almak amacıyla Trebonius'u korkunç bir işkenceyle öldürmüştü⁶³. Haberin alınması üzerine konsül C. Pansa İ.Ö. 43 yılının Mart ayı ortalarında senatoyu toplantıya çağırmıştır. Cicero bu toplantı sırasında onbirinci *Philippica* söylevini vermiştir; kendi damadı Dolabella'nın vatan haini ilan edilmesini⁶⁴, Suriye eyalet valiliğinin de C. Cassius'a verilmesini⁶⁵ öneren bir konuşma yapmıştır. Konuşması sırasında Cicero, Caesar Octavianus'a verilmesini sağladığı yetkilerden ötürü kendisine yöneltilen eleştiriye de karşılık vermek için fırsat bulmuştur:

"At enim (nam id exaudio) C. Caesari adolescentulo imperium extraordinarium mea sententia dedi. Ille enim mihi praesidium extraordinarium dederat; cum dico 'mihi', senatui dico populoque Romano. A quo praesidium res publica ne cogitatum quidem tantum haberet, ut sine eo salva esse non posset, huic extraordinarium imperium non darem? aut exercitus adimendus aut imperium dandum fuit; quae est enim ratio, aut qui potest fieri, ut sine imperio teneatur exercitus? Non igitur, quod ereptum non est, id existimandum est datum; eripuissetis C. Caesari, patres conscripti, imperium nisi dedissetis. Milites veterani, qui illius auctoritatem, imperium, nomen secuti pro re publica arma ceperant, volebant sibi ab illo imperari; Legio Martia et Legio Quarta ita se contulerant ad auctoritatem senatus et rei publicae dignitatem, ut deposcerent imperatorem et ducem C. Caesarem. Imperium C. Caesari belli necessitas, fasces senatus dedit. Otioso vero et nihil agenti privato, obsecro

⁶² Bu konunun Antonius'u savunan Piso tarafından tartışılması için bk. App., *B.C. III.* 56.

⁶³ Dio Cass., *Hist. Rom.* XLVII.29.2-6; App., *B.C. III.* 26.

⁶⁴ Cic., *Phil.* XI. 1-16.

⁶⁵ Cic., *Phil.* XI. 26-36.

te, L. Caesar (cum peritissimo homine mihi res est), quando imperium senatus dedit?" (*Phil. XI. 20*).

(Fakat, -zira o eleştiri kulağıma geldi- ben kendi önerimle genç C. Caesar'a (Octavianus) olağanüstü askeri yetki (imperium) verdim. Evet, çünkü o bana olağanüstü bir koruma sağladı; "bana" demekle senatoyu ve Roma halkını kast ediyorum, Beklenmedik bir anda devletin kendisinden o denli büyük koruma elde ettiği -Bu koruma olmasaydı devletin esenliği de olanaksızdı- bir kimseye olağanüstü askeri yetki vermemeli miydim? Ya onun elinden ordusunu almalıydım ya da ona askeri yetki (imperium) vermeliydim. *İmperium* olmaksızın bir ordu bulundurmanın bir yolu var mıdır, olabilir mi? Dolayısıyla alınmayan bir şey verilmiş sayılamaz: Ey senatörler, siz C. Caesar'a (Octavianus) *imperium* vermemiş olsaydınız, komuta yetkisini ondan almış olacaktınız. Kendilerini onun otoritesine (auctoritas), askeri yetkisine (imperium) ve adına bağlayan, devlet uğruna silaha sarılan emekli askerler yalnız onun (Octavianus) tarafından komuta edilmek istiyorlardı. Mars Lejyonu ve Dördüncü Lejyon senatonun egemenliğine ve devletin saygınlığına kendilerini öylesine adanmışlardı ki, onlar da komutanları ve önderleri olarak C. Caesar'ı (Octavianus) istiyorlardı. Savaş yapma zorunluluğu C. Caesar'a (Octavianus) *imperium* sağladı, senato da ona *fascēs*⁶⁶ verdi. Fakat, L. Caesar⁶⁷, lütfen söyle bana, -çünkü benim alışverişim seninledir ve sen de çok deneyimli biri olduğuna göre- hiçbir işi olmayan, hiçbir şey yapmayan sıradan bir kişiye senato ne zaman *imperium* vermiştir?)

Cicero'nun C. Caesar Octavianus'a karşı tutumu, ondan beklentileri ve bu amaçla ona, yaşına göre olağanüstü sayılan paye ve yetkiler, ordusu için de maddi ve manevi yardım sağlamaya çalışması ve bunda başarılı olması, yukarıdaki pasaj ve aktarmalarda gördüğümüz gibi, derinlemesine bir yorum gerektirmeyecek denli açıktır. Augustus'un, *Monumentum Ancyranum* yazıtında sözünü ettiği "eo nomine senatus decretis honorificis in ordinem suum me adlegit C. Pansa et A. Hirtio consulibus, consularem locum sententiae ferendae tribuens et imperium mihi dedit. Res publica ne quid detrimenti caperet, me pro praetore simul cum consulibus providere iussit." bütün bu paye ve yetkiler, yaşının çok küçük olmasından ve J. Caesar'la olan

⁶⁶ *Fascēs*, karaağaç ya da huş ağacının dallarından oluşan, ortasında bir balta bulunan bir çubuk demeti idi ve *imperium* yetkisini simgeliyordu. Demetteki çubuk sayısı kadar *lictor* tarafından, *imperium* 'u' olan yüksek kamu görevlisinin önünde taşınırdı.

⁶⁷ L. Caesar, Antonius'un dayısıdır ve Antonius'a karşıdır. Senato yanlısı olduğu için, Octavianus'a böylesine büyük paye ve yetkilerin verilmesini istememiş olmalıdır.

yakınlığından doğan karşıt görüşlere ve engellemelere karşın, Cicero tarafından sağlanmıştı. Cicero, bu ayrıcalıkları ona sağlarken, ayrıca onun çok büyük suç unsuru oluşturan ordusunu ve girişimlerini de onun düşmanlarına karşı savunmuş ve yasallaştırmıştır. Bununla birlikte, Appianos'un anlatığına göre, Octavianus kendisine verilen bu ayrıcalıklarla yetinmemiş, daha fazlasını istemiştir; senatoya karşı kuşkucu ve kötümser bir gözle bakmıştır. Appianos'a göre (B.C. III. 64), Octavianus senatoca M. Brutus, D. Brutus ve Cassius'a büyük eyaletler, ordular ve ayrıcalıklar verilmesine kızmış ve şöyle bir kaniya varmıştır: Senatörler onun heykelinin dikilmesini⁶⁸, ona senatoda ön sırada (konsül düzeyindekiler arasında) bir sandalye ve *praetor*luk unvanı verilmesini onaylamakla işin doğrusu onun elinden özel ordusunu almışlardı ve böylece ona bir çocuğa davranıldığı biçimde davranmışlardı (onu aldatmışlardı); çünkü bir *praetor*'un, konsüller yanında iken, hiç yetkisi yoktu; yalnız Antonius'tan onun yanına geçen askerlere (Mars ve Dördüncü Lejyon'lar) ödüller verilmesi, onun ordusuna yazılan emekli askerlere bir hakaret demektir; savaş ise onun için bir yüzkarası olacaktı, çünkü Antonius'a karşı olanlar onu yok edene dek bu plandan (Octavianus'u araç olarak kullanma) yararlanacaklardı. Birinci olasılık: Appianos, Octavianus'un bu biçimdeki düşüncesini Antonius'un ya da Antonius yanlısı yazarların anı ya da tarih kitaplarından aktarmış olabilir⁶⁹. İkinci olasılık: Octavianus (Augustus) kendi anı kitabında⁷⁰ senatoya karşı tutumunun değişmesini açıklarken, nedenini bu biçim bir yorumla desteklemiş olabilir; Appianos da onun görüşünü aktarmış olabilir. Klasik çağ tarihçileri genellikle, Octavianus'un iç savaşlar sırasındaki -özellikle 43-42 yılları arasındaki- tutumuna ve yaptığı işlere kötümser bir gözle bakmaktadırlar⁷¹. Aynı bakış açısı sık sık Appianos'ta da görülmektedir: Appianos onun kişiliğini, şüp-

⁶⁸ Dio Cass., *Hist. Rom.* XLVI. 29.2.

⁶⁹ Antonius yanlıları, olasılıkla Calenus, kendilerinin M. Brutus'un (senatoca onaylanmış) bir orduya sahip olmasına Caesar yanlısı emekli askerlerin nasıl bir tepki göstereceğinden korktuklarını söylemiştir (Cic., *Phil.* X. 15). Buna göre, Antonius yanlıları Octavianus'u ve onun emekli askerlerini M. Brutus'a ya da senato yanlılarına karşı ara açmak, gerginlik yaratmak amacıyla kullanmak istemişlerdir. Appianos "Octavianus senatoca M. Brutus, D. Brutus ve Cassius'a büyük eyaletler, ordular ve ayrıcalıklar verilmesine kızdı" derken, olasılıkla Antonius yanlılarının görüş ve propagandalarına yer veriyor olabilir.

⁷⁰ Octavianus'un otobiyografi kitabı için bk. Plut., *Antonius*, XXII. 2. Bu otobiyografi İ.Ö. 23 yılına kadar yaptığı işleri anlatmaktaydı. Günümüze kalmamıştır. Dio Cass., *Hist. Rom.* XLIV. 35.3.

⁷¹ Eski tarihçilerce Octavianus'un kişiliği konusunda söylenenler için bk. *Cambridge Ancient History*, 1971, cilt X, s. 5, n. 1.

heci, içi dışı bir olmayan⁷², erk tutkusuyla yanıp tutuşan biri olarak tanıtmaktadır. Kaynağı her nereden gelirse gelsin, Octavianus'un bu yorumu ya da düşüncesi gerçeklerle bağdaşmamaktadır ve verdikçe daha da isteyen bir çocuğun davranışını anımsatmaktadır. Önce, ona verilen ünvan ve yetkiler o günün koşulları, yasalar ve yaşı göz önüne alındığında olağanüstüydü (*Phil. XI. 20: C. Caesari adulescentulo imperium extraordinarium mea sententia dedi.... huic extraordinarium imperium non darem?*) ve Augustus'un (Octavianus) kendisi bile *Monumentum Ancyranum*'da övünür biçimde bunlardan söz etmektedir. İkinci olarak onun *propraetor* ünvan ve yetkisini konsüllüklerle karşılaştırması ve hor görmesi mantığa aykırıdır ve onun senatoya karşı çok kötümser tutumunu açıklar. Senatonun ona konsüllük vermesi olanaksızdı; çünkü bu ünvan ve görev yalnız seçimle elde edilebilirdi, ilgili yasa gereği aday 43 yaşında olmalıydı. Üstelik İ.Ö. 43 yılı konsülleri C. Pansa ve A. Hirtius göreve başlamışlardı. Atama yoluyla konsül (*consul suffectus*) olabilmesi için de, normal yoldan seçilmiş olan konsüllerden birinin istifa etmiş ya da başka nedenlerle görevinden ayrılmış olması gerekiyordu. Böyle bir durum da henüz yoktu. Dolayısıyla *pro praetore* senatonun atama yoluyla ona verebileceği en büyük unvandı, çünkü *praetor*'luk da yalnız seçimle elde edilebilirdi. Bununla birlikte o uygulamada bir *praetor*'un bütün yetki ve görevlerini üstleniyordu. *Propraetor* olarak *imperium* yetkisi vardı; eyalet valiliği de yapabiliyordu; konsüllerden sonra gelen, sayıca az, en güçlü kişilerden biri oluyordu; senatoyu toplama ve yasa önerme yetkisi vardı; yargıçlık yapabiliyordu.

Senato ödüllерinin yalnız Mars ve Dördüncü Lejyon'ları kapsadığı, oysa kendisinin (Octavianus) topladığı emekli askerlere verilmediği, dolayısıyla bunların hor görüldüğü biçimindeki düşüncesi de gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Şimdiye dek yukarıda Cicero'dan aktardığımız birkaç söylevde, senatoya yapılan önerilerde emekli askerlerin de ödül kapsamı içine alındığını gördük (bk. *Phil. V. 53*). Appianos (*B.C. III. 51*) ödüllerin yalnız Mars ve Dördüncü Lejyonu kapsadığını söylemekle yanılığını göstermektedir. Ayrıca aşağıdaki örnekler ödülleri verildiğini doğrulamaktadır:

"Itaque his praemia promissa sunt, illis persoluta. Fruantur illi suis, persolvantur his, quae spondimus; id enim deos immortales spero acquissimum iudicare" (Cic., *Phil. XI. 39*).

⁷² App., *B.C. III. 48*; Octavianus'un aşağıdaki sözü kendisinin iki yüzlü davrandığını gösterir: ὄν ἀσθανόμενος ὑπηρετεῖν ὑποκρίνομαι (Bu gerçekleri bilerek, sanki onlara (senatörlere) hizmet ediyormuşum gibi davranıyorum).

(Böylece bunlara ödülleri söz verildi, ötekilerine ise ödendi. Onlar (emekli askerler) aldıkları ödüllerin tadını çıkarsınlar, bunlara ise söz verdiğimiz ödüller ödensin; bundan böyle umarım ölümsüz tanrılar bunun en adil şey olduğu yargısına varırlar).

“Atque etiam censeo, patres conscripti, quae praemia militibus promisimus nos re publica recuperata tributuros, ea vivis victoribusque cumulate, cum tempus venerit, persolvenda; qui autem ex iis, quibus illa promissa sunt, pro patria occiderunt, eorum parentibus, liberis, coniugibus, fratribus eadem tribuenda censeo” (Cic., *Phil.* XIV. 35).

(Sayın senatörler, şunu da öneriyorum: askerlere, devletin eski düzenine kavuşmasından sonra ödenmek üzere söz verdiğimiz o ödülleri yaşayan ve zafer kazananlara fazlasıyla ödeyiniz, çünkü artık ödeme zamanı gelmiştir; ödemek zorundayız; kendilerine ödül vaadedilmiş, fakat vatan uğruna ölmüş olanların ödülleri aynen onların ana-babalarına, çocuklarına, karılarına ya da kardeşlerine verilmelidir, bunu öneriyorum.)

Daha sonra aynı önerinin yazılı olarak oylanmak üzere senatoya sunulduğunu görüyoruz (Cic., *Phil.* XIV. 38):

“..... utique, quae praemia senatus militibus ante constituit ea solvantur eorum, qui hoc bello pro patria occiderunt, parentibus, liberis, coniugibus; fratribus, isque tribuantur, quae militibus ipsis tribui opportheret, si vivi vicissent, qui morte vicerunt”.

Bütün bu özgün kaynaklar göstermektedir ki, senato, Decimus Brutus, Marcus Brutus ve kendi yandaşlarının yanısıra, Caesar Octavianus'un da ordusunu maddi ve manevi açılardan desteklemiştir. Onun askerlerine, sanki devlete ait askerlermiş gibi toprak ve para sözü vermiş ve bu sözünü yerine getirmiştir. Bu konuların gerçekleşmesine Cicero senatoda öncülük etmiş ve başarılı olmuştur. Octavianus'un (Appianos'un aktardığı biçimde) düşüncesi ise yanlış ve yersizdir. Dio Cassius'a inanacak olursak, üstelik senato, Octavianus'un özel ordusunu kurarken, askerlere ödediği ve onları donatmak için harcadığı bütün parayı Roma kenti kasasından almasını onaylamıştır (Dio Cassius, *Hist. Rom.* XLVI. 29, 3: Καὶ τὸ τὰ Χρήματα ἅ τοῖς στρατιώταις ἀναλώκει, παρὰ τῆς πόλεως, ὅτι δὴ καὶ καθ'ἑαυτὸν ὑπὲρ αὐτῆς δὴ παρεσκεύασέ σφας, λαβεῖν).

Senatonun Octavianus'a *propraetor* unvanı, *imperium* yetkisi ve senatonun ön sırasında bir sandalye vermekle özel ordusunu onun elinden aldığı biçimindeki düşünceye ise iki açıdan bakılabilir. Öncelikle, Octavianus'un ordu kurmaktaki amacı Antonius'a karşı koymak ve onunla savaşmaktı; çünkü onu kendisine en büyük engel olarak görmüştü. Dolayısıyla değişen birşey yoktu. O şimdi devlet ordularıyla birlikte Antonius'a karşı daha güçlü olarak savaşacaktı. Öte yandan *propraetor* unvanı ve *imperium* almakla ordusu ve girişimleri yasallaşmıştı ve kendisi bir yüksek kamu görevlisi olmuştu. Dolayısıyla senatonun karar ve buyruklarına uyması gerekirdi. Gerçekten de onun ordusunun (Mars ve Dördüncü Lejyon'ların) I. Mutina savaşı sırasında konsüllerin (C. Pansa ve A. Hirtius) komutası altına verildiğini görüyoruz⁷³. Octavianus bu savaş sırasında askeri bir birlikle yalnız ordugahı korumuştur. Öte yandan kuramsal olarak geçerli olan bu durum uygulamada hiç de öyle olmayabilirdi. Bu ordu kendisinin, onu istediği gibi kullanabilirdi. Gerçeği bir örnekle açıklamak gerekirse: o, Mutina savaşından sonra yalnız kendi özel ordusunu değil, devlet ordusunu da (senatoyu dinleyeceği yerde) senatoya karşı kullanabilmiştir.

Cicero, Octavianus için *propraetor* unvanını ve *praetor*'lar arasında (*praetorio loco*: *Phil.* V. 46) düşüncesini açıklayıp oy kullanmasını önermişti. Öneride ve önerinin senatoca onaylanması üzerine Cicero ona hep *pro praetore* unvanıyla hitap etmiştir. Cicero onüçüncü *Philippica* söylevinde, Antonius'u mektubunda Octavianus'a hitap ederken *pro praetore* unvanını kullanmamakla suçlar (*Phil.* XIII. 22: "Antonius Hirtio et Caesari" -Neque se imperatorem neque Hirtium consulem nec pro praetore Caesarem). Aşağıdaki aktarmalar onun, Octavianus'tan söz ederken, bu unvanı kullanmaya ne denli önem verdiğini gösterebilir:

Phil. XIII. 39: cumque iis pro praetore Caesar.

Phil. XIV. 6: ad litteras... quae sunt a consulibus et a pro praetore missae...

Phil. XIV. 22: ex litteris enim C. Pansae, A. Hirtii consulum, C. Caesaris pro praetore...

⁷³ Appianos'a göre (*App.*, B.C. III. 65) senato gizlice Hirtius'a, Octavianus'tan iki lejyonu istemesini buyurmuştu. Nedeni ise, Antonius'tan Octavianus tarafına geçen bu Mars Lejyon'u ve Dördüncü Lejyon orduda en güvenilir lejyonlardı. Octavianus, Hirtius'a her bakımdan boyun eğmiştir, onunla birlikte hareket etmiştir.

Phil. XIV. 37: cumque C. Caesar pro praetore, imperator, consilio diligentiaque sua castra feliciter defenderit.

Bu tür örnekler çoğaltulabilir. Fakat bizce önemli olan sorun şudur: Cicero, Octavianus'un senatoda oturacağı yeri, konuşma ve oy kullanma sırasını 'praetorio loco' diye belirtirken, Augustus (Octavianus) Ankara Anıtı'nda bunlar için 'consularem locum' sözünü etmektedir. Kimi Eskiçağ yazarları da bu durumu doğrular gibi görünmektedir:

Livius, *Periochae* (ya da *Epitome*), 118: C. Caesari qui privatus rei publicae arma sumpserat, propraeoris imperium a senatu datum est cum consularibus ornamentis adiectumque ut senator esset;

Appianos, *B.C.* III. 51: Καὶ γνώμην αὐτὸν ἐσφέρειν ἐν τοῖς ὑπατικοῖς ἤδη καὶ τὴν ὑπατείαν αὐτὴν μετιέναι τοῦ νόμου θάσσον ἔτεσι δέκα...

Appianos'un 'yasanın gerektirdiğinden on yıl önce konsüllüğe (μπατεῖαν) aday olabildiğini onayladılar sözü gerçekte doğrudan doğruya bağdaşmamaktadır. Octavianus 19 yaşındaydı ve yirmidokuz yaşındaymış gibi işlem görecekti (bk. Cic., *Phil. V. 46*):

"ob eas causas senatui placere, C. Caesarem C.f., pontificem, pro praetore, senatorem esse sententiamque loco praetorio dicere, eiusque rationem, quemcumque magistratum petet, ita haberi, ut haberi per leges liceret, si anno superiore quaestor fuisset".

(Bu nedenlerden senato, J. Caesar'ın oğlu, *pontifex* ve *propraetor* C. Caesar'ın (Octavianus) senatör olmasından; *praetor* yetkisiyle (ya da *praetor*'lar sırasında) düşüncelerini açıklayıp oy kullanmasından; hangi yüksek kamu görevine aday olmak isterse, adaylığının ilgili yasanın gerektirdiği biçimde kendisi bir önceki yıl *quaestor* olmuş gibi sayılmasından memnun kalacaktır).

Bu öneriye göre, Octavianus henüz *quaestor*'luk yapmamasına karşın, yapmış kabul edilecekti. *Praetor*'luğa aday olabilecekti. Çünkü 29 yaş *praetor* olabilmek için en alt sınırdı; bu nedenle senato'nun bu yaş sınırını ondokuza indirmesi, başka deyişle yaşını on yıl büyütmesi yani yirmidokuza çıkarması gerekiyordu. Cicero, durumun çok ivedi olması ve seçimin uzun zaman alacağı düşüncesiyle, senatoca verilebilecek *propraetor*'luğu önermiştir. Öneriyi veren ve bu olağanüstü ayrıcalıkları "ben verdim" diye övünen Cicero olduğuna ve senato da bunu kabul ettiğine göre, bizim Cicero'nun

sözlerini ölçü olarak almamız daha doğru olabilir. Yirmidokuz yaş *praetor* olabilmek için en alt sınırdı; oysa ilgili yasa konsül adaylarının en azından kırküç yaşında olmasını öngörüyordu. Octavianus'un durumunda, eğer bu 'on yıl öncelik' konsüllük için de geçerli idiyse, o ancak ondört yıl sonra, yani gerçek yaşı otuzüç olunca, konsüllüğe aday olabilecekti. Önce, öneri ve tartışmalarda o an için konsüllük söz konusu olmamasına karşın, Appianos'un bundan söz etmesi yersiz görünmektedir; kaynakça olarak Octavianus (Augustus) yanlısı bir tarihçiden yararlanırken, olasılıkla böyle bir aktarma da bulunmuş olabilir. Ya da Appianos konsüllükle *propraetor*luğu kimi yakın özelliklerinden dolayı karıştırıyor ya da eşdeğer görüyor olabilir. Çünkü her ikisi için de Yunanca, 'στρατηγός' ya da kimi zaman *propraetor* ve *proconsul* için 'ἀντιστράτηγος' sözcüğü kullanılabilir; her ikisinin de farklı ölçüde olmakla birlikte *imperium*'u vardır; sayıca farklı olmasına karşın, her ikisine de *lictor*'lar tarafından eşlik edilmektedir vb⁷⁴. Dolayısıyla bir önceki tümcedeki "ἐν τοῖς ὑπατικοῖς" sözü 'konsüller arasında' değil de genel olarak 'consul, proconsul ve propraetor'ları içeren en üst düzeydeki yüksek kamu görevlileri arasında' anlamında kullanılmış olabilir. Aynı açıklama Augustus'un *Monumentum Ancyranum*'daki 'consularem locum' için de geçerli olabilir; yine Livius'un *Periochae (Epitome)*'ındaki "cum consularibus ornamentis" sözü genelleme olarak "en üst düzeydeki kişilere ait nişanlarla" anlamında kullanılmış olabilir.

Senato Antonius'a karşı yapılacak savaşın yönetimini konsüllere ve Caesar Octavianus'a vermiştir⁷⁵. Octavianus aslında Antonius'a karşı savaşı, yukarıda gördüğümüz gibi, yalnız başına ve çok daha önce başlatmıştı, ama henüz bir meydan savaşı yapmamıştı, bundan dolayı ve onun bu savaşı sürdürebilmesi için, senato ona yukarıda sözünü ettiğimiz olağanüstü ayrıcalıkları vermişti. Senato ayrıca Lepidus'un ve Alpler ötesi Gallia'nın bir kesimini yöneten Lucius Munatius Plancus'un konsüllere yardım etmesini buyurmuştu, fakat bu komutanlar o an için yansız bir tutum yeğlemişlerdir. Octavianus olasılıkla Mart öncesi konsül A. Hirtius'la birlikte Mutina'ya doğru yola çıkmıştı⁷⁶: (Cic. *Phil.* X. 15: Quid ergo agunt nunc tot exercitus, nisi ut obsidione Brutus liberetur?; *Phil.* X. 16: alter (Octavianus) virtutis

⁷⁴ Bu unvanların benzer ve farklı yanları için bk. *Oxford Classical Dictionary* 1984, başlıklar, *praetor, consul, proconsule, pro praetore, imperium*.

⁷⁵ Bk. Dio Cass., *Hist. Rom.* XLVI. 29. 5-6.

⁷⁶ App., *B.C.* III. 65; Dio Cass., *Hist. Rom.* XLV. 13.5; XLVI. 36.

robore firmior quam aetatis cum istis ipsis veteranis ad D. Brutum liberandum est profectus; *Phil.* X 21: Hunc (Antonium) A. Hirti, C. Caesaris exercitus insecuti sunt, post Pansa dilectus urbem totamque Italiam erexit;). Onun ve A. Hirtius'un ordusu savaş öncesi, örf gereği dini artımdan geçmişti (*Phil.* XII. 8: pudet optimi exercitus qui coniunctus est ex duobus, qui iam lustratus, qui profectus ad Mutinam est). Bu sırada C. Pansa ise yeni asker toplayıp onlara yetişebilmek için elinden geleni yapıyordu⁷⁷. İ.Ö. 43 yılı Mart ayının sonunda ya da Nisan ayının başında konsül C. Pansa, daha önce Mutina'ya hareket etmiş olan görev arkadaşı A. Hirtius'la ve Caesar Octavianus'la buluştu. Böylece konsül C. Pansa, konsül A. Hirtius, Caesar Octavianus ve Mutina'da kuşatma altında bulunan D. Brutus'un orduları hep birlikte Antonius'unkinden daha büyük bir güç oluşturuyordu. Servius Galba'nın Cicero'ya yazdığı bir mektupta anlattığı gibi (*ad fam.* 10.30), İ.Ö. 15 Nisan 43'de, Forum Gallorum, bugünkü adıyla Castel Franco denen yerde devletin ordularıyla Antonius arasındaki ilk çatışma yer aldı⁷⁸. Bu savaş sırasında Octavianus'un Mars Lejyonu konsül C. Pansa'nın komutasına, Dördüncü Lejyon'uyla emekli askerlerden oluşan VII. Lejyon'u da konsül A. Hirtius'un komutasına altına verilmişti⁷⁹ (*Phil.* XIV. 26: Pansa dignus imperator legione Martia, digna legio imperatore; *Phil.* XIV. 27: Quid dicam de Hirtio? qui re audita e castris duas legiones eduxit incredibili studio atque virtute, Quartam illam, quae relicto Antonio se olim cum Martia Legione coniunxit, et Septimam, quae constituta ex veteranis....). Konsül A. Hirtius'tan gelen ve senatoda okunan (*Phil.* XIV. 1) bir mektuptan anlaşıldığına göre, Octavianus meydan savaşına katılmamış⁸⁰, yalnız birkaç *cohors* birliğiyle (olasılıkla *cohors praetoria*) ordugahı korumuş ve bu sırada ordugaha yapılan bir saldırıyı da püskürtmüştür (*Phil.* XIV. 28: Hic ergo adulescens maximi animi, ut verissime scribit Hirtius, castra multarum legionum paucis cohortibus tutatus est secundumque proelium fecit). Appianos'a göre ise, Octavianus *cohors praetoria* birliğiyle Antonius'un *cohors praetoria* birliğine karşı savaşmıştır. Fakat bütün askerlerini yitirmiştir⁸¹. Konsül Pansa ise böğrüne saplanan mızraklardan öldürücü iki yara

⁷⁷ Dio Cass., *Hist. Rom.* XLVI. 36; App., *B.C.* III. 65; Cic., *Phil.* XIV. 5.

⁷⁸ Bk. Cic., *ad Fam.* 10.30; *Phil.* XIV. 1, 26-27 ve 28 et passim; App., *B.C.* III. 66-72; Dio Cass., *Hist. Rom.* XLVI. 37-38.

⁷⁹ App., *B.C.* III. 67 ve 70.

⁸⁰ Dio Cass., *Hist. Rom.* XLVI. 38, I: ὁ τε Καῖσαρ, καίτοι μηδὲ μαχεσάμενος.

⁸¹ App., *B.C.* III. 67: τῆ στρατηγίδι δὲ Ἀντωνίου τὴν Καίσαρος στρατηγίδα ἀντέταξαν; *B.C.* III. 69: ἢ μὲν στρατηγὶς ἢ Καίσαρος ἅπαντα διεφθάρη; *B.C.* III. 70: ἔπεσον δὲ.....καὶ ἡ στρατηγὶς ἢ Καίσαρος ἅπαντα.....

almış ve savaş alanından Bononia kentine taşınmıştır⁸² (*Phil. XIV. 26: duobus periculosis vulneribus acceptis sublatus e proelio....*).

Antonius'un ilk Mutina savaşında yenildiği haberi kesin olarak 20 Nisan'da senatoya ulaşmıştır. Ertesi gün Roma kentinin *praetor*'u M. Cornitus'un senatoyu toplaması üzerine, P. Servilius savaşın bittiği anlamına gelen, askeri giysilerin çıkarılıp her zamanki giysilerin giyilmesini ve bu üç komutan (C. Pansa, A. Hirtius ve Caesar Octavianus) adına tanrılara şükran töreni (*supplicatio*) yapılmasını önermiştir (*Phil. XIV. 1; XIV. 11 ve 24*). Cicero bu toplantı sırasında *XIV. Philippica* söylevini vermiştir. Önce P. Servilius'un birinci önerisine karşı çıkmıştır (*Phil. XIV. I-10*); onun ikinci önerisini ise büyük bir coşkuyla desteklemiş ve bu şükran töreni için P. Servilius'un önerdiği gün sayısının artırılmasını istemiştir; son yirmi yıl içinde adına *supplicatio* düzenlenen komutanlara *imperator* unvanı da verildiği için, senatonun bu üç komutana öncelikle *imperator* unvanını vermesi gerektiğini ileri sürmüştür (*Phil. XIV. 11*). Bir iç savaşta bir vatandaşa karşı kazandığı yengiden dolayı bir komutana *supplicatio* yapılması Roma tarihinde hiç görülmemiş bir olaydı (*Phil. XIV. 23*), bununla birlikte Antonius bir vatan hainiydi, ona bir dış düşmanmış gibi davranılabilirdi. Cicero bu üç komutan adına yapılacak *supplicatio*'nun 50 gün sürmesini önermiştir (*Phil. XIV. 29: Decerno igitur eorum trium nomine quinquaginta dierum supplicationes;*). Bu gün sayısı, dış düşmanlara karşı kazanılan yengiler nedeniyle düzenlenen *supplicatio*'larla karşılaştırıldığında, ender bir durum gösteriyordu; bir iç savaş sonucu *imperator* unvanı verilmesi için de aynı şey söylenebilir, çünkü senato bir komutana *imperator* unvanı vermekle onun kazandığı yengiyi onaylamış oluyordu; böyle bir komutan ise yengi töreni (*ovatio* ya da *triumphus*) kutlayabilirdi. O ana dek yengi törenleri ise yalnız dış düşmanlara karşı kazanılan yengi sonucu düzenlenmişti.

Cicero, Octavianus'a *imperator* unvanının verilmesi için şunları neden olarak göstermiştir: önce Octavianus kendi ordusunu kurup devleti Antonius'un ilk kötülüklerinden, bir daha suç işlenmesine fırsat vermeyecek biçimde kurtarmıştır; Antonius tarafından Mutina'da kuşatılmış olan D. Brutus'a yardım etmek üzere yola çıkmıştır ve böylece vatan sevgisinin, babası J. Caesar'ın öldürülmesinden dolayı duyduğu özel acı ve kinden daha önemli olduğunu kanıtlamıştır (*Phil. XIV. 4*):

⁸² App., *B.C. III. 69*; Dio Cass., *Hist. Rom. XLVI. 37. 5*; ve 38.1.

“Caesar cum exercitu per se comparato, cum primis pestibus rem publicam liberasset, ne quid postea sceleris oriretur, profectus est ad eundem Brutum liberandum vicitque dolorem aliquem domesticum patriae caritate”.

Cicero bu düşüncesini, Octavianus için *imperator* unvanını önerirken, yeniler (*Phil.*XIV. 25):

“Quid? Caesarem deorum beneficio rei publicae procreatum dubitemne appellare imperatorem? Qui primus Antoni immanem et foedam crudelitatem non solum a iugulis nostris, sed etiam a membris et visceribus avertit”.

(Neden? Tanrıların devlete bir nimet olarak verdiği Caesar’a (Octavianus) *imperator* demekte çekingenlik mi göstereyim? O ki, ilk olarak Antonius’un alçak ve çılgınca zalimliğinden yalnız bizim boğazımızı değil, uzuvlarımızı ve iç organlarımızı da kurtarmıştır.)

Cicero üçüncü kez bu konuya değindiğinde düşüncesini daha ayrıntılı açıklamaktadır (*Phil.* XIV. 28):

“An vero quisquam dubitabit appellare Caesarem (Octavianus) imperatorem? Aetas eius certe ab hac sententia neminem deterrebit, quandoquidem virtute superavit aetatem. Ac mihi semper eo maiora beneficia C. Caesaris (Octavianus) visa sunt, quo minus erant ab aetate illa postulanda; cui cum imperium dabamus, eodem tempore etiam spem eius nominis deferebamus; quod cum est consecutus, auctoritatem decreti nostri rebus gestis suis comprobavit. Hic ergo adulescens maximi animi, ut verissime scribit Hirtius, castra multarum legionum paucis cohortibus tutatus est secundumque proelium fecit. Ita trium imperatorum (sc. A. Hirtius, C. Pansa, C. Caesar Octavianus) populi Romani virtute, consilio, felicitate uno die locis pluribus res publica est conservata”.

(Herhangi bir kimse gerçekten C. Caesar Octavianus’a *imperator* demekte tereddüt edecek mi? Onun erdemi yaşından üstün olduğuna göre, yaşının küçüklüğü elbette hiç kimseyi böyle bir karardan alıkoymayacaktır. Ben her zaman onun, yaşına göre kendisinden beklenilmesi gerekenden çok daha büyük iyilikler yaptığını düşünmüşümdür; ona *imperium* yetkisini verirken, o zaman umudumuzu onun adına bağlıyorduk; o ise adını (yani bizim umudumuzu) simgelerken, yaptığı işlerle (ona yetki sağlayan) kararımızın ne denli doğru olduğunu kanıtladı. Böylece bu yüce ruhlulu delikanlı, A.

Hirtius'un en gerçekçi biçimde mektubunda belirttiği gibi, birçok lejyonun ordugahını birkaç *cohors* birliğiyle korumuştur ve başarılı bir savaş yapmıştır. Böylece bu üç komutanın (trium imperatorum) ve Roma halkının erdemi, yargısı ve mutlu alın yazısı sayesinde bir günde ve birkaç yerde devletin esenliği korunmuştur.)

Cicero bu düşüncesini son kez yazılı bir öneri olarak senatoya sunar (*Phil. XIV. 37*):

“Cumque C. Caesar pro praetore, imperator, consilio diligentiaque sua castra feliciter defenderit, copiasque hostium, quae ad castra accesserant, profligarit, occiderit: ob eas res senatum existimare et iudicare eorum trium imperatorum virtute, imperio, consilio, gravitate constantia, magnitudine animi, felicitate populum Romanum foedissima crudelissimaque servitute liberatum”.

(*Propraetor* ve *imperator* C. Caesar Octavianus yeteneği ve özeni sayesinde ordugahını başarılı bir biçimde savunmuştur; ordugaha saldıran düşman birliklerini bozguna uğratmış ve öldürmüştür; bu nedenlerden senato, bu üç imparatorun erdemi, komutanlığı, yeteneği, metaneti, kararlılığı, yüce ruhluluğu ve mutlu alın yazıları sayesinde Roma halkının çok alçakça ve acımasızca bir kölelikten kurtulduğu düşüncesine ve yargısına varmıştır.)

Dio Cassius (*Hist. Rom. XLVI. 38 .1: αὐτοκράτορες....., ὅ τε Καῖσαρ, καίτοι μηδὲ μαχεσάμενος*), Octavianus'a, savaşmadığı halde, askerleri ve senato tarafından *imperator* dendiğini ileri sürmektedir. Kimi zamanımız araştırmacıları (örneğin Merivale, *Rom. Emp. caput. 25*), Cicero'nun, Octavianus'u C. Pansa ve A. Hirtius'la aynı düzeyde tutup *imperator* unvanı önermesinin abartılmış bir övgüden başka birşey olmadığını söylemektedirler. Bunun yanında Octavianus'un Mutina ve Philippi savaşları sırasındaki tutumundan dolayı korkaklıkla suçlandığını görüyoruz (Suetonius, *Vita Augusti*, 10. 4); fakat bu suçlama M. Antonius'tan gelmektedir. Octavianus'un Mutina'da birinci çarpışmaya ön sırada katılmamasının nedeni olasılıkla savaş yönetmek için yeterince deneyiminin olmamasıdır. Daha sonraları da Octavianus'un meydan muharebelerine sağlığı ve başka nedenlerden dolayı katılmadığını, savaşı uzaktan yönettiğini görüyoruz; örneğin Philippi savaşına arkadaşının gördüğü bir düş yüzünden (Plut. *Antonius XXII*) katılmadığını Octavianus'un kendisi otobiyografi kitabında belirtmiştir. Oysa sağlığının çok kötü oluşu nedeniyle katılmadığını düşünmek daha doğru olur (Plut. *Antonius, XXII-XXIII*). Octavianus birinci

Mutina savaşına katılmamış olsa bile, ordusunu konsüllerin emrine vermiş olması yine de Cicero'nun bu övgüsüne, *supplicatio*'ya ve *imperator* unvanına değer olduğunu kanıtlayabilir, çünkü, yukarıdaki kaynaklardan anlaşıldığı gibi, onun Mars Lejyon'u, Dördüncü Lejyon'u ve emekli askerlerden oluşan Yedinci Lejyon'u birinci Mutina savaşının kazanılmasında baş rolü oynamışlardı, dolayısıyla kazanılan yenginin saygınlığı bir ölçüde lejyonların sahibine de atfedilebilirdi.

İ.Ö. 27 Nisan 43 de ikinci Mutina savaşı yapılmıştır. Antonius tam bir yenilgiye uğramıştır ve Alpler'in ötesine çekilmek zorunda kalmıştır⁸³. Bu savaş sırasında konsül A. Hirtius ve bir önceki çarpışmada ağır bir biçimde yaralanmış olan konsül C. Pansa da birkaç gün sonra ölmüştür. Appianos'un anlattığına göre, Octavianus, Hirtius'un ölüsünü Antonius'un karargahından kaçırıp kurtarmıştır ve daha sonra ordugahı kısa bir an için bile olsa ele geçirmiştir (App., B.C. III. 71); sonunda yengiyi kazanan Octavianus'un ordusu olmuştur (ἔκράτουσιν οἱ τοῦ Καίσαρος τῆς μάχης).

Sonuç olarak şu görüşler ortaya çıkmaktadır:

Asıl adı Octavius olan, Julius Caesar tarafından evlat edinilmesi üzerine, Gaius Julius Caesar Octavianus adını alan, daha sonra İ.Ö. 16 Ocak 27'de kendisine Roma senatosunca *Augustus* adı da verilen ve günümüzde bu adla daha yaygınca tanınan Roma imparatoru, ilk kez ordu kurduğunda on dokuz yaşında olduğunu Ankara Anıtı'nda belirterek, bununla övünmekte ve okuyucu üzerinde etkili olmaya çalışmaktadır. Gerçekten de bu yaş, Roma siyasi ve askeri yaşamında böylesine büyük bir girişim için o zamana değin karşılaşılmayan bir yaştır; Roma siyasi yaşamında ona güvenilmesi zor bir çocuk gibi bakılmasına ve ondan kuşku duyulmasına neden olmuştur; onun büyük isteklerini çabucak elde etmesini engellemiştir. Ama onun, batıl inançlı olmasına ve böylece ayağını denk almasına karşın, yaşının çok üstünde olgunluk, taktik ve sabır sergileyen, bunun yanında hırslı, kararlı ve akıllı, eski Roma törelerine de bağlı bir kişi olduğu görülmektedir. Ayrıca şu gerçeği de gözönünde tutmamız gerekir: Onun yanında Julius Caesar yanlısı birçok deneyimli komutan ve danışmanlar da bulunuyordu; onlar düşünce ve önerileriyle onun başarılı olmasına büyük katkıda bulunmuştur. Hattâ, Octavianus ve M. Antonius'un kendi komutanları aracılığıyla başarıya ulaştıkları görüşü Eskiçağ yazarları arasında yaygındır⁸⁴. Bunun yanında Roma-

⁸³ App., B.C. III. 71-72; Plut., *Antonius*, XVII; Dio Cass., *Hist. Rom.* XLVI. 38. 5-6.

⁸⁴ Plut., *Antonius*, XXXIV. 5.

daki siyasi ortam Julius Caesar düşmanı kimi senatörleri bile, örneğin Cicero'yu, M. Antonius'a karşı onunla işbirliğine zorlamış, böylece askeri ve siyasi güç kazanmasında ona yardım etmiştir.

Octavianus'u özel ordusunu kurmaya iten güç, devleti belirli bir kesimin boyunduruğundan kurtarmak değil, koyu bir Julius Caesarci gibi görünmesine karşın, Julius Caesar'ın geride bıraktığı kalıt ve koltuğa oturmak isteyen M. Antonius'la aralarında gelişen kişisel düşmanlığı silah yoluyla çözmek isteğiydi. O sırada konsül olan M. Antonius onun bu kişisel hak ve isteklerini geri çevirmekle kalmamış, onun kamu yaşamında güçlenmesini de durmadan engellemişti. Octavianus kendi kişisel kararıyla (*privato consilio*), yani resmi olmayan yollardan ordusunu kurmakla yalnız yasaları çiğnemiş, öte yandan en büyük kamu görevlisi olan *consul*'e ait devlet askerlerini komutanlarına karşı başkaldırmaya kışkırtmakla ve büyük para karşılığında onları kendi komutası altına çekmekle, Roma yasalarına göre cezası ölüm olan bir suç işlemiştir (Cicero, *Phil.* III, 14: *Nam si ille consul, fustuarium meruerunt legiones, quae consulem reliquerunt, sceleratus Caesar (Octavianus), Brutus nefarius, qui contra consulem privato consilio exercitus comparaverunt*). Ne ilginçtir ki, Cicero'nun yasal olmayan bir eylemi, yasalara karşı suç işlendiğini açıklamak için kullandığı aynı sözcükleri, Augustus'un kendisi Ankara Anıtı'nda övünerek kullanmaktadır: *exercitum privato consilio.....comparavi*.

Privata impensa, "Kendi kesemden harcamalarda bulunarak" sözüne gelince, Octavius, Julius Caesar'ın öldürülmesi üzerine, Apollonia'dan İtalya'ya dönmesiyle ordu kurması arasında nakit para sıkıntısı çekmiştir. O an için Julius Caesar'ın özel ya da resmi hazinesinden mirasçı olarak nakit para sağlayamamıştır. Çünkü Antonius bu hazinenin çok büyük bir kısmını zimmetine geçirmiştir. Octavianus'un geliri ve gördüğü destek şu yollardan olmuştur:

1 - Julius Caesar'dan miras kalan taşınmaz malların satılmasıyla elde edilen paranın 3/4 ünü, mirasçı olduğu senatoca resmen onayladıktan sonra, alabilmiştir.

2 - Öteki iki kalıtçıya düşen 1/4 payı onlardan borç almıştır.

3 - Başka kaynaklardan faizle borç para almıştır.

4 - Caesar yanlısı kimseler parasal katkıda bulunmuşlardır.

5 - Bunlara ek olarak ordusunu kurduktan ve senatonun yanında Antonius'a karşı ilk girişimlerine başladıktan sonra, Cicero'nun sayesinde devlet kasasından oldukça büyük ölçüde parasal yardım görmüştür. Appianos'a göre, ordu kurarken harcadığı tüm parayı Roma kentinin kasasından almıştır.

6 - Ordu kurarken, askerlerine paralarının hepsini peşin ödememiş, geri kalan paralarını başarılı olmaları durumunda ileride ödeyeceğine söz vererek borçlanmıştır. Askerlere söz verdiği bu para da sonradan Cicero sayesinde devlet kasasından ödenmiştir. Buna ek olarak konsül Antonius'a başkaldırıp Octavianus'un komutası altına giren lejyonlara söz verilen paraların ve ödüllerin de çok büyük bir kısmı yine aynı yolla devlet kasasından ödenmiştir.

7 - Caesar'ın komutası altında çalışmış er ve subaylarla ona minnet borcu olanlar öldürülen komutanlarının öcünü almak için, gönüllü olarak Octavianus'un ordusuna katılmışlar ya da katkıda bulunmuşlardır.

Octavianus, "Bu ordu sayesinde yönetimdeki siyasal bir kesimin boyunduruğu altında ezilen devleti yeniden özgürlüğe kavuşturdum" sözüyle, konsül Antonius'a ve onun yanında resmi ya da resmi olmadan görev alan kişilere karşı ilk silahlı girişimine değinmektedir. Ama elimizdeki kaynaklarda bu küçük ordusuyla onun, M. Antonius'la bir silahlı çatışmaya girdiği konusunda hiçbir kesin belge yoktur. Cicero bile Octavianus'u devleti, senatoyu, senatörleri ve halkı yıkım ya da toplu kıyımdan kurtaran ve M. Antonius'un vurduğu boyunduruktan kurtarıp özgür kılan kahraman olarak sunarken, onun M. Antonius'la İ.Ö. 44 yılının ikinci yarısında ve Mutina savaşının başlangıcına dek herhangi bir zamanda silahlı bir çatışmaya girdiğinden söz etmez. Cicero *Philippicae* söylevlerinde Octavianus için, Augustus da Ankara Anıtında kendisi için bu konuda övgü dolu aynı sözleri kullanmasına karşın, öyle görünüyor ki, İ.Ö. 44 yılının sonuna dek Octavianus bu küçük ordusuyla M. Antonius'a karşı tek bir askeri güç değil, Roma'da oluşan caydırıcı etkenlerin yalnız bir parçası olmuştur; bu küçük ordusuyla bir gövde gösterisi yapmaktan öteye gitmemiştir. Cicero'nun ve Augustus'un sözleri bu bakımdan gerçekte bir ölçüde bağdaşmasına karşın, büyük ölçüde abartılmıştır. Nitekim, yukarıda değindiğimiz gibi, Piso'nun İ.Ö. 6 Ocak 43 günü senatoda Cicero'yu eleştiren konuşması da bizi böyle düşünmeye yöneltmektedir.

Eo nomine (bu nedenle) yani “yönetimdeki siyasal bir kesimin boyunduruğu altında ezilen devleti yeniden özgür kıldığım için” anlamında kullanılmıştır. Cicero da, yukarıda değindiğimiz gibi, senatodan Octavianus için *propraetor*’luk ve *imperium* yetkisi isterken, aynı nedeni ileri sürmüştür. Ama Cicero’nun ona onurlandırıcı övgülerin yanısıra *propraetor*’luk ve *imperium* verilmesini istemesindeki ana amacı onu kendi yanında Antonius’a karşı bir güç ve bağlaşıklık olarak kullanmaktı⁸⁵. Octavianus’un o ana dek Antonius’a karşı yaptığından çok yapabilecekleri göz önüne alınarak bu paye ve yetkilerin ona verilmesi amaçlanmıştı⁸⁶. Nitekim *Phil.*, XI., 20 de *imperium C. Caesari belli necessitas, fasces senatus dedit* tümcesinden, Antonius’a karşı savaşın zorunlu olması üzerine ve bu savaşın koşulları gereği C. Caesar Octavianus’a *imperium* yani askeri yetki verildiği anlaşılmaktadır.

Talihin ne ilginç bir cilvesidir ki, Octavianus (Augustus) yönetimdeki Antonius’a ve yandaşlarına karşı kendi ordusunu kurup devletin yanında savaşmasına karşın, bunların boyunduruğundan devleti kurtardığını iddia etmesine karşın, aradan bir yıl geçmeden, II. Mutina savaşının hemen ardından Antonius’la birlik olup, onun yeniden devlet yönetiminin başına kendisiyle birlikte gelmesini, düşmanlarından *Proscriptio* yoluyla amansız bir biçimde öç almasını ve devlete kendi isteklerini zorla benimsetmesini sağlamıştır.

⁸⁵ App., *B.C.* III. 48.; III. 64-65. Octavianus bunun bilincinde görünmektedir. Bk. dipnot 72. Ayrıca konsül Pansa’nın bu konudaki görüş ve sözleri için bk. App., *B.C.* III. 75.

⁸⁶ Cic., *Phil.* III. 5; bk. dipnot 44.

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANI I. İZZEDDİN KEYKÂVUS'UN ALDIĞI VE KULLANDIĞI HÂKİMİYET SEMBOLLERİ

Doç. Dr. SALİM KOCA

Orta Çağ Türk tarihi üzerinde önemli bir ağırlığı olan Fuad Köprülü, bir yazısında hâkimiyet sembollerinin devlet hayatındaki rolüne dikkati çekerek, bu sembollerden bazılarını dair esaslı araştırmalar ortaya koymuştur¹. Köprülü ele aldığı her meselede olduğu gibi, bu sembollerin sadece derin tahlillerini yaparak ne derece önemli olduklarını ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda kendinden sonra bu konuda araştırma yapacaklara da hedef ve vazifelerini göstermiştir. Nitekim, Köprülü'nün izinden yürüyen Mehmet Altay Köymen, onun ortaya koyduğu esasları, Selçuklu hükümdarlarının aldıkları ve kullandıkları hâkimiyet sembollerine dair yaptığı araştırmalarla daha da derinleştirerek gerçek hedefine ulaştırmıştır². Aydın Taneri³ ve Reşat Genç gibi ilim adamları da, Köprülü tarafından başlatılan ve Köymen ile devam eden çizgiyi ihtimamla körümüştür. Özellikle, Reşat Genç, Karahanlı hükümdarlarının aldıkları ve kullandıkları hâkimiyet sembollerine dair Türk ve yabancı kaynakların sağladığı bilgiye dayanarak başarılı bir değerlendirme yapmıştır⁴. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın araştırmaları ise, Köprülü'nün tahlil ve terkibinden yoksun olmakla birlikte, geniş ve bol malzeme koleksiyonu olarak devamlı bir değere sahip olmuşlardır⁵. Öte

¹ F. Köprülü, *Ortaçaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler*, İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri, İstanbul 1983, s. 51-70; aynı yazar, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s. 145-162, 186 vd.

² M.A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, Ankara 1983, s. 9-27; aynı yazar, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 74-84; *Alâeddin Keykubâd ve Zamanı*, henüz neşredilmemiştir. Köymen, araştırmalarında "statik metod"u (konuyu geçtiği zaman dilimi içinde incelemek) kullanmakla hocası Köprülü'den ayrılmıştır. Halbuki, Köprülü meseleleri hep "jenetik metod"la (konuyu kökünden başlayarak geldiği son noktaya kadar incelemek) ele almıştır. Bir de komparatif (mukayeseli) metod vardır ki, memleketimizde Türk tarihi araştırmalarının henüz yeterli seviyeye gelmemiş olmasından dolayı pek az kullanılabilmektedir.

³ A. Taneri, *Celâlî'd-din Harizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 93-101; aynı yazar, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilâtı*, Ankara 1978, s. 213-225.

⁴ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, s. 128-155.

⁵ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970, s. 24-30, 67-75, 305-316.

yandan, Selçuklu devrinin tanınmış uzmanlarından olan Fransız bilgini Cl. Cahen ile Rus bilgini V. Gordlevski de, eserlerinde konuya sadece değinmekle yetinmişler, meselenin önemine uygun araştırmalarda bulunmamışlardır⁶.

Böyle bir girişten sonra başlıktaki konuya dönüyoruz. Her Selçuklu hükümdarı gibi, Sultan I. İzzeddin Keykâvus da, devletin başı olma sıfatıyla, iktidarının içeride ve dışarıda meşru kuvvet olarak tanınması ve kabul edilmesi için bir takım hâkimiyet sembollerini alması ve kullanması gerekmiştir. "Unvan ve lakaplar", "para", "hutbe", "tiraz/hil'at", "saray", "taht ve taç", "bayrak ve sancak", "çetr", "nevbet", "tuğ", "tuğra ve tevkî", "yüzük", "kemer", "külâh" "ok ve yay" "kılıç" ve "çizme" bunların başlıcaları ve en önemlileridir. Şimdi bunları birer birer ele alalım :

1- Unvanlar ve Lakaplar

Hâkimiyet veya hükümdarlık sembollerinin en önemlilerinden biri, hiç şüphesiz, hükümdarın aldığı ve kullandığı unvanlar ve lakaplardır. Selçuklu hükümdarları, askerî başarılarına ve siyasi düşüncelerine uygun türlü unvanlar ile lakaplar almışlar ve kullanmışlardır. İzzeddin Keykâvus da (1211-1220), Sinop ve çevresini ele geçirdikten sonra, bu fethin alâmeti olarak "es-Sultanü'l-Galib" (Galip Sultan) unvanını almıştır⁷. Bu unvan kaynaklarda bazen "es-Sultanü'l-Galibü'l-mu'azzam Şahenşahü'l-âzam" (Şahların şahı en büyük galip Sultan) şeklinde, bazen de "Sultanü Bilâdi'r-Rum ve's-Şam ve'l-

⁶ Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968; *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, trc. Y. Moran, İstanbul 1979; aynı yazar, *La Turquie Pré-Ottomane*, İstanbul, Paris, 1988; V. Gordlevski, *Gosudarstvo Seldhukidov Maloy Azii*, Moskau, 1941; *Anadolu Selçuklu Devleti*, trc. A. Yaran, Ankara 1988.

⁷ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, tıpkı basım, Ankara, 1956, s. 153; tenkitli basım, Ankara, 1957; Osm. trc. Yazıcıoğlu Ali nşr. Th. Houtsma, *Tarih-i Âli Selçuk*, III, Leiden, 1886, s. 137; İ. Galib, *Mesukât-ı Türkmeniyeye Katologu*, İstanbul 1331, s. 160; İ. Artuk-C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Katalogu, I*, İstanbul 1971, s. 358 vd.; A. Tevhid, *Antalya Surları Kitâbeleri*, TOEM, Nr. 86 (1341), 169; M.Ş. Ülkütaşır, *Sinop'ta Selçukîler Zamanına Ait Tarihi Eserler*, Türk Tarih Arkeologya ve Etnogrfya Der., V, (1949), s. 120-125, 127, 129-131. Her iki kitâbede de İzzeddin Keykâvus'un en uzun unvan, lakap ve künyeleri bulunmaktadır. Öte yandan, Münecimbaşı, "es-Sultanü'l-Galib" unvanını Keykâvus'a Halife en-Nasır Lidinillah tarafından Sinop'un fethi dolayısıyla verilmiş olduğunu belirtmiştir (Münecimbaşı, *Câmiü'd-Düvel*, trc. H.F. Turgal, İstanbul 1939, s. 190). Halbuki, bu unvan Keykâvus'un paralarında 1209/1210 tarihinden itibaren geçmektedir. Ayrıca, kaynaklar vasıtasıyla Keykâvus'un 1211 yılında tahta çıkmış olduğunu bilmekteyiz. Bu çelişki Selçuklu tarihi ile meşgul olan araştırmacıların dikkatini çekmemiştir. Biz de bu meselenin hallini şimdilik ileriye bırakıyoruz.

Ermen" (Ermeni, Şam ve Anadolu ülkelerinin Sultanı) ve "*Sultanü'l-berri ve'l-bahr*" (Karanın ve denizin Sultanı) şeklinde geçer⁸.

İzzeddin Keykâvus'un unvanları arasında, genellikle tâbi (vassal) hükümdarların ve şehzadelerin kullandıkları "*Melik*" unvanına da rastgelinir. Meselâ, Halife en-Nasır Lidinillah (1180-1225) Selçuklu sarayına gönderdiği mektupta İzzeddin Keykâvus için "*el-Melikü'l ecel*" (En büyük Melik) ve "*Melikü Bilâdi'r-Rum*" (Anadolu ülkelerinin Meliki) unvanlarını kullanmıştır⁹. Melik unvanı ayrıca, kitâbelerde de geçer. Meselâ, Sinop ve Antalya kalelerinin kitâbelerinde İzzeddin Keykâvus için zikredilen unvanlar ve lakapları arasında "*Melikü'l-maşrik ve'l-mağrib*" (Doğunun ve batının Meliki) ve "*Melikü mevaliyü'l-âlem*" (Dünya hâkimlerinin Meliki) unvanları da yer alır¹⁰.

"Melikü'l-maşrik ve'l-mağrib" unvanı üzerinde biraz durmak lâzımdır. Zira, bu unvan İzzeddin Keykâvus'un doğrudan doğruya dünya hâkimiyeti düşüncesini yansıtmaktadır. Gerçekten de, her büyük Türk hükümdarında olduğu gibi, dünya hâkimiyeti düşüncesi İzzeddin Keykâvus'u da büyülemekte ve onun siyasetine devamlı etki etmekte idi. Başka bir ifade ile onun siyasi gayeleri bütün dünyayı içine alacak şekilde genişti.

Kaynaklarda İzzeddin Keykâvus için zikredilen unvanların yanında, yine ona ait birçok lakap da yer almıştır. Meselâ, Halife en-Nasır Lidinillah'ın İzzeddin Keykâvus için kullandığı birçok lakap arasında "*Celâlü'd-devle*" ve "*Tacü'l-ümme*" gibi lakaplar da bulunur¹¹.

İzzeddin Keykâvus'un asıl lakabı "*İzzü'd-dünya ve'd-din*" (Din ve dünyanın İzzeti)'dir. Bu lakap, onun bastırıldığı bütün paralarda ve kitâbelerde geçer¹². Bundan başka, İzzeddin Keykâvus'un en çok kullandığı lakaplardan biri de "*Ebü'l-Feth*" (Fetih babası) lakabıdır¹³. Bu lakap onun askerî başarılarının en güzel ve en açık bir ifadesidir.

⁸ M.Ş. Ülkütaşır, *a.g.m.*, TTAED, V, s. 122-124; A. Tevhid, *a.g.m.*, TOEM, 86, s. 169.

⁹ İbn Bibi, tıpkı basım, s. 157, tenkitli basım, s. 220.

¹⁰ M.Ş. Ülkütaşır, *a.g.m.*, TTAED, V, s. 122; A. Tevhid, *a.g.m.*, TOEM, 86, s. 169.

¹¹ İbn Bibi, s. 157, s. 220.

¹² İ. Galib, *Meskûkât-ı Türkmeniyye Katalogu*, s. 160; aynı yazar, *Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiyye*, s. 22 vd.; İ. Artuk-C. Artuk, *a.g.e.*, s. 358.; A. Tevhid, *a.g.m.*, TOEM, 86, s. 169; M.Ş. Ülkütaşır, *a.g.m.*, TTAED, v, s. 120 vdd.

¹³ İbn Bibi, s. 177, s. 244; M.Ş. Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 122 vdd.; A. Tevhid, *a.g.m.*, s. 168.

2 - Para

Para, bir cephesiyle manevî, öteki cephesiyle maddî bir hâkimiyet sembolüdür. Onun vasıtasıyla hem hükümdarın unvan ve lakaplarını, hem de zamanın ekonomik durumunu öğrenmek mümkün olur. Öte yandan, para hükümdarın siyasî statüsünü, yani bağımlı veya bağımsız bir hükümdar olmasını belirlemek bakımından da önemli bir belge sayılır.

Yeni hükümdarın bazı hâkimiyet sembollerini hemen kullanabilmesine Ākarşılık, bazılarını kullanabilmesi belirli bir zamanı gerektiriyordu. Genellikle, yeni hükümdarın para bastırması epey zaman alıyordu. Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un bu hususta elini çabuk tuttuğu anlaşılıyor. Çünkü, onun bastırıldığı ilk paranın tarihi tahta çıktığı yıla isabet etmektedir¹⁴. O, tahta çıkışını takip eden yıllarda, başta devletin merkezi Konya olmak üzere Kayseri ve Sivas şehirlerinde birçok defa gümüş ve bakır paralar bastırmıştır. Bu paraların bir yüzünde Keykâvus'un unvan ve lakapları (es-Sultanü'l-Galib iz-zü'd-dünya ve'd-din Keykâvus bin Keyhüsrev), öteki yüzünde de Halife'nin unvan ve lakapları (el-imanü'n-Nasır Lidinillah Emîrü'l-mü'minîn) yer almıştır. Yine aynı paraların bir yüzünün kenarında kelime-i şehâdet, öteki yüzünün kenarında ise, basılma tarihi ve yeri bulunmaktadır¹⁵.

Öte yandan, tâbileri (vassal) de Keykâvus adına paralar bastırmışlardır. Meselâ, Artuk oğullarından Mahmud bin Muhammed, Sultan I. İzzeddin Keykâvus adına Amid (Diyarbakır)'de 1217 tarihli bakır para kestirmiştir¹⁶. Aynı şekilde, Ermeni Kralı Leon'un da (1187-1219) tâbilik (vassallık) yükümlülüğüne uyarak Keykâvus adına para bastırıldığı bilinmektedir¹⁷.

3 - Hutbe

Hâkimiyet sembollerinden biri de hutbe okutmaktır. Hutbe, hükümdarın hâkim olduğu ülkelerin camilerinde cuma ve bayram namazları esnasında kendi ad, unvan ve lakaplarının "hatip" tarafından zikredilmesi ve kendisine dua edilmesidir. Eğer, hükümdar tam bağımsız bir hükümdar ise,

¹⁴ İ. Galib, *a.g.e.*, s. 22, 24. İzzeddin Keykâvus'un kaynaklarda belirtilen tahta çıkış tarihi ile (1211), paralarının üzerindeki tarih (1209/1210) birbirini tutmamaktadır. Bu çelişki 7 numaralı notta belirtilmiştir.

¹⁵ Sultan I. İzzeddin Keykâvus'a ait paralar hakkında bilgi almak için bkz. İ. Galib, *a.g.e.*, s. 22-25; İ. Artuk-C. Artuk, *a.g.e.*, s. 357-359.

¹⁶ İ. Galib, *Meskûkât-ı Türkmeniyeye Katologu*, s. 160.

¹⁷ J. de Morgan, *Histoire du Peuple Arménien*, Venedik, 1981, s. 202.

devrin geleneğine uyararak, hutbede önce Abbasî halifesinin ad, unvan ve lakaplarını, sonra kendi ad, unvan ve lakaplarını zikrettiriyordu. Öte yandan, tâbi bir hükümdarın okuttuğu hutbede ise, sırasıyla halifenin, metbu hükümdarın ve kendinin ad, unvan ve lakapları yer alıyordu.

Para bastırmak ve hutbe okutmak sadece hâkimiyet sembolleri değildir, aynı zamanda bağımsızlık sembolleridir. Zira, tâbi bir hükümdarın bağımsızlığını ilân etmesi için bastırıldığı paralardan ve okuttuğu hutbelerden metbu hükümdarın ad, unvan ve lakaplarını çıkararak, sadece kendisininkini zikrettirmesi kâfi geliyordu. Fakat, bunu yapan tâbi hükümdar isyan etmiş sayılıyor, metbu hükümdar tarafından üzerine ordular gönderilerek cezalandırılıyordu¹⁸.

Ayrıca, tâbi bir hükümdar bastırıldığı paralar ve hutbeler üzerinde yaptığı değişikliklerle saf değiştirebiliyordu. Yani, o, bir hükümdar adına para bastırır hutbe okuturken, kendi isteği ile bundan vazgeçip, başka bir hükümdar adına para bastırıp, hutbe okutabiliyordu. Hemen hemen bütün Güneydoğu Anadolu Türkmen beyleri ve bölge hâkimleri, siyasî amaçları ve kuvvetler dengesinin değişmesine göre, bazen Türkiye Selçuklu Devleti'nin, bazen de Mısır Eyyubî Devleti'nin vassallığına geçiyorlardı. Meselâ, Eyyubî hükümdarlarından Melik Eşref'in artan kudreti karşısında Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan ile Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) Artukluları hükümdarı Nasıreddin Mahmud ile Erbil hükümdarı Muzafferiddin Gökböri, varlıklarını devam ettirebilmek için Sultan I. İzzeddin Keykâvus ile ittifak kurmuşlar (1218); hutbe ve paraları onun adına çevirerek, Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiyetine (vassal) girmişlerdir¹⁹.

Gayet tabii bir olay sayılmasından ileri gelmiş olmalı ki, kaynaklarda İzzeddin Keykâvus'un hutbe okutmasından pek bahsedilmez. Her hükümdar gibi İzzeddin Keykâvus'un tahta çıktığı haftanın ilk cumasından itibaren bütün Selçuklu ülkelerinde hutbeyi kendi adına çevirttiği muhakkaktır. Ayrıca, Keykâvus'un bastırıldığı paralar üzerindeki ibâreler göz önüne alınırsa, onun hutbelerde de önce Abbasî halifesinin, sonra kendisinin ad, unvan ve lakaplarını zikrettirdiği tereddütsüz söylenebilir.

¹⁸ Metbu-tâbi ilişkisi hakkında bilgi almak için bkz. M.A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963, s. 97-157.

¹⁹ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 178.

Öte yandan, İzzeddin Keykâvus'un ele geçirdiği yerlerde yaptığı ilk iş, hutbeyi kendi adına okutmak olmuştur. Meselâ, o, Halep seferi sırasında yolu üzerinde bulunan Tell-başir kalesini ele geçirince (1219), hâkimiyet alâmeti olarak hemen hutbeyi kendi adına çevirtmiştir²⁰.

Sultan İzzeddin Keykâvus, bazen fethetmeyi planladığı yerleri, kendi adına hutbe okutmak şartıyla vassalına (tâbi) vaadediyordu: Sultan İzzeddin Keykâvus, Suriye seferine çıkmadan önce fethetmeyi planladığı Halep ve çevresini Sümeysat (Samsat) Eyyubî meliki Efdal'e vermeyi vaademiş ve buna karşılık ondan sadece bu bölgede hutbeyi kendi adına okutmasını istemiştir. Melik Efdal de Keykâvus'un teklifini kabul ederek, onun tâbiyetine girmiştir²¹.

4 - Tıraz/Hil'at

Türkiye Selçuklu sultanlarının zamanın anlayışına uyarak, kendi tezgâhlarında dokuttukları veya türlü vasıtalarla sahip oldukları -şüphesiz kendi sembolleri olan renkte- lüks kumaşlardan -üzerine kendi ad, unvan ve lakapları işlenmiş- elbiseler imâl ettikleri bilinmektedir. "Tıraz" denilen bu elbiseler, tâbi hükümdarlara, devlet büyüklerine ve yabancı elçilere verilmesi halinde hil'at adını alıyordu²². Hil'at sadece elbiselerden ibâret olmayıp, bu belirli kostümlerden başka, verilen kişinin önem ve derecesine göre, "kûlah", "kemer", "hamâ'il", "kılıç", "at", "askerî muzika ve bayrak" (tabl ve alem), "para" gibi bazı hâkimiyet sembollerini de içine alıyordu²³.

Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un da türlü vesilelerle hil'at dağıttığını bilmekteyiz. Tarihî kayıtlara göre, o, ilk hil'atını Kayseri'de Ermeni kontunun elçisine vermiştir²⁴. Keykâvus, ikinci hil'at bağışını da Konya'da tahta çıkış töreni sırasında yapmıştır: O, bu törende hemen hemen bütün hâkimiyet

²⁰ İbn Bibi, s. 188/s. 258; Yazıcıoğlu, s. 170; W.H. Duda, *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi* (muhtasar İbn Bibi tercümesi), Kopenhagen, 1959, s. 84. "... ve hutbe be-nam Sultan handend".

²¹ İbnü'l Esîr, *Kitabü'l-Kâmil fi't-Tarih*, nşr. C.J. Tornberg, XII, Leiden, 1876-1876, s. 228.

²² M.A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 20 vd.; ayrıca bkz. F. Köprülü, Hil'at mad. İA.

²³ F. Köprülü, *Hilat*, İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri, s. 303.

²⁴ İbn Bibi, s. 117/s. 167; Yazıcıoğlu, s. 104. "... ve kasid ra hil'at ve sılat dad".

sembollerini gösterme fırsatını bulduğu gibi, cülusunu tebrike gelen devlet büyüklerinin hepsine hil'atler giydirerek, onları şereflemiştir²⁵.

İzzeddin Keykâvus, savaşlarda başarı gösteren komutanlara da hil'atler ikram ederek, onları ödüllendiriyordu. Meselâ, o, Ankara kuşatması sırasında kardeşi Melik Alâeddin Keykubâd'ın hizmetinde bulunan emir Mübarezzeddin İsa ile teke tek bir karşılaşma yaparak, yiğitçe döğüşen Emir-i Candar Necmeddin Behramşah'a "hil'at-ı has" vererek taltif etmiştir²⁶. Aynı şekilde, Keykâvus, Ermeni kralı ile yaptığı savaşın zaferle sonuçlanmasında başlıca rol oynayan Emir-i Meclis Mübarezzeddin Behramşah'a da üzerinden çıkardığı elbiseyi ikram ederek, özel bir şekilde ödüllendirmiş, hattâ onun rütbe ve makamını da bütün komutanların derecesinin üzerine çıkarmış, yani onu terfi ettirmiştir²⁷.

Keykâvus, vassalı olan hükümdarlara da türlü hil'atler veriyordu: Meselâ, o, Sinop'un fethinden sonra vassal haline getirdiği Trabzon Rum İmparatoru Kyr Alexios'a "sırmalı elbiseler, külah ve gerdanlıkları"dan oluşan "şahane hil'at"ler bağışlayarak, metbu-tâbi ilişkisini en etkili bir şekilde gözler önüne sermiştir. Keykâvus, sadece imparatora değil, onun ileri gelen adamlarına da türlü hil'atler dağıtarak, lütfunu onlardan da esirgememiştir²⁸.

Sultan İzzeddin Keykâvus, en çok hil'at bağışını, Erzincan meliki Fahreddin Behramşah'ın kızı Selçuk Hatun ile evlenirken, kendi düğün töreninde yapmıştır: Kaynaklarda belirtildiği üzere, İzzeddin Keykâvus, gelin Erzincan'dan Konya'ya getirilince, son derece memnun olmuş ve gerdekten çıkınca da Emir-i Meclis Mübarezzeddin Behramşah'a, gelini getiren Kadı Şerefeddin ile Erzincan beylerine hil'atlerle birlikte türlü hediyeler vermesini emretmiştir. Behramşah da Sultan'ın emri gereğince, "500 hil'at, 700.000 dinar (altın), 100 baş at ve 100 baş deve"den oluşan muazzam bir hediye paketini Kadı Şerefeddin'e teslim etmiştir. Hil'at ve hediyeleri Erzincan bey-

²⁵ İbn Bibi, s. 120/s. 171; Yazıcıoğlu, s. 108. "... ve kaffe-i mu'teberan ra hil'at puşanid".

²⁶ İbn Bibi, s. 135/s. 194; Yazıcıoğlu, s. 115; H. Duda, s. 59 "...hil'at-ı has fermud".

²⁷ İbn Bibi, s. 167/s. 233; Yazıcıoğlu, s. 147; H. Duda, s. 74.

²⁸ İbn Bibi, s. 153/s. 215 vd.; Yazıcıoğlu, s. 137. "Sultan Tekur ra teşrifi nefis ve hil'ati şahane çünanke lâyk-ı hemmet-i selâtin başed, ez came-i zerduht ve külah-ı mofevvek ve esbi motevek en'am fermud ve ba çend nefer ez havass-ı in mekremet mebzul daşt ve ferman dad. Ta ez establ-ı hass işan ra bargirha ez esban-ı tazi ve esteran-ı bari ve geyre dadend".

lerine dağıtan Kadı Şerefeddin, onlarla birlikte bu hil'atleri giymiş olarak, Sultan'a veda ziyaretinde bulunmuştur²⁹.

Sultan İzzeddin Keykâvus'un kendi düğünü sırasında gösterdiği bu cömertlik, Erzincan'da büyük etki yapmış, özellikle Kadı Şerefeddin'in oğlu Taceddin'in gönlünü çelmiştir. Dünya zenginliklerine kavuşmak isteyen Taceddin, Fahreddin Behramşah'dan ayrılarak, Selçuklu Devleti'nin hizmetine geçmiştir³⁰.

Selçuklu ülkesinde otoritesini yerleştirmek ve komşu hükümdarlar arasında prestijini yükseltmek için hiçbir fırsatı kaçırmak istemeyen Sultan İzzeddin Keykâvus, cülusunu (tahta çıkış) bildirmek ve "Fütüvvet" teşkilâtına kabulünü rica etmek üzere hocası Şeyh Meceddin İshak'ı elçi olarak türlü hediyelerle birlikte Bağdad'a, Halife en-Nasır Lidinillah'a göndermiştir. Böylece, Sultan İzzeddin Keykâvus ile Halife en-Nasır Lidinillah arasında türlü hil'atler teati olunmuştur. Bunlar arasında, özellikle, Halife'nin Sultan'a göndermiş olduğu "Fütüvvet şalvarı" (sirval-i fütüvvet), "saltanat menşuru", "saltanat hil'atı" (Hil'at-ı saltanat-ı şahvar), tülbende sarılmış bir "sarık" (immame), "davul çomağı" (mukarra'a), "altın yıldızlı gerdanlık ve at başlığı" (tovk-u ser fesar-ı zer nigâr) ve "süslü eğer takımı" (süruç çün mürevviç mürassa') gibi hâkimiyet sembolleri dikkati çekiyordu³¹.

5 - Saray (Dergâh/Bârgâh, Devlet-hane)

Saray da hâkimiyet sembolü sayılır. Selçuklu sultanlarının taş ve tuğladan, öteki mimari eserlere göre daha sade saray ve köşkler yaptıklarını bilmekteyiz³². Onların saltanat sarayları (saray-ı saltanat) başta Konya olmak üzere Kayseri, Antalya, Alanya, Aksaray'da bulunuyordu. Ayrıca, Niksar,

²⁹ İbn Bibi, s. 181 vd./s. 250; Yazıcıoğlu, s. 159 vd.; H. Duda, s. 81; krş. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 324.

³⁰ V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 137.

³¹ İbn Bibi, s. 155 vd., 158 vd./s. 218, 223; Yazıcıoğlu, s. 140; H. Duda, s. 69; Kadı Burhaneddin Mesud, *Enisü'l-Kulub*, nşr. F. Köprülü, Belleten, VII, (1943), s. 516.

³² Selçuklu saraylarının ve köşklarinin mimari özellikleri hakkında bilgi almak için bkz. O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, İstanbul 1973, s. 174-181; K. Erdmann, *Saraybauten des dreizehnten und vierzehnten Jahrhunderts in Anatolien*, Arts Orientalis, Baltimore, 1959, s. 77-94; K. Otto-Dorn, *Bericht über die Grabung in Kobadabad 1966*, Archaeologischer Anzeiger, IV, (1969), s. 438-506.

Tokat, Elbistan, Erzurum, Sivas, Malatya, Niğde, Amasya, Ereğli, Borlu ve Ankara'da da birer saray yaptırmışlardı³³.

Sarayın başta taht salonu olmak üzere birçok odası ve dairesi bulunuyordu³⁴. Odaların bulunduğu asıl kısımda hükümdar ve ailesi oturuyordu. Saraya dahil dairelerde ise, her biri yüksek rütbeli komutan olan devlet büyükleri kalıyorlar ve bunlar, başında buldukları dairenin vermekte olduğu hizmeti yürütmekten sorumlu idiler.

Hükümdarlar seleflerinden kalan saraylarla yetinebilecekleri gibi, kendilerine yeni saraylar da yaptırabilirlerdi. Bilindiği gibi, İzzeddin Keykâvus birinci şıkkı tercih etmiştir. Yani, babasının ve diğer Selçuklu hükümdarlarından kalan saray ve köşkleyle yetinmiştir.

Kaynaklarda İzzeddin Keykâvus'un oturduğu saraylar hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur; sadece düğünü vesilesiyle birkaç defa zikri geçer. Meselâ, Keykâvus, nikah töreni dolayısıyla devlet büyüklerine ve misafirlere verdiği yemekte, sarayın büyük salonunda bulunan havuzu su yerine şerbet ile doldurtmuştur. Ayrıca, o, düğün alayının Konya'ya yaklaştığını duyunca, şehrin ve bu arada gelinin ineceği "saltanat sarayı"nın süslenmesini emretmiştir³⁵.

6 - Taht ve Taç

Taht ve taç birbirini tamamlayan iki hâkimiyet sembolüdür. Tahtı ve tacı olmayan bir hükümdar düşünülemez. Hükümdar, özellikle törenlerde tahta oturur ve taç giyerdi. Bu törenlerin ilki tahta çıkış (cülus) törenidir. Bunu, hükümdarın kabul törenleri takip ediyordu. Hükümdar, vassalları olan hükümdarları, yabancı elçileri ve devlet büyüklerini genellikle başında tacıyla tahtına oturmuş bir şekilde kabul ediyordu.

Kayseri'de kardeşi Melik Alâeddin Keykubâd'ın yarattığı tehlikeyi başarı ile atlatan İzzeddin Keykâvus, Konya'ya gelir gelmez yaptığı ilk iş, bir törenle

³³ K. Erdmann, *Ibn Bibi als Kunsthistorische Quelle*, İstanbul 1962, s. 16.

³⁴ Sarayların oda ve daireleri hakkında bilgi edinmek için bkz. K. Erdmann, *a.g.e.*, s. 17 vd.

³⁵ İbn Bibi, s. 176, 180/s. 243 vd., 248; Yazıcıoğlu, s. 156, 160; Duda, 78.

tahta çıkmak olmuştur³⁶. Öte yandan, kaynakta belirtilmemekle birlikte Keykâvus'un bu törende başına taç giymiş olduğu muhakkaktır.

Tarihi kayıtlara göre, İzzeddin Keykâvus, Ankara, Sinop ve Antalya şehirlerini ele geçirdikten sonra, hâkimiyetinin açık bir delili olarak tahta oturmuştur³⁷. Bu bilgiden de anlaşılıyor ki, Keykâvus, her sefere çıkışında tahtını da yanına alıyordu.

Başka bir kayıta da taht ile taç birlikte zikredilmiştir: Keykâvus, nikahı vesilesiyle Konya'ya gelen Kadı Şerefeddin ile Erzincan beylerini "Başına tacını giymiş ve tahtuna oturmuş" bir şekilde kabul etmiştir³⁸. Kaynaklarda İzzeddin Keykâvus'un kullandığı tahtın ve tacın şekli ve özellikleri hakkında hemen hemen hiç bilgi yoktur³⁹.

7 - Sancak ve Bayrak

Sancak ve bayrak, sefer, seyran (gezinti) ve savaş esnasında ilgili görevliler (sancaktar, mîr-i alem, alemdar, bayraktar) tarafından taşınan birer hâkimiyet sembolleridirler. Bu hâkimiyet sembolleri kaynaklarda "râyet", "a'lem-i sultan", "sancak ve râyet-i padişah", "râyet-i mansur", "rayât-ı saltanat", "sancak-ı sultan", "sancak-ı saltanat", "râyet-i cihangir" gibi deyimlerle ifade edilmiştir. Fakat, aynı kaynaklarda sancağın ve bayrağın rengi, şekli ve üzerindeki yazı ve işaretler hakkında hemen hemen hiç bilgi verilmemiştir. Bazı münferid kayıtlara bakarak⁴⁰, bu hususta genel bir hükme varmak, şimdilik oldukça güçtür. Fakat, yine de, üpkı Karahanlı ve Büyük Selçuklu hükümdarları gibi⁴¹ Türkiye Selçuklu sultanlarının da Türkler'in rengi olan kırmızı renkte bayraklar ve sancaklar kullandıkları ileri sürülebilir. Ayrıca,

³⁶ İbn Bibi, s. 120/s. 170; Yazıcıoğlu, s. 107; Duda, s. 55. "... ve taht-ı memleket ve serir-i saltanat nişandend".

³⁷ İbn Bibi, s. 139/s. 198, "... ber taht-ı saltanat neşest"; s. 152/s. 215. "... ve ber taht-ı nusret ve zafer neşest"; s. 145/s. 206, "... ve ber taht-ı memleket neşest"; Yazıcıoğlu, s. 121, 136, 127; H. Duda, s. 61, 67, 63.

³⁸ İbn Bibi, s. 175/s. 242, "... Sultan deyhim-şahi ber ser nehade ve ber taht-ı kâmrani neşest"; Yazıcıoğlu, s. 155.

³⁹ Taht ve taç hakkında diğer örnekler için bkz. K. Erdmann, *a.g.e.*, s. 5 vd.

⁴⁰ F. Köprülü, *Bayrak*, İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 191; K. Erdmann, *a.g.e.*, s. 11; İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 73. Tarihi kayıtlara göre, Selçuklu sultanları siyah, sarı ve mavi renkte sancaklar ve bayraklar kullanmışlardır.

⁴¹ Bilgi almak için bkz. R. Genç, *a.g.e.*, s. 150; M.A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 25; aynı yazar, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 78; F. Köprülü, *a.g.e.*, s. 191.

her Selçuklu hükümdarının sancaklarının üzerine kelime-i tevhid ile kendi ad, unvan ve lakaplarını yazdırdığı tahmin olunabilir⁴².

Kaynaklarda, Keykâvus'un hemen hemen girdiği her savaşta, daha doğrusu kazandığı her zaferde, bu zaferlerin sembolü olarak onun sancağının da zikri geçer. Meselâ, o, Kayseri'de kendisini kuşatan kardeşi Melik Alâeddin Keykubâd'ı yenince, galibiyetinin sembolü olarak saltanat sancağı savaş meydanında yüksekçe bir yere dikilmiştir⁴³.

Genellikle, düşürülen kalenin burcuna saltanat sancağının çekilmesiyle, o kalenin fetih ve teslim işlemleri tamamlanmış oluyordu. Başka bir ifade ile, kalenin burcuna dikilen sancak, hâkimiyetin el değiştirdiğini belirtiyordu. Öte yandan, dayanma gücü kalmayan kale savunucuları, genellikle teslim alâmeti olarak -kalenin burcuna dikilmek üzere- Sultan'ın sancağını istiyorlardı. Meselâ, Keykâvus'un bir yıl süre ile kuşatması altında kaldıktan sonra teslim olma kararı alan Ankara halkı, hâkimiyetini tanıma alâmeti olarak Sultan'dan sancağını istemişlerdir. Komutan Seyfeddin Ay-aba tarafından törenle şehre götürülen Sultan'ın sancağı, burca dikilerek, kalenin teslim alınma işlemi tamamlanmıştır⁴⁴.

Aynı şekilde, kurtuluştan ümidini keserek teslim olmaya karar veren Sinop Kalesi'nin Rum savunucuları da, Sultan'dan burca çekilmek üzere saltanat sancağını istemişlerdir. Birkaç kişi Sultan'ın maiyetinden, birkaç kişi komutanlardan ve birkaç kişi de daha önce esir alınmış Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'un adamlarından olmak üzere bir heyet, Sultan'ın sancağını törenle kaleye götürmüş ve 1 Kasım 1214 tarihinde cumartesi günü fetih ve hâkimiyetin el değiştirmesi alâmeti olarak kalenin burcuna dikmiştir⁴⁵.

⁴² F. Köprülü, a.g.e., s. 191.

⁴³ İbn Bibi, s. 118/s. 168; Yazıcıoğlu, s. 105. "... ve der meydan-ı doşmen godazi rayet-i serferazi ber efrat".

⁴⁴ İbn Bibi, s. 138/s. 197; Yazıcıoğlu, s. 120; Duda, s. 6 vd. "Şehriyan a'lam-ı Sultan hastend ve emir Seyfeddin Ay-aba Çaşnigir ra taleb daştend, padişah-ı dehr be şehr şod ve ta'zimet ve haşmet-i herçe temamter ber golle-i kal'e nasb kerdend".

⁴⁵ İbn Bibi, s. 152/s. 214; Yazıcıoğlu, s. 135 vd.; Duda, s. 66 vd. "... ve sancak-ı sultan hastend, berhi ez merdom u Tekur ve fevci ez haşem-i mansur u bazi ez ümera sancak-ı saltanat ra be-ezemet-i herçe temamter ruz-ı şenbe (1 Kasım 1214) der şehr bordend ve ber feraz-ı baru nasb kerdend".

Ayrıca, Sultan İzzeddin Keykâvus'un Ermeni seferinde Çiçin, Suriye seferinde de Merzban, Ra'ban ve Tell-başir kalelerini düşürmesi üzerine saltanat sancağı, yine bu kalelerin savunucuları tarafından Sultan'dan istenerek burçlara çekilmiştir⁴⁶.

Sancak, sadece fetih, teslim ve hâkimiyet alâmeti olarak değil, aynı zamanda hücum işareti olarak da kullanılıyordu. Meselâ, İzzeddin Keykâvus'un Antalya Kalesi'ni kuşatması sırasında "saltanat çetiri ve sancağı"nın hareket etmesiyle Selçuklu askerleri hücumu geçmişlerdir⁴⁷.

Ordu ile sancağın bir kalenin önünde görünmesi, o kalenin kuşatıldığı anlamına geliyor, kalede bulunanlar büyük bir korkuya düşüyorlardı. Meselâ, İzzeddin Keykâvus'un Suriye seferi sırasında Selçuklu ordusu Ra'ban Kalesi'nin önüne gelince, ilk dikkati çeken şey Sultan'ın sancağı olmuştur. Saltanat sancağını gören kale halkı, kuşatılacaklarını hemen anlamışlar ve büyük bir korkuya kapılmışlardır⁴⁸.

Sultan'ın sancağının görünmesi düşmana ne kadar korku veriyorsa, Selçuklu askerlerini de o kadar sevindiriyordu: İyi bir fırsatı değerlendirerek Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'u esir alan Sinop tarafı uc askerleri, Sultan'ın ordusu ile bölgeye gelmekte olduğunu duyduklarında, sevinçle karşılama hazırlığına girişmişlerdir. Uc askerleri, ordu yaklaşınca, silâhlarını ve teçhizatlarını kuşanmış olarak Sultan'ın sancağını karşılamaya çıkmışlardır. Atlarına binmiş olarak yol kenarında dizilmiş olan uc askerleri, Sultan görünür görünmez atlarından inmişler ve saygı alâmeti olarak uzaktan yer öpmüşlerdir⁴⁹.

Sancak ve bayrak sadece seferlerde değil, Sultan'ın sık sık çıktığı seyahat ve seyranlarda da (gezinti) açılıyordu: İzzeddin Keykâvus, Sinop'un fethinden sonra vassal (tâbi) hükümdar haline getirdiği Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios ile sahilde bir gezinti yapmıştır. Sultan'ın yaptığı bu gezintide özellikle bazı hâkimiyet sembolleri dikkati çekiyordu. Gerçektende o, bu gezintide hâkimiyet sembolleri ile donatılmış olarak atının üzerinde ilerli-

⁴⁶ İbn Bibi, s. 164, 187, 188/s. 230, 256, 258; Yazıcıoğlu, s. 144, 168 vd.; Duda, s. 72, 84.

⁴⁷ İbn Bibi, s. 144/s. 205; Yazıcıoğlu, s. 166; Duda, s. 62. "... ve bal-ı ukab-ı çetiri cihangir goşade şod ve rayet-i mansur der hareket amed".

⁴⁸ İbn Bibi, s. 187/s. 256; Yazıcıoğlu, s. 168. "Ehl-i Ra'ban ra ez ferr-i tolu'-u rayat-ı saltanat ro'bi ve heras herçe tamamter der dil u can zahîr şod".

⁴⁹ İbn Bibi, s. 149/s. 211; Yazıcıoğlu, s. 132; Duda, s. 65. "... cümle asakir silâh puşide be berk ve uddet-i mokemmel ve mocemmel istikbal-i rayet-i saltanat kerdend".

yordu. Bu arada açılmış olan “saltanat sancağı” Sultan ile birlikte hareket ediyordu. Bu davranış, şüphesiz Sultan’ın manevî gücünü ve otoritesini son derece artırıyordu. Öte yandan, Aleksios ise, hiçbir hükümdarlık alâmeti taşımamakla birlikte, kendisine tahsis edilmiş olan atın eğer örtüsünü (gaşiye) omuzuna alarak, atın önünde belirli bir mesafe ile Sultan’ı takip ediyordu⁵⁰. Bu, aynı zamanda, metbu-tâbi ilişkisini en etkili bir şekilde gözler önüne seren ender bir sahnedir.

8 - Çetr

Sefer ve seyran (gezinti) esnasında ilgili görevliler (çetrdar) tarafından hükümdarın başı üzerinde taşınan şemsiyeye “çetr” adı verilir⁵¹. Bu hâkimiyet sembolü kaynaklarda “çetr-i hümayun”, “çetr-i hüsrev-i seyyargan”, “çetr-i padişah”, “ukab-ı çetr-i cihangir”, “çetr-i mansur” gibi deyimlerle belirtilmiştir. Bazı tarihçiler, birkaç tarihî kayıda bakarak, Türkiye Selçuklu sultanlarının kullandıkları çetrin siyah renkte olduğu hükmüne varmışlardır⁵². Kanaatimizce, bu kayıtlar, çetrin rengi hakkında kesin ve genel bir hükme varmak için yeterli değildir; başka delillere de ihtiyaç vardır. Bize göre, Selçuklu sultanlarının tırazları, bayrakları, sancakları ve çetrleri hep aynı renkte idi. Şimdilik bir tahminde bulunmak oldukça zor olmakla birlikte bu rengin kırmızı olması kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan, tıpkı bayrak ve sancakta olduğu gibi, çetrin üzerine de hükümdarın kendi ad, unvan ve lakaplarını naksettirmiş olduğu düşünülebilir.

Sultanın çetri, büyüklüğü ve rengi ile çok uzaktan bile teşhis edilebiliyordu. Böylece, çetri uzaktan gören tâbi hükümdarlar ve devlet erkânı, saygı alâmeti olarak atlarından iniyorlardı⁵³.

Öte yandan, çetr savaş meydanında hükümdarın bulunduğu yeri belirleyen ve gösteren bir hâkimiyet sembolü idi. Yani, çetr vasıtasıyla hükümdarın savaşta bulunduğu yer kolaylıkla tayin ve tespit edilebiliyordu. Ayrıca, çetrin yere düşmesi de ordunun bozulduğu anlamına geliyordu⁵⁴.

⁵⁰ İbn Bibi, s. 153/s. 216, Yazıcıoğlu, s. 137 vd. “... Sultan sa’atü ber etraf-ı sevail ba râyeti cihangir ber efrahte (...) seyran fermud”...

⁵¹ “Çetr” sözü Türkçe “çadır” kelimesinden bozma bir isimdir.

⁵² İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 71; Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 220; K. Erdmann, a.g.e., s. 7.

⁵³ V. Gordlevski, a.g.e., s. 289.

⁵⁴ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 72; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 256 vd.

Çetr, Sultan İzzeddin Keykâvus'un düzenlediği seferlerde de türlü vesilelerle geçer: Yukarıda ayrıca görüldüğü gibi, Antalya kuşatmasında "Sultan'ın çetrinin açılması ve saltanat sancağının hareket etmesiyle" Selçuklu ordusu hücumu geçmiştir⁵⁵.

Çetr, başka bir kayıda göre de, ordunun hareket yönünü belirleyen bir işaret olarak kullanılmıştır: Sultan İzzeddin Keykâvus'un Ermeniler üzerine düzenlediği seferde (1216), "saltanat çetri" Kösi Deresi'nden ordugâh olarak belirlenen Gökerin'e gelmiştir⁵⁶. Burada ayrıca, Sultan'ın maiyetinin ve Selçuklu ordusunun saltanat çetrini takip etmiş olduğunu söylemeye bile gerek yoktur.

9 - Nevbet

Nevbet, saltanat sarayının kapısında ve saltanat çadırının önünde, belirli zamanlarda, genellikle namaz vakitlerinde, zamanın devlet orkestrasının konser vermesi demektir. Bağımsız hükümdarlar namaz vakitlerinde olmak üzere günde beş defa, tâbi hükümdarlar ise, günde üç defa nevbet çaldırabiliyorlardı⁵⁷.

Tıpkı Büyük Selçuklu sultanları gibi Türkiye Selçuklu sultanları da günde beş defa nevbet çaldırıyordu⁵⁸. Onların orkestra takımında "davul" (tabl ve tebare, kös), "borazan" (kerna, nakkare), "ney" (nay) vs. gibi çalgı âletleri bulunuyordu⁵⁹.

Nevbet sadece barış zamanlarında hâkimiyet sembolü olarak çaldırılıyordu. Savaşlarda özellikle kesin sonuç alınmak istendiği zaman, hücumu geçerken askeri coşturmak için nevbet vurduruluyordu. İzzeddin Keykâvus, hem Kayseri'de kardeşi Melik Alâeddin Keykubâd'ın kuşatmasından sıyrılırken, hem de Antalya fethi sırasında askeri coşturmak için nevbet çaldırılmıştır⁶⁰.

10 - Otağ (Saltanat çadırı)

Otağ da tıpkı saray gibi bir hâkimiyet sembolüdür. Otağın hazineden çıkarılıp kurulması, sefere çıkma işareti sayılırdı ve ne tarafa sefer yapıla-

⁵⁵ İbn Bibi, s. 144/s. 205; Yazıcıoğlu, s. 125; Duda, s. 62.

⁵⁶ İbn Bibi, s. 163/s. 229; Duda, s. 71. "... ve çetr-i hümayun ez rah-ı Kösi Dere be-Kökerin amed".

⁵⁷ M.A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 25; aynı yazar, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 77.

⁵⁸ İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 74.

⁵⁹ İbn Bibi, s. 118, 144/s. 168, 205; İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 74; K. Erdman, a.g.e., s. 12.

⁶⁰ İbn Bibi, s. 188, 144/s. 168, 205; Yazıcıoğlu, s. 105, 126; Duda, s. 54, 62.

caksa, otağ o tarafa gidilecek bir yerde kurulurdu; ordu da onun etrafında toplanmaya başlardı⁶¹.

Otağ için kaynaklarda, “*dehliz-i mübârek*”, “*dehliz-i cihanpenah*”, “*seraperde-i mübârek*”, “*seraperde-i saltanat*” veya sadece “*dehliz*” ve “*seraperde*” deyimleri kullanılmıştır. Sultan İzzeddin Keykâvus’un otağının şekli, büyüklüğü, iç düzeni ve rengi hakkında hiç bilgimiz yoktur. Yalnız, içinin perdelerle bölünmüş olmasına bakılırsa, oldukça büyük idi⁶². Nitekim, kaynaklarda Alâeddin Keykubâd’ın otağının çok büyük olduğu belirtilmiştir. Hattâ, bu otağın üç direkli olmasına bakılırsa⁶³, onun normal üç çadır büyüklüğünde olduğu hükmüne kolayca varılabilir.

Hükümdarın bütün sefer boyunca içinde kaldığı otağın türlü odaları vardır. Sefer müddetince savaş meclisleri otağda toplanır, ziyafetler otağda verilir, resmî kabuller hep otağda yapılırdı.

Sultan İzzeddin Keykâvus’un saltanat otağı kaynaklarda ilk defa Antalya seferi vesilesiyle görülür: Keykâvus, sefer kararı alınca, saltanat otağı (dehliz-i mübârek) Antalya’nın fethi niyetine Konya’nın *Ruzbe* ovasında kurulmuştur. Bundan sonra gönderilen fermanlar gereğince, büyüklü küçüklü bütün komutanlar emirlerindeki askerlerle Ruzbe ovasına gelerek, saltanat çadırının etrafında toplanmışlardır⁶⁴.

Sultan İzzeddin Keykâvus, savaş sırasında esir alınan hükümdarları ve gelen elçileri de saltanat çadırında kabul ediyordu. Meselâ, o, Sinop seferi sırasında (1214) uc askerleri tarafından esir alınan Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios’u saltanat çadırında (seraperde-i mübârek) kabul etmiştir⁶⁵. Öte yandan, kaynakta belirtilmemekle birlikte, Keykâvus’un burada esir imparatoru tahtına oturmuş ve başında tacı bulunduğu halde karşılaşmış olduğu muhakkaktır.

İzzeddin Keykâvus, Ermeniler üzerine düzenlediği seferde de (1216), teslim olmayı kabul eden Çinçin Kalesi ileri gelenlerini otağında (dehliz-i cihanpenah) kabul etmiştir. Kalenin ileri gelenleri bu görüşmede, âdet ge-

⁶¹ M.A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 76 vd.

⁶² İbn Bibi, s. 210/s. 284; Yazıcıoğlu, s. 194.

⁶³ H. Duda, s. 198; K. Erdmann, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁴ İbn Bibi, s. 143/s. 203; Yazıcıoğlu, s. 124. “Dehliz-i mübarek be-niyet-i feth-i Antalya besahra-yı Ruzbe (...) nasb kerdend”.

⁶⁵ İbn Bibi, s. 149/s. 212; Yazıcıoğlu, s. 133.

reğince kaleye çekilmek üzere Sultan'dan saltanat sancağını istemişlerdir. Böylece, kaleye götürülen saltanat sancağı, Sultan'ın memurları (nüvab-ı divan) tarafından burca çekilmiştir⁶⁶.

Sultan İzzeddin Keykâvus, Suriye seferinde (1218) Eyyubî orduları komutanı Melik Eşref ile yaptığı karşılaşmada otağını savaş meydanının ortasında kurdurmuştur. Fakat, bir süre sonra kararsızlığa düşen Sultan, otağını birkaç defa toplatmış ve tekrar kurdurmuştur. Ayrıca, otağını her kurdurduğunda da savaş meydanındaki yerini değiştirmiştir. Bu durum karşısında son derece şaşırılmış olan Melik Eşref, Sultan'ın bu hareket tarzına bir türlü anlam verememiştir. Akşam olunca da, Sultan otağına çekilmiş, komutanlar ve askerler silâhlarını kuşanmış olarak otağın etrafında sabaha kadar dolaşarak, nöbet tutmuşlardır. Sabahleyin ani bir kararla otağını toplatılan Sultan İzzeddin Keykâvus, savaş meydanını terkederek, Elbistan'ın yolunu tutmuştur⁶⁷.

11 - Tuğra ve Tevkî'

Ferman, menşur, misal (yazılı ve sözlü emir), fetihname, mektup ve antlaşma metni gibi hükümdarın İnşa Divanı'ndan çıkan resmî vesikaların üst tarafına devletin ve hükümdarın alâmeti olarak çizilmiş ve yazılmış işaretlerle isim, lakap ve dua cümlesinden oluşan bir çeşit mühür ve imzaya tuğra adı verilmektedir.

İlk Selçuklu tuğrası, Oğuz Türkleri'nin sembolü olan "ok ve yay" işaretinden ibâretti. Tuğrul Bey, Halife'den aldığı unvanları yay işaretinin içine yazdırarak, tuğraya yeni bir mahiyet ve muhteva kazandırmıştır⁶⁸. Fakat, Tuğrul Bey'den sonra tuğranın bu şekliyle devam edip etmediği hakkında hemen hemen hiç bilgimiz yoktur. Yalnız, İbn Bibi, Türkiye Selçuklu sultanlarının tuğralarında yay işaretini kullanmakta olduklarını belirtmişse de, bu husus şu ana kadar başka hiçbir kaynak ile desteklenememiştir.

Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un Kıbrıs Kralı Hugues'e yazdığı Eylül 1216 tarihli bir mektubun üst tarafında kırmızı mürekkeple yazılmış "Sultan" ibâresi yer almıştır. Osman Turan ve Claude Cahen'e göre, bu ibâre, Keykâ-

⁶⁶ İbn Bibi, s. 164/s. 230; Yazıcıoğlu, s. 144.

⁶⁷ İbn Bibi, s. 190/s. 266 vd.; Yazıcıoğlu, s. 179; Duda, s. 88.

⁶⁸ Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I, trc. Ö.R. Doğrul, Ankara 1945, s. 298,

vus'un yabancı hükümdarlarla yaptığı yazışmalarda kullandığı tuğrası idi⁶⁹. Diğer Selçuklu sultanları da, resmî vesikaların başına besmele ile "sultan" unvanını yazarak, aynı tuğrayı kullanmışlardır⁷⁰.

Büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud, tuğra (tuğrag) kelimesini Arapça "tevkî'" sözü ile karşılamışsa da⁷¹ bu iki kavramın Selçuklu devrinde tamamen aynı anlamı ifade etmediği anlaşılmaktadır. Gerçekten de, Tuğrul Bey'den sonra gelen Selçuklu sultanları İslâmî geleneğe uyarak, tuğradan başka bir takım tevkî'ler kullanmışlardır⁷².

Sultan İzzeddin Keykâvus'un birçok ferman, menşur ve misâl gönderdiği ve verdiği bilinmekle birlikte, onun tevkî'ine dair hiç bilgi yoktur⁷³.

12 - Yüzük

Türkiye Selçuklu hükümdarları devlet işlerini sadece ferman ve misâller vasıtasıyla görmüyordu; onlar bazı özel durumlarda yüzüklerini birine vererek, onu, yapılmasını istedikleri iş için görevlendiriyorlardı. Başka bir ifade ile, elinde sultanın yüzüğü olan kişi, özel veya resmî bir işin görülmesi için sultan tarafından memur edilmiş demektir. Bu bakımdan, yüzük de, tıpkı tuğra ve tevkî' gibi bir hâkimiyet sembolü sayılır.

Kaynakta Sultan İzzeddin Keykâvus'un yüzüğü bir defa, o da ölümü vesilesiyle geçer: Sultan İzzeddin Keykâvus öldükten sonra (1220), devlet büyükleri Sivas'ta toplanarak Selçuklu tahtına Melik Alâeddin Keykubâd'ı çıkarmaya karar vermişlerdir. Beylerbeyi (Melikü'l-ümera) Seyfeddin Ay-aba, Malatya yakınlarında *Gezerpirt* Kalesi'nde hapis bulunan Alâeddin Keykubâd'a haberi bizzat kendisi götürmek istemiştir. Zirâ, daha önce Alâeddin Keykubâd'ı hapse kendisi götürmüştü. Bu yüzden aralarında husumet bulunuyordu. O, bu vesile ile, kendisini Alâeddin Keykubâd'a affettirmeyi ve tekrar teveccühünü kazanmayı düşünmektedir. Devlet adamları, Seyfeddin Ay-

⁶⁹ O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 25; Cl. Cahen, *a.g.e.*, s. 36 vd.

⁷⁰ O. Turan, *a.g.e.*, s. 25.

⁷¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugatü't-Türk*, I, Ankara 1939-1941, s. 462; II, s. 272 vd.; O. Turan, *a.g.e.*, s. 24; J. Deny, *Tuğra mad.*, İA.

⁷² Bilgi almak için bkz. O. Turan, *a.g.e.*, s. 25; İ.H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 27, 69; Taeschner, *Tavki*, Eİ.

⁷³ Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un İnşa Divanı'ndan çıkan ferman, menşur ve misâller için bkz. İbn Bibi, s. 134, 142, 146, 154, 162, 170 vd., 185, 187, 188/s. 192, 203, 207, 216, 227, 237, 238, 254, 256, 257.

aba'nın teklifini kabul etmişler ve onu bu hususta yetkili kılmak için merhum Sultan'ın yüzüğü ile yas alâmeti olarak siyaha boyanmış mendilini kendisine vermişlerdir. Bu hâkimiyet sembollerini yanına alan Seyfeddin Aybaba, hemen yola çıkmış; Gezerpirt Kalesi'ne varınca, kale komutanından izin alıp içeri girmiş ve Alâeddin Keykubâd'a durumu naklederek, yanındaki sembolleri kendisine vermiştir⁷⁴. Gerçekten de, Keykubâd'ın Seyfeddin Ayaba'ya inanması için, İzzeddin Keykâvus'a ait bu hâkimiyet sembollerinin gösterilmesi kâfi gelmiştir.

Yüzük, en çok Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in saltanatının ilk yıllarında emir Sâdeddin Köpek tarafından kullanılmıştır. Keyhüsrev'in zayıf karakterde bir hükümdar olmasından yararlanan Sâdeddin Köpek, Sultan'dan aldığı yüzük ile gayesi önünde engel olarak gördüğü rakiplerini birer birer ortadan kaldırmıştır⁷⁵.

13 - Kemer, Külâh, Ok ,Yay, Tuğ, Kılıç, Çizme

Kemer, külâh ve yayı da hâkimiyet sembolleri arasında saymak gerekir. Zirâ, sıkı bir kuşatmadan sonra Antalya şehrini geri alan Sultan İzzeddin Keykâvus, belinde "kemer", başında "Keyanî külâh" ve kolunda "yay" olduğu halde törenle şehre girdiği dikkati çekmiştir⁷⁶.

Bunlardan kemer ve yay, herkesin kullandığı alelâde birer kemer ve yay olmayıp, hükümdara ait belirli özellikleri olan birer hâkimiyet sembolüdür. "Keyanî külâh" ise, Kubâdâbâd sarayı çinilerindeki resimlerden de anlaşılabilir gibi⁷⁷, sultanlara has, üç dilimli bir başlık idi⁷⁸.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin en parlak devrinin yaratıcılarından biri olan Sultan İzzeddin Keykâvus'un kısa saltanat döneminde (1211-1220) aldığı ve kullandığı hâkimiyet sembolleri bunlardan ibârettir. Öte yandan, kaynaklarda belirtilmemesine rağmen, "tuğ", "kılıç" ve "çizme" gibi öteki

⁷⁴ İbn Bibi, s. 204, 206/s. 278, 280; Yazıcıoğlu, s. 189, 191; Duda, s. 92 vd. Ayrıca bkz. İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 75; K. Erdmann, a.g.e., s. 6. "... Engoşteri ve desterce-i sultan-ı merhum ra be-resm neşan ber daşt ..."

⁷⁵ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971, s. 409.

⁷⁶ İbn Bibi, s. 145/s. 206; Yazıcıoğlu, s. 127. "... Kemer-i Keykâvusî beste, külâh-ı keyanî ber ser nehade, keman-i pehlevani der bazı efkende.."

⁷⁷ M. Önder, *Selçuklu Kubâd-âbâd Sarayı Çinileri*, Selçuk Dergisi, s. 3, (1988), s. 31-39.

⁷⁸ "Keyanî külâh" İran Ahameniler hükümdarlarının sembolü idi.

Selçuklu sultanları tarafından kullanıldığını bildiğimiz hâkimiyet sembollerini de ilâve edebiliriz.

Tuğ ve kılıç, Hun Türkleri'nden beri bütün Türk devletlerinde kullanılan iki hükümdarlık sembolüdür. Bunlardan tuğ; seferde, akında ve savaşta bayrak ve sancakla birlikte taşınırdı.

Türkiye Selçuklularında çizme de hükümdarlık sembolü sayılıyordu: Çağdaş kaynakların kayıtlarına göre, tahtını kardeşi IV. Kılıç Arslan'a kapıtararak, Bizans'a sığınan II. İzzeddin Keykâvus (1260), İstanbul'da yaşadığı sürgün hayatı boyunca tıpkı bir hükümdar gibi "kırmızı çizme" giymiştir. Öte yandan, Karamanoğlu Mehmed Bey'in desteği ile Selçuklu tahtuna çıkan Alâeddin Siyâvuş (Cimri), Karamanlıların Moğolların desteğindeki Selçuklu ordusuna yenilmesinden sonra Batı Uclarına kaçarak, Türkmenlere sığınmıştır. Fakat, Selçuklu, Moğol ordusu Siyâvuş'un peşini bırakmamıştır; 1279 tarihinde Seyitgazi-Bolvadin arasındaki savaşta çok sayıda Türkmen ile Siyâvuş da ölmüştür. Selçuklu askerleri ölümler arasında Siyâvuş'u ayağındaki "kırmızı çizme"den tanıyarak bulmuşlardı⁷⁹.

Sonuç

Yukarıdan beri verdiğimiz ayrıntılı bilgidен de anlaşılacağı üzere, Orta Çağ Türk devletlerinde hükmetme ve hükümdar olma gerçeği, hükümdarın büyük ölçüde belirli hâkimiyet sembollerini almasına ve kullanmasına bağlı idi. Bundan dolayı, iktidarın her el değiştirmesinde, yeni iktidarın sahibi hükümdarın yaptığı ilk iş, selefine ait sembolleri silmek ve buna karşılık kendi hâkimiyetini gösteren sembolleri yerleştirmek olurdu. Görüldüğü gibi, İzzeddin Keykâvus da, babasının Alaşehir'de şehit olmasından sonra, Selçuklu tahtının yeni sahibi olarak, kendi hâkimiyetini gösteren sembolleri hemen ihdas etmeye başlamış ve dokuz yıllık kısa saltanat döneminde belli-başlı bütün hâkimiyet sembollerini almış ve kullanmıştır. Bunlar; kaynakların sağladığı ölçüde haklarında bilgi vermeye çalıştığımız "unvanlar", "lakaplar", "para", "hutbe", "uraz", "saray", "taht", "taç", "bayrak", "sancak", "çetr", "nevbet", "otağ", "tuğra", "tevkî", "yüzük", "kemer", "külâh" ve "yay" gibi bir kısmı manevî, bir kısmı da maddî olan unsurlardır. Hemen belirteyim ki, bu sembollere sadece Sultan I. İzzeddin Keykâvus değil, yaptıkları

⁷⁹ O. Turan, a.g.e., s. 497, 569; Münecimbaşı, *Sahayifü'l-Ahbar*, trc. İst., 1939, s. 44; *Anonim Selçuknâme*, Ank., 1952, trc. s. 28, m. 43.

bazı değişiklikler (yazı, işaret, ibâre şekil ve resimler v.s. gibi) ve ilâvelerle hemen hemen bütün Selçuklu hükümdarları da sahip olmuşlardır.

Keykâvus da, sahip olduğu belirli sembollere, askerî başarılarının sonucunda yenileri ekleyerek, onları daha da artırmış ve zenginleştirmiştir. Meselâ, o, Sinop'u fethedince (1214), bu fethin alâmeti olarak "*Sultanü'l-Galib*" unvanını almıştır. Aynı şekilde, Keykâvus, Sinop'tan sonra Antalya'yı geri alıp (1216), devleti tabii sınırlarına ulaştırarak, Selçuklu ekonomisine kuzeyde ve güneyde iki önemli liman kazandırdıktan sonra da, unvanlarına "*Sultanü'l-berr ve'l-bahreyn*" (Karanın ve iki denizin Sultanı, yani Anadolu ve Karadeniz ve Akdeniz'in Sultanı) ibâresini ilâve etmiştir. Diyebiliriz ki, bu unvanlar, onun sadece hâkimiyetini değil, emsalsiz başarılarının birer sembolü olarak adını da ebedileştirmiştir.

ÇORUM SANCAĞI KİŞİ ADLARI (XVI. YÜZYIL)

Dr. YILMAZ KURT*

Beylerle kavim arasında nifak olduğu için Türk milletinin [eskiden beri] ülkelî olan ülkesi inkırâza yüz tutmuş. Hakanlık olan hakanını sükuta uğratmış. Çin milletine beylik erkek evlâdı kul oldu. Evlâdını kul eyledi. Pâkize kız evlâdı câriye oldu. Evlâdını câriye eyledi. Türk beyleri Türk adını atmışlar, Çin beylerinin Çince adlarını alarak Çin hakanına itaat etmişler.

M.S. 732 Yılında *Kül Tegin* diktirdiği yazıtında Türklere böyle sesleniyordu¹. Bundan 1260 yıl sonra, bir yabancı, Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Kriton Curi, *Türk malına yabancı isim koymaya karşı çıkıyor* ve "Reklamlarda gördüğümüz ürünlerin isimleri Türkçe değil yabancı dillerden. Bu yanlış ve zararlıdır. Özümüze olan güveni zedeler." diye hayıflanıyor².

Bu duyguların yönlendirmesiyle yıllardan beri üzerinde emek harcadığımız *adbilim* konusundaki bu makalede *Çorum Mufassal Tahrir Defteri*'nde yer alan kişi adları ile kimi yer adları üzerinde durulacaktır³.

XVI. yüzyılda Çorum Sancağı *Rum Eyâletine* bağlı olup Çorumlu, İskilib, Osmançık, Karahisar-ı Demirli ve Katar kazalarından oluşmaktaydı⁴. Defter kayıtlarına göre 1576 yılında Çorum sancağında 39.634 vergi veren yetmiş erkek nüfus vardı. Bunlardan 12.517'si Osmançık'ta, 9974'ü İskilib'de, 6.564'ü Çorumlu'da, 3.428'i Karahisar-ı Demirli'de ve 2.001'i ise Katar kazasında yaşamaktaydı⁵. Çorumlu kaza merkezi 2.952, İskilib 1.090,

* Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 32.

² *Türkiye Gazetesi*, 14 Şubat 1993, s. 7.

³ Çorum Mufassal Tahrir Defteri, Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-Kadime Arşivi'nde 38 numara ile kayıtlıdır. 1576 M. tarihini taşıyan bu defter Çorum sancağının son tahrir defteridir. Defterde vakıf ve mülk kayıtları ile ilgili önemli açıklamalar bulunduğundan bu defterin yayınlanması Türk kültür tarihine büyük katkı sağlayacaktır.

⁴ Çorum Sancağının idarî açıdan güzel bir incelemesi için bkz.: Üçler Bulduk, "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri", *OTAM*, Sayı: 3, Ankara 1992, s. 129-168.

⁵ Ü. Bulduk, "Çorum Sancağı...", s. 166.

Osmancık 802, Karahisar-ı Demirli 116 vergi nüfusunu barındıran yerleşim merkezleri idi.

Çorum ve çevresi yaygın olarak köy yerleşimine geçmiş olduğundan konar göçer cemaat sayısı azdır. Bu tür cemaatler özellikle Katar kazasında görülür. Defterde mülk ve vakıf kayıtları sebebiyle Ebussuûd Efendi, Ak Şemseddin, Yörgüç Paşa gibi önceki dönemlere ait tarihî şahsiyetlerin ve bazı ileri gelen kadınların isimlerini görmekteyiz. Tahrir defterlerinde kadın isimleri sadece vakıf ve mülk kayıtları ile zemin tasarrufu sebebiyle görülmektedir. Defterde yer alan bütün isimlerin bilgisayara yüklenerek kullanım oranlarının tesbiti ve baba-oğul isimleri arasındaki değişim sonuçlarının değerlendirilmesi önemli ipuçları veren yorucu bir çalışma olarak ayrı bir araştırmanın konusu olacaktır. Daha önce Çorumlu kazası üzerine bu tür bir çalışma yapmıştık⁶. Bu çalışmamızda ise Mehmed, Mustafa, Ali gibi çok kullanılan isimleri almadan daha az oranda kullanılan isimlerin listesini vereceğiz ve bunlardan bir kısmını değerlendirmeye çalışacağız.

Çorum şehrine o zamanlar *Çorumlu* denilmekteydi. Evliya Çelebi, Çorum adı üzerine iki rivâyet nakl eder: Birincisine göre şehrin havası ve suyu güzel olduğundan Selçuklu sultanı Kılıçarslan, oğlu Yakup Mirza ve yüzlerce *çorlu* hastayı bu şehre gönderip iyileştirdiği için şehre *Çorum* denilmiştir⁷. İkinci rivâyet şehrin ileri gelenleri tarafından öne sürülmüştür ve ismin *Çor-ı Rum*'dan bozulduğu yolundadır. Bir başka görüşe nazaran Romalılar zamanında şehir çok zulüm görmüş olması sebebiyle *Cevr-i Rum*'dan kinâye olarak şehre Çorum denilmiştir. Kentin Türkler tarafından fethini Ahmet Gazi'nin bir destanı olarak anlatan *Danişmendnâme*'de Çorum halkının Ahmed Gazi'ye tuzak kurmaları sebebiyle halka *Cürümlü* denildiği ve Çorum adının buradan geldiği belirtilir. Bir diğer görüşe göre ise Danişmend emiri Ahmed Gazi fethinden sonra buraya Alayundlu boyundan *Çorumlu* oymağı yerleştirildiği için bu sancağa Çorumlu denilmiştir⁸. Kaynağımızda Çorumlu adı Çorum merkez ve etrafındaki

⁶ Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılda Çorumlu Kazasında Kişi Adları", *11. Çorum Hitit Festivali* (17-27 Temmuz 1991)'ine sunulan basılmamış tebliğ. Bu tebliğ 1993 sonuna kadar basılmadığından genişletilmiş şekliyle Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi *OTAM*'ın 5. sayısında (1995) yayınlanacaktır.

⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. II, İstanbul?, Üçdal Neş., s. 637.

⁸ Ömür Bakırer, "*Bizans Danişmend Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum*", *Çorum Tarihi*, Çorum (1982?), s. 59.

nahiyeye verilen bir ad olup sancağın adı, Çorum sancağı olarak geçer. Bu bakımdan Çorum adının Çorumlu oymağından gelmiş olması daha akla yakın görünmektedir.

Defter güzel bir siyakat ile *muntazam* bir şekilde tutulmuştur. Kâtibin yazım özelliği olarak bazı *sin* harflerinin üzerine *şın* grubu harf olduğunu göstermek üzere üç nokta koyması defterin bütünlüğü içerisinde anlaşılabilen bir özellik olarak karşımıza çıkmıştır. Bu bakımdan ilk anda *Ayyaş* diye okunan ismin bu yazım özelliği sebebiyle *Abbas* okunması daha doğru görülmüştür. Nitekim *İlyas*⁹, *Musa*¹⁰, *Süleyman* isimlerinde bulunan¹¹ üç noktaya bakarak bu sinleri *şın* olarak okumak mümkün değildir. Buna benzer bir yazım özelliğini TD. 12 Sivas Mufassal Tahrir Defterinde görmüştük. Burada, dal grubu harflerin üzerine kimi zaman dal grubundan olduğunu göstermek için nokta koymakta, birader kelimelerini bazen bizader şeklinde yazmaktaydı. Dal harflerinin üzerine Tırhala defterinde ve Fatih dönemi Ankara defterinde aynı şekilde nokta konulduğu görülür¹².

Bir köyde veya bir mahallede isimler yazılırken önce imam, kethüdâ gibi önemli kimselerin yazılması usuldendi. Bu kişiden sonra oğulları yazılır, daha sonra bu şahsın diğer kardeşi ve bunun oğulları yazılırdı. Tahte't-tarık nahiyesinin Kurusaray köyünde Bayram veled-i Hızır'dan sonra -hepsi de bekâr olan-oğulları Abdullah, Hızır, Müsellah, Hüseyin yazılmış daha sonra Ma'rûf veled-i Hızır'a geçilmiştir. Ma'rûf'un da aynı şekilde bekâr bulunan dört oğlu Musa, Lütfullah, Cafer, Mehmed sırasıyla yazılmıştır¹³. Bayram ile Ma'rûf'un kardeş olduklarını ikisinin de baba adlarının Hızır olmasından ve peşpeşe yazılmış olmalarından çıkarmaktayız. Bunun dışında akrabalıklarını gösteren açık bir işaret yoktur¹⁴. Çorum'un Hacı Yusuf Mescidi

⁹ TD. 38, 109b, (z). Parantez içerisindeki (z) harfi zemîn'i ifade etmektedir. Bundan sonraki 2/3, 5/6 şeklindeki rakamlardan 2. satırın 3. ismi; 5. satırın 6. ismi olduğu anlaşılacaktır. Karşılaştırma yapmak gerektiğinde okuyucuya kolaylık sağlaması için sadece varak numarası verilmeyle yetinilmeyerek genellikle satır ve sıra numaraları da verilmiştir. Listedeki * işareti madde başı olan ismin yerine kullanılmıştır. Bu usul sözlüklerde her zaman kullanılan bir yoldur. Ka. kısaltması ise Karye= köy anlamındadır.

¹⁰ TD. 38, 109b, (z); 123a.

¹¹ TD. 38, 123a.

¹² Bu son bilgi Muhterem Hocam Prof. Dr. Muzaffer Arıkan'dan alınmıştır.

¹³ TD. 38, 178b, 2/2 ve devamı.

¹⁴ Adana bölgesi üzerine yaptığımız araştırmada, Adana'nın Karaisalı kazasına adını veren ve Karaisalı cemaatinin kurucusu *Kara İsa*'nın oğullarının bu düzen içerisinde deftere kayıt edildiğini, Kara İsa adı az kullanılan isim olduğu için tesbit edebiliştik. Bkz. TD. 69 (1519), Cemaat-ı Karaisalı.

Mahallesi'nde Keskin adının 3 defa ve hep babaadı olarak kullanılması tahrir sırasında ölmüş bulunan Keskin'in 3 ayrı oğlunun yukarıdaki düzen içerisinde ayrı olarak yazılmış olmasındandır¹⁵.

Bazı cemaatlerde veya köylerde isim yoğunlaşması dikkat çeker: *Koyun* adı az kullanılan bir ad olduğu halde *Selâmet veled-i Koyun*'dan sonra iki defa daha *Koyun* adının geçtiğini görürüz. Bu durum yukarıda açıkladığımız akrabalık ilişkisi sebebiyledir. Bazı köylerde *Kılıç*, *Durak*, *Budak*, *Sevindik* gibi Türkçe adlar yoğunlaşırken¹⁶ bazı köylerde ise *Ebulbereket*, *Kutbeddin*, *Ebu Yusuf*, *Cüneyd*, *Mikdâr*, *Kattâr*, *Şeyh Seyyid*, *Mervânî*, *Abagu* gibi adların bir arada görülmesi dikkat çekmektedir¹⁷. Bu durum Arabistan taraflarından bir göç ile ilgili değilse köyde koyu bir dinî atmosferin varlığı ile açıklanabilir. Şeyhülislâm Ebussu'üd Efendi'nin İskilib'li olduğu hatırlanırsa bu ikinci ihtimal daha da ağır basar.

Çocuklara isim verirken kafiye gözetmek eskiden beri uygulanmaktaydı. *Aşık*'ın oğlunun adının *Ma'sûk* olması¹⁸; *Kaplan*'ın oğluna *Arslan* adını vermesi bu tür güzel ve anlamlı kafiyelendirmelerdir¹⁹. Bu kafiye tutturma çabası, eskiyazıda iki tür okunuşa izin veren kimi isimlerde bize yol gösterebilmektedir: Ali oğlu Hüseyin'in kardeşinin ismi (عس) şeklinde yazılmış olub, *Abîd* veya *Ubeyd* diye okumak mümkündür. Abîd "ibâdet eden", Ubeyd ise "kulcağız, küçük kul, küçük köle" anlamında, bizim *Mehmetçik* gibi bir küçültme ismidir. Her ikisi de anlamlıdır. Bu kişinin ağabeyinin ismi Hüseyin aslında Hüseyin olup Cüneyd veznindedir ve Hasan isminden ism-i tasgîr olup Küçük Hasan demektir. Bu düşünceden hareketle Hüseyin'in kardeşinin ismini *Ubeyd* okumak akla yatkındır. *Satılmış* veled-i Kubad'ın kardeşinin adı (سلس) şeklinde tahrir olunmuştur. Bu ismi de

¹⁵ TD. 38, 8b.

¹⁶ TD. 38, 61a.

¹⁷ TD. 38, 212a, İskilip İki Kilise Köyü.

¹⁸ TD. 38, 68b.

¹⁹ Deli Hacı Köyü'nden Şah Kulu belki de Şii inanişâ sahipti; oğlunu *Ali Kulu* diye çağırırmaktaydı (45a). Sorkun köyünden Musa oğlu Yusuf oğullarına *Güvendik* ve *Sevindik* adını vermişti (186a). Küre Kavağı köyünden Seydi oğluna Ali Kulu ismini vermiş torunların da ismi buna uyum sağlayarak *Yol Kulu* ve *Pir Kulu* olmuş (230b). Bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür..

Bilmiş ve *Yetilmiş* diye okuyabiliriz²⁰. Kardeşinin adının Satılmış olduğuna bakarak buna da Yetilmiş okumayı tercih ettik.

Halil, Celil; Börü, Nuri, Yuri; Mehmed, Muhammed; Mezid, Mürid, Ferid gibi birçok isim siyakat yazısında okuyuş zorluğu yaratmakta ve çoğu zaman subjektifliğe sebep olmaktadır. Ancak yukarıda izah ettiğimiz şekilde bazı ipuçları ile ismi doğru okumaya çalışmaktan başka çare de yoktur. Meselâ tek başına yazılırsa Halil; Allah kelimesi ile birlikte kullanılırsa Celil (Celilullah); şedde varsa Muhammed, şedde yoksa Mehmed okumak genelde izlediğimiz yoldur.

Çocuğa babasının ismini vererek baba ismini yaşatmak bugün de uygulanan bir gelenektir. Sunga Balcı köyünden *Piri veled-i Şükruallah*, oğluna babasının ismini vermek istiyor. Ancak bunu kısaltarak *Şükür* olarak vermeyi uygun buluyor²¹. Ad verme geleneğinde günümüzde bir takım yeni usuller ortaya çıkmıştır. Anne ve babanın isimlerinin ilk hecelerinin birleştirilerek çocuğa isim olarak verilmesi bunlardan birisidir²².

Bulgar adı eski bir Türk boyundan gelmektedir. Hazar Bulgarları, Tuna Bulgarları siyasî teşekküller oluşturarak günümüze kadar gelmişlerdir. XVI. yüzyılda kişi adı olarak kullanılan Bulgar adı defterde (*بُلغار* - *بلار*)

²⁰ TD. 38, 59b, 4/6, 7.

²¹ TD. 38, 240a, 4/6,.

²² Baba adı Ayhan, annenin adı Günfer, çocuğa Ay+Gün=Aygün isminin verilmesi gibi. Konyalı Doğan ailesinin onomastik hikâyesi de oldukça ilginçtir:

Konya şehir merkezinde oturan 1919 doğumlu Kemal Doğan ve eşi Fahriye Hanım evlendiklerinde 3 erkek, 3 kız isminden oluşan bir liste yaparak çocuklarına sırasıyla bu isimleri vermeyi kararlaştırırlar. Buna göre kızlar, Gönül, Gülümser, Güler; erkekler Şahin, Naim, Saim olacak; başka erkek çocukları olursa onlar da Celaleddin, Selahaddin, Sabahaddin adlarını alacaklardı. İlk çocuk 1940 yılında doğar ve Gönül adını alır. 1943 yılında erkek çocuk dünyaya gelir listeye uygun olarak Şahin adı verilir. 1945 yılında Gülümser doğar, 1948'de Naim, 1949'da Saim dünyaya gelir. 1953 yılının Ramazan ayında yeni bir kız çocukları dünyaya geldiğinde dedesi İsmail "Ramazan ayında doğdu, adı Remziye olsun der. Dede kırılmaz, nüfusa Remziye geçer ancak evde kendileri Güler demeye devam ederler. 1958 yılında Celaleddin ailenin 7. ve son çocuğu olarak dünyaya gelir, Selahaddin ve Sabahaddin isimlerine sıra gelmez. Listedeki Saim'in nüfus sayımı sırasında doğması ise tam bir tesadüf olmuştur. Gönül'ün *Ümit*, *Mehmet*, *Kemal*; Şahin'in *Dilara*, *Duygu*; Gülümser'in *Gültekin*, *Orhan*; Naim'in *Fahriye*, *Gizem*, *Meltem*; Saim'in *Nazlı*, *Kemal*, *Fahriye*; Remziye'nin *Metin*, *Uğur*, *Neslihan*; Celaleddin'in *Fahriye*, *Kemal* isimli çocukları dünyaya gelir. Böylece kardeş çocukları arasında 3 Kemal, 3 Fahriye görülmeye başlar.

1992 yılında misafirleri olarak bulunduğum sırada bu misafirperver ailenin isim listesini ve isimlerin konuluş sebeplerini not almıştım. Türk folklor araştırmacılarının sahasına giren bu tür çalışmalar isim verme geleneğimizde bilinmeyen birçok konuya aydınlık getirecektir.

imlâları ile yazılmıştır. Bulgar adının Arapça isim tamlaması şeklinde (**بوالعالم**) Zu'l-kâdir ismi gibi yazılması sadece kâtip gayretkeşliğidir²³. Aynı durum TD. 154 Karahisar-ı Sâhib (Afyonkarahisar) Sancağında daha yoğun olarak görülür²⁴.

Bu şekilde yazılan bir başka kelime ise (**بوالحمر**) *Bulhayr* ismidir. Buradaki "bu" kelimesi muzâf olub *Ebi=baba* kelimesinin kısaltılmış şekli midir? Yani isim *Hayır babası* şeklinde *Ebubekir* veya *Ebu'l-kâsım* gibi bir isim midir? Yoksa *bu* kelimesi *bul* anlamında kullanılmış olup Türkçe "bulmak" fiilinden emir midir? Daha açık bir anlatımla isim *Hayır bul* anlamında *Gel Hayır* gibi mi düşünülmelidir²⁵? Burada "gel" kelimesi Türkçe olduğuna göre *Bulhayr* kelimesindeki de Türkçe olabilir. Farsça'da ise *bul* eki (**بلخير**) şeklinde "vav"sız olarak yazılır ve isimlerin önüne gelerek ona çokluk anlamı kazandırır, o ismi sıfat yapar: (**بلعجب**) *bul-aceb* - çok garip, (**بلهوس**) *bul-heves*-çok hevesli anlamındadır²⁶. *Bulhayr* kelimesinin yazım farklılığı bir yana bırakılırsa anlam bakımından "çok hayırlı" anlamını ifade etmesi de mümkündür. Bulgar kelimesinin 3 ayrı imlâda yazılmış olması kelimenin yazım şekline çok da i'tibar etmemek gerektiğini bize göstermektedir. Buna rağmen kelimenin Türkçe yaklaşımla *Gelhayr* kelimesi ile birlikte *Bulhayr* şeklinde düşünülmesi daha doğru görünmektedir.

*Eylük*veya *Eyülük* adı eski bir Türk adı olup XVI. yüzyılda az da olsa kullanılmaktaydı²⁷. Bu isim Aydil Erol'un hazırladığı *Adlarımız* kitabında yer

²³ Osmanlı kâtiplerinin birçok Türkçe ismi durup dururken nasıl Arapçalaştırdıklarını bilmekteyiz: XVI. yüzyıl başında Payas ve Dört Yol çevresi (**اوزرايلى**) Özer İli isimli bir sancaktı. *Özer Oğulları* boyu bölgeye yerleşince buralara Özer İli denmeye başlamış ve ilk Tahrir Defteri olan 1521 tarihli 110 numaralı Adana Mufassalı'nda isim aynı imlâ ile tahrir olunmuştur. Daha sonra kelime (**عزير**) şeklinde yazılmaya başlamış ve buna bağlı olarak da isim Üzeyr, Üzeyir şeklinde okunur olmuştur. Yörenin adı bugün bile *Özerli* olarak geçer. Üzeyir adı ise kişi adı olarak bölgede halen kullanılır.

²⁴ Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı'na ait 154 numaralı bu defterde bulunan 37.007 kişi adı DTCF Tarih Bölümü öğrencilerinden Hatice Oruç ve İbrahim Köse tarafından, denetimimiz altında lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın bilgisayar verilerine göre *Bu Kubad* (86b), *Bu Rahman* (8b), *Bultemür* (72b)'de baba ismi olarak geçer. Kişi adında sadece *Bultemür* ismi bir defa kullanılmıştır. Buradaki *Bu Kubad*, ve *Bu Rahman* isimleri "Ebu" isminin kısaltması olduğu tezini güçlendiriyor.

²⁵ *Gelhayr* ismi *Gül Hayr* ve *Küll Hayr* şeklinde de okunabilir. Ancak eyâlet sınırları içerisinde bu isimde bir köy bulunduğu için *Gelhayr* okuduk.

²⁶ Mürsel Öztürk, *Farsça Dilbilgisi*, Ankara 1988, s. 156.

²⁷ TD. 200, Kastamonu Mufassal Tahrir Defteri, v.300b, 1 defa baba adında. Bkz.: Müzeyyen Tunç, *Sinop Taşköprü, Boyabad Çevresinde Kişi Adları*, Ankara 1991 (DTCF Tarih

almamıştır²⁸. Kaynağımızda isim iki ayrı imlâ ile (الملوك - اولوك) yazılmış olup, Eylük ve Eyülük şeklinde okunmaktadır. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde geçen Alp Eren'in babası *Eylik Koca*'nın adındaki *Eylik* kelimesi hakkında Orhan Şaik Gökyay geniş bir araştırma bilgisi eklemiştir: *İlek, İläk, İlig* diye okunan kelime Uygurlarda hükümdar, prens anlamında kullanılmış olup han ünvanından aşağı bir ünvandır. *İl* sözünden türemiş olarak "illi" yani "devlete sahip ve hakim olan kimse" demektir. Atılâ'nın bir oğlunun adı olan Ellak veya İllak da "İlig" ile ilgili kabul edilmektedir²⁹.

İlig Uygurlarda olduğu gibi Karahanlılar ve Selçuklularda da kullanılmıştı. Kaynaklarda *ilek, elik, ilik* olarak geçer³⁰. Burada belirtilen kaynakların hiçbirisinde kelime *Eylik, Eylük* şeklinde okunmamıştır. Oysa kaynağımızda kelimenin birinci yazımı (الملوك) Eylük şeklinde olduğu halde ikinci imlâsı (اولوك) Eyülük şeklindedir. 1439-1440 yıllarında Memluk hükümdarı Sultan Çakmak'ın huzuruna çıkan Ramazanoğlu Beyi'nin adı da (الاولوك) *Eylük* idi³¹. 1572 yılında aynı bölgede bu isim hâlâ yaşıyordu³². Ünvanların ad olarak kullanılması sıkça görülen bir durumdur³³. Buna rağmen kökü Hunlara ve Uygurlara kadar giden isimle XV. ve XVI. yüzyılda Anadolu'da kullanılan ismin aynı anlamda olup ünvan ifade ettiği hususu, tahrir defterindeki imlâyâ (özellikle ikincisine) bakarak biraz şüphelidir. İyi kelimesi eyü; eksik kelimesi eksük şeklinde yuvarlak olarak söylendiğine göre ismi bu anlamda olmak üzere Eylük ve daha açık olarak Eyülük şeklinde okumak ve anlamlandırmak yazım açısından daha uygun olacaktır.

Eylük isminde olduğu gibi Beyrek ve Beyrük isimleri de aynı ismin iki ayrı imlâsı gibi görünmektedir. Kelime "vav"sız yazıldığında bazı kişiler tarafından Teberrük (uğur, mübârek anlamında Arapça) olarak

Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, s. 24); Yılmaz Kurt, "Adana Sancağında Kişi Adları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26 (1991), s. 211.

²⁸ Aydil Erol tarafından hazırlanan ve tam adı *Şarkulağa Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız* olan kitap Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün 124. yayını olarak çıkmıştır. Genişletilmiş olarak 1992'de basılan böyle güzel bir çalışmada arşiv kaynaklarına inilmeyişi büyük bir eksiklikler.

²⁹ Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut'un Kitabı*, İstanbul 1973, s. CLXI. Gökyay burada İlig adı ve ünvanı hakkında geniş açıklama yapmakta ve bibliyografya vermektedir.

³⁰ Mirza Bala, "İlig", *İA*, c. V/2 (1968), s. 972.

³¹ Faruk Sümer, "Çukur-ova tarihi", *TAD*, I/(1963), s. 52.

³² Yılmaz Kurt, "Adana Sancağında Kişi Adları", s. 211.

³³ Eski Türklerde kullanılmış olan *Alpay, Apo, Şad, Tarkan, Tekin* gibi ünvanları buna örnek gösterebiliriz. Bkz.: H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 754 vd.

okunmaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nin ünlü kahramanı *Bamsı Bayrek*'e ve *Beyrük* (سرورک) imlâsının açıklığına rağmen Teberük okunuşu ancak kelimenin üzerinde şedde olduğunda doğru olacaktır.

Kunduz adı bölgede hem kişi adı hem de yer adı olarak geçer. Kunduzlar köyü ve Çorum'un Kunduzhan Mahallesi vardır. 647/1249 tarihli Pervâne Emir Veliyyüddin bin Berekât Şah Vakfiyesi'nde Kunduzoğlu Emir Celâleddin imzası görülür. Şemseddin Mehmed bin Kunduz, Havza emîri olup Baba İshak ile yapılan savaşta şehit olmuştu³⁴. Kunduz adına Anadolu'nun diğer bölgelerinde pek rastlamıyoruz. Bu sebeple Çorum'daki Kunduzhan Mahallesi'nin bu sülâle ile ilgisi düşünülmelidir.

Kişi adı olarak kullanılan Karaman, Bayburd gibi adlar öyle anlaşılıyor ki daha sonraları sadece yer adı, bazen de soyadı olarak kullanılmaya başlamıştır. Birçok köy veya mevki adının aslı kişi veya oymak adıdır. Ahmedli, Pir Alili vs. Çorum'un *Karadonaşa* köyü'nün kurucusu *Kara Doğan Şah*, isminin halk dilinde yuvarlana yuvarlana bu hali alacağını herhalde hiç düşünmemiştir. 1576 tarihli kaynağımızda Karahisar-ı Demirlü'ye bağlı olan *Kara Doğan Şah* köyünün bugünkü Karadonaşa köyü olması gerektiğini 1/200.000 ölçekli harita üzerinde yaptığımız lokalizasyon sırasında tesbit ettik. Bu köyden göçen bir topluluk tarafından kurulmuş olduğu anlaşılan *Karadona Muhaciri* köyünün de isminin böylece aydınlandığını tahmin etmekteyiz. Adbilim (onomastik)'in bir kolu olan yeradları konusunda Çorum ve Sivas çevresinin çok önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuyu ayrı bir makalede incelemek düşüncesindeyiz³⁵.

Yer adları etimolojisinin uzun ve yorucu bir çalışma ile ve muhakkak bir ekip marifetiyle olması muhtemel yanlışları azaltacaktır. Aksi halde Konya'nın *Esbkeşân* (Cihanbeyli) nahiyesi, Ermenice kökene dayandırılmak talihsizliğinden kurtulamayacaktır³⁶. Türkiye'de Tarihî-Coğrafya

³⁴ N.Köseoğlu, "Köy adlarına göre bir araştırma", *Çorumlu*, Sayı: 13, s. 400-401.

³⁵ Çorum köy adları ile ilgili olarak bkz.: Nevzat Köseoğlu, "Yer Adları", *Çorumlu*, c. I., Sayı: 3 (1938), s. 99 ve devamı. Yazar burada adını Türk oymak ve kabile adlarından almış olan köyler hakkında açıklama yapmış, diğerlerinin sadece isimlerini yazmakla yetinmiştir. Çorum köylerinin büyük bir kısmının adı Türkçedir ve bunlar üzerinde Osmanlı Mufassal Tahrir Defterleri kaynak olarak kullanılarak çalışılması gerekir.

³⁶ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 255. Kendisi bir hukuk profesörü olan yazar Cihanbeyli'nin eski adı olan ESBİKEŞAN kelimesini açıklarken "kökenini ve anlamını güvenle saptayamadım" dedikten sonra tahminde bulunuyor: "Gerek bu adın içindeki Esbik, gerek İspekcür adının içindeki ispek, ermenice Sbidag (=Ak)'tan gelmiş olabilir. Esbikeşan'ın adı da belki aslında Sbidag-Şen "Ak Köy" idi." demektedir. Yazar kitabının giriş

çalışmalarının yeniliği ve ekip olarak çalışmaya yatkın olmayışımız sebebiyle bu tür yanlışlıklar, kaçınılmaz bir şekilde tekrarlanmaya mahkumdur.

Zennun veya *Zü'n-nün* ismini tarihçiler olarak *Baba Zünnün* isyânı sebebiyle bilmekteyiz. *Baba Zünnün* 1527 yılında Bozok (Yozgat) sancağında başına topladığı Türkmenler ile isyân etmiş ve devleti epeyce uğraştırmıştı³⁷. *Zü'n-nün* aslında bir ad olmayıp Yunus Peygamber'in lakâbidir³⁸. *Zünnün* ismini kaynağımızda köy adı olarak görmekteyiz. Bugün Mecitözü kazasına bağlı Türk ve Çerkes nüfusla meskûn bir köydür. Köyde *Zennun*'un türbesinin bulunması köyün ismini aynı adlı kişiden aldığını gösterir. Bu kişinin tarihi şahsiyeti konusuna gelince, bunun ünlü Şia şeyhlerinden ve 916 H. tarihindeki isyân hareketini gerçekleştiren *Zennun-ı Mısıri*'ye ait olduğu iddia edilmiş ve kişinin künyesi verilmiştir³⁹. Bu takdirde ise isyan tarihinin 916 değil 933 olması gerekir. Köyün 400 m. kuzeyindeki *Danın* örenliğinin ise aynı köyün eski adı olduğu düşünülebilir⁴⁰. Ancak bölgede *Danın Özü* diye bir kaza tarafımızdan bilinmemektedir.

kısımında (s. 4) yer adlarını açıklarken yer adlarını "Orta Asya Türklerinin kültürü ile Arabın ve Araplaşmış ulusların oluşturduğu İslâm kültürünün ürünü" ile değil "Anadolu'nun kendi kültürü" ile açıklamak düşüncesinde bulunduğunu bildirmişti. İşte *Esbikeşan* yanlışlığının da sebebi bu arzu ve istek olmalıdır. Öncelikle adın okunuşu *Esbikeşan* (*Esb-i Keşan*) değil kesik izafetle *Esb-keşân* şeklindedir. *Esb* (= at) + *keşân* (= çekenler) kelimelerinden oluşmuş Farsça bir tamlama olup anlamı *At Çekenler* demektir. Eski arşiv kaynaklarında, bölge kanunnâmelerinde *At Çekenler* diye anılan ve birtakım muafiyetlere sahip olan bu at yetiştiricisi Türk oymağının adı, Osmanlı kâtiplerinin işgüzarlığı sonucu Farsçalaştırılarak *Esbkeşân* yapılmıştır.

Böylesine güzel bir konuda emek harcamış olan Sayın Umar, aslında "esb" kelimesinin "at" anlamına geldiğini bildiği halde (Bkz. aynı sayfa *Espiye* maddesi) böyle bir yanlış düşmesi hızlı çalışma sonucu bir dikkatsizlik veya ihtisas alanının dışına çıkmasının doğal sonucu olarak değerlendirilebilir. Ancak yazarın birçok yer ismini Luwi dili ile izah çabaları giriş kısmında açıkladığı sebebe dayanmaktadır. Aksi halde *Karahisar* kelimesini Luwi dilindeki "Dorukyeri" anlamındaki *Karaka/Kıraka* kelimesi ile açıklamaya çalışması (s. 382) komik bir yaklaşım olur. Yazarın *Karadonuşa* köyü yer adının etimolojisine girmemiş olması *Karadonuşa* köyü sakinleri için bir şans olmuştur.

³⁷ Mehmed Hemdemî Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, c. II, Ankara 1989, s. 151-152.

³⁸ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 1438.

³⁹ N. Köseoğlu, "Köy adlarına göre bir araştırma", *Çorumlu*, c. II, Sayı: 13, s. 400.

⁴⁰ *Zü'n-nün* adının imlâsı "vav"ın kaldırılmasıyla (*ذالووب*) şeklinde yazıldığından *Danın* okunuşu ortaya çıkmış veya halk arasında bozularak bu şekle gelmiş olabilir. *Zünnün* adının başındaki Arapçada "sahip" anlamına gelen "Zü" kelimesinin "vav"ının yazılmayıp kelimenin bir espiri yaparcasına *Dalton* şeklinde okunmasına da yol açabildiğinden yer isimlerinin okunmasında harita kullanmanın önemi daha iyi anlaşılır.

Karye-i Nuhî Ziyâreti mahuf (muhavwef) yani korku veren bir yerdedir. Bu derbende bir meşid, bir kervansaray ve bir zâviye yaptırılarak burasının şenlendirilmesine çalışılıyor. Devlet bunu desteklemek üzere vergi indirimine gidiyor⁴¹. Bu köy şimdi Karadonaşa köyünün batısında *Nuhbaba Ziyareti* adıyla bir mevki adı olarak geçiyor.

İsimlerin çeşitli kıstaslara göre sınıflandırılmasının güzel bir örneği Türk adbiliminin piri Rasonyi tarafından yapılmıştı⁴². Aydın Erol ise bu tasnifi biraz daha şekillendirmiştir⁴³. Biz burada Çorum sancağında tesbit ettiğimiz belirli isimlerin bir tasnifini yapmaya çalışacağız.

I. Irk, soy, kabile, oymak adları:

Bayındır, Bulgar, Celâyir, Karaman, Tatar, Ulaş, Türkmen, Çebni, Kürdî, Yazır.

II. Yer adları:

Bayburd, Aydos, Bistamî, Azak, Cudî, Dımışkî, Erdebil, Gence, Gölcük (Gülcük), Hoy, Keskin, Kavak, Karaman, Menteş, Mervanî, Merâmî, Nasıra, Küre.

III. Hayvan adları:

Arslan, Aceb Şîr, Ali Şîr, Baykara⁴⁴, Buğra, Buğur, Bülbül, Böcü, Böcü Han, Börü Dede⁴⁵, Doğan Bey, Dudu (Tutî), Genç Arslan, Kara Kurd, Karaca, Kelb, Koyun, Koyun Baba, Koç Ali, Koçu Fakih, Koçzâde, Kunduz, Kurd, Malkoç, Parsî, Ser Kurd, Torum, Tosun, Öküz (ırmak anlamında değilse), Er Deve, Üveys, Üveys Kulu.

⁴¹ TD. 38, 234 a. Bu tür hayır kurumları için ayrılan paraların "bilâ hizmet" horzumlandığının bir örneğini Cirlavuk köyünün yıkılan kervansarayı sebebiyle görmekteyiz.

⁴² L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, 2. Bs. Ankara 1988, s. 22-26.

⁴³ A. Erol, *Adlarımız*, s. XIII-XIX.

⁴⁴ Kerkes (Akbaba) nev'inden yırtıcı bir kuş, (Bkz.: Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, s. 278) olup Timur'un torunu Baykara'yı (1392-1416) tarihi bir şahsiyet olarak tanıtmaktayız. Bkz.: *Meydan Larousse*, c. I, s. 220.

⁴⁵ *Börü*, Eski Türkçede *Kurt* anlamındadır. Bugün *Börü*, *Akbörü*, *Karabörü* şeklinde soyadı olarak yaşamaktadır. 1990 yılı Ankara Telefon rehberinde Börü soyadını taşıyan 14 ayrı kişi bulunmaktadır. *Kurt* adı eskiden *Kurd* imlâsı ile yazılmakta ve daha çok Rumeli kesiminde kişi adı olarak kullanılmaktaydı. Bugün sadece soyadı olarak geçen Kurt adının *Bozkurt* şekli hem ad, hem de soyadı olarak görülür. Cumhuriyetle birlikte isimlerde Arapça kökenli İslâmî isimlerden uzaklaşma eğilimi aydınlar arasında yayılınca birçok bürokrat ve aydın çocuklarına *Bozkurt* gibi adlar verdiler. Mahmut Esat'a *Bozkurt* soyadının verilmesi bu sebeptedir. Devlet Tiyatroları Genel Müdürü Bozkurt Kuruç ve birçok bürokratin öztürkçe adlar taşıması tekparti döneminin isimde milliyetçilik eğilimi sonucudur.

IV. Nesne adları:

Arduç, Demir Kal'a, Demür, Dendan (diş), Elma, Kalkan, Kavak, Kılıç, Kumaş, Şem'dan (Şamdan, mumluk).

V. Doğduğu yer ile ilgili adlar:

Birunda, Yurd Beyi, Yayla Bey, Yaylacı.

VI. Doğduğu zaman ile ilgili adlar:

Receb, Şaban, Ramazan, Arafa (Arefe), Bayram, Bayramî, Göç Eri, Göç Beyi.

VII. Tarihî şahsiyet adları:

Abdal Ata (zaviye kurucusu, ünlü şeyh), Ahmed Bey el-Kattârî, Ak Şemseddin (Fatih'in Hocası), Arif Çelebi (çocukları vakıf ve mâlikâne sahibi), Ata'î Bey (Çorum Sancağı'nın eski ilyazıcısı), Avni Çelebi (Ak Şemseddin'in oğlu), Avni (kadı), Beyler Çelebi (Çorum'da mahalle ve vakıf kurucusu), Caca Bey (medreseye vakıf sebebiyle), Cafer Çelebi (Sultan Bayezid Medresesi müderrisi ve sabık Anadolu Kadıaskeri, Çorum'da vakıfları var), Ebussu'üd Efendi (meşhur Şeyhülislâm, İskilib'de vakıfları var), Emir Ahmed Bey, Elvan Çelebi (Aşıkpaşazade'nin dedesi, Çorum'da vakıf sahibi, köye adını vermiş), Esen Paşa, Fazlullah Çelebi (Ak Şemseddin'in oğlu), Hamdullah (Karahisar-ı Köhne kadısı), Hamid (kadı), Kattâr, Ma'rifet Çelebi (Mustafa'nın oğlu, Abdal Ata'nın akrabalarından), Melike Hatun (adına vakıf var), Mevlana Pirî (Niksar kadısı), Mirim (Çelebi), Muhammed (İskilib kadısı), Nur Hafız Çelebi (Ak Şemseddin'in oğlu), Rukiyye Hatun (Şeyh Muhyiddin'in kızı, vakıf sahibi), Rüstem (Çorum miralay), Sâhib Çelebi, Seydi Veled-i Halil Baba (zaviye kurucusu meşhur Şeyh Abdal Ata'nın evladından), Sinan Bey bin Yavzar (Yavuz Er), Siracullah Çelebi (Şeyh Muslihiddin'in oğlu), Süheyb-i Rumî (sahâbeden), Ulubey Çelebi (Katar kazasına adını veren Kattârî oğularından), Yörgüç Paşa (vezir, büyük vakıf sahibi), Çöplü Bey (Çorum'da mahalle kurucusu), Sancıdı Bey ve Şükrullah bey (Çöplü Bey oğulları), İbrahim Seydi (Meşhur Abdal Ata bin Hamdullah'ın oğlu), İn'âm Çelebi, Şahbula Hatun (İskilib'de Şeyh Musa Zaviyesi'nin zaviyedârı), Dizdaroğlu (Çorum eski ilyazıcısı). Selim Baba (Koyun Dede Zaviyesi'nin şeyhi), Uryan Baba (veled-i Şeyh Dede, Sorkun köyünde), Ma'lûm Seydi.

Bunlar dışında Eflatun, Eşen Paşa, Ede Balı, Cemşid, Er Dana (Eratna), Enes, İstemi, Azer, Kunduz gibi isimleri tarihi şahsiyetlerden esinlenerek konulan isimler olarak düşünebiliriz.

Burada geçen isimlerden Ak Şemseddin ve Ebussu'üd Efendi herkesce bilinmektedir.

Ebussu'üd Efendi, *Şeyh Yavsî* veya *Şeyh Yaves* diye anılan Muhyiddin Muhammed el-İskilibî'nin oğlu olup 1490 yılında İskilib'de doğmuştur. Dedesi Mustafa el-İmâd ise meşhur Ali Kuşçu'nun kardeşidir⁴⁶. Evliya Çelebi'de bu bilgi biraz değişiktir⁴⁷.

Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Şeyh Muhyiddin İskilib'de medfûn olup, Evliya bu zatı epeyce övmüştür⁴⁸. Kaynağımızda onun *Rukiyye Hatun* isimli bir kızından ve *Siracullah Çelebi* isimli bir oğlundan söz edilmektedir. Ebussu'üd'un kardeşlerinden söz edilmediği için bu konuda kesin birşey söylemek mümkün olmamaktadır. Ancak İskilib'de medfun iki ayrı Şeyh Muhyiddin olmadığına göre bu iki zat aynı kişi olabilir. O zaman da Siracullah Çelebi ve Rukiyye Hatun Ebussu'üd'un kardeşleri olur.

881/1476 tarihini taşıyan bir vakfiye suretinde Muslihiddin oğlu *Mevlana Muhyiddin* I. şahit olarak geçer. Vakfiye Amasya'da medfûn *Şeyh Habibi Ömeri*'nin eşi *Rukiyye Hatun* ile *Bacı Hatun*'un müşterek vakfiyeleridir⁴⁹. Çorum Mufassalında vakıf sahibesi olarak adı geçen Bacı

⁴⁶ M. Cavid Baysun, "Ebussu'üd Efendi", *İA*, c. IV, s. 92; Rifat Arıncı, "Şeyh Muhiddin Yavsî", *Çorumlu*, c. II, Sayı: 17 (1939), s. 535. Rifat Arıncı'nın verdiği bilgilere göre Molla Mehmed Semerkandî ölünce oğulları Ali Kuşçu, Mustafa ve Abdulgani 1494 yıllarında Anadolu'ya gelmişler. Mustafa, İskilib'in 3.5 km. doğusunda şimdiki Bağözü diye anılan Direklibel (İmad) kasabasına yerleşti. Muhiddin isimli oğlu oldu. İlme "yavsî" gibi yapıştığı için Yavsî lakabı II. Bayezid tarafından verildi. Ancak bazı tarih hataları sebebiyle burada verilen bilgilerin ihtiyatlı kullanılması gerekir.

⁴⁷ Evliya Çelebi, c. III, s. 880: *Şeyh İskilibli Fahreddin: Şeyh Yaves de derler. Eserlerinden "Ali Kuşçu" merhumun damadı ve Ebussu'üd Efendi merhumun ceddidir. 903 senesinde vefat etmiş ve burada defn olunmuştur.*

⁴⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. III, s. 880:

"Tarikat nuruna erişmiş, hakikat sırrını keşfetmiş, din denizinin dalgıçı, büyük şeyh, Hazret-i *İskilibli Muhyüddin* (Kuddise sırruhu) aşağı şehir dışında medfûn olup herkesin ziyâret ettiği bir yerdir. Doğum yeri de bu şehirdir".

⁴⁹ "Amasya'da medfun (Şeyh Habibi Ömeri)'nin ve (Rukiyye) ve (Bacı) Hatun'un müşterek vakfiyeleri sureti", *Çorumlu*, Sayı: 11 (1939), s. 148-152. Burada yapılan açıklamaya göre Rukiyye Hatun, Şeyh Yavsî'nin kızı, Şeyh Habibi'nin zevcesidir. Makale yazarının (Evlâdı Kutara) diye sunduğu bilgiye göre Evlâd-ı Kattâr, Çelebi Mehmed'in Timur'un davetine icâbet ederek yola çıktığı zaman hücum eden (Kutarı Yahya) Bey'in sülâlesindedir. Bu vakfiyede ismi geçen Şeyh Habibi Ömeri, vakfiyenin giriş kısmında "Şeyhülislam ve'l-müslimîn Şeyh Habib

Hatun'un babasının ismi Mahmud'tur. Vakfiyede vâkıfın, "karındaşım Ahi Sıraç" diye söz ettiği ve Sultan Bayezid tarafından kendisine mülk sadaka olunan kişinin Sirâcullah Çelebi ile aynı kişi olup olmadığı araştırılmalıdır.

Cafer Çelebi, Sultan Bayezid'in müderrisi ve sâbık Anadolu Kazaskeri olup İskilip'te mektep, medrese ve vakıfları vardır⁵⁰. Ebussu'üd'un amcasının oğludur⁵¹. Babası Nebi Efendi'dir. 1551 yılında Şam kadısı iken Anadolu Kazaskerliğine getirildi, 1556'da emekli oldu, 1570 yılında vefat etti⁵². 881 H. tarihli vakfiyede cami ve mektep vakfı için hisse tayin olunmuştu. Oğlu Sun'ullah Efendi 4 def'a Şeyhülislâmlık makamına nail olmuştur.

Mirim Çelebi, Ali Kuşçu'nun torunlarından. Asıl adı Mahmud bin Muhammed olup babası Kudbeddin Muhammed'tir⁵³. Bayezid'in emriyle *Düstürü'l-amel*'de Uluğ Bey zîcini şerh etmiş ve aynı zamanda misallerle açıklamıştır⁵⁴.

Yavzar veya Yavuz Er isminin bir kişiyi mi yoksa bir sülâleyi mi ifade ettiği açık değildir. *Sinan Bey veled-i Yavzar* sözü ile Yavzar oğullarından Sinan Bey anlamı da çıkar⁵⁵. Yakalar köyündeki bu vakıfla ilgili kayıttta Saray-ı Kattâr'dan hisse verilmiş olması bu kişinin Katar nahiyesine adını veren Kattâr ile ilgisini düşündürmektedir⁵⁶.

Ma'rifet Çelebi, Abdal Ata'nın akrabalarından (hişvendân) olup oğlu Mustafa'nın kaydı sebebiyle adı geçer⁵⁷.

Amri" diye kayıtlıdır. Vakfiyede 4/60 hisse verilen vâkıfın oğulları Mahmud ve Mehmed ile 6/60 hisseye sahip vâkıfın kızı Hatice Sultan isimli çocukları vardır. Anadolu Kazaskeri Cafer Çelebi'nin Ebussu'üd Efendi'nin amcasının oğlu olduğunu bildiğimize göre (M.C. Baysun, "Ebussu'üd Efendi", *İA*, s. 98) Ebussu'üd'un kız kardeşi Rukiyye Hatun'a aidiyeti kesinleşmiş olmaktadır.

⁵⁰ TD. 38, 258a.

⁵¹ M.C. Baysun, "Ebussu'üd Efendi", *İA*, s. 98.

⁵² Kâmil Şahin, "Cafer Çelebi, Molla", *DİA*, c. VI, s. 547-548. Osmanlı kaynaklarında bu Cafer Çelebi'ye yer verilmemekte sadece Tacizâde Cafer Çelebi'den söz edilmektedir. Bu bakımdan Sayın Kâmil Şahin'in makalesi bir boşluğu doldurmuş olmaktadır.

⁵³ Ahmet Kankal, "Ali Kuşçu", *DTCF Dergisi*, Sayı: 369 (1993), s. 111.

⁵⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, 3. Bs., Ankara 1975, s. 597.

⁵⁵ Adana Evkaf kayıtlarında Ramazanoğulları beylerinden Halil Bey'in oğlu Piri Bey için "Piri veled-i Ramazan" denildiğini bilmekteyiz.

⁵⁶ TD. 38, 226 b: Karye-i Yakalar, vakf-ı Sinan Bey veled-i Yavzar ki Saray-ı Kattâr üzerinde sihâm ve hisse ne ise ma'lûmdur ve malikânenen Şükrullah Çelebi hissesi der dest-i Hüsni (Haseni) binti Sinan Bey veled-i Yavzar...".

⁵⁷ TD. 38, 44b, 1/1.

Çorum'da cami ve vakıfları bulunan *Beyler Çelebi*'nin asıl adı Osman olup Amasya Valisi Şadi Bey'in vakfiyesinde Beyler Çelebi; kendi vakfiyesinde ise Es-sultan El-gazi Şerefeddin Osman diye geçer. Osmancık'taki Beyler Çelebi Camii, Çorum'da Bey Camii bu Beyler Çelebi'nin eseridir⁵⁸. Buna rağmen Çorum, Osmancık ve Tokat'ta geçen *Beyler Çelebi* isminin ayrı ayrı şahısları ifade etmesi de mümkündür⁵⁹.

Çöplü Bey, 1435 tarihli hükme göre II. Bayezid dönemi beylerindedir. Paşaköy, Çöplü Bey ailesine aid olup oğullarından Sancıcı ve Şükrullah tasarrufunda idi⁶⁰.

Melike Hatun ve Arif Çelebi, Şerefeddin Mes'ûd bin Hıdır (Hızır)'ın çocukları olup 683/1284 tarihli vakfiyeden Çorum Alayunt (Alayurd) isimli bölgede vakıfları⁶¹ ile ilgili 1104/1692 tarihli hüküm sâdır olmuştur⁶².

VIII: Dilek ifade eden adlar:

Durdu, Durmuş, Bulduk, Durası, Akibet Hayr, Hayrgeldi, Beşirgeldi, Bulhayr, Kadembasdı, Ma'sûm, İladı, Şeneldi, Yevmgeldi.

Çocukların yaşaması için bazen bir dervişin duasına ihtiyaç duyulurdu. Adana, Gaziantep, Maraş yöresinde *Ökkeş*, *Ökkaş* adının çok olması Fevzipaşa/İslahiye yakınında türbesi bulunan *Şeyh 'Ökkâşe (Ökkeş)* sebebiyledir. Çocuğu olmayan aileler çocukları olunca bunu Tanrı'nın bir bağışı olarak kabul eder, doğan çocuğa *Hüdaverdi*, *Allahverdi* gibi adlar takarlardı. Göle/Kars çevresinde ise yeni doğan çocuklara, büyük bir subay olması dileğiyle *Mülazim*, *Binbaşı*, *Paşa*, *Müşir* gibi adlar verilirdi⁶³.

⁵⁸ Neşet Köseoğlu, "Çorumda Beyler Çelebi ve Muzaffer Paşa Camii Minberi", *Çorumlu*, Sayı: 21 (1938), s. 76. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarih*, c. III, s. 10, 70, 72, 100, 129, 158, 174.

⁵⁹ N. Köseoğlu, "Çorumda Beyler Çelebi...", s. 77.

⁶⁰ N. Köseoğlu, "Tarihte Çorum Köyleri ve Paşaköy ile Sakız Divanı", *Çorumlu*, sayı: 13, s. 448.

⁶¹ Kâmil Şahin, "Çorum'da Vakıf Kuran Hanımlar", *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Vakıflar Sempozyumu* (12-18 Aralık 1993)'na sunulan tebliğ, s. 5.

⁶² *Çorumlu*, c. IV, sayı. 31 (1941), s. 330. Bu belgeye göre Ferahşad Çelebi de aynı aileden gelmektedir.

⁶³ Orhan Acıpayamlı, "Türk Kültüründe "Ad Koyma Folkloru"nun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, c. IV, Ankara 1992, s. 9.

IX. Fiilden türetilen adlar:

Avunduk, Bağırğan, Bağlanmış, Bağışladı, Bağışlandı, Bağlı, Beşirgeldi, Bilmiş, Bulduk, Canakalmaz, Canakanmaz, Canaldı, Cihansûz, Çakmak, Doğduyar, Dönmez, Dur Han, Dur Hayr, Duran Abdal, Dura Şah, Erdoğan, Ergeldi, Erverdi, Eslendi, Evdü Şah, Erler, Guyân, Gündoğmuş, Güvendik, Gelen, Gelhayr, Hayırkılan, İlaldı, İlendi (İllendi), Kadembasdı, Kondu, Korkmaz, Korkud, Kurddutan, Nurdutan, Otamış, Otulu, Pirverdi, Sevdı, Sevindik, Soylamış, Sülemiş, Şahverdi, Yeneldi, Şeygeldi, Tabduk, Tabdı, Tanrıverdi, Tanrıveren, Tanrıvermiş, Tanış, Tapdı, Taşkun, Türemiş, Ürkmez, Yetilmiş, Yazılmış, Yağan, Yandımseker, Yolageldi. (Allahverdi, Sübhanverdi vs. gibi isimler çok geçtiği için listeye ve buraya alınmamıştır).

IX. Kadın adları:

Asiye, Ayşe, Emine, Cennet, Cihan Hatun, Devlet Melek Hatun, Kezban, Elif, Eslem Hatun, Fatma Hatun, Feraşâd Hatun, Gülzâde, Gülşâd, Hacı Bula, Hacı Hatun, Halasî, Hasibe, Hatice Hatun, Hatun, Kamer Hatun, Melek Hatun, Melike Hatun, Safiye, Satı, Sa'adet, Sâdât Melek, Reyhan, Rukiyye, Ümmü, Ümmü Fatma, Şahbula Hatun, Zahide, Zeyneb, Zöhre.

Eslem Hatun, Osmancık'da vakıfları bulunan Mehmed Paşa'nın kızı olup⁶⁴ annesinin ismi Nevrûz veya Nevrûza'dır. Neşet Köseoğlu Eslem diye okuduğumuz bu ismi vakfiye kayıtlarında Esleme Hatun şeklinde okumuştur⁶⁵. Eslemek Türkçe'de "dinlemek isgâ etmek, kabul etmek, itaat etmek" anlamındadır⁶⁶.

Rukiyye Hatun, Şeyh Yavısı'nın kızı Ebussu'ûd'un kardeşidir. Hatice Hatun, Rukiyye Hatun'un kızıdır. *Bacı Hatun* Şeyh Yavısı diye şöhret bulmuş *Şeyh Muhyiddin* sülalesindedir. Kendisine irsen intikal eden vakıf hissesinden sulbî oğlu Muhyiddin Bedreddin'e hisse tayin etmiştir. Bunlar hakkında Ebussu'ûd Efendi konusunda açıklama yapılmıştı.

X. Zaviye kurucularının adları:

Abdal Ata, Abdal Bodu, Ahi Celâl, Ahi Evren, Ahi Necmeddin, Ahi İlyas, Akbel Bey (Tokat'ta), Baba Muhammed, Baba Şiran, Dede Paşa, Derviş Yakub, Erkulu Baba, Hasan Balım, Şiran, Dede Paşa, Derviş Yakub, Erkulu

⁶⁴ TD. 38, 46a.

⁶⁵ N. Köseoğlu, Çorumlu, sayı: 2 (1938), s. 20.

⁶⁶ TDK, Tarama Sözlüğü, C. III, s. 1544. Tahrir Defterlerinde geçen Eslemez erkek adı da bu anlamda olup dinlemeyen, aldırış etmeyen, kulak asmayan demektir. Yalnız sonunda ha-i resmiye olmadığından tahrir defterlerindeki imlâ Esleme okunusuna izin vermez.

Baba, Hüseyin Baba, Maden Derviş, Murad Seydi, Süheyb-i Rûmî, Uryan Baba, İlaldı Bey, Şeyh Musa, Sadreddin Baba, Koyun Baba, Şeyh Değer, Ma'lûm Seydi⁶⁷.

Abdal Ata'nın zaviyesinin bulunduğu köyün adı kaynağımızda *Yanacık* olarak geçer. Daha sonra Abdal Ata'ya izafeten köyün adı Abdalata olarak değiştirilmiştir⁶⁸. Zaviyenin 17 ayrı kalemde çeşitli köy ve mezra'alardan vakıf geliri vardı. Sadece Boy Abâd (Boyabat) pirinç salyânesinden yılda 500 batman pirinç padişah emri ile verilmekteydi. Abdal Ata, Otman Baba *Menâkıbnâmesi* ve Şeyh Muhyiddin Çelebi'nin Divân'ına göre Kalenderî dervişlerindendir⁶⁹. Araştırmamıza kaynaklık eden Mufassalımızdan başka *Rum Evkaf Defteri*'nde (138a ve 138b) Abdal Ata ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Seydi veled-i Halil Baba'nın da Abdal Ata'nın evlâdından olduğu anlaşılmaktadır⁷⁰.

Abdal Bodu adı kaynağımızda hem mezra'a hem de zâviye adı olarak geçer⁷¹. Abdal Bodu, bugün Çorum'un bir köyüdür⁷². 1568 yılında Abdal Bodu mezra'asında oturan 40 kişiden birisi de *Fazlı veled-i Dede* idi. Fazlı'nın kaç çocuğu olduğunu bilmiyoruz, ama deftere kayıtlı 7 yetişkin oğlu vardı: İbrahim, *Bodu*, Burhan, Haydar, Ali, Süleyman ve Budak. 6 bekâr oğlandan Bodu'nun adı bu kimselerin Abdal Bodu ile akrabalıklarını düşündürmektedir. Çünkü bu ada Anadolu'nun inceleme imkânı bulduğumuz 14 ayrı bölgesinin hiç birisinde rastlamadık. Bölgede Deve, Buğra (erkek deve), Buğur (erkek deve)⁷³ adlarının kişi adı olarak

⁶⁷ Bu bölgede bulunan zaviyeler hakkında geniş bilgi için bkz.: Yılmaz Kurt, "Hoca Ahmed Yesevî'nin Rum Eyâletindeki Zaviye Kurucuları Üzerindeki Etkileri", Erciyes Üniversitesi *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu* (Kayseri 26-29 Mayıs 1993)'na sunulan bu tebliğ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 3 aylık araştırma dergisi olan *Diyanet* Cilt 29, sayı: 4 (1993), s. 41-48'de (zaviyelerin tam listesi hariç tutularak) yayınlanmıştır. Tebliğin tüm metni ise sempozyumu düzenleyen ekip tarafından 1994 yılında gayet güzel bir şekilde basırlanmıştır. Başta Doç. Dr. Abdulkadir Yüvalı olmak üzere emeği geçen arkadaşları kutluyorum.

⁶⁸ Neşet Köseoğlu, "Köy adlarına göre bir araştırma", *Çorumlu*, c. 11, sayı: 13 (1939), s. 399.

⁶⁹ Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süflilik: Kalenderiler (XIV-XVII. yüzyıllar), Ankara 1992, s. 102; Yılmaz Kurt, "Hoca Ahmed Yesevî'nin..", s. 45.

⁷⁰ TD. 38, 44b.

⁷¹ TD. 38, 235a.

⁷² 1/200.000 ölçekli haritada, Osmancık, 74p.

⁷³ Buğur, (puğur): Erkek deve, iki hürgüçlü deve. bkz.: *TDK Tarama Sözlüğü*, c. 1, s. 684.

kullanıldığını bildiğimizden *Bodu* kelimesi de “deve yavrusu” anlamında kullanılmış olabilir⁷⁴.

Baba Uryan ismindeki *baba* kelimesi dervişlere, şeyhlere ata anlamında verilen bir ünvanıdır. *Uryan* ise çıplak anlamındadır. Baba Resul, Baba İshak Anadolu’da isim yapmış tarihî şahsiyetlerdir. Hacı Bektaş’a nisbetle *Bektaşiya* adını alan Türk tarikatine mensup şeyhler de genellikle *baba* lakabını kullanmışlardır. Türk şiiliğinin Kalenderiye ve Hayderiye tarikatlarında da *baba* ünvanı kullanılmıştır⁷⁵. *Uryan* ismi Fars şairlerinden Baba Tahir ve Mirza Esed’in mahlası olmuştur⁷⁶. Kaynağımızda geçen Uryan Baba, Sorkun köyünde zemin tasarruf etmektedir. Babası Fahrü’l-meşâyih Şeyhî Dede (Şeyh Dede)’dir⁷⁷. Şeyh Dede ölünce “bir öküz ve bir bennâklik yeri” oğlu Mutafa ile *Uryan Baba* demekle ma’rûf olan *Mehmed*’e intikal etmişti⁷⁸. Bu vesileyle bir noktaya işaret etmek yararlı olacaktır: Çoğu Bektaşî-Sîî eğilimli olan bu zaviyelerin XVI. yüzyılda divânî hisseleri yoluyla devlet tarafından desteklenmiş olması, devletin olaya dinî açıdan değil doğrudan doğruya siyasî endişelerle yaklaştığının ve inançlara saygılı olduğunun kanıtıdır.

Değer Hacı köyünün adının zaviye kurucusu *Şeyh Değer*’den geldiği anlaşılmaktadır⁷⁹. İskilib’de bir mahalleye ad olan *Şeyh Musa Zaviyesi*’nin zaviyedarlığını yapan *Şah Bula Hatun* büyük bir ihtimalle *Şeyh Musa*’nın neslindendi. Ailede erkek evlad kalmamış olmalı ki bu kadın zaviyedarlık yapmaktaydı⁸⁰. *Bula* isminin Türkçe “bulmak” fiili ile ilgili olduğu

⁷⁴ *Derleme Sözlüğü*, c. II, s. 721: Boduk, bodak, bodan, bodanak, bodi, bodik, bodu, bödü vs. şeklinde Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde tesbit edilmiştir. Aynı kaynağa göre kelime bazı bölgelerde “ayı yavrusu” anlamında da kullanılmaktadır.

⁷⁵ Fuad Köprülü, “Baba”, *İA*, c. II, s. 165-166.

⁷⁶ Şemseddin Sami, *Kâmûsü’l-â’lâm*, s. 3144.

⁷⁷ TD. 38, 222b, (z): Zemîn-i Mustafa, der dest-i Fahrü’l-meşâyih Şeyhî Dede, hâliya der tasarruf-ı Uryan Dede veled-i Şeyhî Dede el-mezbûr.

⁷⁸ TD. 38, 186a, İskilib, Fevka’t-tarik Divanı (Nahiyesi): Karye-i Sorkun, zemîn-i Hamza veled-i Kulu Han. Mezkûr bi’l-fiil hayatda olub tasarrufunda olan iki öküzlük yerin bir öküzlük ve bir bennâklığın Fahrü’ş-şuyûh ve’s-sâlikîn ŞEYH DEDE’ye kayd olundu. Haliya Şeyh Dede fevt olup, tasarrufunda bir öküzlük ile bir bennâklik ve yine oğlu Mustafa ile Uryan Baba demekle ma’rûf olan Mehmed nâm oğlu...” Aynı sayfada 10. sırada 1. olarak kayıtlı re’âya, meşhur şeyhimiz Uryan Baba’dan başkası değildir: “Uryan Baba veled-i Şey Dede (becâ-yı Hamza), bennâk”. Aynı kazada Karagöz’ün oğlunun adı da *Uryan* idi (TD. 38, 215 a).

⁷⁹ TD. 38, 237b: Karye-i Değer Hacı,... vakf-ı zaviye-i Şeyh Değer...

⁸⁰ TD. 38, 153b.

düşünülebilir. Ahi Evran Zaviyesi ise meşhur Ahi Evran'a aittir. Yahya Bey çiftliğinin malikânesi buraya vakıfı⁸¹.

Er Kulu Baba Zaviyesi'nin kurucusu Er Kulu Baba'nın adı 937/1530 tarihli vakfiyesine dayanarak *Ergulî (Ergulu) Baba* şeklinde okunmuştur⁸². Ancak o dönemde Er Kulu adı oldukça sık kullanılan bir addi.

SONUÇ:

Çorum, kişi adları konusunda zengin bir kültüre sahiptir. Bu çalışmada Ahmed, Mehmed, Mustafa gibi yaygın olarak kullanılan adlar değerlendirmeye alınmadığı halde yüzlerce farklı isim tesbit edilmesi bölgenin %100 Türk unsuru ile iskân edilmiş olması yanında yöre Türkmenlerinin mezhep eğilimleri ile de ilgili olmalıdır. Kişi adlarının yer adları ile birlikte ve seçme yapılmaksızın yüzde oranları ile incelenmesi ortaya daha somut gerçekler çıkaracaktır.

ADLAR LİSTESİ*

KİŞİ ADI	KLİŞE	KAYNAK	NOT
Abagu	اباغو	TD. 38, 212b, 4/4	Mustafa v. Abagu
Abaza	ابازا	TD. 38, 63a, 3/2	* v. Doğançı
Abdal Ata		TD. 38, 203a, 243a	Karye-i Ambarcı
Abdal Bodu		TD. 38, 235a, 235b	Vakf-ı Zaviye-i *.
Abdul Çelebi	عبدول چلی	TD. 38, 55b, (z)	
Abdulahad	عبد لوهاد	TD. 38, 55a, 2/8	
Abdulalim	عبد العلم	TD. 38, 66b.	
Abdulhannân	عبد الحنان	TD. 38, 240a, Kızılviran	*= Çok acıyan, Esmâülhüsna'dan
Abdalmukaddem		TD. 38, 154b	
Abdalmukim		TD. 38, 152a	
Abid	عابد	TD. 38, 215b, 7/4	* =İbâdet eden
Abid Fakih		TD. 38, 73a, 2/4	Maye Fakih, Maned Fakih.
Abidûn	عابدون	TD. 38, 139b, 2/5	Abid+ in; Abid+ ûn gibi.
Abula (Ab+Velâ)	أبولأ	TD. 38, 73a, 4/6	

⁸¹ TD. 38. 44b.

⁸² *Çorumlu*, sayı: 13, s. 187.

* İsimler bilgisayara göre sıralandığından Ç,İ,Ş gibi harfler sona gelmiştir. Not kısmındaki * işareti madde başı olarak kullanılmıştır. * v. Doğançı, Abaza v. Doğançı anlamındadır. K., kısaltması kadın, kadın adı anlamında kullanılmıştır. n.: en sonuncu isim anlamındadır..

Acar	اكار	TD. 38, 85a, 8/2	
Aceb Şir	عمير	TD. 38, 236a, 7/7	Piri v. *
Acer	امر	TD. 38, 216a 1/1	Nebi v. *
Adağullah	اداع	TD. 38, 213b, 2/4	
Ahad	اهد	TD. 38, 92b, 13/6	
Ahi Baş (Acı Baş)	احي باس	TD. 38, 49a, (z)	
Ahi Celal		TD. 38, 152a	Zaviye-i *, İskilip merkez.
Ahi Evran		TD. 38, 44b.	Zaviye-i Ahi Evran, (R.A.)
Ahi Necmeddin		TD. 38, 230a.	Zaviye-i sahibi, K.H.D./Kürekavağı Ka.
Ahi İlyas		TD. 38, 230a.	Zaviye-i v *,
Ahmed Bey el-Kattarî		TD. 38, 218b.	Rüstem Bey b. Mahmud Bey b. *.
Ahmedî	احمدى	TD. 38, 85a, 8/1	
Ahsen	احسن	TD. 38, 101a, 7/1	
Ahtiyân	احتيان	TD. 38, 121a, 6/7	Seydi v. *
Ahşamlu	افشاملو	TD. 38, 50b, (z)	
Ak Şemseddin		TD. 38, 173a	Mevlana Ak Şemseddin
Akbel Bey		TD. 38, 146a	Vakf-ı Zaviye-i*, der Tokat
Aksan (Afan)	افان	TD. 38, 77b, n.	
Aksu	اقسو	TD. 38, 118b, 11/1	
Akibet Hayr	عاقبة	TD. 38, 193b, (z), Çay	* v. Pir Himmet, İskilip Çay Ka.
Âkıl	عاقل	TD. 38, 161b, 13/3	
Ala Hacı	الاحاصي	TD. 38, 263b	Karapınar Ka.
Ala Han	الاماه	TD. 38, 158a, (z)	
Aldan	الدان	TD. 38, 127b, (z)	Bayezid v. *
Alem (İlm)	علم	TD. 38, 60a, 1/8	
Alemşa	علمشا	TD. 38, 55b, 2/2	
Ali Kulu	علي كولي	TD. 38, 45a	* v. Şah Kulu, Deli Hacı Ka.
Ali Pir	علي پير	TD. 38, 42b, (z)	* v. Sami
Ali Şah	علي شاه	TD. 38, 214a, 1/1	
Ali Şir		TD. 38, 142b, (z)	
Alice	علي	TD. 38, 69a, 6/7	
Alicuk (Alimuk)	عليكوك	TD. 38, 213a, (z)	
Alişar	عليشار	TD. 38, 159a	
Almıra	المير	TD. 38, 29a, (z)	Budak v. *.
Alp Arslan	الارسلان	TD. 38, 24b, 2/2	Beca-yı Alp Arslan.
Alp Oğuz	الپ اغوز	TD. 38, 103a.	Osmancık, p/74. Alapagut Köyü

Alpagur	الناعور	TD. 38, 69a, 4/6,7	Alp+Uğur
Alpı	اللى	TD. 38, 253b	* v. Kara İlyas.
Anber	انبر	TD. 38, 43a, 1/7	
Arduç	اردوچ	TD. 38, 33a, 6/2	
Arif Çelebi	عارى على	TD. 38, 133b	Çocukları vakıf ve mâlikâne sahibi.
Arlu (Gazilü)	عازلر	TD. 38, 101a, 4/8	
Arslan	ارسلون	TD. 38, 80a	Aydıncık Mz., * bin Kaplan.
Artuk Şah	ارصقان	TD. 38, 256a	C.-i *, tabi-i Kattar-ı Mugal.
Arzuman	ارصقان	TD. 38, 69a, 7/5	
Arık (Arif)	اريف	TD. 38, 121a, 10/8.	
Asitan (Esnân)	اسان	TD. 38, 195a, 5/1	Aykud v. *.
Asiye		TD. 38, 231a ek.	Emine, Kezban ve *bt. İbrahim
Asıl Han	اصلا هان	TD. 38, 152a, 11/8	İskilip Ahi Celal Zav. ferrâşi
Ata Bey	عطا به	TD. 38, 216b	Cemaat-i Ata Bey
Ata'î Bey		TD. 38, 162a	Çorum eski il yazıcısı
Atılım Hacı	المعلم فاعلى	TD. 38, 214b, 7/4	Belki, Eylim Hacı.
Aufî	عاطفى	TD. 38, 77b, 5/3	
Avad	لولو	TD. 38, 125a, 19/7	
Avah	او اعم	TD. 38, 196a, 9/7	Devellioğlu: *= Rızık, nasîb.
Avn Çelebi		TD. 38, 163b	Bağ sahibi.
Avni		TD. 38, 163a	* el-kâdı, değirmen tasarruf ediyor
Avni Çelebi		TD. 38, 173a	Ak Şemseddin oğlu
Avunduk	اودوك	TD. 38, 152a, 12/1	Muhammed v. *
Aydos	ادوس	TD. 38, 35b, 6/2	
Ayet	ايه	TD. 38, 135b, (z)	Belki İl.
Ayvallı	ايواللى	TD. 38, 163b, 5/1	
Ayvaü	ايواته	TD. 38, 14b, 1/4	
Ayvaz, (Ayvad)		TD. 38, 85a, 8/3.	
Ayân	عسان	TD. 38,48b, 2/4	
Ayşe		TD. 38, 140a, (z)	K,
Azak	اراقه	TD. 38, 172a, 2/2	
Azer	عزر	TD. 38, 62a, 2/2	
Ağa Han		TD. 38, 246a, 4/4	Tar Han v. *.
Ağan (İman)		TD. 38, 37a, 8/1	
Ağca	اعم	TD. 38, 93b, 1/3	
Baba Bey		TD. 38, 174a	Hızır v. *.
Baba Kulu		TD. 38, 208a, (z)	* v. Mahmud Şeyh, Mz. Çukuraluç.

Baba Muhammed		TD. 38, 250a	* Zaviyesi'ne Alaüddevlle Bey Vakfı
Baba Şiran	مامان	TD. 38, 55a	* Zaviyesi
Bacı Hatun		TD. 38, 265b	Vakf-ı ebnâ-i Bacı Hatun bt. Mahmud
Bahar	سهار	TD. 38, 12a, 2/3	
Ballu	ماللو	TD. 38, 39b, (z)	
Ballu Fakih	ماللو فقيه	TD. 38, 159a, 12/3	
Ballı		TD. 38, 231b, 2/7	Demür Ziyareti Ka.
Balvan		TD. 38, 192b, 1/4	* v. Yakub.
Balı Çakır		TD. 38, 261a, 4/7	Kızılviran ka., Haydar v. *. 4 oğlu var
Balım		TD. 38, 233a, 1/1	
Balım Kulu	مالم کولى	TD. 38, 90b, 10/6	
Basiret	بصيرت	TD. 38, 137b, 5/5	
Batu (Babo)	باتو	TD. 38, 193b, n.	* v. Mehmed.
Bay Dehr	باى ودهر	TD. 38, 231b, (z)	Kuz Viran Ka.
Bay Demür		TD. 38, 249b, 4/3	
Bayburd	بايبورد	TD. 38, 154a, 16/3	İskilib, Mahalle-i Cedid'de mukim.
Baykara	بايكار	TD. 38, 137a, (z)	
Baylar (Bay Lah)	بايلار	TD. 38, 211a, 3/6	
Bayramî	بايرامى	TD. 38, 213a, 7/4	
Bayrı	بايرى	TD. 38, 269b, 1/6	
Bayındur		TD. 38, 232a, 3/1	
Baş Fakih	باشى فقيه	TD. 38,44a (z)	* v. Mustafa, veya Yaş Fakih.
Başmak	باشماق	TD. 38,62 a	* v. Veli, oğlu Bayram
Bağdin	باغدين	TD. 38,196a	Babası Hacı Ahmed, kar.: Aydın, Osman.
Bağlanmış	باغلامش	TD. 38,57b	
Bağlı	باغلى	TD. 38,73b, n-1.	
Bağırğan	باغركان	TD. 38,254b, 3/6	İsa v. *
Bağışladı	باغىشلادى	TD. 38,47a, 1/2	
Bağışlandı	باغىشلاندى	TD. 38,54a, 1/4	
Beher Riz		TD. 38,224b, (z)	* v. Mahmud, Sivriseki Ka.
Behrâm	بهرام	TD. 38,56b, 1/5	*: Merih, Mars.
Behzâd	بهزاد	TD. 38,49b	
Bele	بله	TD. 38,39b	Evet anlamında Arapça "belâ, belî"?
Belî (Belâ)	بله	TD. 38,156b, (z)	Arapça "evet" anlamında, Kur'an'dan
Bende	بند	TD. 38,93a	Haydar v. *, Pirbende ve Koca b.o.

Bengi		TD. 38,60b, (z)	
Berat	براب	TD. 38,210b	Şah Murad v.*
Berde	برده	TD. 38,27b,	*=Tutsak, esir, köle: Berde Bey.
Berhordâr	برهوردار	TD. 38,130a, 13/3	Şaban v. *. Uzunkavak ka./Osm.
Bestâmî	سطام	TD. 38,177b, 8/6	Bistân Horasan'da; Beyazıd-ı *'den?
Beyler Çelebi		TD. 38,53b	* bin Hacı Çelebi
Beyrük	سرود	TD. 38,212b, (z)	
Beytullah		TD. 38,36b, 4/1	
Beşigeldi	سیرگلدی	TD. 38,122b, 5/2	
Beşmak		TD. 38,62a, 6/2	
Bilmiş	سلمش	TD. 38,188a, 2/5	Veya Yetilmiş
Birgül	مرگل	TD. 38,127b, (z)	
Birunda	سرود	TD. 38,43b	
Bisat (Besat)	ساط	TD. 38,59a, (z)	
Bistamî (Bestamî)		TD. 38,177b, 8/6	T.Tarık/Kurusaray Köyü, Horasan'da
Bu Sâbid?		TD. 38,203a, 2/2	Nuh Banu, Nuh Banid?
Bu'l-hayr		TD. 38,48b, 3/7	bul-aceb, bul-heves (Öztürk: 156)
Bulduk	بولدو	TD. 38,257a, 1/2	
Buldân (Yordan)	بولولان	TD. 38,31b, 1/6	
Bulgar	بلغار	TD. 38,194b, 4/9	* v.Pir Budak
Bulgar	بولغار	TD. 38,234a, 2/3	TD. 154(A.K.Hisar)'da örnekleri var.
Bulhayır	بولحیر	TD. 38, 48b, 3/7	Bu'l-hayr
Buğra	بوغرا	TD. 38, 43b, (z)	
Buğur	بوغور	TD. 38, 254b, 13/8	Seydi Ali v. *, Eğriburun köyünde.
Bûlbûl	بلبل	TD. 38, 93a, 8/7.	
Büyük		TD. 38, 60a, 2/7	* v. Ali Koç
Bîcân	سبحان	TD. 38, 60b, (z)	* v. Bengi
Böcû	بوسو	TD. 38, 79a	* v. Devlet Han.
Böcû Han	بوسو خان	TD. 38, 24b, 2/6	
Börü (Nuri) Dede		TD. 38, 60a, 4/2	Börü: Kurt anlamında
Börü Beyi	بورى بكى	TD. 38, 54b, 2/2	Şah Ali v. *, Timur Ka.
Caca Bey		TD. 38, 253b	İskilib'de Caca Bey Medresesi.
Cafer Çelebi		TD. 38, 258a	Sultan Bayezıd Müderrisi sabık A
Can Baba (Han Baba)	حان بابا	TD. 38, 135a., (z)	
Can Hayr (Han Hayr)		TD. 38, 67a, 2/6.	

Can Fakih	ماه فقيه	TD. 38, 66b, 2/8	Han Fakih.
Cana Kanmaz	ماه فامر	TD. 38, 79b, (z)	Canakatmaz, Hanekanmaz
Canakalmaz		TD. 38, 75b	* Ali Çelebi, zaviyedâr.
Canaldı		TD. 38, 115a, (z)	Ali v. *
Carrullah	مارند	TD. 38, 51a, 2/3	
Carunda	ماروند	TD. 38, 128a, 4/5	
Ceddî (Müsdî)		TD. 38, 89b, 5/3.	
Celâyir	ملار	TD. 38, 141b, (z)	Mehmed Çavuş v. *.
Cemşidi	حمصی	TD. 38, 203b, 4/8	
Cemşid	حمس	TD. 38, 119b, 1/1	* Binti Hasan, (K)
Cennet		TD. 38, 159a	Cerâd: Çekirge, Saray-ı Kattâr Ka.
Cerâd	مراد	TD. 38, 204b, 7/3	
Cevli (Çavlı)	مولی	TD. 38, 77b, 3/4	K., * bt. Mahmud Çelebi-i Kattârî.
Cihan Hatun		TD. 38, 168b, Yatukçu	Cihanı yakan.
Cihansüz	مهانسور	TD. 38, 68a	Bayezid v. *
Cindil (Cendel)	هندل	TD. 38, 169a, (z)	
Conkur (Sunkur?)		TD. 38, 248b, 12/7	
Cüce	قوجه	TD. 38,255a, 3/3	* v. Ni'metullah, İskilib.
Câvid	قاور	TD. 38, 127a, 8/2	Ramazan v. *.
Cûdî		TD. 38, 232b, 4/1	Musa v. Davarlı, Osmancık'da.
Danyal		TD. 38, 152a, 5/5	Satılmış v. *
Darî		TD. 38, 128b, (z)	* v. Ramazan
Davarlı	داورلو	TD. 38, 104a, 9/3	Zaviye sahibi
Daylu	دایلو	TD. 38, 246a, 6/6	
Daşın	داشی	TD. 38, 116b, 1/4	
Dede Paşa		TD. 38, 264b	
Dedek	دردک	TD. 38, 58b, 2/4	
Dem Hayr	دم صبر	TD. 38, 269b, 2/2	
Demir Kal'a	دمرقلع	TD. 38, 63a	
Demlü	دملو	TD. 38, 108b, 2/4, 8	
Demür		TD. 38, 231b	... ve Malkoç an evlad-ı Demir
Demürçi	دمورچی	TD. 38, 44a	
Demî	دمی	TD. 38, 44a	* v. Vefa.
Dendân	دندان	TD. 38, 118a, 7/1	* v. Emir Ali
Der Himmet	درهممت	TD. 38, 260b, 6/2	Zeminde Tor (Dur) Himmet.
Derdmend	دردمند	TD. 38, 90b, 1/8	
Dere Bey	دره بک	TD. 38, 187b, 1/2	* v. Ahmed Karımış Ka.

Derviş Yakub		TD. 38, 230a	Zaviye-i *
Destkey (Destgîr)	دستکای	TD. 38,218b, 2/1	Ahicik Ka., * v. İskender
Deveci	دووه من	TD. 38, 242b, 1/3	* v. Abdullah
Devlet Han	دولت نامه	TD. 38, 64a, (z)	
Devlet Melek Hatun		TD. 38, 51a	K
Değer	دگر	TD. 38, 44a, 5/3	* v. Yayla
Dil Aramî		TD. 38, 256b, 5/4	
Dilsûz	دلسور	TD. 38, 184a, 2/6	Viransekü Ka.
Dinger		TD. 38, 254b, 4/2	İne Han v. *, Eğriburun köyünde
Dirice	دریحه	TD. 38, 65b	* v. Halil
Divân	دولوه	TD. 38, 193a, 3/7	Haydar v. İslâm'ın kardeşi.
Dizdaroğlu		TD. 38, 162a	Çorum eski il yazıcısı.
Dokuz (Tokur)		TD. 38, 107a, 5/5.	
Doru (Duru, Toru)	طوردی	TD. 38, 106b, 1/1.	
Dost Han		TD. 38, 51a, 2/3	Carrullah v. *
Doğan Bey		TD. 38, 179a, (z)	* v. Ali Paşa vakf-ı evlâd etmiş.
Doğduyar	طودعی یار	TD. 38, 46b, 2/1	
Du'âcı	دعاصی	TD. 38, 58b, 2/6	
Dudu (Tudi)	طوددی	TD. 38, 221b, 7/3	Seydi Ali v. *, Kuş Ka./Bayat
Dur Han		TD. 38, 161b	Tur Han, Tor Han.
Dur Hayr	طود صر	TD. 38, 296b, 2/3	Tor Hayr
Dura Han	طوره مان	TD. 38, 85b, 2/7	85b, 6/7'de ise u, vav ile.
Dura Şeh		TD. 38, 193b, 1/9	Muhammed oğlu Pir Ali'nin Dursun
Duran Abdal	طوران ابدال	TD. 38, 60a, 3/4	* v. Küçük
Durdu	طوردوی	TD. 38, 48b	
Dürrilü Bey	دوریلو بک	TD. 38, 108b, 1/8	Derilü Bey, Dirilü Bey?
Dâniyâr (Danyâr)	دانیار	TD. 38, 44a, 8/6	
Dımişki	دیمیسی	TD. 38, 162a, (z)	* v. Mustafa
Döndü Hatun		TD. 38, 223b, (z)	
Dönmez	دونمز	TD. 38, 33a, (z)	
Ebhem	ابهم	TD. 38, 142a, 9/1	
Ebu Derdâ	ابو درددا	TD. 38, 250a, 5/4	* v. Hüdebende
Ebu Düvel (Ebu Deven)	ابو دیور	TD. 38, 48a, 3/7.	
Ebu Kurd (Eyü Kurd)	ابو کورد	TD. 38, 58a, 1/3	Gök Dede'nin babası.
Ebu Yüsuf		TD. 38, 212b, (z)	* v. Beyrük.
Ebulbereket	ابو البرکه	TD. 38, 212a	İskilib/İki Kilise Ka.

Ebulberekât	ابوالبركات	TD. 38, 163a, (z)	* v. Ahmed
Ebulleys	ابواللس	TD. 38, 84b, 1/7	
Ebussu'ûd Efendi		TD. 38, 221a	Çerkes ka., Ş. İslâm *.
Ebi	اسا	TD. 38, 84a, 1/1	
Ede Balı	اده بالی	TD. 38, 210a, 1/3	Kara Berg Divanı, Öyru (Örü) Bağı Ka.
Edek (Edik)	ادک	TD. 38, 137b, (z)	* v. Kadı hâliyâ
Eflâtûn	اطوطون	TD. 38, 195a	Halil oğlu Mustafa'nın kardeşi, İnük Kiçi Elmalu Ka.
Eflâtûn Fakih		TD. 38, 195a, 1/1	
Ehli	اهلس	TD. 38, 236b, 6/5.	
Ekber	اکبر	TD. 38, 203b, 2/7.	
Ekreme (Ekrimе)	اکریمه	TD. 38, 186a, 2/2, 4.	
Elif		TD. 38, 140a, (z)	K
Elif Şah		TD. 38, 30a, 2/6.	belki Elf Şah=Bin Şah gibi.
Elifi	الهی	TD. 38, 56a, (z)	K., * bt. Bahşayış.
Elma	الحما	TD. 38, 267a, n-5	Alagözlü Cemaetinden.
Elvan Çelebi		TD. 38, 230b-231a	1213 tarihli Fermanda vakıf hissesi
Elim	السمکین	TD. 38, 116b, 1/2	
Emenli	ئهمینلی	TD. 38, 196b, 3/6	Emenli v. Pir Nefes
Emine		TD. 38, 231a	binti İbrahim
Eminlik	اسمینک	TD. 38, 159b, (z)	
Emir Ahmed Bey		TD. 38, 226b	Gökçeli Ka., mülk sahibi, * v. Yakub
Emir Ebî	امیرع	TD. 38, 215a, 4/7	
Emir Han		TD. 38, 49a, (z)	
Emir Keleş		TD. 38, 28a, (z)	K.* binti Cüneyd.
Emir Vefa		TD. 38, 44a	Vefa v. *.
Emir Çelebi		TD. 38, 203a	* v. Hoca Yusuf.
Emir Şah		TD. 38, 50a	
Emre	امرع	TD. 38, 47a	
Encüm	رنجم	TD. 38, 160a, 9/1	Kalkan'ın kardeşi, Demürçiyân ka.
Enes	انس	TD. 38, 226a, n-5	İlyas v. Enes, Cüllahlar Ka.
Envarî	انوارس	TD. 38, 202b, 2/2	* v. Yahya
Enved	انهد	TD. 38, 85a	
Enver Bakı		TD. 38, 256b, 5/4	
Enverî		TD. 38, 160a, 10/6	Demürçiyân ka.
Er Beyi	ار بایس	TD. 38, 138b, 3/6	
Er Dana Bey (Eretna)	ار دانه بایس	TD. 38, 270b	Burak Hacı Ka., Vakf-ı Medrese-i*.

Er Deve	ار دعه	TD. 38, 205a, (z).	Saray-ı Kattar ka.'de zemine mut.
Er Devlet	ار دولت	TD. 38, 100a, 9/6	
Er Divân	ار دیوان	TD. 38, 51b	
Er Düvel	ار دیول	TD. 38, 70a, 2/8	Erdöl?
Er Hoca	ار مولعه	TD. 38, 246b, 9/4	Kardeşi Balı Hoca, babası Davud. 967 H. tarihli hüccet, zaviye sahibi
Er Kulu Baba		TD. 38, 265b	
Er Pir	ار سر	TD. 38, 231b, 1/2	
Erdebil	ار دهل	TD. 38, 48b, 9/1	
Erdivan		TD. 38, 51b.	
Erdoğdu		TD. 38, 44b, 7/7,8	* v. Musa; Gündoğmuş b. (*)
Ergeldi	ار گلدی	TD. 38, 65b, 4/5	
Ergulu (Arguni)	ار عولی	TD. 38, 123b, 1/7	Er Avnî
Ergunî (Er Avnî)	ار عونی	TD. 38, 98a, 5/4	
Erkamî (Er Fa-nî)	ار فانی	TD. 38, 263b, 2/3	* v. Dindar
Er Kulu Baba		TD. 38, 265b	967 tarihli * Zaviyesi hücceti.
Erkân	ار کان	TD. 38, 33b, (z)	
Er Nefes Fakih	ار نفیس	TD. 38, 123a, 4/6	
Ertana Bey		TD. 38, 268b	Medrese-i *, der Kayseriyye.
Erverdi	ار وردی	TD. 38, 123b, 2/5	
Esed	اسد	TD. 38, 43a	Şah Kulu v. *
Esen Yanış	اس یانیس	TD. 38, 228b, 6/7	Esen Tanış
Esin	اسی	TD. 38, 52a, 3/2.	
Esite (Espene)	اسه	TD. 38, 66b, 2/7	
Eslem Hatun		TD. 38, 46a	K, * bt. Mehmed Paşa, vakf sahibesi.
Eslendi		TD. 38, 109a, 6/5	Issılandı, İslandı, Eşlendi v. Yahşi
Esnân (Asitan)	استان	TD. 38, 207b, 3/5	* v. Ökkâşe
Esnân (Aşiyân)	اسان	TD. 38, 33a, 1/8	
Espal (Esyal)	اسال	TD. 38, 3/3	
Esved	اسوه	TD. 38, 66b, 5/7	
Evce (Lüce)	لوصه	TD. 38, 271b, (z)	Meşâyih v. *
Evdü Şeh	او دوش	TD. 38, 123b, 1/4	
Evla Balı	او لوی بالی	TD. 38, 193a, 12/7	Veya Ulâ Balı v. Himmet.
Evsalüddin	او صد اللدین	TD. 38, 215a	Bayat divanı / Emir Şah Ka.
Eylük	الول	TD. 38, 51b, 3/3	
Eynel	اسل	TD. 38, 162b, n-7.	Boğözü ka.
Eyvan Şah	ایوان شاه	TD. 38, 161a	
Eyülük	اعرلوك	TD. 38, 51b, 8/2	

Eşen Paşa		TD. 38, 231a	* evladından Muhyiddin ve Hasan..
Eğlen	اگله	TD. 38, 96b, 2/8	
Fahr-i Din	فخر دین	TD. 38, 121a, 5/2	
Fatma Hatun		TD. 38, 15b	Mh. -i Mes.-i *
Fazlullah Çelebi		TD. 38, 175b	bin Ak Şemseddin
Ferahşad Hatun	فرهشاد	TD. 38, 206a	K., Çiftlik tasarruf ediyor.
Ferik		TD. 38, 254b, 12/5	
Fethi	فتحی	TD. 38, 53a, 1/7	
Fethullah	فتح الله	TD. 38, 39a, (z)	Sanki Kılıçullah gibi yazılmış.
Fettâh	فتاح	TD. 38, 186a, 2/3	Karaca v. Fettah; İsa v.o; Mus.. v. *
Fikr	فاکر	TD. 38,161b, (z)	
Fu'ât	فوات	TD. 38, 121a, 5/4	
Gaffâr	جعفار	TD. 38, 214b	* v. Cafer
Ganîmet	غانم	TD. 38, 161b, 2/4	
Garib Şeh	عرب	TD. 38, 128a, 1/5	
Gazi Kulu	غازی ولی	TD. 38, 43b, (z)	
Gelen	کلاره	TD. 38, 192b, 5/6	* v. Murad, kelb = Gelen imlâ?
Gelhayr	کل مر	TD. 38, 58b, 1/1	Aynı adlı köy var.
Gence	کنج	TD. 38,116a, 2/5	Veya Gece, Keççe.
Genç Arslan	کنج ارسلان	TD. 38, 40a, 1/6	
Guyân	کومان	TD. 38, 177a, 4/1	Söyleyenler anlamında Farsça.
Gül Bende		TD. 38, 159a, 4/5	* v. Muhammed
Gül Beyi	کل بلی	TD. 38, 110b, 5/3, 4	Nur Beyi
Gül Dede	کل دود	TD. 38, 49b	
Gül Endami		TD. 38, 256b, 5/1	
Gül Hânî	کل هان	TD. 38, 23/b, (z)	Z. -i * bi-benâ-i Çarak?.
Gül Paşa	کل پاشا	TD. 38, 178a, 1461	Paşa, Paşe şeklinde yazılmış.
Gülbende	کل بند	TD. 38, 159a, 4/5	* v. Muhammed
Gülcük (Gölcük)	کل جک	TD. 38, 152b, 8/4.	
Gülhayr (Gelhayr)		TD. 38, 58b, 1/1	
Güllü	کل لوله	TD. 38, 56b, 2/1	* v. Pirlü
Güllüce	کل لوله	TD. 38,46a	
Gülzâde		TD. 38,169b	*. Cennet, Satı, Fatıma bt. Hacı Bey
Gülşad	کل شاد	TD. 38, 24b	K., * bt. Hacı İsmail.
Gündoğmuş		TD. 38, 44b, 7/8	Kardeşi Erdoğdu, babası Musa.
Güneş (Gümüş)	کلوش	TD. 38, 125a, 1/5	
Gür Key		TD. 38, 215b, 4/4	Celmen v. *

Gürend	کوربد	TD. 38, 123b, 1/3	
Güvendik	کوربد	TD. 38, 59a	
Güvendük	کوربدوک	TD. 38, 102b, 5/5	
Gâdiri	عاکدری	TD. 38, 122b, 1/1	
Gâlibî		TD. 38, 42b, 5/8	
Gıyas Bey	غیان بن	TD. 38, 65b	Ferzend Ka.
Gök Dede		TD. 38, 58a, 1/3	* v. Ebu Kurd
Göker (Köker)		TD. 38, 188a, 2/3	
Gökçe Murad		TD. 38, 40b, 5/3	* v. Hacı Ümmet, Hacı Bey Ağacı Köy
Gölede	کوله ده	TD. 38, 209a, 5/2	* v. Yusuf, zemin: Gül Dede
Göllü (Güllü)	کوللو	TD. 38, 160a, 2/6	Demirciyan/İskilib.
Gönenç	کونصح	TD. 38, 129b, 3/4	
Gönül Şâfî	کونکل سافى	TD. 38, 41a,	
Göç Beyi	کوج بلی	TD. 38, 218a, 3/2	* v. Turfanda, Bayat/Behadin Ka..
Göç Eri	کوج اری	TD. 38, 226b, kayıt.	
Göçeri		TD. 38, 92b, 17/2	
Göçürü	کوجورس	TD. 38, 69a, 5/6	Göç Eri'nin bozuk imlası olabilir.
Gögüs (Kökes)	کوکس	TD. 38, 248b, 3/8	کوکوس : 65a, 3/3 .
Hacı Bula		TD. 38, 183b, 1/1	K., becâyeş p. ma'a * bt. Hasan.
Hacı Deniz		TD. 38, 238b	Şeyh Değer Zaviyesi Şeyhi.
Hacı Hatun		TD. 38, 219b	binti Mahmut Bey, vakıf sahibesi.
Hacı Paşa		TD. 38, 56b	Sadreddin Baba Zaviyesi şeyhi.
Hacı Zaman	حاج زمان	TD. 38, 80a, 19/4	
Hadika	هدیه	TD. 38, 175a, 2/6	* = bahçe, T.T. Nahiyesinde. * v. Veli.
Hakkullah?	عمره	TD. 38, 84a, 4/2	
Halasî	هلص	TD. 38, 205a, (z)	binti Mehmed Fakih, Saray-ı Kattar
Halil Fakih		TD. 38, 256a	İbrahim v. * Fakı'ya verilmiş.
Hamdullah		TD. 38, 229a	Karahisar-ı Köhne kadısı.
Hamid		TD. 38, 256a	el-kadı, iki oğlu da muhassıl-ı ilm
Han Kulu (Can Kulu)		TD. 38, 142b, (z)	
Han Paşa (Can Paşa)	حاج پاشا	TD. 38, 62a 3/7	
Hanekalmaz	حاج عالم	TD. 38, 79b (z)	* v. Muharrem, Döğer Ka./Osm.
Harman	مرمر	TD. 38, 55a 3/5	
Hasan Balım		TD. 38, 59b	Zaviye sahibi, Kızılgeçüt Ka.
Hasan Kulu	حاج کولی	TD. 38, 44b, 9/2	
Hasan Tekeli	تکلی	TD. 38, 44a, 61b, (z)	

Hasibe		TD. 38, 61b, (z)	* binti Güvendik
Haslı	فاصلی	TD. 38, 204b, 14/8	
Hasun	حسن	TD. 38, 187b, (z)	
Hasıl	فاصل	TD. 38, 183a, 1/3	
Hatice Hatun	هدیه مادر	TD. 38, 266a	binti Şeyh Habib
Hatun		TD. 38, 41a	K, * evlâd-ı Hacı İsrail.
Hayr Safi		TD. 38, 87b, 4/5	
Haykîfan	هری ولاه	TD. 38, 259a, 4/7	Okçulu Ka. * v. Hamid.
Hayrısâfi	هرصاف	TD. 38, 87b, 4/5	Fettah v. *
Herdem Şah		TD. 38, 76a, 3/3	
Hibe	هبه	TD. 38, 218b, 3/6	Kardeşi Dede
Hilâli	تخللات	TD. 38, 237b	
Hinda	هند	TD. 38, 142a, 2/5	
Hoca Bey	هولم	TD. 38, 51b	* v. Emîr
Hondi	هوندی	TD. 38, 29a, (z)	
Hoy	هوی	TD. 38, 255a, 1/5	* v. Süleyman, Ulu Obak Cem.
Hoş Kadem	هوسم	TD. 38, 57a, (z)	
Hub Cebbâr	هوسبار	TD. 38, 123b, 3/6	
Hubiyar (Hubniyâz)	هوسار	TD. 38, 128b, n.	Coşar.
Hurşit	هرسد	TD. 38, 55b	
Hüccet	حجت	TD. 38, 43b, (Ç)	* v. Pir Kulu
Hüdâ	هدی	TD. 38, 222b, 4/1	*: Doğru yol gösterme, hidâyet; Kuran
Hünkâr Kulu	هونقار کول	TD. 38, 228b, 6/3	K.H.D. Kadı Mh.
Hürmüz	هرمزر	TD. 38, 33a, (Ç)	
Hürdam		TD. 38, 79a, 5/8	Hurdân= küçükler, Cûrdân
Hüseyin Baba		TD. 38, Kanlıcı Ka.	Fahru'l-meşayih *. T.K.H. Demirlü
Hâdir	هادر	TD. 38, 38a, 7/5	69b, 2/8 : هادر
Hâtur	هاطر	TD. 38, 65a	* v. Hürmet.
Hâzır	هاصر	TD. 38, 218b, n.	
Hâşimî	هاشمی	TD. 38, 54a, 2/1	* v. Nesimî, Kürtler Ka. (te ile)
Hızır Abdal		TD. 38, 44a	Ahmed v. *
Hûbi	هوبی	TD. 38, 147b, (z)	Musa v. *.
Hûdi	هودی	TD. 38, 112a, n-3	
İşık	اشق	TD. 38, 237a, 14/4	
Kabasakal	فاصاقل	TD. 38, 97b, 6/3	* v. Veli
Kabayıl	فاصل	TD. 38, 231b, 2/6	

Kabûs	فوكس	TD. 38, 125b, (z)	Osmancık Dodurga ka., v. Hüseyin
Kadem Eri	قدم اری	TD. 38, 45a, (z)	
Kadem Paşa		TD. 38, 23b, (z)	
Kadembastı	قدم نصدی	TD. 38, 52a, n	Uğurlu Fakih v. *
Kadimî	قدمی	TD. 38, 22a, 10/1	
Kadı	قاصی	TD. 38, 83a, 4/4	Demircüyan Köyü, Encüm'ün kardeşi.
Kalkan		TD. 38, 160a, 9/1	
Kamer	قمر	TD. 38, 219a, 7/6	
Kamer Hatun		TD. 38, 15b	K., Mh. Yenice nam-ı diğer *.
Kapucu (Kuyucu)	قورق	TD. 38, 205a, 1/3	
Kara Abdal		TD. 38, 229a	Piri v. *, K.H.D.
Kara Kurd		TD. 38, 36b, 9/7	
Kara Oğlan		TD. 38, 59a, 10/6	
Kara Şeyh		TD. 38, 254b, 2/4	Cafer v. *
Karaca		TD. 38, 41b, 2/8	* v. Karaca
Karaman		TD. 38, 58b	* v. Kara Koç
Kargış (Karamuş)	قورقش	TD. 38, 60a, 1/1	
Karlu		TD. 38, 42b	
Karun	قارون	TD. 38, 262b, 4/2	... Kattar oğlu evladınıdır.
Kattar		TD. 38, 160b	Resul v. *.
Kavak	قوواق	TD. 38, 147b, (z)	Sunga Balcı Köyü.
Kelb	كلب	TD. 38, 240b, 10/1	
Kemterî Fakih	کتمتری فقیه	TD. 38, 157a, (z)	
Kerem Din	کرم دین	TD. 38, 269a, 4/1	
Kerem Hacı	کرم حامی	TD. 38, 48a, (z)	
Keskin		TD. 38, 8b	Hacı Yusuf Mescidi Mh. 3 baba adı.
Keslik	کسلک	TD. 38, 60b, 8/3	
Keyval		TD. 38, 256b, 5/5	
Keyvan		TD. 38, 94b, (Osm).	*. v. Abdullah, 195 neferlik Laçın'de binti İbrahim
Kezban		TD. 38, 231a	Süleyman v. İbadullah ve oğlu *.
Kiçi	کچی	TD. 38, 172b, 2/2	
Kiçi Bey	کچی بکر	TD. 38, 180b, (z)	
Kocaman	قوله مان	TD. 38, 51b, 4/1	Koca+man, Halil v. Yaramış'ın kard.
Kondu (Kopdu)	قوربدی	TD. 38, 173b, (z)	
Korkmaz	قورقور	TD. 38, 49b, 1/8	
Korkud	قورقور	TD. 38, 147a, (z)	* v. Veli

Koyun	كعون	TD. 38, 60b, 7/3, 6; 8/1	Selâmet v. *
Koyun Baba		TD. 38, 143a	Zaviye-i Koyun Baba, Osm.
Koyun Şeyh		TD. 38, 54a, 3/1	Küçük v. * ; Kürtler Köyünden
Koç Ali	قوعلع	TD. 38, 43a	
Koçu Fakih		TD. 38, 237a	* v. Hamza Fakih
Koçzâde	قوعلع زلفه	TD. 38, 44b, 9/1	
Kul Kal	قوعلع كال	TD. 38, 11a, 11/8, n-1	* v. Seyyid Gazi قوعلع كال
Kulak		TD. 38, 4/2	
Kulgâl	قوعلع گال	TD. 38, 60b, 1/2	
Kumaş	قوعلع ماش	TD. 38, 44a	
Kumral	قوعلع مرال	TD. 38, 214a, 2/4	
Kumâr	قوعلع مار	TD. 38, 212a, 2/6	İki Kilise/T. Tarik N.
Kumâri	قوعلع ماری	TD. 38, 86b, 2/3	
Kunduz	قندر	TD. 38, 121a, 10/5	
Kuran (Kozan)	قورلر	TD. 38, 73a, 6/5	
Kurd Tutan	قورلر طوبان	TD. 38, 66a, 4/8	
Kut (Kuvvet)	قوت	TD. 38, 85a, 7/3	
Kutbeddin	قوت الدير	TD. 38, 40b, 4/6	
Kutlu	قوتلو	TD. 38, 33a	
Kutlu (Kuvvetü)		TD. 38, 167b, n.	
Kutlu Paşa	قوتلو پاشا	TD. 38, 39b, (z)	
Kuvvet (Kut)		TD. 38, 85a, 7/3	
Kuşcu		TD. 38, 142a, (z)	Veli v.-i * Kızıl Depe/Osm.
Küpeli		TD. 38, 240a, 12/7	* v. Ahmed, Kızılviran Ka.
Kürdî	کور دس	TD. 38, 67b, (z)	* v. İbrahim
Küre	کور	TD. 38, 56a, (z)	Piri Fakih v. *
Kâni	کانه	TD. 38, 141a, 6/5	
Kânûn	کانه	TD. 38, 127b, (z)	*v. Hasan
Kılincer (Kılincı)		TD. 38, 246b, 6/6	
Kılincı	کلی	TD. 38, 253b, 2/1	Hızır v. *
Kılıç Fakih		TD. 38, 211a	*. evlâd-ı Ali Bey, Kızılbaş olmağın
Kıvamüddin	قوام الدير	TD. 38, 269a, 17/1	Muharrem v. *
Kıyas Bey	قیاس بک	TD. 38, 45b	
Kıymas		TD. 38, 58b, 3/8	
Kızıl	قزیل	TD. 38, 104a, 10/3	
Kökeç	کوکچ	TD. 38, 10b, 3/4	Atcı Ali Mh. Mehmed v. *
Kökös (Gögüs)		TD. 38, 271b, (z)	*. v. Bahşayış

Köküs (Gögüs)		TD. 38, 65a, 3/3	Nefes v. *
Kör Dede (Gür Dede)	کور دد	TD. 38, 195a, n-1.	
Körpe	کورپه	TD. 38, 109a	* v. Tatlu Bey
Köse Hamza		TD. 38, 43b	Şaban v. *
Köse Şaban		TD. 38, 52b	
Kûşî	کوشى	TD. 38, 13b, 3/2	
Lüleci	لولجى	TD. 38, 124b, 6/3	
Lâle	لاله	TD. 38, 90b, 3/3	
Ma'den Derviş		TD. 38, 237b	Zaviye-i *, Sapa Kol ka.
Ma'lûm	معلوم	TD. 38, 160b	
Ma'rifet Çelebi		TD. 38, 44b	Mustafa v. *Ez hişvendân-ı Abdal Ata
Ma'sûm	محصوم	TD. 38, 94b, 9/5	
Ma'sûm Çelebi		TD. 38, 21b	
Ma'sûn		TD. 38, 161b	Kasım b. *, Evlad-ı Şeyh Ebunnasır.
Ma'sûk	میسوم	TD. 38, 149b, 8/5	* v. Ahmed.
Macara (Mahara)	ماچاره	TD. 38, 57a, 7/4	Satılmış v. *
Madân	مادان	TD. 38, 29a, 4/2	Ma+ dâñ? : 36b.
Mahrem Seydi		TD. 38, 128b, 3/5	
Mahsun	محمسوم	TD. 38, 208a, n-1	* v. Musa, Kızılca Kilise Cem.
Malkoç	مالکوع	TD. 38, 46a	
Manendî	مانندی	TD. 38, 214b, (z)	* v. Kasım el-mezbûr.
Masun		TD. 38, 38a	Masun v. Emir Çelebi an ev-ı Arif Ç
Mazarrat		TD. 38, 205a, n-3	
Mazlûm	مطلوم	TD. 38, 33b, 1/1	
Mecaz	محار	TD. 38, 128b, 3/5	
Mecnûn	مجنون	TD. 38, 27b, (z)	
Mednân	مدان	TD. 38, 153a	* v. Veli, İskilib Yenice Mah.
Mehmed Bey		TD. 38, 141b, (z)	* v. Celayir, sülali?
Mehmed Çıradak		TD. 38, 91a, 3/2	Hamza v. Mehmed Çıradak
Meldân	مدان	TD. 38, 31a, 1/8	Maldan ile ilgisi?
Melek Hatun		TD. 38, 26a	67. Karye-i Celil'de vakıf sahibi.
Melik	ملک	TD. 38, 213b, 2/5	
Melik Şeh	ملک شه	TD. 38, 91a, 1/8	
Melike Hatun	ملکه ماحود	TD. 38, 33b	Vakf-ı evlad-ı Arif Çelebi ve *.
Memi		TD. 38, 63b, 2/5	
Memük	مموک	TD. 38, 21b, 1/8	

Memûde	معموده	TD. 38, 215a, 5/4	* v. Abdi
Mendek	مندرک	TD. 38, 15a	Akpınar Mh. Ali v. *
Menes (Manas)	منس	TD. 38, 100a, 9/6	Er Devlet v. *
Mengür	منعور	TD. 38, 214b	
Menküş	منکوش	TD. 38, 248b	
Menteş	منس	TD. 38, 254b, 1/7	* v. Pir Veli
Menûdi	منودي	TD. 38, 215a, 5/4	* v. Nasuh, Emir Şah Ka./Bayat Di.
Merden	مردن	TD. 38, 11b, 5/4	
Merdân Şah	مردسان	TD. 38, 85a, 1/1	
Merdâne	مردانه	TD. 38, 86b, 1/5	
Meres		TD. 38, 60a, 1/7	
Merleci (Marlacı)	مرلهجی	TD. 38, 180b, 4/3	* v. Mustafa, T.T. nahiyesi.
Mervanî	مروانجی	TD. 38, 63b, 4/4	
Merâmî	مرامی	TD. 38, 78b, 9/1	
Mestân (Mukîtân)?		TD. 38, 213a, 12/1	
Mevlana Piri		TD. 38, 142b	Niksar kadısı.
Meşâyih	مشایح	TD. 38, 271b, (z)	* v. Evce (Lüce).
Mikdâr	مقدار	TD. 38, 212a	* v. Ramazan, İskilib/İki Kilise Ka.
Mikyâs	مقاس	TD. 38, 183a, 1/2	
Mir Hâcc	مرحاج	TD. 38, 54b, (z)	
Mirim		TD. 38, 84b, 1/7	
Molla Sa'di		TD. 38, 219b	Bayat N. Belviran Ka., Ulema-i izâmdan kalmış.
Mu'allim	معلم	TD. 38, 115a, (z)	
Mu'arrif	معرور	TD. 38, 118b, 5/8	
Mu'âs (Muğas)	معاص	TD. 38, 66b, 3/3	
Mugan	معاه	TD. 38, 142b, 9/1	
Muhabbet		TD. 38, 93a, 5/6	
Muhammed		TD. 38, 171a	Z.-i Ov., İsa b. ", kadı-i İskilib.
Muhkem (Muhakkim)	محکم	TD. 38, 141a, 15/5,8	Osmancık, Kızıl Depe Ka.
Mukaddes	مقدس	TD. 38, 104a, 10/6	
Mukarreb	مقرن	TD. 38, 149b	
Mukîm	مقیم	TD. 38, 112b, 3/1	
Murad Seydi		TD. 38, 239a	İnalözü, Vakf-ı Za.-i *
Musaca	موسای	TD. 38, 263a, 2/6	İsmail v. *
Muslihiddin		TD. 38, 258a	Müderris, Abdulfettah, Abdulkirim,
Muzlim	مظلم	TD. 38, 167a, (z)	* v. Kara Mehmed

Mü'ezzin	مؤذن	TD. 38, 73a, 4/7	
Müberrek (Mîrek)		TD. 38, 94a, (z)	* v. İshak.
Mühîb		TD. 38, 69a, 3/7	
Münever	مهور	TD. 38, 31b, 4/1	
Müntehâ	متهبه	TD. 38, 168b, 2/5	* v. Hasan, Yatukçu Ka./Bayat/İsk.
Münâdî	مناذی	TD. 38, 90a, 1/6	
Münâsib		TD. 38, 246b, 5/7	
Mürüvvet	مروفت	TD. 38, 35b	
Mürüvvetî		TD. 38, 78b, 9/6	
Müsafir		TD. 38, 56b, 1/5	
Müsellah	مسلح	TD. 38, 178b, 2/2	Baba ve 4 kardeş mükellef kayıtlı.
Müslüm	مسلم	TD. 38, 225b, (z)	
Müstecâb		TD. 38, 73a, 10/1	
Müştak	مشاق	TD. 38, 69a, 8/2	
Mâdân		TD. 38, 121a, 2/3	
Mîr Ab	میرله	TD. 38, 172b, 4/4	* v. Halil, Evhad Yakası Ka.
Mîrim		TD. 38, 84b, 1/7	
Mikdâd	مقدل	TD. 38, 211a, 2/6	
Mısır (Musırr)	مصر	TD. 38, 182a, (Ç)	* v. Mahmud.
Na'dûn (Yağdun)	نعدون	TD. 38, 211a, 3/2	Abdullah v. * : Na'edullah
Nacak	نکای	TD. 38, 128b, (z)	
Nadir Dem Çavuş		TD. 38, 235b, (z)	der yed-i *
Namaz	نماز	TD. 38, 254b, 12/4	
Nasıra	نصرت	TD. 38, 46b	K. * bintü Hatîb.
Navzar	ناوزار	TD. 38, 21b	Çorumlu/Ecil Ka.
Nazzâr	نظار	TD. 38, 212b, 3/7	
Neciblü	نصیبلو	TD. 38, 122b, 9/6	
Nesli	نسلی	TD. 38, 69a, 1/2	
Nevcebe (Tevcîh)		TD. 38, 226b	Lutfullah evlâd-ı Nevcebe
Nezîr	نذر	TD. 38, 31a, (z)	belki Bedîr, bedr'den Şerif vezninde
Niyâz	نیاز	TD. 38, 63a	
Nuh Dede	نوح دن	TD. 38, 84a	
Nuhî (Nuhca)	نوحی	TD. 38, 84a, 7/5	
Nur (Tur) Beyi	نور بکی	TD. 38, 153a, 6/7	
Nur Dutan	نور دوماه	TD. 38, 23b, 4/2	
Nur Hafız Çelebi		TD. 38, 173a	Ak Şemseddin oğlu
Nur Hâmûn	نور همامون	TD. 38, 40a, 1/1	hâmûn= büyük sahra, bozkır, ova.

Nur Paşa	نورپاشا	TD. 38, 199b, (z)	ط 128 : نورپاشا .
Nurdan	نورده	TD. 38, 210b	* v. Şah Veli نورولر : ط 59 .
Nuri (Börü) Dede		TD. 38, 60a, 4/2	* v. Yevmgeldi
Nurlu		TD. 38, 50b, 1/3	
Nurıbahş	نوری کس	TD. 38, 46a, 2/3	Rahman Kulu v. *.
Nâsûh		TD. 38, 246b, 10/3	
Nâzır		TD. 38, 247a, 4/5	Ali Baba v. *, ahenger-i cısr-i Kı.
Odul	عودول	TD. 38, 173b, n-6	Ayn, vav ile. ط 48 : اولول .
Ohmed	او محمد	TD. 38, 195a, 5/6	* v. (Mahmud), İnük Ka.
Okkâşe		TD. 38, 123b, (z)	
Okçu	او صبح	TD. 38, 26a, (z)	
Ordu Şeh	اوردوشی	TD. 38, 210b, 2/3	* v. Habil
Otamış (Evtaş)	اوتامش	TD. 38, 222a, (z)	
Otulu (Odule)	اوتولس	TD. 38, 197a, 1/6	Çomu köyünde, Süleyman oğlu.
Oğuz (Uğur)		TD. 38, 145a, 3/7	
Parsî	پارسی	TD. 38, 87a, 4/3	
Payız		TD. 38, 60a, 3/7	Bayır, Nâir, Nayır?
Paşa Bey	پاشا	TD. 38, 210a	
Pehlivan		TD. 38, 236a, (z)	Hüseyin v. *.
Pehlül	پهلول	TD. 38, 160a, 10/6	Enverî v. *, Demürçiyân ka.
Pervîz	پروبر	TD. 38, 117a, (z)	
Pir Aban (Pir Apan)		TD. 38, 128a, 4/4	
Pir Canı	پیر جان	TD. 38, 158b, 2/5	ط 26 : پیرجان .
Pir Cavit	پیر قاصد	TD. 38, 89b, n-1	
Pir Dede	پیر دده	TD. 38, 215a	
Pir Hun (Pür Hun)	پیر هون	TD. 38, 124b, 4/7	Pir Hüb.
Pir Kuzat	پیر قضاة	TD. 38, 77b, n-3	Pir Kasan.
Pir Sultan		TD. 38, 47a	
Pir Sâ'at	پیر ساعه	TD. 38, 127a, n.	
Pir Çoğun		TD. 38, 89b, (z)	
Pırce	پیر سه	TD. 38, 48b, 5/7	* Göç Beyi.
Pirlenk (Birgit)	پیر لنگه	TD. 38, 118b, 17/4	Pir Geben, Pir Geyen, Tirkin?
Pirverdi	پیر وروسی	TD. 38, 234b, 2/8	
Pirzâde		TD. 38, 40a, 3/7	
Pirâni	پیر انی	TD. 38, 81a, 1/3	
Pirûze		TD. 38, 173a	Ak Şemseddin kızı
Pirûze Hatun		TD. 38, 173a	* binti Nur Hafız Çelebi (Ak Şems.)

Piyâle	سالة	TD. 38, 118a, 5/1	* v. Hüseyin.
Pür Safa		TD. 38, 122b	
Pınar		TD. 38, 46b, (z)	K. Müslime ve Beyrük müsteşrek.
Rahime		TD. 38, 66b, (z)	K. *. binti Balı.
Rahmetullah	رحمة الله	TD. 38, 158a, (z)	
Rahmetî	رحمتی	TD. 38, 85a, 8/6	
Rahmân	رحمنا	TD. 38, 85a, 3/8	رحمنا: 82a; رحمان: 85a
Rehnümân	رحمننا	TD. 38, 231b, 1/7	* v. Fazlı, Farsça: Yolgösteren.
Rencber	رحبر	TD. 38, 153a	İskilib Cami-i Kadı. A.-i Cedid Mh.
Reyhan		TD. 38, 179b, (z)	K., * bt. Yusuf.
Ruhsûde	رؤسه	TD. 38, 186a, 11/1, 3	Sûde: Sürülmüş, Ruh:yüz.
Rukiyye Hatun		TD. 38, 210, 226b	Şeyh Muhyiddin kızı, Başmakçı Ka.
Rübûl	رول	TD. 38, 84b, 4/1	Yabangelinleri anlamında ribl'in c.
Rüstem		TD. 38, 223b	Mehmed Bey v. *, Miralay-ı Çorum.
Râmiz	رامر	TD. 38, 133b, 2/4	
Sa'd- Vakkas		TD. 38, 15a	Alaca Mes. Bayram v. *, * v. o.
Sa'âdet		TD. 38, 175b, (z)	
Sa'âdetger		TD. 38, 248b, 3/7	* v. Himmet
Saddâm (Midâm)	صدام	TD. 38, 155b, 3/8	Mu'tak, * v. Abdullah.
Sadir		TD. 38, 267b	Gemi işletiyor.
Sadreddin	صدرالدين	TD. 38, 127a, 5/7	
Sadreddin Baba		TD. 38, 56b	Zaviye sahibi
Safalu	صفالو	TD. 38, 215a, 2/6	
Safiye		TD. 38, 89b, (z)	* binti Dursun
Safiyetü'd-dîn	صافية الدين	TD. 38, 94a, 2/5	* ve Muhyî ve Abdulkaddem.
Safiyüddin		TD. 38, 154b	Ahmed Çelebi v. *.
Sahib Çelebi		TD. 38, 38a, Balı K.	
Sakallu		TD. 38, 157b, (z)	
Sakî, (Sâfi)		TD. 38, 31b, 2/4	
Salak	سالق	TD. 38, 198b, n-3	* v. Bünyad
Saliha		TD. 38, 89b, (z)	* binti Dursun
Salim Dede		TD. 38, 143a	Koyun Baba Zaviyesi şeyhi, Osm.
Salman	صالحه	TD. 38, 98b, 1/1	Selman'dan ayrı, sad ile.
Saltuk	صالحه	TD. 38, 226b, 1/1	
Saltuk	صالحه	TD. 38, 25b, (z)	
Sancar (Hicaz)?	صحر	TD. 38, 82a, 12/3	
Sandal	صندل	TD. 38, 169a, (z)	Bayezid v. *.

Sarhan	سارحان	TD. 38, 106b, 1/8	Sarhan, Sar(u) Han v. Çırak
Sarvan	صاروان	TD. 38, 177b, (z)	Mahmud v. *
Sasam	صاسام	TD. 38, 20a, (z)	
Sase	ساس	TD. 38, 54a, 1/2	Saşeh?
Savabî	صواح	TD. 38, 60b, 5/8	Veya Savalı.
Savali		TD. 38, 60b, 5/8	Savabî
Savar	ساوار	TD. 38, 51b, (z)	
Sağdan (Sığdan)		TD. 38, 149b, 8/4	
Sebat	سبات	TD. 38, 256b, 4/2	Artuk Şah Cem.
Sekü	سکو	TD. 38, 124a, Sekü C.	Pirinin kardeşi
Selâm	سلام	TD. 38, 177a, 6/7	Selâm v. Mustafa, Kurusaray Ka.
Selâmet	سلامت	TD. 38, 98a, 7/4	
Sendel	سدله	TD. 38, 106a, n	
Senik (Sin Bey)	سینک	TD. 38, 141a, 7/6, 142b	Veya Şey Bey.
Ser Cihan (Serdman)	سرجهان	TD. 38, 35b, 8/3	
Ser Kurd	سرورد	TD. 38, 168b	* v. Emîr, Hacı Ka./İskilib.
Serfirâz	سرفراز	TD. 38, 38b, 8/4	
Serhan (Sercan)	سرحان	TD. 38, 207b, 1/3	Hisarcalu Cem.
Sevan	سوله	TD. 38, 243a	Belki Seval, mevkûfâtan.
Sevdelü (Südlü)		TD. 38, 92b, 16/5	
Sevdi	سودی	TD. 38, 215b, 7/3	
Sevgilü	سوکلی	TD. 38, 156b, 1/2	
Sevindik		TD. 38, 61a	Kılıç, Durak, Budak gibi isimler var
Sevdi v. Halil Baba		TD. 38, 44b	An evlad-ı Abdal Ata.
Silo	سلو	TD. 38, 257a, 3/4	Bölük-i Alacaatlu
Sinan Bey bin Yavzar		TD. 38, 219a	Belviran Ka.
Sincan (Seyhan)	سینجان	TD. 38, 214b, (z)	
Siracullah Çelebi	سیراح	TD. 38, 164a, (z)	* v. Şeyh Muslihiddin
Sittü Bey	سیتی	TD. 38, 185a, (z)	*v. Ali Bey, veya Sinni Bey
Siyâdetü	سیادت	TD. 38, 115b, 4/3	
Solugan (Suboğan)	صولوغان	TD. 38, 32b, 4/8	
Soylamış	سولامیش	TD. 38, 124b, 2/7	Hüdaverdi v. *
Sultam	سلطام	TD. 38, 208a, 7/6	* v. Halil, Hisarcalu Cem.
Suris (Suriş)	سورس	TD. 38, 141b, (z)	
Sühayb-i Rûmî		TD. 38, 61a Karaca Ka.	Ünlü mutasavvıf, Zaviye sahibi.
Süle	سوله	TD. 38, 143a, 1/1	Ataullah v. *, Arduç Ka./Osm. A' mâ

Sülemiş	سلوش	TD. 38, 234b	Yüzdepâre Cem., * v. Murad.
Sünbül	سل	TD. 38, 85b, 6/2	
Sünük		TD. 38, 77b	Sögük, Sökük
Sâ'at	ساع	TD. 38, 47b, 1/8	
Sâdât Melek	سادات	TD. 38, 48a, (z)	K., * binti Halil
Sâfi	صافي	TD. 38, 118b, 10/8	Sâmî, Satı
Sâhib	صاه	TD. 38, 72b, 3/3	
Sıyâmî	صيامي	TD. 38, 177b, 8/5	
Sıyânet	صياتر	TD. 38, 154a, 3/6	
Sökün (Sünük)	سوکوک	TD. 38, 77b	Sögün.
Sûdî (Sevdi)	سودی	TD. 38, 142a, 1/4	
Sûhte	سوفته	TD. 38, 270b, 1/2	Burak Hacı Ka. Suhte: Yanmış, Softa.
Tabduk	طبدوک	TD. 38, 65a, 2/6	
Tabdık	طدق	TD. 38, 214a, 1/4	
Tabîb	طبيب	TD. 38, 177a, 4/6	
Tanrıveren	تکروروة	TD. 38, 26b, (z)	
Tanrıvermiş	طابو	TD. 38, 92b, 18/2,3	* v. Hüseyin, Tanrıverdi b.o.
Tanyu	تانیو	TD. 38, 192a, Çay Ka.	İlyas b. *'nun vakf-ı ebnâsı olub
Tanış	تانیش	TD. 38, 28b, 1/1	
Tapdı (Yandı)	تاندی	TD. 38, 147a, 4/8	
Tar Han (Yar Han)	تارخان	TD. 38, 246a, 4/4	* v. Ağa Han
Tarhan	طراه	TD. 38, 118a, 1/2	
Tatar	تاتار	TD. 38, 10b, 1/6	Çöplü Bey Mh. Ali v. *.
Tatlu Bey	طالو تک	TD. 38, 109a, (z)	Körpe v. *.
Tayfullah	طوفولک	TD. 38, 40a, 4/3	
Taylu	طالو	TD. 38, 248a, 1/3	
Taş Bey	طاش تک	TD. 38, 83b, (z)	
Taşkun	طاشکون	TD. 38, 42b, 4/6	
Taşoğlu	طاش اوغل	TD. 38, 223a, 4/8	Pir Gaib v. *.
Taşı (v. Hüseyin)	طاشی	TD. 38, 190a, 7/3	Oğlunun adı da Balı ve Ali
Tekeş		TD. 38, 53b, 5/3	Yeteş, Bekiş, Teküş, Tüküş?
Tekeş (Tekiş)	تکیش	TD. 38, 238b, 11/2	* v. Şah Kulu
Tekmen (Yekmen)	تکمن	TD. 38, 147a, 5/2	Bekmen, Beymen.
Temü Han	تکومان	TD. 38, 70a, (z)	
Temür Han	تکورمان	TD. 38, 46b, (z)	
Tenebder (Bibedir)		TD. 38, 47b, 2/6	* v. Dursun.
Tercüman	ترجمان	TD. 38, 44a	

Teselli	تسللی	TD. 38, 45a, 2/3	* v. Yusuf
Tolu Bey	طلوئے نکر	TD. 38, 229b, (Ç)	Tubâ Bey?
Topalak	توہ لوی	TD. 38, 60a, 5/1	* v. Tora Hoca
Tor (Dur) İsmâl	طورا اسماء	TD. 38, 81a, (z)	
Tor Beyi (Dur Beyi)	طور بکی	TD. 38, 203a, (z)	
Tora Han	طور ماہ	TD. 38, 51a	Veya Dura Han.
Tora Hoca		TD. 38, 60a, 5/1	Topalak v. *.
Torasan	طور ماہ	TD. 38, 168a, 6/2	Dura San v. Muhammed. ^o طورا سا
Toraşı	طورا شی	TD. 38, 98a, 4/1	
Toru (Duru)	طورس	TD. 38, 68b, (z)	
Torum	توروم	TD. 38, 81b, 1/3	
Tosan	طوساہ	TD. 38, 73a, 10/1	
Tosun	طوسون	TD. 38, 260b, 1/1	Bazarlu v. *.
Tur (Tor) Beyi	طور نکر	TD. 38, 89b, (z)	
Tur Han	طور ماہ	TD. 38, 51b	
Tur Çelebi	طور چلی	TD. 38, 41a	* v. Kurd.
Turfanda	تور قند	TD. 38, 259b, 2/3	* v. Körpe
Turhan (Nurhan)		TD. 38, 51b	6/8 nun ile; 7/1, 2 tu ile.
Tuğrul Bey	طوگرو نکر	TD. 38, 39a	Hamza v. *, Saltuk Ka.
Tülü		TD. 38, 220a, 9/8	
Türemiş	تورہ میس	TD. 38, 122a, (z)	
Türkmen	تورکمن	TD. 38, 39b, 3/8	
Türkmen Şeh	تورکمان شہ	TD. 38, 246b, 10/1	* v. (Ramazan)
Tül	طول	TD. 38, 24a, 13/7	
Ubeyd (Abid)	عبد	TD. 38, 59a, 9/6	Hüseyin ile kardeş olduğundan 'U.
Ulaş	اولاس	TD. 38, 41b, 3/1	
Ulu	اولی	TD. 38, 263a, 5/2	Küçük v. *
Ulu Bey	اولو بکر	TD. 38, 51b	
Ulu Bey Çelebi		TD. 38, 262a	Kattarı oğullarından
Ulu Han (Olhan)	اولحان	TD. 38, 55b, 7/5	Tarhan Ka.
Uluca Bey		TD. 38, 245a	Karaca Bey v. *
Uluçman	اولحمان	TD. 38, 101b, 7/6	Uluç+man
Umur	اورور	TD. 38, 142a, (z)	
Umur Han	اورور ماہ	TD. 38, 78b, (z)	
Umur (Umur)	اورور	TD. 38, 128a, 2/6	Veya Umâd
Uruz	اورور	TD. 38, 40a, (z)	İsmail v. Uruz. اورور : 63a.
Uryan	عریان	TD. 38, 215a	Uryan v. Karagöz

Uryan Baba	عرباه بابا	TD. 38, 186a	Uryan Baba v. Şeyh Dede, Sorkun Köyü
Uryan Dede	عرباه دده	TD. 38, 222b, (z)	Uryan Dede [Baba] v. Şeyhi Dede
Ustager	اوستاگر	TD. 38, 62a, 3/6	
Uğurlu		TD. 38, 52a, n.	* v. Abdullah.
Vahab	واهاب	TD. 38,128b, 4/2	Elif ile söylenişe uygun yazım.
Valkoç (?)	والكوچ	TD. 38, 83a, 9/4	
Vartak	وارتاك	TD. 38, 250b, 1/5	
Vaysal	واصال	TD. 38, 98a, 1/6	
Vefayış	وفایش	TD. 38, 130b, 7/3	
Vefâ	وفا	TD. 38, 41b, 8/6	* v. Mustafa, kardeşi ise Safâ.
Vefâdâr	وفادار	TD. 38, 38b, 6/8	
Veled (Velid)		TD. 38, 77b, 1/8	* v. İlyas
Vermiş	ورمش	TD. 38, 91a, 9/2	
Veys	وس	TD. 38, 73b, 3/7	
Vildân	ولدان	TD. 38, 93b, 1/3	
Yadlık		TD. 38, 118a, 1/7	Yarlık; Badık; Yarık??
Yalak (Balak)	يالاق	TD. 38, 118b, 14/2	Veya Balak, Be. lamelif.
Yalnız	يالكر	TD. 38, 258a, 1/4	Pir Nazar v. *.
Yaman	سامان	TD. 38, 28a	Mehmed v. *, (mevkûfatdan).
Yamis	ياس	TD. 38, 195b, 4/7	İnük Şükrullah oğlu Gazi'nin kardeşi.
Yan Oğlanı	يان اوغلان	TD. 38, 199b	Aynı köyde Bey Oğlanı var.
Yanaru	سارو	TD. 38, 69b, 3/7	
Yanarın?		TD. 38, 140a, 2/7	
Yandı	سادى	TD. 38, 192b, 1/1	* v. Durmuş.
Yandıım Şeker		TD. 38, 240b	Aynı isimle Kayseri'de cemaat var.
Yaraş	ساراش	TD. 38, 40a, 2/6	
Yardım Çavuş	يارد دوش ماوس	TD. 38, 65a (z)	
Yargeldi (Yazgeldi)	يارگلدی	TD. 38, 35b, 3/1	
Yarlı (Nazlı)	يارلى	TD. 38, 53a, 3/3	Barlı, Tarlı.
Yarlık (Yadlık)	يارلىق	TD. 38, 118a, 1/7	
Yarıcan	يارحان	TD. 38, 234a, (z)	Veya Tazi Han.
Yasin	ياس	TD. 38, 130a, (z)	ط 255 : ياس
Yavzar	ياوزار	TD. 38, 160b	Bayat'ta Mülk sahibi, Yavuz Er?
Yayla Mehmed		TD. 38, 214a	
Yazılmış	يارلىمش	TD. 38, 249b, 2/7	* v. Şah Kulu, Ağcayörük köyünden.
Yazır	يارىر	TD. 38, 119a, 3/3	

Yağan	سعاہ	TD. 38, 50b, 4/6	
Yağmur		TD. 38, 267b, 1/6	Bayrampınarı Mez.
Yeni		TD. 38, 249b	
Yeni Bey	یلکن نل	TD. 38, 69a	
Yenice	یلکنج	TD. 38, 149b, 7/5	Mehmed v. *
Yetilmiş	ندلمش	TD. 38, 60a, 4/5	Satılmış oğlu, kardeşi Durmuş.
Yetim	یسلم	TD. 38, 254b, 5/2	
Yevm Abdal	یوم ابدال	TD. 38, 44a, (z)	
Yevm Hayr		TD. 38,	Büm: Memleket, Yevm: Uğur
Yevmgeldi	یوم گلدی	TD. 38, 41b, 9/4	Yevm: Uğur, meymenet, sa'd, yümn.
Yevmlü Çelebi	یوملو چلبی	TD. 38, 44b, 1/5	
Yevmî	یومس	TD. 38, 199a, (z)	Çalabverdi v. *
Yevmşeh	یومش	TD. 38, 76a, 1/2	
Yol Dede	یول دده	TD. 38, 38a, 2/8	
Yol Kulu		TD. 38, 195b, 4/1	* v. Hazan
Yolageldi	یولر گلدی	TD. 38, 50a, (z)	
Yoldân	یولداہ	TD. 38, 232b, 4/2	
Yunus	یونوس	TD. 38, 104b, 6/5	Yunus, süs için şın??.
Yurd Beyi	یورداہ	TD. 38, 54a, 2/4	Kürtler köyünde.
Yurdcu	یورداہ	TD. 38, 233a, 2/3	
Yurdân	یورداہ	TD. 38, 233a, 3/4	Nurdan, Buldan.
Yüce Ahmed	یوم احمد	TD. 38, 158a, 6/8	* v. Mehmed, Kavak / İsk.
Yörgüç Paşa		TD. 38, 155b	Hamam, İskilib merkezde.
Yörük	یورل	TD. 38, 38a, (z)	
Zahide	زاهید	TD. 38, 216a, (z)	K., *bt. Pir Veli.
Zehrâb		TD. 38, 93a, 6/6	Zehr+Ab= Zehirli su
Zeyneb		TD. 38, 95a, (z)	Zeyneb ve Emine binetan-ı Şehsûvar
Ziyadin		TD. 38, 233a, 1/2	
Zulanî		TD. 38, 97b, n-4	* v. Muharrem, ayrıca Zulane Bucağı.
Züheyr		TD. 38, 79a, 4/3	
Zâyd		TD. 38, 147a, (z)	
Zöhre	زہرہ	TD. 38, 179b, (z)	K., *, Ayşe, Reyhan, bt. Yusuf
Çakay (Çıgay)	صااں	TD. 38, 46a	Hamza v. Veli Fakih'in kardeşi
Çakmak	صاا	TD. 38, 234a, 3/4	* v. Abdullah
Çakır	صاا	TD. 38, 48b, 13/4	
Çavuş	صاا	TD. 38, 24a, 4/5	

Çağlan	ماعلان	TD. 38, 118a, 2/8	Çağlan?
Çelmen	چلمن	TD. 38, 215b, 4/4	* v. Gür Key.
Çengî	چنگی	TD. 38, 235a, 4/5	* b. Durmuş
Çepni		TD. 38, 188a, 7/5	
Çiçek	چک	TD. 38, 48b, 2/7	Hıdır Bey Saray Ka.
Çiçekoğlu		TD. 38, 205b	* v. Yakub.
Çâkerim	چاکریم	TD. 38, 263b, 1/8	Karapınar Tatar Ka. * v. (Ya'kûb)
Çökü		TD. 38, 236b, 6/8	
Çöplü Bey		TD. 38, 121b	Oğlu: Sancıcı Bey ve Şükrullah Bey
İbni Yasin		TD. 38, 255b	Veysel v. *, Ulu Obak C.
İbrahim Seydi		TD. 38, 46a	Abdal Ata bin Hamdullah'ın oğlu.
İhtiyân (İhtinan)	احسان	TD. 38, 88a, 2/7	Al-İhtina diye bir de köy var.
İl Bey	المرک	TD. 38, 148a, 2/8	Eymür-i Büzürk Ka./Osmancık
İlaldı Bey		TD. 38, 256a	Çerci Ka., Zaviye sahibi
İlendi	المدری	TD. 38, 109a, (z)	İllendi, İlindi.
İlyas (İlyas)	الیاشر	TD. 38, 109b, (z)	Şın süs için konmuş, İlyas olmalı.
İmam Kulu		TD. 38, 224b, (z)	* v. Şah Kulu, Yüzdepâre Köyünden
İmâd	عماد	TD. 38, 117b, (z)	
İn'âm Çelebi	انعام چلی	TD. 38, 40b	
İnal (Ebil, İl)		TD. 38, 41a, 2/4	
İnanduk	اناندوک	TD. 38, 267a, 6/1,2	Güvendik v. Mahmud, * b.o.
İne Kadı	انیم حاصی	TD. 38, 98a, 1/4	
İno Balı?	انور بالی	TD. 38, 178a, 2/4	
İnâyet	عمانه	TD. 38, 25a, 1/5	
İslim	الاسلم	TD. 38, 135b, (z)	K., İslim binti Mahmud, Obruk Ka., Osm
İslim Hatun		TD. 38, 265b	Dursun'un kızının kızı
İslâm	الاسلام	TD. 38, 49a, 1/6	
İstemi Han	اسم ماه	TD. 38, 117a, 1/3	
İvaz Şah	عوض شاه	TD. 38, 59b, 4/4	
İzzicân (Arcan)		TD. 38, 29b, 4/1	
Ödül	اوکول	TD. 38, 35a, 6/1	
Ökkâşe	عکاشه	TD. 38, 207b, 3/5	
Ökse (Ök+Şeh)	اوکس	TD. 38, 114b, 6/6	
Öküz	اوکوز	TD. 38, 45a, (z)	Pir Ali v. Öküz.
Öküz Hacı	اوکوز حاسی	TD. 38, 45a, (z)	Pir Ali v. Öküz ile aynı kişi?
Ömerlü (Ömürlü)		TD. 38, 118b, 9/5	

Örcün, (Orhun)	اورهون	TD. 38, 30a,	belki Öz Hun.
Özkey	اورکی	TD. 38, 181b, 1/2	Öz+Key, Key=padişah, kral
Öğüd	اوکود	TD. 38, 39b, (z)	
Ümmü	امع	TD. 38, 27b, (z)	* ve Pınar bineta-i Ali.
Ümmü Fatıma		TD. 38, 210b	K., * bt. Emir Çavuş mülkünü satar.
Ümmi (Ebi)		TD. 38, 82a, 13/2	
Ümid		TD. 38, 178a, 3/6	
Ürgüd		TD. 38, 39b, (z)	Aynı sayfada Ürgüt ve Ürgüd şeklinde
Ürgüt	اورگوت	TD. 38, 39b, 2/8	
Ürgüt (Örküt)	اورگوت	TD. 38,36a, 1/5	Sonu te ile
Ürkmez	اورکمز	TD. 38, 269b, 6/2	
Üveys	اویس	TD. 38, 121a, 5/5	
Üveys Kulu	اویس کولی	TD. 38, 48b	
Üyük	الوکل	TD. 38, 248a, 7/3	Karye-i Üyük'de
Şadi Bey		TD. 38, 159b	Vakıf Sahibi.
Şah Bula Hatun		TD. 38, 153b	K. İskilip Şeyh Musa Zaviyesi z. darı
Şah Dân	شاه دانه	TD. 38, 204b, 16/4	* v. Cafer, oğlu Cafer Hasan.
Şah Hatun		TD. 38, 128b, (z)	K.,
Şah Hüseyin		TD. 38, 139b-140a,	Badem Ka., * v. Şahverdi.
Şah Kalem	شاه کلم	TD. 38, 240a, 11/6	Hasan v. *,Kızılviran Ka.
Şah Mah	شاه ماه	TD. 38, 77b, 15/7	
Şah Merdan		TD. 38, 77b, 10/2	Gül Baba v. *.
Şah Murad		TD. 38, 217a	
Şah Münöver		TD. 38, 226b	Kum köyünde eşkinli mülk sa.
Şah Nuru	شاه نوری	TD. 38, 118a, (z)	Emine ve * binti Mahmud.
Şah Ruh		TD. 38, 261b, 4/1	
Şah Rûh	شاه روح	TD. 38, 87b, (z)	Şah Ruh: Şah gitti hikâyesine aykırı.
Şah Rüy	شاه روی	TD. 38, 27b, 8/1	
Şah Çelebi		TD. 38, 43b, (z)	
Şahbende		TD. 38, 200b, 1/5	* v. (Durmuş)
Şahman		TD. 38, 128a, 2/6	Şah+man, Ala+man gibi.
Şahverdi	شاه وردی	TD. 38, 44b, 4/8	
Şahi	شاهی	TD. 38, 160b, n-1	
Şeddâd		TD. 38, 186b, (z)	
Şefkat	شعفت	TD. 38, 135b, (z)	
Şeh Veli	شهوولی	TD. 38, 189b, 3/6	birleşik şekilde

Şehdâne Hatun		TD. 38, 91a	binti *, Sarayözü K.
Şehdâne Hatun		TD. 38, 235b	K., Osm. M. Paşa İma. vakfı var.
Şehinşâh		TD. 38, 163a, (z)	K., * binti Pir Ali, Bağözü Ka.
Şehman	شمان	TD. 38, 86a, 2/2	
Şehmâ (Sehmâ)	شما	TD. 38, 191b, 1/4	Güzel he ile; Hisarcık Ka.
Şehr (Şehir)	شهر	TD. 38, 89b, 5/3	
Şehr Kulu	شهر کول	TD. 38, 124b, 7/8	Veya Şehd Kulu
Şehrimân	شهرمان	TD. 38, 39a, 2/5	
Şehrimân (Şehmân)		TD. 38, 86a, 2/2	
Şehriyâr		TD. 38, 218a, 3/4	* v. (Ahmed)
Şehri	شهری	TD. 38, 49b, 1/5	
Şeker Hamdi	شکر حمدی	TD. 38, 184a	
Şekûr	شکور	TD. 38, 85b, 2/8	
Şela Tora	شلا توره	TD. 38, 139a, 8/7	Şale Dura, şın sūs için?
Şem'dân	شمردان	TD. 38, 60b, 2/4	
Şem'î	شمس	TD. 38, 193a	* v. Memi.
Şem'ûn		TD. 38, 256a, 6/5	
Şeneldi	شنادی	TD. 38, 115b, 1/1	* v. Edhem.
Şevvâl	شوال	TD. 38, 149b, 6/3	* v. Ramazan, Ömer Oğlanı Ka./Osm.
Şeygeldi (Şengeldi)	شنگلدی	TD. 38, 24a, 9/7	
Şeyh Abdal		TD. 38, 48b	
Şeyh Ali		TD. 38, 189b	Karye-i *; Vakf-ı Zaviye-i *.
Şeyh Aşık		TD. 38, 60a	Zaviye sahibi
Şeyh Dede		TD. 38, 186a	Uryan Baba'nın babası
Şeyh Değer		TD. 38, 237b	Ka.-i Değer Hacı, V.-i Za.-i *.
Şeyh Dura (Tora)	شلا توره	TD. 38, 40b, (z)	
Şeyh Ebunnasr		TD. 38, 155a	Uteka-i *, ve Derviş Çelebi v. * Azatlı köleleri olan bir şeyh.
Şeyh Eyyamî	شیح ایامی	TD. 38, 256b, 5/3	
Şeyh Muhyiddin		TD. 38, 258a	* ve karındaşı Nebi'ye vakf.
Şeyh Musa		TD. 38, 153b	Mh.-i Zav.-i *, İsk.
Şehy Nasirüddin		TD. 38, 226b	Gökçeli Ka., meşhûrûn bi- Yavısı.
Şeyh Peymân		TD. 38, 172a, (z)	Durak v. *
Şeyh Şemseddin		TD. 38, 175a	Birûniyân ki sonradan gelüb Şeyh'in
Şeyhce (Şihca)	شیح	TD. 38, 117a, 2/1	
Şorman	شورمان	TD. 38, 124b, 6/5	Şor+man, Kara+man, Ala+man gibi.

Şükrollah	شكر	TD. 38, 240a, 4/6	Piri v. *, oğluna Şükr adını verir
Şadlık	شادليق	TD. 38, 92b, 7/4	İsa, Resul, T. verdi, Şadlık, Ali b.o.
Şadmân	شادمان	TD. 38,194b, İnük Ka.	Kardeşi Şehrimân, babası Hızır.
Şöhret	شهرت	TD. 38,49b, (z)	

OSMANLI SON DÖNEMİNDE LİBYA'DA TÜRK DİLİNİN ÖĞRETİMİ ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

Doç. Dr. NESİMİ YAZICI

GİRİŞ

Bilindiği gibi hemen bütün Arap ülkeleri, başlangıç ve ayrılışları değişmekle birlikte, uzun periyotlar halinde Osmanlı Devleti bünyesi içerisinde yer almışlar, Türkler ve Araplar iki millet olarak aynı devletin yapı taşlarını oluşturmuşlardır. Gerek bu birliktelik ve gerekse Türklerin İslâmiyeti kabul etmiş olmalarının bir sonucu olarak da Türkçe ile Arapça arasında tabii sayılabilecek bir ilişki zinciri meydana gelmiştir. Türkler kendi dillerini Arap Alfabetisiyle yazdıkları gibi, medreselerinde Arapça'yı öğretim dili olarak kabul etmişler, bu dille çok sayıda eserler vermişlerdir. Buna karşılık Türk dilinden bir kısım kelimeler de Arapça'ya geçmiş, en azından devlet kademelelerinde görev alan Arap asıllı Osmanlı tebeası Türkçe'yi öğrenmiştir¹.

Arapların sistemli bir biçimde Türkçeyi öğrenmeleri veyahut da daha değişik bir ifade ile Araplara Türkçe öğretmek meselesi ise, her halde Tanzimat'ı takip eden dönemlerin konusudur. Bununla birlikte görebildiğimiz kadarıyla bu sahada pek araştırma yapılmamış bulunmaktadır². Bu nedenle biz, bu alanda araştırma yapacak olanlara küçük bir katkı olması dileğiyle, Arap dünyası genelinden konuyu özele indirgeyerek, yalnızca Libya'yı ele alacak, bölgenin yerli halkına Türkçe öğretilmesi konusundaki bazı gözlemlerimizi ortaya koymaya çalışacağız.

OSMANLI SON DÖNEMİNDE LİBYA'DA TÜRKÇE'NİN ÖĞRETİMİ MESELESİ

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin resmî dilinin Türkçe olduğu ve devlet hizmetinde bulunacak kişilerin Türkçe bilmeleri gerekeceği hususu, ilk defa

¹ Arapça'ya Türkçe'den geçen kelimeler konusu çok sayıda çalışmada ele alınarak değerlendirilmiş bulunmaktadır. Bunun Libya'daki örnekleri için bkz. Ali Mustafa el-Mısratî, *Libya ve Türkiye Arasındaki Tarihi Bağlar*, çev. Vecdi Gedik, Ankara, 1981, s. 63. vd.

² Biz buna yakın bir konuyu daha önceki bir tebliğimizde ele alıp değerlendirmiştik. *Araplara Osmanlıca Öğretimi "Cezayir Örneği"*, 14-18 Eylül 1987'de İstanbul'da toplanan Sekizinci Millî Türkoloji Kongresi. Bu tebliğ Türk Tarih Kurumu Belleten'inde yayınlanacaktır. Ayr. bkz. Nesimi Yazıcı, *Bibliyografya*, Belleten, c. LI, S. 201 (Ankara Aralık 1987), s. 1473-1478.

1876 tarihli **Kanûn-ı Esasî**'nin 18. maddesinde yer almıştır³. Fakat bu tarihten önce de çeşitli devlet kademelerinde bulunacak Türk asıllı olmayan kişilerin Türkçe bilmelerinin lüzûmu, fiilî bir zorunluluktur. Bu amaçla Türkçe öğretiminin, Tanzimat öncesinde sistemli bir biçimde gerçekleştirildiği konusunda, şimdilik fazla bir bilgiye sahip değiliz.

Osmanlı yöneticilerinin tebealarına ulaşmada, her zaman Türkçe'de ısrarlı olmadıklarını gösteren bazı delillere sahibiz. Nitekim Fatih'in Rumca fermanlar yayınlaması yanında⁴, II. Bayezid'in de aynı uygulamaya devam ettiğini; hatta daha XIV. yüzyıl sonlarında adeta bir Balkan devleti halini alarak yalnızca Rum değil, büyük miktarda Slav tebeaya sahip olan Osmanlı Devleti'nin, diğer devletlerle ilişkilerinde olduğu gibi kendi tebesıyla olan ilişkilerinde Rumca ile birlikte Lâtince ve Slavca'yı da kullandığını biliyoruz. XVI. yüzyılda Macaristan Osmanlı hakimiyetine girdiğinde, Osmanlı valilerinin halk ile ilişkilerinde Macar halk dilini kullandıkları da bilinmektedir⁵. Aynı şekilde Araplarla ilişkilerde Arapça yazışmaktan geri durulmamıştır⁶. 1831'de Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi **Takvim-i Vekayî**'nin Türkçe nüshası yanında, ülkedeki veya ülke dışındaki siyasî odaklara hitap etmek üzere Fransızca, yerli tebe için de Arapça, Farsça, Rumca ve Ermenice nüshalarının çıkarıldığını, hatta bu uygulamaya Tanzimat sonrasında da devam edildiğini biliyoruz⁷. 1864'ten sonra vilâyet teşkilâtına paralel olarak çıkarılan vilâyet gazeteleri de çoğu defa iki hatta üç dille çıkıyordu⁸. Bütün bunları devletin tebesi ile ilişkisini sağlamada akılcı birer yol olarak değerlendirmek

³ A. İhsan Gencer, **İlk Osmanlı Anayasasında Türkçenin Resmî Dil Olarak Kabulü Meselesi**, Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı Armağanı, Ankara, 1978, s. 183-189.

⁴ Enver Z. Karal, **Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)**, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara, 1978, s. 33 (Mırmıroğlu, **Fatih S. Mehmed Devrinde Rumca Fermanlar**, İstanbul, 1947).

⁵ M. Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul, 1981, s. 169-173..

⁶ Bkz. Feridûn Bey, **Münşeât-ı Selâtin**, Dersaadet, 1264, c. I, s. 448'deki Kanunî'nin cülusu ile ilgili olarak Mekke Şerifi'ne gönderilen nâme. Münşeât'ta bunun değişik örnekleri olduğu gibi Arşiv'de Nâme-i Hümayûn Defterlerinde de bulunabilir. Ayr. bkz. İ.H. Uzunçarşılı, **Mekke-i Mükerrerme Emirleri**, Ankara, 1972; Münir Atalar, **Osmanlı Devletinde Sürre-i Hümayûn ve Sürre Alayları**, Ankara, 1991, s. 324-325, 327-328.

⁷ Nesimi Yazıcı, **Takvim-i Vekayî "Belgeler"**, Ankara, 1983, s. 51-64.

⁸ Bkz. Nesimi Yazıcı, **Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme**, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1994, s. 55-84; Ayr. bkz. N. Yazıcı, **Osmanlı Devleti'nin Araplarla Meskun Bölgelerindeki Resmî Vilâyet Basını Konusunda Bir Değerlendirme**, XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1994, c. V, s. 2047-2066.

mümkündür. Fakat bu durumların ana dili Türkçe olmayanlara bunu öğretmede bir katkısı olamayacağı da açıktır.

Türkçe öğretiminin okullarla beraber düşünülmesinin gereği açıktır. Bununla birlikte Osmanlı eğitim-öğretim sistemi içerisinde önemli yer tutan **Medreselerin** böyle bir kaygı taşımadıklarını bilmekteyiz. Buna karşılık kökleri I. Murad (1359-1389) dönemine kadar giden, İstanbul Fatihî (1451-1481)'nin geliştirdiği **Enderun Mektebi**'nde dersler Türkçe idi⁹. Aynı şekilde Enderun'a hazırlık okulu durumundaki **Acemi Oğlanlar Okulu**, **Mehterhane**, **Tophane** ve **Tersane** 'de de Türkçe ders veriliyordu¹⁰.

Türkçenin öğretim dili olarak kullanılmasında, özellikle askerî okulların önemli bir yeri vardır. 1773'te kurulan **Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn** ile 1793'te kurulan **Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn**'un öğretim dili Türkçe idi. Bu gelişmenin II. Mahmud (1808-1839) döneminde açılan okullar vasıtasıyla devam ettiğini kabul etmek gerekir¹¹. Tabiatıyla Tanzimat döneminde açılan okullarda Türkçe öğretimi önemli bir yer tutmuştur. Nitekim **Sadrâzam Kıbrıslı M. Emin Paşa**'nın 1270/1854 tarihli bir lâyhasında bütün Osmanlı tebeasına, ayırım yapılmaksızın Türkçe öğretilmesinin lüzumu, çok açık bir biçimde şu ifadelerle dile getirilmiştir: *"Tebea-i Devlet-i Aliyye'den her kangî âyin ve mezhepte olur ise olsun bir râddeye kadar hizmet-i askerîye ve mülkiyede istihdam olunması ve kendilerinin istihkâklarına göre nâil-i rütbe olacaklarına nazaran behemahal lisân-ı Türki'ye âşına ve okur-yazar olmaları"* gerekir¹². Konunun bu sırada basında da tartışıldığını düşünmek gerekir. Nitekim meseleye biraz da ticarî işlemlerdeki dil problemi açısından yaklaşan ve yarı resmî bir gazete olarak nitelenebilecek olan **Takvim-i Ticaret** (*Le Moniteur du Commerce*)'de (6 Ekim 1866) yer alan bir makalede, ülke ahalisinin tamamının Türkçe'yi bilmelerinin gereği etraflıca işlenmiş bulunmaktadır. Bu makalede ileri sürülen görüşleri şöylece özetleyebiliriz: Hiç bir delile ve ispata gerek olmayan bir gerçek varsa o da, bir ülkede ve bir idare altında bulunacak muhtelif toplulukların lisan birliğinin temininin lüzumudur. Bu sayede başka bir kısım faydalar yanında, resmî işlerde tercüman kullanmak gibi hoş olmayan bir durumdan kurtulunacağı gibi, aynı

⁹ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul, 1977, c. I-II, s. 15 vd.; Ülker Akkutay, **Enderûn Mektebi**, Ankara 1984, s. 124-126.

¹⁰ E. Z.- Karal, A.g.mak., s. 32-33.

¹¹ E.Z. Karal, A.g.mak., s. 48-52.

¹² Hayreddin, **Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye**, İstanbul, 1326, c. II, s. 40.

zamanda da ülkedeki topluluklar arasında gerekli olan sevgi ve itimat ortamı temin edilmiş olur. Halbuki bu sahada Osmanlı tebeası arasında yeterli başarı sağlanamamış bulunmaktadır. Türkçe Osmanlı Devleti'nin "*lisân-ı millisi*" dir. Buna rağmen gerek gayr-ı müslim ve gerekse müslüman ahali içerisinde yeterince Türkçe bilinmemektedir. "*Bir adam lisân-ı millisini bilmesi farz-ı ayn olduğu gibi hükümet-i matbûasının lisânını tahsil etmesi dahi mahz-ı deyn olub âhar lisânları öğrenmek fazâil-i insaniyesini teksir demek ise de burası derece-i sâniye ve sâlisede idiği zâhir ve mesela Dersâadet'de doğmuş büyümüş olan kimsenin güyâ Avrupa'dan henüz gelmiş bir adam gibi Türkçe iki lâkırdı bir yere getirip söylemeye muktedir olamaması sahihan müstelzim-i velh ve geduret olduğu emr-i bâhirdir*"¹³. Sonuçta 1876 tarihli Kanun-ı Esasî'de bu husus (md. 18): "*Tebea-i Osmaniyenin hidemât-ı devlette istihdâm olunmak için devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır*" şeklinde ifadesini bulacaktır.

Gerek Tanzimat ve gerekse 1876'dan sonraki dönemde ülke genelinde Türkçenin öğretilmesi konusunun, özellikle okullaşma ile paralel bir çizgi takip ettiğine şüphe yoktur. Bununla birlikte bizim özel olarak ele almak istediğimiz Libya'da durum nasıl bir gelişme göstermiştir, şimdi eldeki belgeler ışığında oraya bakalım.

Libya'da yerli halka okullarda Türkçe öğretilmesi konusudaki ilk belgemiz Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin 14 Şaban 1263/28 Temmuz 1847 tarihli mazbatasıdır. Bu mazbatadan öğrendiğimize göre Trablusgarb valisi (muhtemelen M. Emin Paşa) gönderdiği bir tahriratla; Trablusgarb ve Bingazi'de ellişer çocuğun okuyabileceği birer okulun devlet tarafından inşasını istemektedir. Valiye göre bu okullarda "*bulunacak etfâl-i müslimîne Türkçe ve sâir lüzûmu derkâr olan fûnûn-ı mütenevvia talim*" olunacaktır. Vali daha sonra konuyla ilgili şu görüşleri ileri sürmektedir: Ahali bu okulların faydasını gördükten sonra, masraflarını kendi istekleriyle karşılayacaktır. Ayrıca benzerlerinin kurulmasına bizzat talip olacaklardır. Bu nedenle Trablusgarb ve Bingazi'de iki okulun kurulmasına müsaade edilmelidir. Öğretim ve yönetici kadro olarak ise; "*Usûl-i mekâtûbe vâkıf ve talim olunacak fûnûn-ı mütenevviayı ârif bir zatun müdür-i mekâtûb ünvanıyla iktiza edecek hocaları ile maan Dersâadet'den irsali*" gerekmektedir.

¹³ **Takvim-i Ticaret (Le Moniteur du Commerce)**, nr. 36, 26 C. evvel 1283. Bu makalenin yeni Türk harflerine çevirisi için bkz. Nesimi Yazıcı, **Türkçe: Lisân-ı Millî**, Türk Dili, S. 493 (Ankara Ocak 1993), s. 15-18.

Valinin bu girişimi Meclis-i Maarif-i Umûmiye'de olumlu karşılanmış ve; *"ahali ve tebeanın matbûu oldukları devletin lisanını öğrendikleri halde emir ve tenbîhe dair kendülere tarafı devletten gönderilecek evrâk-ı lâzimeyi bilâ-vâsıta tefhîm eylemek misillû ve sâir gûne gerek matbû ve gerek tabıce fevâid-i külliye hasıl olacağına binâen hazır kendi taraflarından istid'â vuku bulmuş iken evvel emirde ahâlî-i merkûme etfâline lisân-ı Türkî talim olunmak"* üzere okulların açılması kararı alınmıştır¹⁴.

933 numara ve 28 Şevval 1284/22 Şubat 1868 tarihli Takvim-i Vekayi'den öğrendiğimize göre ise; Fizan sancağının merkezi Mürzuk kasabasındaki mâhülle mekteplerinde; *"bilâ-tecvîd kırâat ve okunmaz derecede kitâbetten ibaret"* olan öğretimin, Mutasarrıf Ali Rıza Efendi'nin de gayretleriyle, düzeltilmesine teşebbüs edilmiştir. Bunun için bir Rüştiye'nin inşasına ve burada, diğer dersler yanında; *"hiç olmaz ise biraz Sarf ve Nahiv görmek ve Farisî ve Türkî okumak ile berâber elsine-i sâire ve fûnûn-ı lâzimeyi dahi..."* öğretmeye karar verilmiştir. Bu münasebetle memurlar ve halkın ileri gelenleri aralarında 3.000 kuruş toplamışlardır. Ayrıca hocaların maaşı, satın alınacak kitaplar ve diğer giderler için gelir temini amacıyla şehirde bir iki kahvehane ve bir aşçı dükkanının inşası kararlaştırılmıştır. Vilayet Matbaası'ndan 4000 kuruş da, başka bazı masraflarla birlikte Rüştiye inşası için ayrılmıştır. Bu girişimin sonucunu bilememekle birlikte, benzer teşebbüslerin ülkenin diğer yerlerinde de olmuş olmasını uzak bir ihtimal şeklinde değerlendirmemekteyiz.

Libya'da yerli halka Türkçe'nin öğretilmesi konusu, 1876 Kanun-ı Esasî'sinden sonra daha da önem kazanmış olmalıdır. Nitekim bölgede 1881'den itibaren başlayan yeniden kalkındırma, geliştirme çabaları içerisinde bu yönde elle tutulur teklif, tenkit ve uygulamalarla karşılaşmaktayız¹⁵. Bu cümleden olmak üzere Trablusgarb Valisi M. Nazif Paşa 13 Haziran 1881 tarihli 15 maddelik lâyhâsının 13. maddesinde aynen şu teklifi ortaya koymuştur: *"Ta'mim ve tevsî-i maârifle beraber ahaliye devletin lisânı dahi öğretilmek için Dersaâdet'den gayet müstaid ve muktedir bir muallim talebiyle şimdilik merkez-i vilâyette bir İbtidâiye mektebi tesis ve kuşâd olunması"*. Valinin bu teklifi Vilayetin Meclis-i Umûmî'sinde çok olumlu karşılanıyor. Mektebin ha-

¹⁴ BOA., A. MKT., 91, 52. Ek I.

¹⁵ Bkz. Nesimi Yazıcı, *Lâyhalar Işığında II. Abdülhamid Döneminde Libya Üzerine Bazı Gözlemler*, Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri Bildiriler, İstanbul, 1994, s. 47-84.

zırlanmasıyla Belediye görevlendiriliyor, öğretmenin de İstanbul'dan getirilmesi uygun bulunuyor¹⁶.

Fakat anlaşılan o ki, gerek M. Emin Paşa ve M. Nazif Paşa'nın girişimi ve gerekse Ali Rıza Efendi'nin teşebbüsü bu sırada yeterli olumlu sonuçların ortaya çıkabilmesi için kâfi gelmemiştir. Bu neticeye Kâmil Paşa'nın Eylül 1892 tarihli lâyhâsındaki şu ifadelerden ulaşılmaktadır: "*Vilâyet-i celilede maârif pek noksan olduğu şöyle dursun devlet-i ebed-müddet-i Osmaniye'nin lisân-ı resmîsi olan lisân-ı azbû'l-beyân-ı Türkî'de okuyup-yazmak ve tekellüm etmek umûm için farz mertebesinde iken umûm vilâyette ellibin nüfusta bir nisbette bu sıfat-ı lâzîmede bir kimse olmadığı maatteessüf müşâhede olunmuş*" tur. Ona göre bu sonucun müsebbibleri bu alanda kasten veya ihmalleri dolayısıyla gerekli özeni göstermeyen valiler ve memurlardır¹⁷.

Kâmil Paşa lâyhâsının 13, 14 ve 15. maddelerinde genelde eğitim-öğretim ve bölgede Türkçe'nin öğretilmesi konusu üzerinde uzun uzun durmaktadır. Ona göre bölgede eğitim-öğretimin yoluna konulması, Türkçe öğretiminin uygun bir biçimde gerçekleştirilebilmesi için şu tedbirlerin alınması gerekir: Öncelikle Vilâyete Arapça bilir, dirayetli bir Maarif Müdürü tayin edilmelidir. Bunu müteâkip mevcut ibtidâilerde Kur'an okutulması yanında zorunlu olarak Türkçe dersleri verilmelidir. Vilâyet merkezinde Daru'l-Mualimîn benzeri bir okul açılmalıdır. Buradan Türkçe bilir öğretmenler yetiştirilmeli ve bunlar kazalarla diğer merkezlerdeki okullara tayin edilmelidirler. Kâmil Paşa'ya göre bu yolla 4-5 senede maksat büyük nisbette hasıl olabilecektir¹⁸.

¹⁶ BOA., YEE, 14, 388, 126, 9.

¹⁷ BOA., YEE, 14, 364, 126, 9.

¹⁸ Bu vesileyle Osmanlı Devleti'nin Araplarla meskun bir başka vilâyetinde, Yemen'deki durumu, burda görev yapan ve hatıralarını içeren kitabını 1325/1907'de neşretmiş olan piyade miralaylarından Rüşti Bey'in ifadelerinden takip edelim: "(12) 87 (1870) tarihinden evvelki idaremi zırlanmasıyla mütâlaaya almalıyım. O tarihten sonraya itibar edelim. Yemen kırk senedir elimizde bulunuyor. Bu zaman zarfında Yemen'de ne kadar mektep tesis ettik ve ne kadar talebe yetiştirdik. Bugün Yemenlilerden kaç kişi Türkçe bilen adam var... Fransızlar Tunus'da ahaliyi yetiştirmek istemedikleri halde otuz senedir ileri gelen adamlarla meşâyihin evlatlarından Fransızca'yı öğretmedik belki adam bırakmamışlardır. Biz Yemenlileri yetiştirmek ve karındaşlarımız olduğundan iyi görmek istediğimiz halde bu hususa nail olamadık". **Yemen Hatırası**, Dersaadet, 1325, s. 197, 199. 19 Şubat 1326/1911'da Meclis-i Mebusan'a Yemen'le ilgili bir lâyhâ sunan Siverek Mebusu Nureddin Bey (**Yemen Lâyhâsı**, İstanbul, 1327, s. 38-39) kendisinin maarif konusunun uzmanı olmadığını ifade ettikten sonra, ilkokullardan başlamak üzere Yemen ahalisine Türkçe öğretmenin gereği ve bunun yolları üzerinde durmaktadır.

Kâmil Paşa'ya göre bölge halkının Türkçe bilmemeleri, devlet kapısında haklarını müdafaa edememelerine, özellikle mahkemelerde güçlüklerle karşılaşmalarına, sıkıntıya düşmelerine neden olmaktadır. Bu durumun çok sayıda olumsuz sonuçlarından örnekler veren Kâmil Paşa, mahkeme heyetlerinin de çok defa Türkçe bilmemelerinden yakınmaktadır. Bunun için bölgede adalet teşkilâtında görev yapacakların, ahlak ve iktidarcı emsallerinin en güzîdelerinden oldukları gibi, "güzelce Türkçe ve Kanun ve Arapça bilenlerden" olmaları gerekir. Meslekî bilgileri yanında, Türkçe bilir olma özelliği mülkî idarenin muhtelif şubelerinde görev yapacak memurlar için de aynen geçerlidir. Bunlar ya merkezden Arapça'ya vâkîf, ahlakça ve iktidarcı en güzîde memurlar arasından seçilmelidir, ya da bölge halkından seçileceklerse her halde İstanbul'a gelerek görevlerinin gerektirdiği diğer özelliklere sahip olmaları yanında Türkçe bildiklerini ispat etmelidirler.

Trablusgarb Vilâyeti ile Bingazi Müstakil Mutasarrıflığı'ndan oluşan günümüz Libya'sında yerli halkın Türkçe öğrenmeleri, bölgede açılan okullar ve bölgeden İstanbul'a öğrenim için gönderilen öğrenciler vasıtasıyla, bir ölçüde mümkün olabilmiştir. Libya'da klâsik medrese eğitiminin dışında, modern okulların açılmaya başlaması ise Ahmed Rasim Paşa (1881-1896)'nın valiliği döneminde mümkün olabilmiştir. **Ahmed Rasim Paşa**'nın 26 İbtidâî açtuğunu biliyoruz¹⁹. Ayrıca onun zamanında bir de Askerî Rüştiye kurulmuştur. Kendisini takip eden Trablusgarb Valisi **Namık Paşa** (1896-1898) da yeni okullar açmaya devam etti. **Hafız Mehmed Paşa** (1900-1902) bölge okulları için İstanbul'dan öğretmenler getirtti. Bu sırada (1901) bir de Daru'l-Muallimîn açıldı. Buradan sonraki yıllarda çok sayıda öğretmen mezun oldu. **Recep Paşa** (1904-1908) dönemi ise bilhassa kızlar için açılan okullar dolayısıyla dikkati çeker. Bu arada yeni bazı Rüştiye ve İbtidâîler, ayrıca **Medresetü'z-Zirâiyye** (1909) ve **Medresetü'l-Fünûn ve's-Sînâa** (1899) gibi okullar açılmıştır. Bingazi Mutasarrıflığı bölgesinde de benzer gelişmeler olmaktadır.

1900'den itibaren Trablus, Humus, Bingazi, Derne, Murzuk'ta açılan Rüştiyelerde, bölgede görev yapacak Türkçe ve Arapça bilir memurların yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu dönemde bazı öğrenciler bölgedeki öğrenimlerini tamamlamalarından sonra, İstanbul'a gönderilerek üst düzeyde eğitim

¹⁹ El-Kilani Tuati el-Kilani, II. **Abdülhamid Döneminde Trablusgarb Vilâyeti ve Mehmed Kâmil Paşa Lâyhası**, Ankara, 1990, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi (AÜ. KTP., Nr. 27954), s. 45.

yapmışlardır. Nitekim bir örnek vermek gerekirse 1903 senesinde 38'i askerlik, 6'sı tıp ve biri de idare ile ilgili yüksek okullarda okumak üzere 45 öğrenci İstanbul'a gönderilmiştir. Bu durum daha sonraki yıllarda da devam etmiştir²⁰.

Libya'nın yerli ahalisinin, Türkçe öğrenmelerine katkısı olan uygulamalardan biri de **Aşiret Mekteb-i Hümayûnu**'nun açılmasıdır. Aşiret Mekteb-i Hümayûnu'nu çeşitli diğer hedefleri yanında, Arap dünyasının muhtelif yörelerinden gelmiş olan, ileri gelen aşiretlere mensup öğrencilere Türkçe'nin öğretilmesine katkısı dolayısıyla da burada hatırlamak gerekir. Aşiret Mektebi, Maarif Nezareti'ne bağlı, halka açık bir öğretim kurumu değildi. Bu okul, Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan Arap aşiretleri reislerinin çocuklarını, İstanbul'da Saray'ın nezareti ve himayesi altında toplayarak eğitim ve öğretimlerini amaçlıyordu. Buradaki öğretim programı içinde çeşitli dersler yanında Türkçe, Osmanlı Tarih ve Coğrafyası önemli yer tutuyordu. Böylece bu bölgeler halkının devlete bağlılığının artırılması hedeflenmişti. 4 Ekim 1892'de faaliyete geçen okula Halep, Suriye, Bağdad, Basra, Musul, Diyarbakır, Trablusgarb vilâyetleriyle Bingazi, Kudüs ve Zor sancaklarından dörder; Yemen ve Hicaz vilâyetlerinden beşer olmak üzere toplam elli öğrenci kaydedilmişti²¹. Daha sonra Doğu Anadolu ve Arnavutluk bölgelerindeki aşiretlerden, hatta Osmanlı sınırları dışından da öğrenci kabul edecek olan okul, Şubat 1907'ye kadar varlığını koruyabilmiştir. Aşiret Mektebi ile ulaşılmak istenen bütün hedeflere ne ölçüde varıldığı ayrı bir inceleme konusu olmakla birlikte, Türkçe ve Türk kültürünün Arap dünyasına tanıtılmasına, bu arada Libya'da Türkçe bilenlerin sayısının artmasına katkıda bulunduğuna şüphe yoktur²².

Makalemize son vermeden önce, *Osmanlı son döneminde* Libya'da Türkçe öğretimi istek ve çabalarının neticeleri üzerinde de görüşlerimizi kısaca ortaya koymak her halde gerekecektir. Bununla birlikte bu görüşlerin, büyük oranda tahminlerle desteklendiğini de ifade etmek yerinde olacaktır. Çünkü elimizde bu yolda istatistikî bilgiler veren bir kaynak bulunmamaktadır.

²⁰ Kilani, *A.g.tez.*, s. 46-55, 115-123; O. Ergin *A.g.e.*, c. III-IV, s. 1182-1183.

²¹ Eksik bir koleksiyonunu tarama fırsatını bulduğumuz San'a gazetesinde Aşiret Mektebi ile ilgili kayıtlar: *San'a*, nr. 497, 26 Z. hicce 1309; nr. 505, 23 Safer 1310.

²² Aşiret Mektebi için bkz. Bayram Kodaman, *II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi*, Türk Kültürü Araştırmaları, c. XV/1-2 (Ankara 1976), s. 253-268; Aynı yazar, *Aşiret Mekteb-i Hümayûnu*, TDV. İslâm Ansiklopedisi, c. IV, s. 9-11; Ayr. bkz. O. Ergin, *A.g.e.*, c. III-IV, s. 1180-88.

Ali Mustafa el-Mısratî, dilimize **Libya ve Türkiye Arasındaki Tarihî Bağlar** adıyla çevrilmiş olan küçük eserinde²³, Türk ve Libya halkları arasında XVI. yüzyılın ilk yarısında başlayan ilişkilerin bir panoramasını çizer. Yazar bu arada, özellikle son dönemde, gerek Libya için mücadele eden, savaşan Türklerden ve gerekse Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde ülkemizde çeşitli faaliyetleri görünen Libyalılardan bahseder. Bunlar arasında çok sayıda asker, bilgin ve gazeteci bulunmaktadır. Şüphesiz bu durum büyük oranda bu Libyalıların Türkçe'yi öğrenmeleri, Türk kültürü ile hiç değilse belirli bir oranda, haşır-neşir olmalarıyla alâkalıdır.

Bu vesileyle üzerinde durulması gereken bir saha da basındır. Bilindiği gibi Libya'da Fransız konsoloslğu tarafından ve Fransızca olarak 1827'de çıkarılan **el-Münekkib**'den sonraki ilk gazete, vilâyetin resmî gazetesi **Trablusgarb**'tır. İlk sayısı 20 Eylül 1866'da çıkan bu gazete Türkçe-Arapça iki dilde idi²⁴. Şüphesiz buradaki Türkçe metinlerin Türkçe'nin öğretimine fazla bir katkısı söz konusu değildir. Zaten idare için önemli olan da, okuyucuya ulaşmaktır. Fakat daha sonra bir kısım Libyalı gazetecinin doğrudan İstanbul'da gazete ve dergiler neşrettiklerini görmekteyiz ki bu durum, Türkçenin Libyalılar tarafından öğrenildiğini göstermesi yönünden anlamlıdır. Bu arada Trablusgarb'da da Türkçe özel gazete çıkarılmış olması okuyucunun varlığına işaret etmesi dolayısıyla dikkat çekicidir. Şimdi bu sahadaki girişimlerden bir kaçını gösterelim. Libyalı gazeteci **Abdülvahhab Abdüssamed** İstanbul'da üç gazete çıkarmıştır. Bunlar Arapça olan **Daru'l-Hilâfe** (1910) ve **el-Firdevs** (1911) ile Türkçe **Fatih** (1911)'tir. Tahsilini de İstanbul'da Tıp Fakültesi'nde tamamlayan Abdüssamed, kendininkileri haricinde diğer bir kısım İstanbul gazete ve dergilerinde de çalıştı. Onun yardımcıları arasındaki **Abdülaziz Çaviv**, **Ali el-Gayati**, **Süleyman Barunî**, **Ferhat ez-Zavî** ve **Ali Abhad** gibi ünlü yazarları da bu vesileyle anmak gerekir.

Aslen Endülüs'ten gelmiş Libyalı geniş bir aileye mensup olan **Muhammed en-Nâib** ilk sayısı 4 Eylül 1908'de çıkan ve Arapça-Fransızca-Türkçe kısımlar ihtiva eden **el-Keşşâf**'ı yayınladı. **Avukat Mehmed Kadri** de 1908'de Trablusgarb'da Türkçe **Tamim-i Hürriyet** adlı bir gazete çıkardı. 1911'deki İtalyan istilasına kadar gazetesini **Halil Kemal**'in de yardımlarıyla çıkarmaya devam eden M. Kadri Trablusgarb'da doğmuş; ilk, orta ve lise öğrenimini

²³ Çev. Vecdi Gedik, Ankara, 1981.

²⁴ Trablusgarb gazetesinin ilk sayısının Saray'a sunulması, BOA, İrade, Dahiliye, 38629.

burada yaptıktan sonra, İstanbul'da hukuk tahsil etmiştir. Libya'da gazete çıkarması ve avukatlık yanında, bir çok resmî görevde de bulunmuştur²⁵.

Mahmud Nedim b. Musa Trablusgarb'da **er-Rakîb** adlı bir gazete çıkarmıştır. İlk sayısı 30 Safer 1329/2 Şubat 1911'de çıkan bu gazete Türkçe-Arapça idi. M. Nedim İtalyan saldırısı üzerine İstanbul'a gelmiş ve gazetesini burada çıkarmaya devam etmiştir. **Yusuf b. Şetvan** da İstanbul'da basın alanında çalışan bir diğer Libyalı'dır. O ilk sayısı 13 C.evvel 1332/9 Nisan 1914'de çıkmış olan **Âlemü'l-İslâm** dergisinin yazı işleri müdürüydü. Bu dergi 15 günde bir Türkçe-Arapça-Urduca olarak yayınlanıyordu. Yusuf b. Şetvan bunun haricinde diğer bazı Türk gazetelerinde de çalışmıştı²⁶. **El-Li-vâü't-Trablusî** (1919) gazetesini çıkaran **Osman el-Kızanî** de Misillâta asıllı olup Libya'dan İstanbul'a gemiş ve orada kalarak gazetecilik yapmıştır. Trablusgarb'da **Mecelletü'l-Fünûn** (Ramazan 1316/Ocak 1898) dergisini çıkaran **Davud Efendi, Şeyh Ali İyad, Muhammed et-Türki, Ömer Kayha** ve buraya isimlerini alamadığımız diğer bir kısım Libyalı gazeteciye de bu vesileyle hatırlamak yerinde olacaktır²⁷. Sonuçta uzun süren birliktelik yanında, belki de bir oranda, son dönemdeki Türkçe öğretim çabalarının bir sonucu olarak bugün bile Libya'da konuşulan Arapça'da çok sayıda Türkçe kelime yaşamaya devam etmektedir. Hatta bir kısım Farsça kelime de Osmanlıca'daki şekilleriyle Libya günlük diline geçmiş bulunmaktadır²⁸. Bu sonuçta basının katkısının ne oranda olduğunu ise bilemiyoruz.

Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Arap dünyası genelinden günümüz Libya'sını oluşturan bölgeler halkına Türkçe'nin öğretilmesi çabaları ve sonuçlarıyla ilgili olarak bizim vurgulamak istediğimiz hususlar bunlardan ibarettir. Kanaatimizce bu konu hem özelde Libya ve Araplar, hem de geçmişte aynı sınırları paylaştığımız bütün ülkeler halklarını da içine alacak şekilde genişletilerek incelenmesi gereken önemli bir araştırma alanı olmaya adaydır. Bu alanda yapılacak çalışma ve araştırmaların verimli neticeler sağlayacağına da şüphe yoktur.

²⁵ Bkz. Hasan Duman, **İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katologu 1828-1928**, İstanbul, 1986, s. 387-388.

²⁶ H. Duman, *A.g.e.*, s. 64'te Cihân-ı İslâm olarak veriyor.

²⁷ El-Mısratî, *A.g.e.*, s. 41-43, 60. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Ali Mustafa El-Mısratî, **Sıhâfetü Libya fi Nısfı Karnı**Barut, 1960, s. 3, 12, 34 vd.

²⁸ el-Mısratî, *Libya ve Türkiye Arasındaki...*, s. 70.

EK-1

BOA, A. MKT., 91, 52.

"Trablusgarb valisi atüfetü paşa hazretleri tarafından bi'l-vürüd meclis-i âcizânemize ita buyurulan tahrirât meelinde nefsi Trablus ile Bingazi'de ellişer çocuk istıab eder taraf-ı eşref-i hazret-i mülûkânenen birer mekteb inşâ olunup derûnlarında bulunacak etfâl-i müslimîne Türkçe ve sâir lüzumu derkâr olan fûnûn-ı mütenevvia talim olunduğu ve ileride muhassenâtını ahali-i merkûme müşahede ettikleri halde sâlifü'z-zikr mekteplerin senevî vukû bulacak masâri-fâtunun kendi hüsn-i rizâlarıyla ahâlden tesviyesi mümkün olacağından başka daha ziyade mektep inşasına kendileri talip olacakları ve ol-vechile mezkûr mekteplerin inşasına müsâ'ade-i merâhim-âde-i cenâb-ı tâcdârî bi-dirig ve erzanî buyurulduğu halde usûl-i mekâtibe vâkıf ve talim olunacak fûnûn-ı müteneviayı ârif bir zatın müdir-i mekâtüb ünvanıyla iktıza edecek hocalar ile maan Dersaâdet'den irsali hususları beyân ve iş'âr kılınmış olup ahali-i merkûmenin lisanları Arabî olduğundan bunlara Arabî okutulması lâzım gelmeyeceği misillü lisan-ı Türkîye dahi âşinâ olmadıklarından bunlara şimdilik Fârisî talimi dahi iktizâ etmeyüb ancak tariften müs-tağnî olduğu üzere her bir ahali ve tebeanın matbû oldukları devletün lisanını öğrendikleri halde emir ve tenbihe dair kendülere taraf-ı devletten gönderilecek evrâk-ı lâzımevi bilâ-vasıta tefhîm eylemek misillü ve sâir güne gerek matbû ve gerek tabıce fevâid-i külliye hâsıl olacağına binâen hazır kendi taraflarından istid'â vuku bulmuş iken evvel emirde ahali-i merkûme etfâline lisan-ı Türkî talim olunup bâdehü iktizâ ettiği halde Arabî ve Fârisî ile beraber fûnûn-ı mütenevvia okutturulması eğerçi muhassenâtu mucip olup husûsan ileride vukû bulacak masârifâtunun cânib-i ahâlden tesviyesi mümkün olacağı inhâ kılınmış ise de şimdiki halde mezkur mekteplerin inşasına hocalarının üçer dörder bin guruşdan lâzım gelen mâhiyeleriyle sâir masârifât-ı müteferrikasına lüzumu görünen mebâliğin tesviyesine mahallince bir güne karşılık olup-olmadığının evvel emirde valî-i muşârun-ileyh hazretleri tarafından istilâmiyla badehü icrâ-yı icabına bakılması tezekkür olunmuş ve tahrirât-ı mezkûre leffen takdim kılınmış olmağla.

8 Ş 1263

Meclis-i Maârf-i Umumiye Mazbatası

EK- II

Daru'l-Mahfuzâtî't-Tarihiyye, nr. 1836 (Trablus)

1910 senesinde Medresetü'l-Fünûn ve's-Sanayi öğrencilerinin geliş bölgelerine göre dağılımını gösteren çizelge:

Öğrenci Sayısı	Hangi Bölgeden Geldiği	Öğrenci Sayısı	Hangi Bölgeden Geldiği
21	Nefs-i Trablus'dan	18	Humus ve mülhakâtundan
6	Mısrata'dan	3	Nefs-i Humus'dan
2	Misillâta'dan	5	Tillis'den
2	Tavargle'den	2	Tacura'da
6	Guryan'dan	2	Orfella'dan
3	Nevâhi-i Erbaa'dan	1	Yağzan'dan
2	Zâviye'de	2	Terhûne'den
2	Züvâre'den	5	Fizan'dan
1	Sükne'den	1	Sudan'dan
1	Dersaadet'den	1	Trablusşam'dan
1	Adana'dan	1	İşkodra'dan
1	Burno'dan	2	Derne'den
3	Tunus'dan	1	Cezayir'den
8	Bingazi'den	1	Yemen'den
7	Girid'den	1	Vaday'dan

İNGİLİZ YÖNETİMİNDE KIBRIS TÜRKLERİNİN VARLIK SAVAŞIMI (1878-1960)

Prof. Dr. SALÂHİ R. SONYEL

I

(1878-1914)

İngiliz yönetimi ve Kıbrıs Türkleri

Kıbrıs Türklerinin, insan hakları ve ulusal varlıklarıyla ilgili savaşımaları, adanın İngiltere'ce ikinci kez işgalinden hemen sonra başlıyordu. Kıbrıs adası, Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere (Britanya) arasında 4 Haziran 1878'de imzalanan ve "Kıbrıs Konvansiyonu" ya da "Sözleşmesi" olarak bilinen bağlaşma (ittifak) antlaşması¹ gereğince, geçici olarak İngiliz yönetimine devredilince, o sıralarda "Kıbrıs Müslümanları" olarak anılan ada Türkleri, İngiliz yönetimine karşı kendi kültürel, ulusal ve dinsel kimliklerini koruyabilmek için uzun süreli savaşımalar vermek zorunda kalıyorlardı. Helen (Yunan-Grek) yandaşı olan İngiliz yönetimi, Türk toplumu sık sık savsıyor ve bu toplumu, "Kıbrıs Hıristiyanları" olarak anılan zorba, çığırktan, saldırgan ve bağnaz Rum ve Grek sakinlerin insafına bırakıyordu².

İngiltere adayı işgal eder etmez Kıbrıs'a ulaşan ilk İngiliz Yüksek Komiseri Sir Garnet Wolseley'i Rum Ortodoks Kilisesi'nin önderi Başpiskopos Sofronios, adanın Yunanistan'a ilhakı (*enosis*) dileğiyle karşılıyor; 1864'te İngiltere'ce Yunanistan'a verilmiş olan İyonya Adaları'nı örnek olarak gös-

¹ Kıbrıs Sözleşmesi için bkz. *Public Record Office* (İngiliz Devlet Arşivi), Sömürgeler Bakanlığı (*Colonial Office*) Belgeleri -bundan böyle CO olarak anılacaktır - CO 67/dosya 22; Kraliyet Buyruğu 2057; Turkey No. 36 (1878); İngiltere Dışişleri Bakanlığı (*Foreign Office*) - bundan böyle FO olarak anılacaktır- FO 371/dosya 2789: Sir Austen Henry Layard'dan Dışişleri Bakanlığı'na yazı, İstanbul, 31.5.1878; *Accounts and Papers* (İngiliz Parlamentosu Belgeleri) (AP), CIX, 1899, Kraliyet Buyruğu 9088, s. 102; FO 371/9897/C 19108: J.W. Headlam-Morley ile W.J. Childs'ın gizli raporu, Londra, 4.12.1924; ayr. bkz. J.C. Hurewitz: *Diplomacy in the Near and Middle East* (Yakın ve Orta-Doğu'da Diplomasi), c. II, New Jersey, 1956, s. 188 vd.

² Söz, Lefkoşa, 9.8.1924; A. Suat Bilge: *Le Conflit de Chypre et les Cypriotes Turcs* (Kıbrıs Anlaşmazlığı ve Kıbrıs'lı Türkler), Ankara, 1961, s.16; Pierre Oberling: *The road to Bellapais* (Balabayıs'a Giden Yol), New York, 1982, s. 52; James A. McHenry: *The uneasy partnership on Cyprus, 1919-1939* (Gergin Kıbrıs Ortaklığı, 1919-1939), New York, 1987, s. 135.

teriyordu³. Bu arada, Müslüman olmayan bir yönetim altında yaşamayı dilemeyen Kıbrıs'lı birçok Türk, Osmanlı ülkelerine göç ediyordu. John Reddaway adlı İngiliz sömürge işgüderi, 1986'da Londra'da yayımlanan Kıbrıs'la ilgili yapıtında⁴, Britanya'nın adada koruyucu, yönetici ve garantör rollerini yerine getirmede uygulamış olduğu yöntem açısından sorumlu olabileceğini kaydeder ve şöyle der:

“Tarihçi, Britanya'nın Kıbrıs'la olan yüzyıllık (?) ilişkileri sırasında girişmiş olduğu davranışlarda savsaklık yanlıgıları görebilir. Adadaki iki toplum arasında, yerel düzeydeki anlaşmazlıklarda Kıbrıs Rumları, Türklere oranla, kendi görüşlerini İngiliz, yetkililerin dikkatine daha iyi biçimde sunmayı belki başarmışlardır, çünkü savlarını öne sürmede Türklere daha yetenekliyidiler. Buna ek olarak, birçok Rum, kamu hizmetinde görev yapıyordu.”

Ancak Reddaway, o günlerdeki İngiliz yöneticilerin Helen (Grek) yandaşlığı ve dostluğundan hiç söz etmemektedir.

Ona göre, Kıbrıs Türkleri, İngiliz yönetiminin “*enosis*” baskılarına birgün boyun eğmesi olasılığından sık sık kaygılanıyor, adadaki İngiliz yöneticilere karşı kimi yerel konularda sızlanıyorlardı. Türkler, İngiliz yetkililerin, çalıştırdıkları Rum personelin veya ilişki kurdukları Rumların etkisi altında kaldıklarına inanıyor; İngiliz yönetimini, hükümet hizmetinde yapılan atamalar ve görevdeki terfiler konusunda, Kıbrıs Rumlarını yeğlemek veya hükümet görevindeki Rumların kendi toplumlarını kayırmalarına izin vermekle suçuyorlardı.

Türk görevlilerin işlerine son veriliyor

Kıbrıs'a ilk İngiliz Yüksek Komiseri olarak atanan Sir Garnet Wolseley, adaya ulaşınca, 1878 yılı Ağustos ayında, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'yi İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Austen Henry Layard aracılığıyla, adadaki Türk yetkilileri kaldırması için Osmanlı yönetimi üzerinde

³ C.W. Orr: *Cyprus under British rule* (İngiliz Yönetiminde Kıbrıs), Londra, 1920, s. 160; Zenon Stavrinides: *The Cyprus conflict* (Kıbrıs Çatışması), Lefkoşa, tarihsiz, s. 20.

⁴ John Reddaway: *Burdened with Cyprus, the British connection* (Yük Oluşturan Kıbrıs - İngiliz Bağı), Londra, 1986, s. 3 ve 28; Halil Fikret Alasya: *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'da Türk Eserleri*, Ankara 1977, s. 135.

baskı kullanmaya inandırılıyordu⁵. İngilizler, bu davranışlarında başarılı oluyor; Osmanlı yetkililer görevlerinden uzaklaştırılıyor; onların yerlerini ilkin İngilizler alıyor; daha sonra da kimi boş mevkiler Kıbrıs'lı Ermeni ve Rumlarca dolduruluyordu⁶. Tapu Dairesi'nde çalışan kimi Türk görevliler, hükümet hizmetinden çıkarılıyor; onların yerine, Wolseley'in "oldukça yetenekli bir Ermeni centülmeni" olarak nitelendirdiği bir kişi atanıyordu⁷. İngiliz yönetiminin bu davranışları, üyelerinin çoğunluğu hükümet hizmetinde çalışan Kıbrıs Türk toplumunu kötü biçimde etkiliyordu.

Halil Fikret Alasya'ya göre, adayı eline geçiren İngiltere, ilk önce iş başında bulunan Türkleri görevlerinden uzaklaştırmak ve yüksek katlara Rumları atamak suretiyle yönetimde bir "reorganizasyon" ve düzeltme yapmak yoluna sapıyordu. Bu, ekonomik bakımdan Türklere bir darbe indiriyordu; çünkü Türkler, ellerinde bulunan "arazi ve emlakî" satmak suretiyle yaşamlarını sürdürmek zorunda kalıyorlardı. Bundan da Rumlar yararlanıyor ve Kilise'nin de özendirmesiyle Türklerin mallarını satın alarak, adada kendilerine güçlü bir varlık sağlıyorlardı. Esasen, ticaret ve sanatta da önemli yerler işgal eden Rumlar, "arazi ve emlakî" de ellerine geçirerek, adanın ekonomik sektöründe büsbütün güçlü bir duruma yükseliyorlardı⁸.

Buna ek olarak, İngiliz yöneticiler, Hıristiyan olan ve "Helen soyuna" mensup oldukları iddiasında bulunan Kıbrıs'lı Rumları, Müslüman olan Kıbrıs'lı Türklerle karşı kayırıyorlardı. Doğrusu, bu yöneticilerin birçoğu klâsik öğrenim yapmış olup, "Helen uygarlığının" hayranıydılar. Bu Rum yandaşı İngiliz kayırcılığının ilk örneklerinden biri de şudur: Savvas Hristodulu adlı, Osmanlı uyruğu bir Rum, 1879 yılında İsmail adlı bir Türk polisi öldürüyor; Osmanlı mahkemesi önüne çıkarılıyor; davası, daha sonra yüksek mahkemeye devrediliyor ve o mahkemece ölüme mahkûm ediliyordu. Ancak, İngiltere Dışişleri Bakanlığı işe karışıyor; dava Osmanlı mahkemesine iade ediliyor; suçlu, o mahkemece de yeniden ölüme mahkûm ediliyor; İngiliz yüksek komiseri, Dışişleri Bakanlığı'ndan almış olduğu yönerge üzerine, mahkûmu, kimi yünden (kısmen) bağışlayarak sonsuz (ebedi) hapislik ceza-

⁵ CO 67/1: Sir Garnet Wolseley'den Layard'a telyazısı, Kıbrıs, 4.8.1878; İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Wolseley'e kapalı telyazısı No: 18, Londra, 6.8.1878; Alasya: *Kıbrıs Tarihi*, s. 123.

⁶ Ayr. bkz. CO 67/1: Lord Salisbury'den Wolseley'e telyazısı, Londra, 5.10.1878; Ahmet Gazioğlu: *İngiliz İdaresinde Kıbrıs (1878-1960)*, İstanbul, 1960, s. 22.

⁷ CO 67/1: Wolseley'den Salisbury'ye yazısı No. 113, Lefkoşa, 23.10.1878.

⁸ Alasya: *Kıbrıs Tarihi*, s. 135-6.

sına çarptırıyor; ama Dışişleri Bakanlığı yine işe karışarak, sonsuz hapisliği yedi yıl hapisliğe indiriyordu⁹.

Bununla birlikte, İngiliz katları, Lârnaka'nın Rum Belediye Başkanı Zennon D. Pieridis'i ilgilendiren aşağıdaki konuda pek az hoşgörü gösteriyorlardı. Kıbrıs'taki yeni İngiliz Yüksek Komiseri Tümgeneral Sir R. Biddulph'un anlattığına göre, Pieridis, 1881 yılı Mayıs ayında Lârnaka sokaklarında atla dolaşırken, bir an kendisini ve görevini unutarak, Ömer Musa adlı bir Türk'ü, ayağa kalkıp kendisini selamlamadığı için kırbaçlıyor; bu olay Türkleri epeyi hiddetlendiriyordu. Pieridis ve adadaki Yunan asıllı toplumun kimi temsilcileri, kamunun dikkatini bu olaydan başka yana çekmek amacıyla, Pieridis'i huzuruna çağırılmış olan mahkemenin onu aşağıladığı söylentisini çevreye yayıyorlardı. Bunun üzerine Yunanistan konsolosu, Haziran başlarında İngiliz yüksek komiserini ziyaret ediyor; özel olarak yapılan görüşme sırasında, Pieridis'in oldukça kötü ve çılgınca davrandığını kabulleniyor, ama mahkemenin onu kişisel olarak huzuruna çağırarak hata işlemiş olduğunu ve onu, yokluğunda, kısa süreli hapislik cezasına çarptırması görüşünü öne sürüyordu. Yüksek komiser, olayı konsolosa aynen anlatıyor; İngiliz yasalarına göre hiçbir kişinin, yokluğunda yargılanamayacağını; sanığın istenilen yer ve tarihte mahkemede hazır bulunarak kendisini savunması gerektiğini bildiriyordu. Anlaşılan, onu bir buçuk saat bekleyen mahkeme, hazır bulunması için Pieridis'e bir mesaj gönderince, bu mesajı getiren haberciye, mahkemeye gidemeyeceğini bildirmiş; ama tutuklanması için buyruk verildiğini öğrenince, ivedilikle mahkeme huzuruna çıkmıştı¹⁰.

Evkaf sorunu

Kıbrıs'taki İngiliz yönetimi, ada Türklerinin Evkaf mallarının tümünün denetim ve yönetimini, 1880 yılı Haziran ayına dek büsbütün ele geçiriyordu. Kıbrıs Sözleşmesi'nin ek'indeki 2. madde, adadaki İslâm kuruluşlarının mal ve arsalarını denetleyip işletmek için bir İngiliz delegeye (murahhasa) ek olarak, Kıbrıs'ta yaşayan bir Müslüman'ın da delege atanmasını öngörüyordu. Ancak, Müslüman delege henüz atanmamıştı ve ada İngiliz işgaline geçeli beri, Evkaf mallarının yönetimi, İngiliz hükümetinin yetkisinde bulunuyordu. Bu mallardan toplanan paralar, hükümet hazinesine yatırılıyor; karar bekleyen konular İngiliz yüksek komiserine devredili-

⁹ CO 67/6: 1879.

¹⁰ CO 67/19: Sir Robert Biddulph'dan Lord Kimberley'e yazı No. 249, Lefkoşa, 11.5.1881.

yor ve olağan dışı tüm harcamalar için onun yetkisine başvuruyordu¹¹. Buna ek olarak, o sırada yüksek komiser görevinde bulunan Henry Bulwer'in Sömürgeler Bakanı Lord Knutsford'a 15 Mayıs 1890'da gönderdiği yazıya eklediği 1888-9 yılı Evkaf hesaplarından da anlaşıldığına göre, daha önceki on yılın hesapları Türkiye yönetimine gönderilmemişti¹².

Alasya'nın anlattığına göre, İngilizler, uzun süre atadıkları İngiliz delege ve daha sonra bir ek Türk delege aracılığıyla Türk Evkaf'ına büsbütün egemen oluyorlardı. Memur statüsüne giren Türk Evkaf delegeleri, Kıbrıs hükümetinin elinde bir kukla oluyor; hükümet, Türk Evkaf delegelerini Türk halkının önderi olarak kabulleniyor ve onun aracılığıyla her dilediğini halka kabul ettirmeye çalışıyordu. Kötü yönetim yüzünden Evkaf bakımsız ve verimsiz bir duruma getiriliyor ve görevlilerin maaşlarını ödeyebilmek için kimi "emlak ve arazisini" satmak zorunda bırakılıyordu. Evkaf'ın değerli binalarını düşük kira ile resmi daireler için kiralayan hükümet, Evkaf bütçesini en güçlü gelir kaynağından yoksun bırakıyor; savsaklık ve ilgisizlik yüzünden 10.000'lerce dönümlük Afrendika çiftliği Rumların eline geçiyordu¹³.

Evkaf'ın durumu, adadaki Türklerin çoğunu memnun etmiyor ve çok geçmeden, Rum Ortodoksların kendi dinsel işlerini özgür biçimde yürüttükleri gibi, Evkaf işlerini de yürütecek ve Müslümanlardan oluşacak, seçilmiş ve özerk bir encümen kurulmasını sağlamak için Türk toplumu arasında git-tikçe yayılan bir savaşım başlatılıyordu. İngiliz yönetimi yalnız Evkaf'ı denetimi altına almakla kalmıyor; aynı zamanda Osmanlı yargı sistemini de yavaşça ortadan kaldırarak, onun yerine İngiliz yargı sistemini koyuyor; öte yandan, İslâm mahkemelerinin yetkilerinde kısıntı yapıyordu¹⁴.

14 Ağustos 1878'de imzalanan ek bir anlaşma ile Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ta yasa yapma hakkını İngiltere'ye vermişti. İngiltere de bu hakka dayanarak, 17 Ocak 1879'da, adada, Kraliçe adına bir "Adalet Mahkemesi" kuruyor; 1882'de de, bir kraliyet buyruğuyla, Türk mahkemelerini ortadan kaldırıyorlardı¹⁵. Kıbrıs'lı Türk önderler, İngilizlerce kurulmakta olan yeni mahkeme-

¹¹ CO 67/12: Biddulph'dan Lord Granville'e yazı No. 285, Lefkoşa, 28.6.1880.

¹² CO 67/64/10259: Bulwer'den Knutsford'a No: 114, Lefkoşa, 15.5.1890.

¹³ Evkaf, Türk Cemaat Meclisi'ne devredilince, bu konu Türkler tarafından dava sorunu yapılmış ve mahkemeye başvurulmuştu. İngiliz yönetimi sorumluluğunu anlayarak Türk Cemaat Meclisi'ne 1.5 milyon sterlin tutarında tazminat vermeyi kabullenmişti. Alasya: *Kıbrıs Tarihi*, s. 125-7.

¹⁴ CO 67/31: Biddulph'dan Lord Derby'ye yazı No. 181, Lefkoşa, 23.5.1883.

¹⁵ Gazioglu: *İngiliz İdaresinde Kıbrıs*, s. 23.

lere yapılacak yerel yargıç atamalarında Türk ve Rum toplumlar arasındaki eşitliğin kaldırılması olasılığından kaygılanıyor; herhangi bir mahkemede Rum yargıçlar çoğunluğu oluşturursa, Türk davacıların Rumlara karşı olan davalarında kendilerini güvenlik içinde hissetmeyeceklerini; İngiliz Yüksek Komiseri Biddulph'la 28 Aralık 1881'de yaptıkları bir görüşmede anlatıyorlardı. Biddulph, ilçe (kaza) mahkemelerinin, bir İngiliz'in başkanlığında bir Türk ve bir Rum'dan, yüksek mahkemenin ise sadece iki İngiliz yargıçtan oluşacağını onlara bildirince, Türk önderler bu düzenlemeden memnun kalıyorlardı¹⁶.

Yunan (Helen) uyruklarının Kıbrıs'a yerleşimi

Londra'da "Public Record Office" olarak anılan İngiliz Devlet Arşivi'nde korunan İngiltere Sömürgeler Bakanlığı belgeleri, Yunan (Helen) asıllı uyrukların 1879 yılı Aralık ayından itibaren Kıbrıs'a yerleşmeye başladıklarını gösterir. Anlaşılan, o tarihte, Kıbrıs'taki İngiliz yönetiminin protesto edildiği haberi çevreye yayılıyor; İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, 30 Aralık 1879'da Yüksek Komiser Biddulph'tan bu protesto hakkında bilgi istiyordu. Salisbury'ye bir hafta sonra yanıt veren Biddulph, o kentteki İngiliz Komiseri Claude Delaval Cobham'a göre, Lárnaka'da yayımlanan bir Helen (Yunan) gazetesi olan *Neon Kition*'da çıkan protesto yazısının konsoloslara dağıtıldığını; konsoloslardan Dozon ile Vasiliadis'in bunu kendi hükümetlerine gönderdiklerini; yazıda 30 ile 40 arası imza bulunduğunu ve imza sahiplerinin üçte ikisinin Yunan uyruklu Grekler olduğunu bildiriyordu¹⁷.

Böylece, İngiliz yönetimi, henüz 1879 yılı Aralık ayında ve hatta daha önce, Yunan uyruklu kişilerin Kıbrıs'a yerleşmelerine izin veriyordu. İngilizler adaya ulaşır ulaşmaz, Yunanistan'da, "enosıs" savını ileri sürmek amacıyla Greklere Kıbrıs'a göçmeye özendirerek "yurtsever komiteler" kurulmuştu¹⁸. 1880 yılı Nisan ayında İngiltere'de yapılan genel seçimleri George Ewart Gladstone ve onun Liberal Parti'si kazanınca, Yunan uyruklarının Kıbrıs'a göçleri doruğa yükseliyordu. Lefkoşa, Lárnaka ve Limasol (Leymosun)'daki Hıristiyan sakinlerin kimileri, Kraliçe Victoria'nın Gladstone'u başbakan olmaya çağırıldığını öğrenir öğrenmez, 24 Nisan'da gösteriler düzenliyor-

¹⁶ *Accounts and Papers* (Parlamento Belgeleri), ZHC 1, 4465 (1882), C. 3384: Biddulph'dan Lord Kimberley'e yazı, Lefkoşa, 31.12.1881.

¹⁷ CO 67/9: Biddulph'dan Salisbury'ye yazı, Lefkoşa, 6.1.1880; Cobham'dan Biddulph'a yazı, Lárnaka, 5.1.1880.

¹⁸ George Hill: *History of Cyprus* (Kıbrıs'ın Tarihi), c. IV, 1952, s. 496.

lardı. Limasol'da yapılan gösterileri "ülke dışından gelmiş bulunan Grek (Yunan) toplumu" düzenliyordu¹⁹. Yüksek Komiser Biddulph, Sömürgeler Bakanı Lord Kimberley'e 10 Ocak 1881'de gönderdiği yazıda, adada yaklaşık olarak 600 Helen (Yunan) uyruğu bulunduğunu bildiriyordu²⁰.

Kıbrıs'taki halkı İngilizleştirmeye çalıştığı izlenimini vermeyi istemeyen İngiliz yönetimi, hiç olmazsa başlangıçta, her topluma, kendi öğretmenlerini atamak izni ve Yunan Eğitim Bakanlığı'na, adadaki Rum ortaokul ve liselelerine öğretmen atamak yetkisini veriyordu. Bunun üzerine, Yunan hükümeti, Kıbrıs Rum toplumunu "enosis" akımı için örgütlemek amacıyla adaya birçok öğretmen, avukat, doktor, papaz ve öteki kışkırtıcılar göndermeye başlıyordu. Vakit vakit, adada yaşayan, her yanı özgürce dolaşan ve Yunanistan'dan yana kışkırtıcı davranışlarda bulunan çok sayıda Yunan uyruğu vardı²¹.

Kıbrıs'taki Helen yandaşları da, *Alithia* ve *Neon Kition* (Gerçek ve Yeni Kition) adlı gazetelerinde, her hafta, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakını savunan yazılar yayımlamaya başlıyorlardı. Adada İngilizce olarak yayımlanan *The Homeward Mail* (Yurt Postası) adlı gazete, 29 Nisan 1881 tarihli sayısında, Lârnaka, Limasol ve kısmen Lefkoşa'nın, "halk arasında pek etkin olmayan bu hoşnutsuzluğun hasarat yuvasını oluşturduğu" görüşünü öne sürüyor²²; 3 Ekim 1881 tarihli sayısında, Kıbrıs'taki Helen yandaşlarını "adanın baş belâları" olarak nitelendiriyor; şöyle diyordu:

"Adayı dolaşıp duran Grekler misyoner görevi yapıyor ve ilhak için duyguları kamçılıyor. Helen soyunun gelecekteki yeni baştan yükselişine ve Kıbrıs'ın yönetimi Büyük Britanya yerine Yunanistan'ın elinde bulunursa, adaya büyük yararlar sağlayacağına değinmektedirler... Bu sözde tahrikçiler, sadece makam peşindedirler; onların amacı ve niyeti ancak kişiseldir"²³.

¹⁹ CO 67/12: Biddulph'dan Salisbury'ye yazı, Lefkoşa, 1.5.1880.

²⁰ CO 67/18: Biddulph'dan Kimberley'e yazı, Lefkoşa, 10.1.1881.

²¹ Kıbrıs Türk İnsan Hakları Komitesi: *A chronology of the Cyprus problem, 1878-1980* (Kıbrıs Sorununun Kronolojisi, 1878-1980), Haziran 1960, s. 16; ayr. bkz. Harry Luke: *Cyprus, a portrait and an appreciation* (Kıbrıs, Bir Portre ve Bir Değerlendirme), Londra, 1957, s. 173; Orr: *Cyprus under British rule*, s. 131-2; CO 883/6; İngiliz okul müfettişinin raporu, 1901; Stavrinides: *The Cyprus conflict*, s. 19, 21 vd.

²² CO 67/23: *The Homeward Mail* (Yurt Postası), 29.8.1881 - "Kıbrıs'ın alıkonulması".

²³ İbid.: *The Homeward Mail*, 3.10.1881 - "Kıbrıs".

Bu tahrikçiler, adadaki İngiliz yönetimini “rahatsız ederek köstekliyorlardı”. Onların merkezi Atina ve İskenderiye’de idi ve oralardan sağladıkları paralarla Kıbrıs Rum tahrikçileri destekliyorlardı. *The Homeward Mail* Gazetesi, 21 Kasım 1881 tarihli sayısında şu yorumda bulunuyordu: “Onlar (Rum tahrikçiler), İngilizlerle Türkleri hesaba katmayarak, tüm sorumlu mevkileri Rumlarla doldurmak istiyorlar... Sakin yurttaşlarını tedhişe tâbi tutmaya başlamışlardır”²⁴.

Bu Yunan ve Yunan yandaşı tahrikçilere, Kıbrıs’ın sık sık uğradığı iki bela yardımcı oluyordu: 1. kuraklık, deprem, çekirge ve kolera gibi doğal felâketlerle hastalıklar ve 2. adanın İngiliz işgalinden beri her yıl Osmanlı padişahına ödemesi gereken, ama Osmanlı kamu (dış) borcunun karşılanması için İngilizlerce alıkonulan haraç²⁵. Londra’da yayımlanan *Daily News* (Günlük Haberler) Gazetesi’nin muhabiri Augustus Perkes’in kardeşi Samuel Perkes²⁶ İngiltere Başbakanı Gladstone’a 1 Mayıs 1880’de Lârnaka’dan gönderdiği mektupta, on dört yıldan beri Kıbrıs’ta yaşamakta olduğunu; ada halkını ve ülkeyi iyi bildiğini yazıyor, şöyle diyor:

“Majeste Kraliçe Hükümeti adayı yönetmeye başlayalı beri, sakinler yararına pek az iş yapılmış olduğunu doğrulamaya hiç çekinmiyorum. Birçok paralar harcanmış, çeşitli plânlar uygulanmıştır; ama bu plânların başarı sağlayamamış olması herkesi şaşırıyor. Kesinlikle söz verilmiş olan yaşam ve mal güvenliği illerde ortadan kalkmış bulunuyor... Korsanlar sahilleri yağmalıyor; kiliseler sık sık talan ediliyor; hırsızlıklar birbirini izliyor; silâhli çeteler geceleyin köylere saldırarak savunmasız kadınları kaçırıyor. Son zamanlarda, adadaki kötü durumdan umutsuzluğa kapılan bir köyün tüm halkı, (Osmanlı) Padişahının daha gönenciliklerine göç etmiştir”.

²⁴ İbid.: *The Homeward Mail*, 21.11.1881.

²⁵ Haraçla ilgili ek bilgi için bkz. Hill: *History of Cyprus*, IV, s. 463; Sir Ronald Storrs: *Orientalions* (Yönelimler), Londra, 1937, s. 464; Elizabeth Monroe: *The Mediterranean in Politics* (Politikada Akdeniz), Londra, 1938, s. 50; McHenry: *The uneasy partnership on Cyprus*, s. 83 vd.; Osmanlı kamu (dış) borcu için bkz. S.R. Sonyel: *Minorities and the destruction of the Ottoman Empire* (Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Yıkımı), TTK, Ankara, 1993, s. 159, 238-9, 241, 269, 287, 314-5 ve 339.

²⁶ Daha önce Londra’da, *King’s College* (Kraliyet Koleji)’de öğrenci idi. Hindistan’da görev yaptıktan sonra Kıbrıs’a yerleşmiş; İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Lord Lyons aracılığıyla Bab-ı ali’den bir ferman alarak, adanın kuzey-doğu yöresinde Osmanlı yönetiminden arazi satın almış; Kıbrıs antikitelere büyük ilgi göstermişti.

24 Ağustos 1880 tarihli İngilizce *Daily News Gazetesi* de, "Kıbrıs'ın Yönetimi" başlıklı yazısında, Samuel'in görüşlerini doğruluyordu²⁷.

Uzun yıllar Kıbrıs'ın Trikomo (Yeni İskele) köyünde yaşamış bulunan bir İskoçya'lı'nın adada doğmuş olan ve birçok mallara sahip bulunan Fransız uyruklu karısı, 1881 yılı Nisanı'nda yöreyi ziyaret eden Yüksek komiser Biddulph'la görüşürken, ona, büyük bir kolera salgınının başlamış olduğu 1865 yılına dek Kıbrıs'ın daima gönenc içinde olduğunu; birçok yabancı uyrukların mal sahibi olarak adada yaşadıklarını; söz konusu yıl zarfında yabancılardan çoğunun öldüğünü veya adadan ayrıldığını; tek bir ailenin bile bu salgın hastalıktan kurtulamadığını ve o tarihten sonra adadaki gönencin azalmaya başladığını bildiriyordu. Anlaşılan, adadaki durum 1878 yılında en kötü düzeye düşmüş; çekirgelerle kuraklık her yanı sarmıştı. Özellikle Kukla köyünün Türk sakinleri oldukça yoksul ve sefil bir durumda bulunuyorlardı²⁸.

"Enosis" kışkırtması ve Kıbrıs Türklerinin muhalefeti

Bu sırada, Kıbrıs Rumları arasındaki "enosis" kışkırtması gittikçe yayılmaya başlıyordu. Bunun üzerine, İngiltere'de erkte bulunan Liberal Parti'nin önderi William Ewart Gladstone, adaya bir anayasa vererek, kurulması tasarlanan Yasama Konseyi (Kavanin Meclisi) üyelerinin görelî (nispi) sisteme göre seçilmesini uygulamaya kalkıştı. Daha önce de İngilizler, 14 Eylül 1878'de bir Kraliyet Konseyi buyruğuyla (*Order-in-Council*)²⁹ bir yasama konseyi kurulacağını ve yüksek komiserin de buna üye olacağını; konseyin en az 4 ve en çok 8 ek üyeden oluşacağını; yarısının hükümet yetkilileri, öteki yarısının da sivil halktan meydana geleceğini belirtmişlerdi. Üyeleri hükümet atayacaktı. İlk konsey, 1 Türk ve 2 Rum olmak üzere 3 Kıbrıs'lı ve 3 İngiliz üyeden oluşuyordu.

Mart 1882'de uygulanan yeni anayasa gereğince Yasama Konseyi'nin üye sayısı, 1881 nüfus sayımına göre ayarlanıyordu. Yeni konsey 18 üyeden oluşacaktı. Bunun 12'si halkça seçilecek, geriye kalan 6'sı ise yetkililer arasından olmak üzere hükümetçe atanacaktı. Halk oyuyla seçilenlerin 9'u Rum, 3'ü

²⁷ CO 67/15: Samuel Perkes'ten William Ewart Gladstone'a yazı, Lárnaka, 1.5.1880; *Daily News Gazetesi*, Londra, 24.8.1880.

²⁸ *Accounts and Papers*, ZHC 1, 4375, 1881, C. 2930; Biddulph'dan Kimberley'e yazı, Lefkoşa, 12.4.1881.

²⁹ *London Gazette* (Londra Resmî Gazetesi), 1 Ekim 1878; *Times*, 2.10.1878.

Türk olacaktı³⁰. Rumlar, bu anayasadan memnun görünüyor, Türkler ise sızlanıyor; İngiliz ve Osmanlı katlarına başvuruyorlardı. Sömürgeler Bakanlığı'na 26 Mart'ta gönderdikleri dilekçede, Türk haklarının dikkate alınmasını diliyor, şöyle diyorlardı:

“Üç yüz yıldan çok Türk yönetiminde dinsel özgürlük ve adalet içinde Türklerce korunan ve çeşitli haklara sahip olan Rumlar, İngiliz yönetimi başlar başlamaz Türklerin duygularını kışkırtmaya ve bu dostluk havasını bozmaya başladılar. İngilizler anayasada ve yönetim örgütünde değişiklik yapıp yeni Kavanin Meclisi'ni (Yasama Konseyi'ni) kurarken adadaki otoritelerle işbirliği yapmadılar. Yeni yönetim örgütü, mecliste 3 Türk üyeye karşılık Rumlara 9 üyelik hakkı vermektedir. Oysaki, Türkiye'de Müslüman Türklerin büyük bir çoğunlukta bulunduğu kendi anavatanlarında Hıristiyanların idari meclislerde eşit sayıda üyeleri bulunmaktadır ve oy hakları vardır. Halbuki burada, Türklerin çoğunlukta buldukları Lefkoşa'da dahi Türkler, bu gidişle çoğunluk haklarını, Türkleri ezmek ve Kıbrıs'ı bağımsızlığa kavuşturmak yolunda kullanacaklarını açıklamış bulunan Rumların insafına bırakılacaktır”.

Dilekçede, son olarak, eşit temsil ve oy esasına dayanan ilk yönetim sisteminin yeniden uygulanması; aksi durumda, Türklerin göç etmelerine izin verilmesi isteniyordu. Aynı dilekçede, Rum basınının, Türklere ezgi yapılması ve ihtilâl konularında Rum halkını kışkırttığı da ilgililerin dikkatine sunuluyordu. Bu dilekçe, Ashmead Bartlett adlı İngiliz milletvekilince Avam Kamarası'na tevdi ediliyordu³¹. Ancak, Kıbrıs Türklerinin bu şikâyetleri, hem Avam Kamarası'na yansıtıldığı, hem de Osmanlı hükümetine duyurularak, Türk haklarının korunacağı yolunda İstanbul'dan güvence alındığı halde, İngilizlerce “kuru bir sözle, kibarca reddediliyordu”³².

Bunun üzerine, Kıbrıs Türk toplumunun önderleri, Yüksek Komiser Biddulph aracılığıyla İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Kimberley'e 1882 yılı Nisan'ında gönderdikleri yeni bir dilekçede, dünyanın her yanındaki Greklerin, kulüpler kurarak, fesat çıkarıcı mitingler düzenleyerek ve birlik ha-

³⁰ 30 Kasım 1881 tarihli Kraliyet Buyruğu (*Order-in-Council*).

³¹ *Hansard* (Parlamento Tutanakları), 30.3.1882.

³² Gazioğlu: *İngiliz İdaresinde Kıbrıs*, s. 50.

linde davranarak Yunanistan'ı yeniden diriltmeye çalışıklarına dikkati çekiyor, şöyle diyorlardı:

“Dolayısıyla, (İngiliz yönetimince) Kıbrıs'a verilmesi önerilen oy verme hakkını dikkate almamız görünürde akılsızlık olacaktır; çünkü Kıbrıs'lı Rumların bu hakka dayanarak kendi birliklerini pekiştirip savaşımalarını daha da ilerleteceklerine ve sonuçta, her İngiliz'i adadan çıkartacaklarına inanıyoruz”.

Kıbrıs Türk toplumu, Rumların oybirliğiyle uyguladığı inatçı tutumun sonucu olarak, adada kurulacak olan konseylere (meclislere) üye sağlanmasında önerilen görelî (nispi) temsil sistemi altında kendi ulusal haklarının korunmasını büsbütün olanaksız olarak görüyordu. Bu topluma göre, Rumlar, panhelenizm ideasıyla o kadar sarhoş olmuşlardı ki, kürenin her yanında panhelenizmden başka birşey görmeyi istemiyorlardı ve başka bir yönetim sisteminde de asla memnun olmayacaklardı. Kıbrıs Türklerinin dilekçesi şöyle sürüyordu:

“Olay çıkarmak alışkanlığında olmayan Osmanlılar, İngiltere'nin, bu rahatsız halkın taleplerini kabullenmesini ve onlara, özveride bulunmasını görmekle pek üzülmedirler; oysaki onların (Rumların) kimilerinin, tüm İngiliz yetkililerine karşı yönelmiş oldukları inanılmayacak ve düşünemeyecek suçlamalardan ötürü cezalandırılmaları gerekiyor. Rum yurttaşlarımızın karakterinde uysallık ve ılımlılık yoktur. Sonuçta, her türlü özveride bulunarak, yönetimin dizginlerini, kesinlikle kendi ellerine geçirip öteki unsurları etkisiz bırakmak niyetinde olduklarını görmezlikten gelemez. Grekler o kadar küstahdırlar ki, dünyanın herhangi yanındaki bir toplum onların yönetiminde, can, mal veya onur güvenliğine sahip olamaz... Dolayısıyla, adanın yönetiminde Müslümanlara eşit temsil hakkı tanınmalıdır, çünkü Rumlar onlara karşı ölçü duyularını beslemektedirler. Eşit temsille ilgili bu dileğimizin dikkate alınmasını umud ederiz”³³.

Kıbrıs Türk önderlerin bu dilekçesini dikkatle izleyen Lord Kimberley, Yüksek Komiser Biddulph aracılığıyla 5 Mayıs'ta verdiği yanıtta onları yatış-

³³ *Accounts and Papers* (Parlamento Belgeleri), ZHC 1, 4465, 1882, C. 3384: Biddulph'dan Kimberley'e yazı, Lefkoşa, 21.4.1882, ilişikte, Müslüman toplumun ileri gelenlerinin 17.4.1882 tarihli dilekçesi.

turmaya çalışıyor; adadaki resmi görevlere Yasama Konseyi'nin değil, Kraliçe ile yüksek komiserin atamalar yapma hakkına sahip olacağını; yüksek yönetim katlarına Kıbrıs'luların getirilmeyeceğini; mahkeme başkanlıklarına da Kıbrıs'luların atanmayacağını bildiriyor; Kraliyet Konseyi buyruğu (*Order-in-Council*) yoluyla uygulanacak olan yasama gücünün ve anayasayı kaldırma veya değiştirme hakkının "Majeste Kraliçe"ye ait olmasının, Yasama Konseyi'ne verilecek olan yeni ayrıcalık haklarının kötüye kullanılmasını önleyeceğini vurguluyordu³⁴.

Kıbrıs Türklerinin ekonomik durumu

Kıbrıs'a ulaşır ulaşmaz İngilizleri kaygılandırmaya başlayan konulardan biri de adadaki köylü ve rençberlerin, özellikle Türk köylülerinin kötü ekonomik durumuydu. Bu durum yüzünden, yüksek faizle borç alan birçok köylü güç bir durumda kalıyorlardı. İngiliz yönetimi, tefeciliği kısıtlamak amacıyla, 1882 yılında bir yasa geçirerek faiz oranını yüzde 9 olarak saptıyor; daha sonra bu konuda ek yasalar geçiriyor; ama birçok çiftçi topraklarını tefecilere kaptırıyorlardı³⁵. Böylece birçok Türk toprağı Rumların ve özellikle Kilise'nin eline geçmeye başlıyordu³⁶.

1885 ile 1888 yılları arasındaki dönemde Kıbrıs'ta korkunç bir kuraklık kaydediliyor; tarım ürünlerinde büyük bir kıtlık başlıyor; adanın hemen her yanında sefalet egemen oluyordu. 1886 yılı ilkbaharında, Yasama Konseyi'nin seçilmiş Rum üyelerinden G. Malikidis, "yoksulluk yüzünden Kıbrıs'luların ada dışına göç edip etmedikleri" konusunda Konsey'de bir soru soruyordu. Bu soruyu yanıtlayan hükümet müsteşarı (*chief secretary*), yoksulluk nedeniyle çok sayıda Kıbrıs'lı rençberin ülkeden ayrıldıklarına dair herhangi bir söylentiyi yönetimin duymadığını; bu konuda yapılan soruşturmalardan, yönetimin, böyle bir göçün yapılmadığı sonucunu çıkardığını bildiriyor; şunları ekliyordu: "Baf ilçesine bağlı köylerin sakinlerinin, kimi mevsimlerde, iş aramak için karşıdaki Türk ülkesinde bulunan Antalya'ya gitmeleri ve geri dönmeleri olağandır. Dolayısıyla, 1885 yılında, mutlak olarak gidenlerden daha çok kişinin, toplam olarak belki 100 kişinin gitmiş ol-

³⁴ İbid.: Kimberley'den Biddulph'a yazı, Londra, 5.5.1882.

³⁵ B.J. Surridge: *A survey of rural life in Cyprus* (Kıbrıs'ta Kırsal Yaşamla İlgili Bir Araştırma), Lefkoşa, 1930.

³⁶ Sabahattin İsmail ve Ergin Birinci: *Kıbrıs Türkünün Varoluş Savaşımında İki Ulusal Kongre - Meclis-i Milli (1918), Milli Kongre (1931), Lefkoşa, Kasım 1987, s. 22.*

ması olasıdır. Ama gidenlerin geri dönmeyeceklerine inanmak için herhangi bir neden yoktur”.

Bunun üzerine, yeni İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry Bulwer, ilçe komiserlerine gönderdiği genelgede, onlardan bu konuda bilgi istiyordu. Lâr-naka komiseri buna verdiği yanıtta, kendi ilçesinden az sayıda ve belki birkaç kişinin Suriye ve Mısır'a göç ettiğini bildiriyordu. Baf ilçesi komiseri, yoksulluk ve borç yüzünden kimi kişilerin göç ettiklerini; ilçeye mensup kimi kişilerin çoğu kez Limasol ilçesinde iş bulduğunu; kimilerinin Antalya'ya gitmiş olmaları olasılığının var olduğunu; 1885 yılında hasadın oldukça kötü geçtiğini; Druşa köyü sakinleri arasında büyük sıkıntı olduğunu; onların kimilerinin Antalya'ya yerleştiğini ve oradaki durumlarının iyi olduğunu bildiriyordu³⁷.

Magosa Komiseri Arthur Young, 29 Mart 1887'de kaleme aldığı bir raporda, Dip Karpaz, Kornikebir (Büyük Konuk), Kritya (Kilit Kaya) ve Livatya (Balalan)'nın gıdasızlıktan sıkıntı çektiğini; Karpaz'daki durumun oldukça kötü olduğunu bildiriyor; 30 Mart'ta kaleme aldığı başka bir raporda ise, ilçe müdürünün demecine dayanarak durumun ciddiliğini yansıtıyordu. İlçe müdürüne göre, 1887'de kaydedilen sıkıntı, 1871'de kaydedilenden çok daha kötü idi. Bladanisyo (Balalan) köy komisyonunun 26 Mart'ta müdüre bildirdiğine göre, Korovya (Kuruova), Kaleburnu, Bladanisyo ve öteki köylere mensup 500 kadar kişi, yüksek komiserden ekmek istemek için Maraş'a doğru yürüyorlardı. Kendilerine ekmek verilmezse, Maraş'taki dükkânları yağmalayacaklardı. Kaleburnu'nda açlıktan zehirli bitkiler yiyen üç kişi yaşamını yitiriyordu. Karpaz köylüleri kendilerine yardım yapılıp yapılmayacağını öğrenmeyi; aksi durumda adadan ayrılmayı istiyorlardı³⁸.

Yüksek Komiser Bulwer, 1887 yılı Mayıs ayının başlarında Karpaz'a giderek büyük bir bölümünü geziyor ve şu tabloyla karşılaşıyordu: Dip Karpaz dışında, Galatya (Mehmetçik) ve Eptagomi (Yedi Konuk)'nin doğusunda bulunan tüm köyler, kuraklıktan büyük ölçüde sıkıntı çekiyordu. Yüksek komiserin gördüğü köyler arasında en kötü durumda olanlar, buğday ve arpa ürünlerinden yoksun bulunan Ay Simeon (Av Tepe), Korovya (Kuruova) ve Galinoborni (Kaleburnu) köyleri idi. Durumu en kötü olan köy Bladanisyo (Balalan) idi. Bu dört köyün sakinleri Türk'tü ve halk büyük

³⁷ CO 67/42: Bulwer'den Granville'e yazı, Trodos, 15.7.1882.

³⁸ *Command* (Kraliyet Buyruğu) 5523: Bulwer'den Holland'a yazı, Lefkoşa, 18.4.1887.

yoksulluk içindeydi³⁹. İngiliz yönetimi, sıkıntıyı gidermek için bu köylere mali yardımda bulunmak zorunda kalıyordu⁴⁰.

Durum o denli umutsuz bir kerteğe geliyordu ki, İstanbul'da yayımlanan ve Osmanlı yönetiminin yarı resmi organı olan *Tarık Gazetesi*, adadaki sosyal ve ekonomik durumla ilgili olarak 1 Mart 1888 günkü sayısında çıkan bir yazısında şu haberi veriyordu:

“Lefkoşa’da Aya Sofya Camii’nde bir miting düzenleyen Kıbrıs’ın Müslüman halkı, İngiliz yönetiminin kimi eylemlerinin ülkeye zararlı olduğuna dair İngiltere hükümetine şikâyetle bulunmak kararını almıştır. Aynı zamanda, Kıbrıs Müftüsü Asım Efendi yaptığı bir konuşmada, adada İngiliz işgali başlayalı beri, adanın sükûn ve gönencini sağlayıcı herhangi bir yararlı örgüt kurulmadığını; bu yüzden Müslüman halkın şikâyet seslerini yükseltmek zorunda kaldığını açıklıyordu. Kimi İngiliz yetkililer, ülkenin gelirini harcayan, bazı acayip projeler uygulamak dışında hiçbir şey yapmamışlardır. Kıbrıs’ta var olan okullar bile kapanmıştır. Müslüman ve Hıristiyan halk adadan göç etmeye başlamıştır”.

Gazete, İngiltere’yi adayı geliştireceği yerde ek vergilerle çöktürmeye çalışmakla suçluyordu⁴¹.

Yüksek Komiser Bulwer bile, Sömürgeler Bakanı Lord Knutsford’a 18 Şubat 1889’da gönderdiği yazıda, 1888’in bir “aksilik ve depresyon yılı” olduğunu kabulleniyor; uzun ve sürekli bir kuraklığı adanın her yanında kötü bir hasadın izlediğini ve halkın, hemen hemen tüm mallarını ve çeşitli eşyalarını “perişan edici oranda düşük fiyatlara” satmak zorunda kaldığını bildiriyordu⁴². Buna ek olarak, Kıbrıs Müftüsü Hacı Ali Rıfki Efendi’ye göre, 1892 yılı Ocak ayında birçok Kıbrıs’lı Türk, hükümet hizmetinde görev alamıyordu; ancak, Yüksek Komiser Sir Henry Bulwer, bu konuda yapılan sızlanmayı kabullenmiyordu⁴³.

³⁹ İbid.: Bulwer’den Holland’a yazı, Lefkoşa, 30.5.1887.

⁴⁰ İbid.: Sömürgeler Bakanlığı’ndan Bulwer’e yazı, Londra, 28.6.1887.

⁴¹ İbid.: Dışişleri Bakanlığı’ndan Sömürgeler Bakanlığı’na yazı, Londra, 19.3.1888, ilişikte, İngiliz Büyükelçisi William A. White’in 6.3.1888’de İstanbul’dan gönderdiği yazının sureti; ayr. bkz., *Tarık*, 1.3.1888.

⁴² *Accounts and Papers*, ZHC 1, 5150, 1889; Bulwer’den Knutsford’a yazı, Lefkoşa, 18.2.1889.

⁴³ CO 67/73/2493; Bulwer’den Knutsford’a yazı No. 24, Lefkoşa, 25.1.1892. Bu makaledeki Türkçe belgeler İngilizceden çevrilmiştir.

Kıbrıs Rumları yeniden kışkırtmalara başlıyor

İngilizlerce Kıbrıs'ta kurulmuş olan yönetim, ada Türklerini epeyi ihmal etmişti. Bunun bilincine varan Türkler arasında bir siyasal gruplaşma başlıyor; Osmanlı Kıraathanesi kuruluyordu. Bu bir kulüp ve lokal olup siyasi parti niteliğini taşııyordu. Tüzüğü ve kayıtlı üyeleri yoktu. Bir siyasal birlik niteliğindedi. Adanın geleceği hakkında kaygılanmaya başlayan kimi Türk aydınlar, ne yapmaları gerektiğini düşünmek için Lefkoşa'da, Sarayönü Meydanı'nda bir araya geliyorlardı. Bu aydınlar, Türklerin savını savunmak için bir gazete çıkarmak kararını veriyor; 25 Aralık 1891'de *Zaman Gazetesi*'ni yayımlamaya başlıyorlardı. Gazetenin amaçlarından biri de İngiliz sömürgeciliğine karşı savaşmak ve "enosis"e karşı durmaktı. 22 Ağustos 1892'de *Yeni Zaman Gazetesi* yayımlanıyor; bu gazete, *Foni Tis Kipru* adlı Rum gazetesinin 10 Ocak 1893 sayısında başlatılan "enosis" kampanyasına karşılık veriyordu. 6 Mart 1893'te ilk sayısı yayımlanan *Kıbrıs Gazetesi* de "Kıraathane-i Osmaniye" tarafından çıkarılıyor; Rum basını ile savaşmayı; Türk kültürüne ve halkına hizmet etmeyi ve Jön Türklerin savına destek olmayı amaçlıyordu⁴⁴.

1895 yılı başlarında, İngiltere'nin Kıbrıs'ı Türkiye'ye iade edeceği yolunda çevrede söylentiler dolaşmaya başlayınca, Grekler ve Kıbrıs Rumları arasında kıyamet kopuyor; Rumlar, bu olasılığa karşı örgütlenerek kışkırtıcı davranışlarda bulunmaya başlıyorlardı. Bunun üzerine, Müftü Hacı Ali Rıfki Efendi başkanlığındaki bir Türk kurulu, 22 Nisan'da, o sırada İngiliz Yüksek Komiseri bulunan Sir Walter Sendall'ı görmeye gidiyor; müftü, Kıbrıs Rum önderlerinden olan ve Yasama Konseyi üyesi bulunan Ahilleas Liasidis'in ilçeleri gezerek köylüleri kışkırttığını ve Kıbrıs'ın Türkiye'ye iade edilmemesini; eğer İngilizler Kıbrıs'tan vazgeçeceklerse, adanın Yunanistan'a verilmesini öneren bir dilekçeye imza topladığını bildiriyor, şöyle diyor:

"Bu saçmadır ve zeki kişiler buna pek kulak asmayacaklardır; ancak, 28 Nisan Pazar günü bir miting düzenleniyor ve bu konu muhtemelen kargaşalıklara yol açacaktır. Hıristiyan öğretmenlerden birisi bir şarkı bestelemiştir. Alenen okunan bu şarkının her dizesi şöyle sona eriyor: 'Türkleri ince bir kılıçla öldürerek öcümüzü alalım'. Hıristiyanlar Müslüman kadınlara ve Türk ileri

⁴⁴ Cemalettin Ünlü: *Kıbrıs'ta Basın Olayı, 1878-1981*, tarihsiz, s. 18-9.

gelenlerine hakaret ediyor ve 'Bum, bum' diye haykırarak onların vurulacaklarını ima ediyorlar”.

Sözlerini sürdüren müftü, Türklerin barış içinde yaşamayı istediklerini, ama bu gibi sözlere karşı tepki gösterebilecek, okuma yazma bilmeyen Müslümanlar bulunduğunu ve durumun olaylar çıkmasına yol açması ihtimali gözönünde tutularak, yüksek komiserin bunları önlemesi dileğinde bulunuyor; Limasol yolu üzerindeki Dohni köyünde son günlerde Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında olaylar çıktığını ve bunların iki toplum arasında yaratmış olduğu kötü duyguların her iki dinin kadınlarına kadar yayıldığını; kadınların birbirlerine hakaret ettiklerini ve “soylar arası duyguların şahlanmış olduğunu” anlatmaya çalışıyordu.

Türk kurulu üyelerinden Hacı Mehmet Raif Efendi de söze karışarak, 20 Nisan'da kendi evinde kitap okurken, evinin önünden geçmekte olan Müslüman okul öğrencilerinin yüksek sesle bağırarak el işaretleri yaptıklarına tanık olduğunu bildiriyordu. Anlaşılan, kimi Hıristiyan erkek çocuklar, bir Müslüman okulunu taşa tutmuşlar; Müslüman çocuklar da onları cezalandırmak için dışarıya fırlamışlardı. Müslüman okul öğretmeni, çocukların sinirlendiklerini ve kendi denetiminden çıktıklarını, ama sonuçta onları okula dönmeye inandırdığını söylemişti.

Son olarak müftü, yüksek komisere şunları belirtiyordu:

“İngiltere Kıbrıs'ı Türkiye'ye iade ederse, bu, ada sakinlerini değil, her iki hükümeti ilgilendiren bir konudur. Türkiye, İngiltere'nin aday işgalini kabullenirken sakinlere danışmamıştı. Sonra, Rumlar birçok yerlerde Türkleri 'köpekler ve maymunlar' olarak adlandırıyorlar; ama Müslümanlar buna karşılık vermiyorlar. Lârnaka'da polise saldırılmıştır.”

Müftünün bu konuşmasından sonra yüksek komiser, söylenenlerin gerektiği gibi dikkate alınacağına dair söz ve barışın bozulmasına izin verilmeyeceği yolunda Türk kuruluna güvence veriyordu⁴⁵.

Öte yandan, Sömürgeler Bakanı Lord Ripon, Yüksek Komiser Sendall'a 24 Nisan'da şu teyzasını gönderiyordu:

⁴⁵ CO 67/91/7681: sir Walter Sendall'dan Lord Ripon'a gizli yazı, Kıbrıs, 23.4.1895; ayr. bkz. H.D. Purcell: Cyprus (Kıbrıs), Londra, 1969, s. 238.

“Majeste Kraliçe Yönetimi’nin, Kıbrıs’ı 1878 İngiliz-Türk Sözleşmesi gereğince yönetmekten vazgeçmek niyetinde olmadığını ve vazgeçmeyeceğini söylemekte özgürsünüz”.

Bakan, ayrıca, Kıbrıs’ın Yunanistan’a ilhakı için adadan Gladstone’a gönderilmiş olan telyazılarına, onun 1881’de vermiş olduğu şu yanıtı da anımsatıyordu:

“Majeste Kraliçe Yönetimi, Kıbrıs’ın mutluluğunu istemekle birlikte, bu ülke (İngiltere) tarafından Bab-ı ali’yle yapılmış olan bir sözleşme gereğince, Osmanlı İmparatorluğu’nun bir bölümü olarak yönetilmekte olduğunu; dolayısıyla, o sözleşmeyi bozucu önerilerin tartışılmayacağını ada sakinlerine anımsatmayı diler”.

Sömürgeler Bakanı Lord Ripon telyazısına şöyle son veriyordu: "Bu görüşler, Majeste Kraliçe Yönetimi’nin şimdiki görüşlerini yansıtmaktadır"⁴⁶.

Rum taşkınlıklarından etkilenen *Kıbrıs* adlı Türkçe gazete, 15 Nisan 1895 tarihli sayısında, “Karıncı kanatlanınca sonu yakın olur” başlığı altında yayımladığı yazıda, Kıbrıs’ta kaydedilmekte olan olaylara önem verilmezse, ileride büyük bir kaygıya neden olacaklarını; yüzyıllar boyunca Osmanlıların koruyuculuğu altında yaşayarak iyilik ve erdem görmüş olan Hıristiyanların, adadaki yönetim yavaşca ve nedensiz olarak değişeli beri, dil ve tutumlarını değiştirerek acayip ve şaşkırtıcı davranışlarda bulunmaya başladıklarını vurguluyor, şöyle diyordu:

“Hükümetin ilgisizliğiyle duygusuzluğu ve Müslümanların sabırla ılımlılığı sürdükçe, her fırsattan yararlanan Hıristiyan yurttaşlarımız, Müslümanları aşağılayıcı gösterilerden vazgeçmeyeceklerdir. Bu gösterilerde o kadar aşırı gidiyorlar ki, ibadet yerlerinde, mitinglerinde ve sokaklarda, hiçbir vicdanın kabullenemeyeceği ve büyük kaygı ve öfke yaratan konuşmalar yapıyorlar... Osmanlıların uyduklarını sananların miyopluluğuna şaşarız”.

Gazete, bu kıskırtmayı seyreden ama önlem almayan yönetimi eleştiriyor ve Müslümanları, gözlerini açık tutma, ama yasayı kendi ellerine almama yolunda uyarıyordu⁴⁷.

⁴⁶ CO 67/91/8532: Sendall’dan Ripon’a yazı No. 95, Lefkoşa, 6.5.1895; ayr. bkz. *Cyprus Gazette* (Kıbrıs Resmi Gazetesi), No. 474, 26:4, 1895.

⁴⁷ CO 67/91/7681: *Kıbrıs* adlı gazete, No. 136, 15.4.1895.

Lefkoşa ilçe mahkemesi başkanı M.B. Seager'in 17 Nisan 1895'te müstehşara (*chief secretary*) göndermiş olduğu gizli rapordan öğrendiğimize göre, Yunanistan'ın bağımsızlığının yıldönümü dolayısıyla Rumların geceleyin Lefkoşa'da düzenlemiş oldukları fener alayı yüzünden iki toplum arasında düşmanca duygular husule gelmişti. Bu fener alayı, sakinlerinin çoğunluğu Türk olan Tahtelkale (Tahtakale) semtinden geçiyordu. Çoğunluğu öğrencilerin oluşturduğu Rumlar bu semtten geçerken, "nefret edilen Müslümanları boğazlayalım" şarkıları söylüyor; Türklerin duygularını incitiyor ve onları kaygılandırıyorlardı. Bu arada Türkler, bu olayı incelemek, tehlikeyi ortadan kaldırmak ve etkili kişilerce alınan önlemleri tartışmak amacıyla bir miting düzenliyorlardı. Seager raporunu bitirirken, hükümeti, ivedilikle davranarak, Türklerle Rumlar arasında "dinsel bir çatışma çıkmasını önlemek" hususunda uyarıyordu⁴⁸.

Müftü Ali Rıfki Efendi de, Sömürgeler Bakanı'na 5 Mayıs'ta gönderdiği bir yazıda, bakanın dikkatini durumun tehlikelerine çekiyor; Müslüman toplumun son 17 yıldan beri İngiliz yönetimi altında birçok sıkıntı ve güçlüklerle uğratıldığını ve "memnuniyet verici olmayan birçok olaylara maruz bırakıldığını"; adada uygulanan "aşırı özgürlüğün", nüfusu başka bir kalıba soktuğunu; Hıristiyan nüfusu, birçok "sağlıksız düşüncelere" sahip olmaya kışkırttığını; terbiye ve geleneklerde sanki bir devrim yapılmak istendiğini; Müslüman halkın, Hıristiyan toplumun tüm "saldırgan ve haksızca davranış ve gösterilerine sabır ve kararlılıkla karşılık verdiğini" ve yerel hükümetin bu konuda harekete geçerek önlemler almasını umud ettiğini bildiriyordu.

Yazısını sürdüren müftü, hakaret ve tehditlere maruz kalan Müslümanların, karşılaşmakta oldukları birçok olaydan kaygılanarak umutsuzluğa düşüklerini vurguluyor; "enosis" akımına da değinerek, sürekli kışkırtma sonucunda atak davranışlarda bulunan Rumların, bu akımın sihirine kapılarak, Müslümanların duygularına ve Osmanlı ulusal haklarına karşı eylemlerde bulunup gösteriler yaptıklarını; iyiyi kötünden ayıramayan binlerce köylüyle "kaba" kişilerin, 28 Nisan Pazar günü, adanın başkenti Lefkoşa'da ve öteki illerin başlıca kentlerinde düzenlenen mitinglere çağrıldıklarını; hükümet servisinde çalışan Rum yetkililerin de katılmış oldukları bu toplantılarda, adanın Yunanistan'a ilhakının özellikle talep edildiğini, bu olayın, Müslüman toplumu kışkırtarak o toplum arasında heyecan yarattığını ekliyor ve

⁴⁸ Ibid.: M.B. Seager'in gizli raporu, Lefkoşa, 17.4.1895.

kamu sükûnu ve güvenliğine zararlı olan bu mitingleri önlemediği için hükümeti eleştiriyordu.

Müftü Ali Rıfku Efendi'nin görüşünce Müslüman toplum, İngiliz hükümetine emanet edilmişti ve bu toplumun güvenliğine, saygınlığına ve göncine her bakımdan büyük önem verilmeliydi. Gerçekte Müslümanlar savsanarak dikkate alınmamış; Hıristiyan topluma ise, kendi arzularını öne sürmek, projelerini açıkça belirtmek ve önyargıya dayalı amaçlarını daima gerçekleştirmek özgürlüğü verilmişti. İngiliz yönetimi, adayı bırakırsa, Kıbrıs'ın yasal sahibi Osmanlı yönetimine iadesi doğal olduğu halde, Hıristiyan toplumun adanın Yunanistan'a ilhakını talep etmesine karşı çıkan müftü, hükümeti, Hıristiyanların bu denli gösteri ve davranışlarına bundan böyle izin vermemeye ve böylece, çıkması olası bir ayaklanmayı önlemeye çağırıyordu.

Müftü'ye Yüksek Komiser Sendall aracılığıyla 14 Haziran'da yanıt veren Sömürgeler Bakanı, İngiltere'de toplanma ve söz söyleme özgürlüğüne dayanan bir gelenek olduğunu ve ancak yerel yetkililerin kanısınca barış ve sükûna karşı bir tehlike meydana gelirse duruma karışabileceklerini anımsatıyor, Müftü'ye şu güvenceyi veriyordu: "Majeste Kraliçe Hükümeti, Kıbrıs'ın Müslüman sakinlerinin sivil ve kişisel haklarının korunmasını daima sağlayacaktır"⁴⁹.

Buna karşın o denli bunalımlı bir durum meydana geliyordu ki, Osmanlı Dışişleri Bakanı Sait Paşa, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie'yi, Kıbrıs Yüksek Komiseri Sir Walter Sendall'ın dikkatini adadaki Müslüman sakinlerin tehlikeli durumuna çekmeye çağırıyordu. Sait Paşa'ya göre, Bab-ı ali, adada büyük ölçüde taşkınlık ve heyecan olduğunu hem Müslüman sakinlerden ve hem de Rum/Grek basınından öğrenmiş bulunuyordu. Müslüman sakinler, Hıristiyanların kendilerine karşı oldukça tehdit edici bir tutum izlemelerinden; kendilerine aşağılayıcı sözler söylemelerinden sızlanıyor ve Rumların kendilerine saldırmaları olasılığından kaygılanıyorlardı. Yine Sait Paşa'nın öğrendiğine göre, bu olayların sonucu olarak birçok Müslüman adadan ayrılmak zorunda kalıyordu. Sendall, Sait Paşa'ya verdiği yanıtta, son günlerde adanın Hıristiyan ve Müslüman sakinleri arasında epeyi siyasi gerginlik olmakla birlikte, adanın herhangi bir ye-

⁴⁹ CO 67/91/8546: Kıbrıs Müftüsü Ali Rıfku'dan Sömürge müsteşarına yazı, Lefkoşa, 5.5.1895.

rinde, iki “soy” arasında ciddi bir çarpışma çıkacağı yolundaki kaygıları haklı gösterecek herhangi bir olay kaydedilmediğine dair Sait Paşa’ya güvence vermeye çalışıyor; hükümetin, “toplumun her mensubunu, sivil haklarını ve özgürlüklerini kullanmada kesinlikle korumaya hazır olduğunu” bildiriyordu⁵⁰.

Evkaf ve eğitim sorunları yine sahnede

Kıbrıs’taki İngiliz yönetiminin, adadaki Rumların taşkınlıklarına son vermemesinden düş kırıklığına uğrayan Kıbrıs Türk toplumunun önderleri, “*enosis*” kışkırtması yatışınca, Evkaf sorununu yeniden ele alıyor; Sömürgeleler Bakanı Joseph Chamberlain’e 29 Mart 1896’da gönderdikleri bir dilekçede, İngiliz işgalinden bu yana Evkaf Dairesi’nin kötüce yönetildiğini belirtiyor; Evkaf’ın, kadı ve müftü başkanlığında, Müslüman toplumunca seçilecek sekiz kişilik bir encümenle yönetilmesini öneriyorlardı⁵¹; ama bu önerilerinde onlara cesaret verilmiyordu.

Öte yandan, ilkokullar, 1881’de verilen bir buyrukla yerel yönetimin denetimi altına girmişlerdi⁵². 1900 yılında, Yasama Konseyi’nin Müslüman üyelerinden Derviş Paşa, Lefkoşa’daki Müslüman İdadi Okulu’nun hükümet denetiminden alınarak bir komisyonun denetimine verilmesini öngören bir önerge taslağını Konsey’e sunuyor; öteki Müslüman üye Hacı Hafız Efendi tarafından da destekleniyordu. Hükümeti güç durumda bırakmayı isteyen Rum seçilmiş üyelerinin de desteğiyle öneri geçiriliyor; ama hükümet bunu kabul etmiyordu⁵³.

1905 yılında geçirilen eğitim yasasıyla özerk yönetim sistemi getiriliyor ve halkın, öğretmenlerini atamasına ve okullarını yönetmesine yetki veriliyordu. Bu sistem 1920 yılına kadar sürüyor; 1920’de yerel yönetim, okulları devralıyordu. 1932’de hükümet, ekonomik bunalım özürüyle 296 Türk ilkokulunun birçoğunu kapatacak ve 370 öğretmenin görevine son verecektir. Halil Fikret Alasya’ya göre İngilizler halkı cahil tutmak istiyorlardı⁵⁴.

⁵⁰ CO 67/92/9524: Sendall’dan Ripon’a yazı, No. 138, Kıbrıs, 21.5.1895, ilişkide, İstanbul’daki İngiliz büyükelçisinin gönderdiği yazının sureti, tarih: 9.5.1895.

⁵¹ CO 67/99/12830: Sendall’dan Joseph Chamberlain’e yazı, No. 126, Lefkoşa, 30.5.1896, ilişkide, Kıbrıs Müftüsü ve öteki Müslüman soylularca gönderilen 16.5.1896 tarihli dilekçenin sureti.

⁵² Storrs, op. cit., s. 142.

⁵³ CO 67/124/28325: Haynes Smith’dan Chamberlain’e yazı, No. 194, Trodos, 18.8.1900.

⁵⁴ Halil Fikret Alasya: *Maarif İşleri*, 1969, s. 155.

“Enosis” kışkırtması sürüyor

Yirminci yüzyıl yaklaşırken, Yunanistan’dan Kıbrıs’a gelip yerleşen Greklerin sayısı gittikçe kabarıyor; Kıbrıs Rumları arasındaki “*enosis*” kışkırtması sürüp gidiyordu. Rumlara, bu kışkırtmalarında İngiliz Liberal Parti’si önderi George Ewart Gladstone yardımcı oluyor; Westminster Dükü’ne 13 Mart 1896’da gönderdiği yazıda, “uzun süren yaşamım sona ermeden önce, o Helen adasının (Kıbrıs’ın) halkının, dostça yapılacak bir anlaşmayla, Yunanistan Kırallığı’ndaki kardeşleriyle organik olarak birleşmelerinden memnurluk duyacağım” diyordu⁵⁵.

Dört yıl sonra (1898’de), Yeoryios Frankudis adlı Kıbrıs’lı bir Rum, “Girit’te vukubulan isyanı Kıbrıs’ta da yenilemek amacıyla”, Atina’da, “Kıbrıs Yurtseverler Derneği”ni kuruyordu⁵⁶. Girit’in dört güçlü devletçe Osmanlı yönetiminden alınarak, bir Yunan yüksek komiserinin yönetimine verildiği ve bundan böyle Türkiye’ye haraç ödemeyeceğine dair 1898 yılı Aralık ayında Kıbrıs’ta yayılmaya başlayan haberler Rumları coşturuyordu. Rum Ortodoks Kilisesi’nin öncülüğüyle adanın her yanında gösteriler yapılıyor; Kıbrıs Türk toplumu bu gösterilere epeyi içerliyordu⁵⁷. Bu arada Rumlar her fırsattan yararlanarak “*enosis*” propagandalarını sürdürüyor; 1899 yılı Mayıs ayında Limasol’da yapılan “Olimpiyat Oyunları” büsbütün bir propaganda aracı biçimine getiriliyor; her yanda Yunan bayrakları göze çarpıyor; Kıbrıs’taki Yunan Konsolosu Filimon’un adı da bu taşkınlıklara karıştırılıyordu. Öte yandan Kıbrıs Türkleri yapılan bu tahrikler önünde soğukkanlılıklarını korumaya çalışıyorlardı.

Girne’deki İngiliz Komiseri T.J. Chamberlaine’nin 14 Nisan 1899’da ada müsteşarına gönderdiği yazıdan öğrendiğimize göre, bir süre önce Atina’da kurulmuş olan “Yurtseverler Birliği”ni Kıbrıs’ta da kurarak “*enosis*” propagandası yapmak için çalışmalarda bulunuluyordu. Bu birliğin amacı ve örgütü hakkında 26 Kasım 1898 tarihli Rumca *Salpinks* Gazetesi’nde bilgi veriliyordu. Kıbrıs’ın tüm kasaba ve köylerinde örgütün şubeleri kurulacak; buna zengin ve fakir, küçük ve büyük, herkes üye olacaktı. Örgütün amacı

⁵⁵ Reddaway, op. cit., s. 10.

⁵⁶ Hill, IV, op. cit., s. 504.

⁵⁷ CO 67/114/619: Haynes Smith’den Chamberlain’e gizli yazı, Lefkoşa, 27.12.1898; McHenry, op. cit., s. 28.

kısaca şöyle idi: “İyonya Adaları, Tesalya ve Girit’ten sonra sıra şimdi Kıbrıs’tadır”⁵⁸.

Rum okulları ve “enosis” propagandası

Yunan propagandası Kıbrıs Rum okullarına da yayılıyordu. O sırada Yüksek Komiser bulunan Haynes Smith’in Sömürgeler Bakanı Joseph Chamberlain’e 4 Ağustos 1900’de bildirdiğine göre, adadaki tüm Rum eğitim sistemi, Yunan propagandası için bir örgüt olarak kullanılıyordu. Rum ilkokullarının öğretmenleri, “Yımnasiyon” olarak bilinen Lefkoşa’daki Rum lisesi ve öteki liselerde eğitiliyor ve Rum öğrencilerin kafaları “enosis” amacını kökleştirmeye inandırılıyordu. Öte yandan kentlerdeki Rum toplulukları arasında birçok siyasal kışkırtıcılar ve bunların arasında da, Yunanistan’dan gelmiş hukukçular vardı⁵⁹.

İngiliz eğitim müfettişi F.D. Newham’ın 4 Ağustos 1902 tarihli ve “ilkokullarda Helen propagandası” başlıklı raporundan öğrendiğimize göre, her Rum okulunda Yunan bayrağı veya mavi-beyaz renkli şeritler göze çarpıyordu. Duvarlarda Yunan kahramanlarının veya kral ailesinin fotoğrafları asılıydı. Ders olarak okutulan tek tarih ve coğrafya, modern Yunanistan’ın tarihi ve coğrafyasıydı. Okullarda daima Yunanistan’ın büyük bir haritası bulunuyordu. Okul kitaplarında, Yunan (Helen) halkını yücelten seçmeler yer alıyordu; oysaki Newham’a bakılacak olursa, bu gibi kitaplar, kendi adalarından başka birşeyi bilmeyen köylü çocuklar için hiç de uygun değildi. Okullarda Türkler aleyhinde “yurtsever savaş şarkıları”; kleflere ait haydut türküleri, dini ve vatani duyguları kamçılayıcı Yunanistan’la ilgili marşlar ve Yunan ulusal marşı okunuyordu. Okulların müfredat programına Helenizm propagandası büsbütün egemen olmuştu. Birçok öğretmen köylerde tartışmalara ve partizanlığa neden oluyor; öğretmen olarak görevlerini çocukların yararına kullanmıyor; köylülerin dikkatini üzerlerine çekmekte kullanıyorlardı. Son olarak Newham şöyle diyordu: “Enosis için en yüksek sesle bağırان, en gerçek yurtsever oluyor ve birçok yandaş kazanıyor... Sonuç: Rum okulları gerçekten enosis propagandasında araç olarak kullanılıyor”⁶⁰.

⁵⁸ CO 67/119/20095: Haynes Smith’den Chamberlain’e gizli yazı, Trodos, 19.7.1899.

⁵⁹ CO 67/124/26615: Haynes Smith’den Chamberlain’e gizli yazı, Trodos, 4.8.1900.

⁶⁰ CO 67/132/38538: Haynes Smith’den Chamberlain’e gizli yazı, Trodos, 30.8.1902, ilisikte, okul müfettişi F.D. Newham’ın 4.8.1902 tarihli ve “İlkokullarda Helen propagandası” başlıklı raporu.

Kıbrıs Rumları arasındaki kışkırtma 1901 yılı Kasım ayında gittikçe yayılıyordu. Yüksek komiser buna ilişkin olarak kaleme aldığı raporda, “dış ülkelere gelen profesyonel kışkırtıcılar, kaygı verici bir unsur biçimine gelmişlerdir” diyordu. Yunan uyruklu olan ve Yasama Konseyi’ne seçilmiş bulunan Lârnaka’lı M. Zannettos, Gladstone’un, Yunanistan’a ilhakı sağlamak için Rum halkına bir anayasa verdiği iddiasında bulunuyor; *Evagoras* adlı panhe-lenizm yandaşı gazete ise, 24 Ekim 1901 tarihli sayısında, “istibdat ve ikiyüzlülük” başlığı altında yayımladığı bir yazıda, Türklere hakaretler yağdırmakla birlikte İngilizleri hedef alıyor; şöyle diyordu:

“Kabalığına ve keyfilğine karşın, Türk istibdadı, aldatıcı ikiyüzlükten yoksundu. Çürük yönetiminin mali gereksinimlerini ve bayağı arsızlığını tatmin edince, uyruk soylara, kendi emeklerinin ve zekâlarının ürünlerini tatmak fırsatını verdi; onların dinlerine, dillerine veya milliyetlerine tuzak kurmayı asla düşünmedi. Ne kadar acayıptır ki, Türk istibdadı, tüm yırtıcılığına ve mutlakiyetine karşın, dine, dile ve milliyete saygı gösterdi; boyunduruk altındaki milletleri durgun, ama el sürülmemiş olarak korudu ve bugün İngilizlerin ikiyüzlü istibdatlarında olanın aksine, onları, güç kullanarak imha etmeyi veya onlara zarar vermeyi asla düşünmedi.

Büyük Britanya, sahte bir sözleşme ve daha sahte bir tinsel baskıyla, Asya’daki Türk ülkelerini Rusya’ya karşı koruyacağı iddiasıyla, Kıbrıs’ı Türkiye’den koparıp aldı ve böylece, herhangi bir Hıristiyan devletin, Doğu’da İslâm’ın zararına egemen olup yayılmasını önlemek, amacıyla, İslâm’ın koruyucusu rolüne büründü. Bunu yaparken de, Kıbrıs halkına, Frenklerin, Venediklilerin, Arapların ve Türklerin yönetimlerinde olduğundan da kötü bir keski (kader) hazırladı... Oysaki Türk istibdadı, Ortodoks Kilisesi’ne ve ülkele- rindeki öteki tüm Hıristiyan toplumlara birçok ayrıcalık hakları vermişti; şöyle ki, bunun sonucu olarak devlet içinde devlet kurulmuş ve boyunduruk altındaki milletler, hiç incinmeden ve çoğu kez el sürülmemiş olarak kendi kendilerini koruyabilmişlerdir”⁶¹.

Gazetenin yazısı burada sona eriyordu.

⁶¹ CO 67/128/45019: Haynes Simth’den Chamberlain’e gizli yazı, Lefkoşa, 28.11.1901; ayr. bkz. CO 883/6, *Evagoras*, 24.10.1901.

Bu sırada Kıbrıs Türk önderleri, "enosis" kışkırtmasından yine kaygılanmaya başlıyorlardı. Müftü Vekili Mehmet Tayyip'in başkanlığındaki bir Türk kurulu, Sömürgeler Bakanı'na 1902 yılı Haziran ayında gönderdikleri yazıda, adanın Yunanistan'a ilhakına veya ada yönetiminde değişiklik yapılmasına yönelik olarak Kıbrıs Hıristiyan toplumunun eylemlerine Müslüman toplumun karşı çıktığını, çünkü bu eylemlerin onların imhasına yol açacağını bildiriyor; İngiliz yönetimi adayı bırakmak gerektiğine inanıyorsa, "adalet adına", Müslümanların mallarını, yaşam ve saygınlıklarını korumak için, adanın, yasal sahibi olan Osmanlı İmparatorluğu'na iade edilmesini istiyorlardı⁶².

Yasama Konseyi'nin eski Türk üyelerinden biri olan Ahmet Raşit de, Sömürgeler Bakanı'na yüksek komiser aracılığıyla 22 Haziran 1902'de gönderdiği dilekçede aynı görüşleri yansıtıyor, şunları ekliyordu:

"Kıbrıs, henüz uygar olmayan, adaletsiz bir yönetime ilhak edilirse, o yönetim, Rumların zulmedici tutumlarını daha da kötüleştirecek ve bu da Müslüman sakinlerin imhasına yol açacaktır. Barışçı halkı vahşi hayvanların eline teslim ederek onları mahvetmek ve ortadan kaldırmak, adalet ve merhametiyle, çok iyi bilinen İngiltere'nin ünlü hükümetinden asla beklenmez. İngiliz hükümetinin görüşünce, adadan vazgeçmek kesinlikle gerekiyorsa, Müslümanların yaşam, mal ve saygınlığını korumak amacıyla Kıbrıs, Osmanlı hükümetine iade edilmelidir"⁶³.

Ahmet Raşit, yüksek komisere 30 Haziran'da gönderdiği ikinci bir yazıda, onu, "Kıbrıs'ın yönetiminin Yunanistan'a bırakılacağı veya adada özerklik kurulacağı yolundaki söylentiler yüzünden, Müslüman sakinler arasında başgösteren kaygı ve kışkırtmayı yatıştırmaya" çağırıyordu⁶⁴.

Baf ve Magosa ilçelerindeki Türk önderler de, Sömürgeler Bakanı'na gönderdikleri telyazılarında, Türk halkın, Kıbrıs'ın Yunanistan'ı devredilmesini kabullenmediğini; ada "uygar ve adil olmayan bir yönetime devredilirse, Kıbrıs Rumlarının iyi bilinen kötü eylemlerinin artacağını ve bunu, Müslümanların mahvının izleyeceğini" vurguluyor, şöyle diyorlardı:

⁶² CO 67/131/28571: Müftü Vekili Mehmet Tayyip'ten Sömürgeler Bakanına yazı, Lefkoşa, Haziran 1902.

⁶³ CO 67/133/25091: Ahmet Raşit'ten Sömürgeler Bakanına yazı, Lefkoşa, 22.6.1902; Hill, IV, op. cit., s. 510; McHenry, op.,cit., s. 28.

⁶⁴ CO 67/133/26361: Ahmet Raşit'ten Sömürgeler Bakanına yazı, Lefkoşa, 30.6.1902.

“İngiltere gibi adil bir hükümetin, yasalara uyan bir halkı, vahşilerden oluşan bir ulusa bırakmayacağını umud ederiz. Kıbrıs’ın başka bir ulusa devredilmesini gerekli görüyorsanız, ada, üzerindeki hakkı tartışma konusu olmayan Türkiye’ye iade edilmeli ve böylece saygınlığımız korunmalıdır”.⁶⁵.

Yasama Konseyi’ndeki Rum oyunları

1903 yılında Rumlar, “*enosis*” propaganda ve kışkırtmalarını saldırgan bir biçimde sürdürüyorlardı. Yüksek Komiser Haynes Smith’in Sömürgeler Bakanı Joseph Chamberlain’e 12 Mayıs 1903’te bildirdiğine göre, Kıbrıs Rumlarını bu davranışlarında Yunan yönetimi yüreklendiriyordu. Öte yandan Kıbrıs Türkleri, Rumların bu taşkınlıklarına seyirci kalmıyor; karşılık veriyorlardı. Bir yıl önce Rumlar bardağı taşırmaya başlayınca, Lefkoşa’nın semtlerinden birinde 680 kadar Türk, bıçak ve kamalarla silâhlanarak, Rumların saldırıya geçmeleri olasılığına karşı hazırlanmaya başlamıştı.

1902 yılı yazında ise, iki toplum arasında su hakları konusunda çıkan anlaşmazlık, “soylar arası” bir sorun biçimine gelerek silâhlı bir çatışmaya neden olmak tehlikesi yarattığından, yüksek komiser, adadaki askeri güçleri on gün silâh altında ve hazır durumda tutması için İngiliz komutana emir vermeye zorlanmıştı. Yüksek komisere göre, her iki yan da silâhlı olduğu için oldukça ciddi olaylar çıkabilirdi. Rumlar, Türkleri o kadar kışkırtıyorlardı ki, Türkler soğukkanlılıklarını yitirerek yasa dışı davranışlarda bulunmaya zorlanıyorlardı. Yüksek komiserin görüşünce, Rumlara, Türkleri bu biçimde kışkırtma izni verilmemeliydi⁶⁶.

1903 yılı yazında, Yasama Konseyi’ndeki üç Müslüman üyeden birinin geçici olarak yokluğundan yararlanan Rum üyeler, resmi üyelerin oylarına karşıt olarak oy çoğunluğuyla almış oldukları bir kararla “*enosis*” dileğini, tüm Kıbrıs halkının dileğiymiş gibi göstererek, yüksek komiserin yapmış olduğu konuşmaya Konsey’ce verilen yanıtı içermeyi başarıyorlardı. Böylece, “*enosis*” sözcüğünü içeren demeç, kamu ve basın tarafından, Yasama Konseyi’nin ve genellikle Kıbrıs halkının dileğiymiş gibi gösteriliyor; Girit’in Yunanistan’a ilhakını öngören ve Girit’te kabul edilmiş olan bir önergeye benzetiliyordu. Gazetelerde açıklandığına göre, Girit meclisindeki bir Müslü-

⁶⁵ CO 67/133/25084: Baf Müslüman önderlerinden Sömürgeler Bakanına yazı, 22.6.1902.

⁶⁶ Hill, IV, op. cit., s. 510; McHenry, op. cit., s. 28.

man, söz konusu önergeyi protesto etmeye kalkışınca, meclisin Rum üyelerinin saldırılarına uğruyordu.

Yasama Konseyi'ndeki bu olay, Kıbrıs Türk toplumunu epeyi öfkeliyordu. Olay günü Konsey'de bulunmayan Türk üye, daha sonra Konsey'e sunduğu bir önerge tasarısında, kendi toplumunun görüşlerini yansıtarak, "adadaki tüm Müslüman nüfusun, Yasama Konseyi'nde oy çoğunluğuyla kabul edilen önergeye tüm gücüyle karşı olduğunu ve İngiliz yönetiminin adayı bırakması gerekli olursa, Kıbrıs'ın, yasal sahibi Osmanlı yönetimine iade edilmesi gerektiğini" vurguluyordu. Yasama Konseyi bu önerge tasarısını 6 Temmuz akşamı görüşeceği için, Konsey'in tüm Rum üyeleri kendi örgütlerini hemen harekete geçiriyorlardı. O gece saat 20'de Limasol'da bir miting düzenleniyor ve kilise çanları çalınıyordu. Yine o gece Rumlarca Ay Yanni günü kutlanıyordu; dolayısıyla her yanda şenlik meşaleleri yakılmıştı. Kentin birçok sakinleri büyük bir yangın çıktığını sanarak kaygılanıyor; Türk toplumu, kadınlarını ve çocuklarını toplayarak, çıkacak olayları beklemeye başlıyor; o geceyi bir "dehşet gecesi" olarak niteliyorlardı. Bu sırada, Rum örgütünün merkezi olan her yerde mitingler düzenleniyor; İngiliz yönetimi ve yetkililerine sövülüyordu. Oysaki, Yüksek Komiser Haynes Smith'e bakılacak olursa, Yasama Konseyi'ndeki Rum temsilciler, "İngiliz hükümetinin, Rumlara, son zamanlardaki sıkıntularından ötürü yapmış olduğu cömert yardımı görmezlikten gelerek, Türk yönetimi altında kendilerine daha büyük ilgi gösterilerek yardımda bulunulduğunu", Konsey'in yüksek komisere verdiği cevapta belirtiyorlardı.

Bu arada, Limasol'lu Türkler, yüksek komisere gönderdikleri bir yazıda, şu dilekte bulunuyorlardı:

"Rumlar, konuşma ve davranışlarıyla, bu saldırgan ve oldukça kaygılandırıcı tutumlarını sürdürürlerse, bir çatışma veya ayaklanmanın patlak vermesi olasılığına pek az kuşku vardır; dolayısıyla, bu gibi düzensiz davranışlara gelecekte izin verilmemelidir"⁶⁷.

Yasama Konseyi'ndeki Rum üyeler, 1904 yılı Mart ayında, Müslüman üyelerden birinin yokluğundan yararlanıp eski taktiğe başvurarak "ensis" konusunda aynı başarıyı sağlayınca, Konsey'deki Türk üyelerden Ahmet

⁶⁷ CO 67/135/28615: Haynes Smith'ten Chamberlain'e yazı, No. 115, Trodos, 21.7.1903; ayr.bkz. Stavrinides, op. cit., s. 23.

Derviş Paşa, bu davranışı kınayan ve Müslüman halkın “*enosıs*”e karşı olan duygularını yansıtan bir önerge tasarısını Konsey’e sunuyordu⁶⁸.

Tüm bu Grek ve Rum kışkırtmalarında Yunanistan’lı öğretmenler oldukça öneml bir rol oynuyorlardı. Bu rol, panhelenizm yandaşı olan *Evagoras* adlı Rumca gazetesinin 29 Nisan 1904 günkü sayısında, “Helen öğretmene saygınlık” başlığı altında yayımlanan yazıda da doğrulanıyordu. Kıbrıs’taki mutsuz durumdan Rum okul öğretmenlerinin sorumlu olduklarına dair Ya-sama Konseyi’nde kınandıklarına değinen gazete, “ulusal diriliş” için çalışmalarını öne sürerek onları övüyordu⁶⁹.

Yunanistan’lı ve Kıbrıs’lı Grek ve Rum öğretmenlerin bu kışkırtmaları Kıbrıs Türklerini o kadar rahatsız ediyordu ki, Gemi Konağı (Kalavaso)’nun Türk muhtarı, azaları ve soyluları (eşrafı), köydeki Rum öğretmen Adamidis aleyhinde yetkililere sızlanıyorlardı. Anlaşılan, Adamidis, Rumların paskalyaları dolayısıyla 10 Nisan’da köyde taşkın törenler düzenliyordu. Ona karşı yapılan şikâyetlere göre, köye öğretmen olarak atanalı beri, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında düşmanlık duygularını körüklemiş ve Hıristiyanları olay çıkarmaya kışkırtmıştı. Köyün Türk öğeleri şikâyetlerini şöyle sürdürüyorlardı:

“Bu öğretmen köyde iki yıl daha kalırsa burada olaylar çıkması kesindir. Bu gibi törenleri yalnız Noel ve Paskalya günlerinde düzenlemekle kalmıyor, kıdemli bir papaz, köyü ziyarete gelince de düzenliyor. Paskalya gecesi Rumlar silâh atışında bulunmuşlardı. Öğretmen, Paskalya günü, köy kilisesinde Müslümanlar aleyhinde kışkırtıcı bir konuşma yapmış; ertesi gün, kiliseden çıkınca, ellerinde Yunan bayrakları taşıyan öğrencileri sıraya koyarak onlara köyü dolaştırmış ve aynı zamanda ulusal marşlar okutturmuş ve şu naraları atırmıştı: ‘Türklerin kafaları kesilerek çirkefe atılmalıdır’. Bir kahvehanede birkaç Türk görerek azan Adamidis şöyle haykırmaya başlamıştı: ‘Siz Rumlar, ne duruyorsunuz? Ölü müsünüz? Uyuyor musunuz? Ne yapıyorsunuz? Utanmaz Türklerin kilisele-rimizi cami yaptıklarını görmüyor musunuz? Uyanalım; onları ve özellikle Konstantinopolis (İstanbul)’deki Aya Sofya’yı geri alalım

⁶⁸ CO 67/138/15269: Haynes Smith’ten Alfred Lyttelton’a yazı, No. 60, Kıbrıs, 20.4.1904.

⁶⁹ CO 67/138/21937: Haynes Smith’ten Lyttelton’a gizli yazı, Kıbrıs, 8.6.1904; *Evagora*,s No. 744, 29.4.1904.

ve Müslümanların kirli çizmelerinden temizleyelim; orada İncil'i okuyalım"⁷⁰.

1906 yılında bir Yunan askeri öğrenci gemisinin Limasol'a uğramasıyla Rumlar yeniden gösteriler yapıyor; Lefkoşa'lı kimi Rumlar, Magosa'da Lala Mustafa Paşa Camii'nin avlusuna girerek "enosıs" naraları atıyor ve camiin bir gün yeniden kilise olması dileğini yansıtıyorlardı⁷¹. 1907 yılının Temmuz ayına doğru durum o denli kötüye gidiyordu ki, Kıbrıs Türk önderleri Osmanlı yönetiminin yardımına sığınıyorlardı. Osmanlı yönetimi, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin dikkatini adadaki duruma çekiyor; büyükelçiliğin baş çevirmeni Harry Lamb ise, bu konuyla ilgili olarak kaleme aldığı raporda, Kıbrıs'taki Hıristiyanların Müslümanlara karşı düşmanca davrandıklarını doğruluyordu. Sömürgeler Bakanı Lord Elgin, Yüksek Komiser King Harman'ın dikkatini bu rapora çekince, öteki, Kıbrıs'taki durumun o kadar kötü olduğunun farkında olmadığı yanıtını veriyordu⁷².

Yine 1907 yılında, Mustafa Hüseyin adlı 65 yaşlarında Kıbrıs'lı bir Türk- le kardeşi İsmail, sakın buldukları Angastina köyünde bir Rum'u sözde öldürmekten suçlu bulunarak ölüme mahkûm ediliyor; bunun üzerine, Mustafa'nın eşi ile iki kızkardeşi, İngiliz Kralı VII. Edward'a başvurarak onları bağışlamasını diliyor; onların suçlu olmadıklarını; cinayetin "köydeki Müslümanları ortadan kaldırmak için çalışan Rumlar tarafından onlara atfedildiğini" bildiriyorlardı. Ancak, bu gibi başvurular çoğu kez kendisine havale edilen Sömürgeler Bakanı Lord Elgin, soruna karışmamak kararı alıyor ve bunu yüksek komiserin kararına bırakıyordu⁷³.

İngiltere Sömürgeler Bakanlığı Müsteşarı Winston Churchill'in Kıbrıs'ı ziyareti

İngiltere Sömürgeler Bakanlığı Müsteşarı Winston Churchill'in 1907 yılında Kıbrıs'ı resmen ziyaret edeceğini öğrenen Rum önderler, ona verilmek üzere Lârnaka'da hazırladıkları dilekçenin 1. maddesinde Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı isteminde bulunuyorlardı. *Sunuhat* adlı Türkçe gazete, 3 Ekim 1907 tarihli sayısında buna verdiği yanıtta, Kıbrıs Hıristiyanlarının adada bulunan İslâm unsuru ve ada üzerindeki Osmanlı hukukunu hatırdan

⁷⁰ İbid.

⁷¹ Hill, IV, op. cit., s. 514-5; McHenry, op. cit., s. 29.

⁷² CO 67/148/28766: King Harman'dan Elgin Lordu'na gizli yazı, Trodos, 31.7.1907.

⁷³ CO 67/150/37337: Mustafa Hüseyin'in eşinden Kral'a dilekçe, Lefkoşa, 21.10.1907.

çıkardıklarını; adanın Yunanistan'a asla ilhak edilmeyeceğini; onun İngiltere'ye geçici bir süre için devredildiğini ve antlaşma gereğince yine Türkiye'ye iade edileceğini belirtiyordu.

Winston Churchill, 9 Ekim'de Magosa limanına çıkınca, kentin Rum Belediye Başkanı Lui onu karşılarken, Yedi Adalar gibi Kıbrıs'ın da Yunanistan'a ilhakını diliyor; "enosis"ten söz ediyor; Magosa'nın Türk öğelerinden Naim Efendi, Rumların bu dileklerine Türklerin katılmadığını açıklayarak Lui'yi protesto ediyordu. Churchill, adayı ziyareti sırasında, Rumların ilhak istemlerine kesin olarak karşı çıkıyordu⁷⁴.

Türk-İtalyan Savaşı

Grekerin ve Kıbrıs Rumlarının Türklere karşı olan nefret duygularının hududu yoktu. Bu da, *Kipriakos Filaks* adlı Kıbrıs Rum gazetesinin 25 Mart 1911 tarihli sayısında, "Yasama Konseyi'ndeki Türklerin siyaseti" başlıklı yazıda şöyle yansıtılıyordu:

"Türklerin uygar halklar arasında varlığı ve dahası, 20. yüzyılda uygar halklar üzerindeki Türk egemenliği, uygarlık için onur kırıcı ve yüzkarası oluşturacaktır. Kıbrıs, Türk egemenliğinden kurtulmak mutluluğuna kavuştu, ama Türlerin varlığından kurtulamadı. Yasama Konseyi'ndeki Müslüman üyeler son beş yıldan beri bağnazlıklarını ve sapıklıklarını sürdürüyorlar... İngiliz yönetiminin onuru ve saygınlığı, (Yasama Konseyi'ndeki) Müslüman temsilcilerin boyun eğmemesine ve onların haksız, mantık dışı ve sapık itiraz ve dileklerini güçlendirmesine dayanır. Bu (Müslüman) temsilciler, ülkeye (Kıbrıs'a) anayurt olarak bakmıyorlar -çünkü Türklerin hiçbir zaman anayurtları olmamıştır- Kıbrıs'a ellerine geçiremedikleri ganimet olarak bakıyorlar. Reayanın (Hıristiyanların) teri ve kanıyla şişmanlamak için bu ganimeti yeniden ele geçirmeye çalışıyorlar..."⁷⁵.

Öncelleri (selefleri) 1820'li yıllarda, Mora'da ve daha sonra Balkanlar'da ellerini binlerce masum Türk ve öteki Müslüman erkek, kadın ve çocuğun kanlarıyla lekelemiş bulunan bir halkın organı tarafından Türklere

⁷⁴ Reddaway, op. cit., s. 10; Gazioglu, op. cit., s. 54; Churchill'in konuşması için bkz. *Command 3996* (1908), s. 3-11 ve 20.1.

⁷⁵ *Kipriakos Filaks*, 25.3.1911.

yöneltilmiş olan bu asılsız ve haksız saldırı, Osmanlı hükümetinin o kadar çok canını sıkıyordu ki, durumu İngiltere hükümetinin dikkatine sunması için Londra'da büyükelçisine buyruk veriyordu. Bunun üzerine, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Sömürgeler Bakanı Lewis Harcourt'un dikkatini bu soruna çekiyor; o da, durumu, 1911 yılı Haziran ayında, Kıbrıs'taki yeni İngiliz Yüksek Komiseri John E. Clauson'un dikkatine sunuyordu. Clauson, Sömürgeler Bakanı'na 30 Haziran'da gönderdiği yanıtta, söz konusu yazının yayımlandığı gün, Kıbrıs Türk toplumunun buna kendi dikkatini çektiğini ve yüksek komiserin, gazete aleyhinde Kraliyet Savcılık Katı'nca dava açılması için yönerge verdiğini bildiriyordu.

Lefkoşa ilçe mahkemesinde yapılan duruşma sonunda, gazetenin sahibine 25 T.L. (£ 22) tutarında nakdi para cezası kesiliyordu. Aynı zamanda, Yasama Konseyi üyesi bulunan savunma avukatı T. Theodotu, kendisinin ve meslektaşlarının söz konusu yazıyı onaylamadıklarını açıklıyor; "dost" Türklere özür diliyor; sanığın, bu yazının kendi gözünden kaçmış olmasından çok üzüntü duyduğunu ve Müslümanları aşağılamak niyetinde olmadığını bildiriyor; bunun üzerine yüksek komiser, para cezasını 10 T.L.'na indiriyordu⁷⁶.

Bu sırada, bir İngiliz gazetesinin, Kıbrıs'a artık gereksinme olmadığı için adanın boşaltılmasını 1911 yılı Eylül ayında İngiliz yönetimine önermesinden yararlanan Kıbrıs'lı Rumlar, yine "enosis" naraları atmaya başlıyorlardı. Bunun üzerine, İtalya'nın Libya bunalımı dolayısıyla Türkiye'ye savaş ilân ettiği gün⁷⁷ olan 29 Eylül'de, Lefkoşa'nın Saray Meydanı'nda toplanan 3.000'i aşkın Kıbrıs Türk'ü, daha sonra öteki kentlerin Türk sakinlerince de onaylanan şu önergeyi geçiriyordu:

"Osmanlı hükümetinin adanın yasal sahibi olduğu gerçeğine ek olarak, adada sakin bulunan 56.000 Müslüman toplum, adanın boşaltılması konusunda Osmanlı ve İngiliz hükümetleri arasında anlaşmaya varılması halinde, adanın, Osmanlı hükümetinden başka bir yönetimce işgal edilmesine izin vermeyecek ve gerekirse, bu yolda, kanlarının son damlasını dahi feda edeceklerdir".

⁷⁶ CO 67/163/25881: J.E. Clauson'dan Lewis Harcourt'a gizli yazı, Lefkoşa, 30.6.1911.

⁷⁷ Türk-İtalyan savaşı için bkz. Sonyel, op.cit., s. 251-2; Emir Ali Haydar: 1327-8 Türkiye-İtalya Harb Tarih-i Bahrîsi, İstanbul, 1912.

Önergenin bir suretinin Kıbrıs kadısı aracılığıyla Osmanlı hükümetine ve öteki bir suretinin de yüksek komiser aracılığıyla İngiliz yönetimine gönderilmesi karar altına alınmıştı⁷⁸.

1912 yılı Nisan ayında, Türklerin zayıf bir durumda olmalarından yararlanan Rum belediye başkanları, adadaki birçok sokakların Türk adlarını Rum adlarıyla değiştiriyorlardı. Bunun üzerine, Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi Tevfik Paşa, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir notada, Kıbrıs'taki Müslüman semtlerinin adlarının Osmanlı duygularını incitecek biçimde değiştirilmemesine dikkat edilmesi için adadaki yüksek komisere yönerge gönderilmesini istiyor; ama Dışişleri Bakanlığı, ona, sadece yazısının Sömürgeler Bakanlığı'na gönderildiğini bildirmekle yetiniyor⁷⁹ ve bu konuda başka bir davranışta bulunmuyordu.

ABD'li araştırmacı Pierre Oberling'e göre, tüm belediyelerdeki üyelikle rin çoğunluğunu ellerinde tutan Kıbrıs'lı Rum politikacılar, bu örgütleri kendi "enosis" görüşlerini yansıtmada ve amacı, adanın büsbütün Helenleştirilmesi ve Türk kültürünün tüm izlerinin büsbütün silinmesi olan programlar uygulamada kullanıyorlardı. Dolayısıyla, birçok sokak ve meydanların Türk adları keyfi olarak Rum adlarıyla değiştiriliyor; daha sonra, Türk kahramanlarının mezarları, "yol genişletme projeleri" özürüyle kaldırılıyordu. Belediye binalarına yalnız Yunan bayrakları çekiliyor; kentlerdeki Türk semtlerinin sakinlerinin gereksinimleri kasten savsaklanıyordu⁸⁰.

Kıbrıs'ta kanlı olaylar

1911 ve 1912'de Yasama Konseyi Rum üyeleri, anayasada yapılmasını istedikleri değişikliklerin kabul edilmemesi üzerine toptan istifa ediyor; Lefkoşa ve öteki kimi kentlerde İngilizler aleyhinde kargaşalıklar çıkartıyorlardı. 17 Nisan 1912'de istifa eden Rum üyeler, daha sonra bir kurul seçerek, Sömürgeler Bakanlığı ile ilişki kurması için Londra'ya gönderiyorlardı. Kurul üyeleri, Sömürgeler Bakanı Lewis Harcourt'la görüşüyor, ama başarı sağlayamıyordu. Bu sırada adada huzursuzluk sürüyor; Rumlar, Mayıs ayında başlıca kentlerde İngilizlere karşı gösteriler yapıyorlardı. Lefkoşa ve Lárna-

⁷⁸ CO 67/164/39443: Hamilton Goold-Adams'dan Harcourt'a yazı, No. 226, Lefkoşa, 27.11.1911; Hill, IV, op. cit., s. 518; Purcell, op. cit., s. 239; McHenry, op. cit., s. 29.

⁷⁹ FO 371/1494/19763: Osmanlı büyükelçisinden Dışişleri Bakanlığı'na nota, Londra, 7.5.1912.

⁸⁰ Oberling, op. cit., s. 56; Reddaway, op. cit., s. 91-2; McHenry, op. cit., s. 137. Söz, Lefkoşa, 20.10.1921, 1.7.1922 ve 29.6.1933.

ka'daki olaylar kolay bastırılıyor; ama Limasol'daki kargaşalık bir ayaklanma biçimini alıyordu⁸¹.

Türklerle Rumlar arasında ilk kitlesel çatışmalar, Mandralar ve Limasol'da kaydediliyordu. İlhak naraları ile Türk ev ve dükkânları yağmalanıyor; kadın, çocuk demeden Türk halkı saldırılara uğruyor; dini yerler yıkılıyor; ölenler, yaralananlar oluyordu. İngiliz yönetiminin bu saldırılara karşı göstermiş olduğu yumuşak tepki Rumları daha da şımartıyordu. Mayıs ayında Hamit Mandraları'nda (şimdiki Hamitköy) oturan Türklere saldıran ve köy tepelerine "yaşasın ilhak, yaşasın Yunanistan" naralarıyla Yunan bayrağı çeken Rum gençleri ile Türk sakinler arasında ilk çatışmalar başlıyordu⁸².

Limasol (Leymosun)'deki ciddi olay, deniz panayırını günü olan 27 Mayıs'ta kaydediliyor; kimi kişiler yaşamlarını yitiriyor; birçok kişiler de yaralanıyordu. Polis, kargaşa çıkaranları yatıştırmak için yerel askeri piyade bölüğünü yardıma çağırarak zorunda kalıyordu. Türklerle Rumlar arasındaki düşmanlık o denli tehlikeli bir kerteğe geliyordu ki, Mısır'dan asker getirtiliyordu⁸³. Olayların nedeni, Kıbrıs Rumlarının son altı aydan beri "enosis'ten yana yapmakta oldukları kışkırtmanın doruk noktasına ermiş olmasıydı. Rum önderler halka coşturucu söylemler veriyor; yerel Rum basını ise halkı kışkırtıyor; Osmanlı İmparatorluğu'nun pek yakında zaten Ege'deki Türk adalarını işgal etmiş bulunan İtalya'ca ortadan kaldırılacağına dair Türk halkıyla alay ediyorlardı⁸⁴.

Lefkoşa'dan birkaç kilometre uzakta bulunan bir Türk köyünün (Gönyeli) sakinleri, bir akşam çevre karardıktan sonra, ahmakça davranarak ve gürültü çıkararak köyden geçmeye çalışan 50'ye yakın Rum lise öğrencilerine ve iki öğretmene saldırıyorlardı. Öte yandan Rumlar, İngiliz polis komutanıyla Türk polis müfettişini taşa tutuyor; dahası, polis müfettişine tabanca ile ateş ediyorlardı. Polis havaya silâh atarak düzeni sonuçta iade edebiliyordu. Limasol'daki İngiliz Komiseri W.N. Bolton'un 2 Haziran 1912 tarihli gizli raporuna göre, Rumlar, kentteki camii kirletiyorlardı. Tüm olaylar 27 Haziran'a doğru sona eriyor, düzen iade ediliyordu⁸⁵.

⁸¹ Gazioğlu, op.cit., s. 56.

⁸² İsmail ve Birinci, op. cit., s. 9-10; *Vatan*, Kıbrıs, 27.5.1912; Harid Fedai: "1912 Olayları", *Yeni Kıbrıs*, Haziran 1985, No. 9.

⁸³ CO 67/166/16543: Goold-Adams'dan Sömürgeler Bakanlığı'na telyazısı, Lefkoşa, 28.5.1912.

⁸⁴ İsmail ve Birinci, op. cit., s. 44; *Seyif*, 2.6.1912.

⁸⁵ CO 67/166/17665: Goold-Adams'dan Harcourt'a yazı, No. 101, Lefkoşa, 30.5.1912.

Bu olaylardan sonra hükümet, biri İngiliz, biri Türk ve biri de Rum olmak üzere üç kişilik bir soruşturma komisyonu kuruyor; komisyonun olaylarla ilgili olarak 1912 yılı Ekim ayında hazırladığı rapor, İngiltere Sömürge-ler Bakanlığı'nda şöyle yorumlanıyordu: "... (Bu raporda) açıkça şu ortaya çıkıyor: Türkler olayları başlatmakla suçlanamazlar. Komisyonun Rum üyesi bile onları kasten saldırganlıkta bulunmakla suçlamıyor. Sanıkların ve cezalandırılanların büyük çoğunluğunu Rumlar oluşturuyor"⁸⁶.

Bu olaylar üzerine, Sömürge-ler Bakanına 7 Haziran 1912'de bir rapor sunan Kıbrıs'taki İngiliz Başsavcı John A. Bucknill, İngiliz yönetimi altından Kıbrıs Türklerinin gerilemeye başladıklarını; oysaki aynı yönetim altında Rumların ilerlediklerini ve Müslüman yurttaşlarını gerilerde bıraktıklarını; avukat, doktor ve tüccar gibi ögeler yetiştirerek, daha önce Müslümanlara ait olan toprakları ve mülkü ele geçirdiklerini ve sayıca pek artmış bulduklarını; oysaki Müslümanların bu gibi mesleklere pek az ilgi gösterdiklerini; nüfus açısından Hıristiyanlar gibi çoğalmadıklarını; ancak, geriye kalmaya başladıklarını anlamış olduklarını vurguluyordu⁸⁷.

Balkan bunalımı

Bu sıralarda Balkanlar'da çıkan savaş⁸⁸, Kıbrıs Türklerinin durumunu daha çok tehlikeye sokuyordu. Bu savaş sırasında Limasol belediye başkanının önderliğinde Kıbrıs'lı Rum gönüllüler, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşmak üzere Yunanistan'a hareket ediyorlardı⁸⁹. Balkan bunalımı günlerinde Rumlar Türkleri aşağılıyor; Türk bayrağını tahkir ediyor; kadı, İngiliz katlarına gönderdiği yazılarda bu olayları protesto ediyordu⁹⁰. Öte yandan, Yüksek Komiser Vekili C.W.Orr, Yasama Konseyi'nin Türk üyeleri Mehmet Şevket, Mustafa Hami ve Mehmet Ziya'nın bu konuya ilişkin olarak kendisine göndermiş oldukları 13 Aralık 1912 tarihli dilekçeyi 19 Aralık'ta Sömürge-ler Bakanı Lewis Harcourt'a gönderiyordu.

Bu dilekçede açıklandığına göre, Balkan Savaşı'nın yaratmış olduğu siyasi durumun, "enosis" duygularını yansıtmada kendilerine uygun bir fırsat verdiğini düşünen Kıbrıs'lı Rumlar, bu konuda yeni davranışlara başlıyor; o

⁸⁶ CO 67/167/34685: Goold-Adams'dan Harcourt'a gizli yazı, Lefkoşa, 24.10.1912.

⁸⁷ CO 67/168/18972.

⁸⁸ Balkan savaşları için bkz. Sonyel, op. cit., s. 252 vd.

⁸⁹ Beria Özoran: "Kıbrıs Türk'ü ve Rum tahrikleri", *Türk Kültürü*, No. 89, Mart 1970, s. 332-3.

⁹⁰ Kıbrıs Türk Arşivi, 12.3, 13.5 ve 25.9. 1912 tarihli yazılar; McHenry, op.cit., s. 29.

sırada Kıbrıs dışında “*enosis*” propagandası yapmakta olan kimi Rum önderler adaya gönderdikleri yazılarda, bu savaş sonunda Kıbrıs’ın da Yunanistan’a, ilhak edileceği iddiasında bulunuyor; bu iddialarla ilgili söylentiler Kıbrıs Türk toplumunu epeyi kaygılandırıyor; bu toplum, son olayların sonucu olarak Kıbrıs Yunan yönetimine verilirse, adadaki Türk unsurun “oldukça üzücü ve kötü bir duruma düşeceğini” ve bunun da, “dünya tarihinde uygurluk için sonsuz ve kara bir leke oluşturacağını” öne sürüyordu.

Dilekçe sahipleri, bu durumda, Türk toplumunun korunmasını istiyor ve adanın statüsünü değiştirmek gerekiyorsa, Yunan yönetimine bırakılacağına İngiltere’ye veya Mısır’a ilhak edilmesini rica ediyor; Yunan yönetimine verilirse, Türklerin, o yönetimin veya Rum halkının elinde yok edileceği uyarısında bulunuyorlardı. Sömürgeler Bakanlığı’nda dikkatle izlenen bu dilekçeye ilişkin olarak şu yorum yapıyordu:

“Bu ılımlı bir dilekçedir. Eğer Helen unsuru (Kıbrıs’ta) üstünlük kazanırsa, korkarım ki, Müslümanlar, kendi yaşam ve mallarından korkmada haklı nedenlere sahiptirler. Hiç kuşkusuz, Kıbrıs’ın keski (kaderi) ‘yüksek politika’ sorunlarına dayanır ve bildiğimiz kadarınca henüz görüşülmemiştir”⁹¹.

Bu arada, Kıbrıs Başpiskoposu Kirillos (Cyril)’la öteki piskoposlar, 6 Aralık 1912’de kaleme aldıkları bir dilekçede “*enosis*”ı sağlamaya çalışırken⁹², Alison Russell adlı bir İngiliz kadın, Sömürgeler Bakanlığı’nda görevli Mr. Ellis’e 12 Aralık’ta gönderdiği yazıda özetle şöyle diyordu:

“Gözönünde bulundurmanız gereken kendi önyargılarım şöyledir:

- (a) İngilizler en iyi yöneticiler olduklarını kanıtlamışlardır;
- (b) Türklerden hoşlanıyorum, ama Levantin Rum karakterinden nefret ederim. Kendileriyle tanışmış olduğum Türkler ciddi ve ağırbaşlıdırlar... onlardan hoşlanmamak elden gelmiyor. Yönetici olarak kusurları ne olursa olsun, kesinlikle adamdırlar. Rumlar, üzerimde iyi izlenim bırakmadılar. Onları ‘Rumca konuşan Levantinler’ olarak nitelendiririm. Onlar karakersiz, geveze ve lâfazan olarak görünüyorlar; gerçekte, İngiliz açısından zavallı mahlûklar-

⁹¹ CO 67/167/41168: C.W. Orr’dan Harcourt’a yazı, No. 226, Lefkoşa, 19.12.1912, ilişikte, Yasama Konseyi Türk üyelerinin 13.12.1912 tarihli dilekçelerinin sureti.

⁹² CO 67/167/40277: Orr’dan Harcourt’a yazı, No. 229, Lefkoşa, 24.12.1912, ilişikte Başpiskopos Kirillos ve piskoposların, Lefkoşa, 6.12.1912 tarihli dilekçelerinin sureti.

dır... Son olaylar, burdaki (Kıbrıs'taki) Rumların kişisel cesarettten yoksun bulduklarını göstermiştir. Biz burada olmasak, pek doğal olarak Grekler adaya savaş gemileri gönderecekti. Ama öteki yandan biz burada olmasak, adada Türk askerleri üslenmiş bulunacaktı"⁹³.

Bu bunalımlı dönemde Kıbrıs Türk toplumunun ekonomik durumu da yavaşça kötüleşiyordu. 1913'de adayı ziyaret eden Fransız gezgin Kont Jean de Kergorlay, daha sonra kaleme aldığı bir raporda, "Türk unsur her geçen gün mali bakımdan daha da yoksullaşıyor" diyordu⁹⁴. Bunun sonucu olarak Kıbrıs'lı birçok Türk, Türkiye ve öteki ülkelere göç etmeye başlıyordu⁹⁵.

II

(1914-1960)

I. Dünya Savaşı'nda Kıbrıs

1914 yılı Kasım başlarında Osmanlı İmparatorluğu Almanya'dan yana I. Dünya Savaşı'na girince⁹⁶, İngiliz yönetimi, 5 Kasım 1914'te yayımladığı bir Kraliyet Buyruğu (*Order-in-Council*)'yla Kıbrıs'ı İngiltere'ye ilhak ediyordu⁹⁷. 4 Mart 1915 tarihli *Cyprus Gazette* (Kıbrıs resmi gazetesi)'nin özel sayısında yayımlanan bir bildiri ile, Kıbrıs'taki tüm Osmanlı uyruklarının 4 Kasım 1914 tarihinde İngiliz uyruğuna geçtiği; adada yaşayan ve Osmanlı uyruklüğünü korumayı isteyenlerin bunu bir ay içinde İngiliz yüksek komiserine kişisel olarak bildirmeleri ve o tarihten sonra iki ay içinde Kıbrıs'tan ayrılmaları gerektiği, aksi durumda İngiliz uyruğu olarak sayılacakları açıklanıyordu⁹⁸.

I. Dünya Savaşı Kıbrıs Türkleri için bir felâket oluyordu. Kendilerine kuşkuyla bakılıyor ve toplum arasında korku egemen oluyordu⁹⁹. Türklerin

⁹³ CO 67/168/40614: Alison Russell'den Ellis'e özel yazı, Lefkoşa, 12.12.1912.

⁹⁴ Count Jean de Kergorlay: *Chypres et Rhodes* (Kıbrıs ve Rodos), Paris, 1913, s. 136.

⁹⁵ Oberling, op. cit., s. 52-3.

⁹⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na giriş nedenleri için bkz. S.R. Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I, TTK, Ankara, 1973, s. 1, dn 2.

⁹⁷ CO 67/175/43181: Kraliyet Konseyi Kâtibinden Sömürgeler Bakanlığı'na gizli ve oldukça ivedi yazı, Londra, 5.11.1914.

⁹⁸ *Cyprus Gazette* (extraordinary) (Kıbrıs Resmi Gazetesi -olağanüstü), No. 1158, 4.3.1915; ibid. No. 1136, İlhak Buyruğu, 5.11.1914; Sömürgeler Bakanlığı yıllık (Kıbrıs) raporları, 1914-5, No. 865.

⁹⁹ McHenry, op. cit., s. 118.

birçoğu, ada İngiltere'ye ilhak edilir edilmez, Osmanlı uyrukluklarını korumak kararını alıyor ve İngiltere'ye düşman yabancılar durumuna düştükleri için Kıbrıs'tan ayrılmak zorunda bırakılıyorlardı. Charles Beckingham adlı İngiliz yazar, I ve II. Dünya Savaşları arasındaki dönemde en azından 8.000 Kıbrıs'lı Türk'ün Türkiye'ye yerleştiğini öne sürmektedir¹⁰⁰. Öte yandan Kıbrıs'lı kimi Türk önderler, düşmana yardımcı oldukları iddiasıyla İngilizlerce tutuklanarak Lârnaka ve Girne kalelerine hapsediliyorlardı¹⁰¹. Rumların ve Yunanistan'ın "enosis" leyhindeki kışkırtmalarına ses çıkarmayan İngiliz yönetimi, Osmanlı yönetimiyle ilgisi olduğuna inandığı veya sömürge karıştı düşünceye sahip olduğuna ilişkin en küçük kuşku duyduğu Türkleri tutukluyordu¹⁰².

1915 yılı Ekim ayında, İngiltere, Yunan hükümetini kendinden yana ve Almanya'ya karşı savaşa sokmak için Kıbrıs'ı resmen Yunanistan'a ilhak etmek önerisinde bulununca¹⁰³, adadaki Yönetim Konseyi'nin Türk üyesi Musa İrfan, Yüksek Komiser Clauson'a 2 Kasım 1915'te gönderdiği dilekçede, Kıbrıs Türklerinin, adanın Yunanistan'a önerilmiş olmasından oldukça kaygılanarak heyecana kapıldıklarını ve kendisinden (İrfan Bey'den), bu tehlikeyi önlemesi için elinden geleni yapmasını istediklerini bildiriyordu¹⁰⁴. Kısa bir süre önce Yunanistan'a ilhak edilmiş olan Girit'teki Türklere yapılan zulümden bilgi sahibi olan Kıbrıs Türkleri, aynı kötü duruma düşmekten kaygılanıyorlardı¹⁰⁵. Ancak, Yunanistan'ın Kıbrıs'la ilgili öneriyi kabullenmemesinin Kıbrıs Türkleri arasında yaratmış olduğu büyük iç rahatlığını düşlemek güç olmasa gerek.

I. Dünya Savaşı günlerinde Kıbrıs, Bağlaşıklar'ca ve özellikle İngilizler ve Fransızlarca askeri bir üs, (aralarında Türkiye de olmak üzere) Merkez Devletleri'ne karşı bir propaganda ve casusluk kaynağı olarak kullanılıyor; Lüb-

¹⁰⁰ Charles, Fraser Beckingham: "Islam and Turkish nationalism in Cyprus" (Kıbrıs'ta İslâm ve Türk Ulusalçılığı), *Die Welt des Islams*, IV, No. 4, 1956, s. 71.

¹⁰¹ Kıbrıs Türk İnsan Hakları Komitesi: *Kıbrıs Sorunu Kronolojisi*, s. 17; McHenry, op. cit., s. 118.

¹⁰² İsmail ve Birinci, op. cit., s. 24.

¹⁰³ Arnold Toynbee: *Survey of International Affairs*, 1931 (Uluslararası İlişkilerle İlgili Araştırma), 1931, s. 358-9.

¹⁰⁴ CO 67/178/50520: Clauson'dan Sömürgeler Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Lefkoşa, 2.11.1915.

¹⁰⁵ Bkz. Mehmet Hayrettin Midillili: *Girit'in Tarihi ve Kıbrıs*, İstanbul, 1964; Mehmet Salâhi: *Girit Meselesi, 1866-1889*, İstanbul, 1967; G.W. Benjamin: *Türk ve Yunanlı*, Ankara, 1959, s. 8-25; McHenry, op. cit., s. 33.

nan'daki Maronitlere, Türklere karşı savaşmaları için, Eleftherios Venizelos'un başkanlığı altındaki Yunan hükümetince armağan edilmiş olan silâhlar, Kıbrıs yoluyla hedefe ulaştırılıyordu¹⁰⁶. Ayrıca, Ermeniler, Rumlar v.s. gibi Türk düşmanı unsurlar, İskenderun'a veya Güney Türkiye'nin herhangi bir noktasına çıkarma yapmada kullanılmak üzere adada askeri eğitime tabi tutuluyorlardı¹⁰⁷. Gerçekte, İngiliz İstihbarat Servisi'ne mensup Yarbay Sir Mark Sykes, Ermeni önderi Bogos Nubar'ın sekreteri M. Melezyan ve Hınçak Ermeni tedhiş örgütü önderi M. Damatyan'la 2 Ağustos 1915'te Kahire'de görüşüyor ve Mısırlı Ermenilerin Türkiye'ye karşı gizli bir plân uygulamaya çalıştıklarını saptıyordu. Bu plâna göre, Ermeniler, 5.000'e yakın Ermeni savaşçıyı Kıbrıs'ta toplayarak, orada, onları Bağlaşklar hesabına silâhlandırıp örgütleyecek ve Kuzey Suriye sahillerine çıkararak Türklere karşı, daha önce Makedonya'da olduğu gibi, bir çete savaşı başlatacaklardı. Sykes onların bu plânını destekliyordu; ama İngiliz Ordu Konseyi, o sırada Kilikya (Çukurova)'da milislerce bir isyan çıkarılmasına cesaret verilmesinden yana değildi¹⁰⁸.

Bu sırada Kıbrıs, Türk ve öteki Müslüman savaş tutsakları için bir kamp olarak da kullanılıyordu. Yüksek Komiser J. Clauson'un Sömürgeler Bakanlığı'na 13 Ekim 1916'da gönderdiği gizli yazıdan öğrendiğimize göre, o günlerde Mısır'da korunmakta olan 4.000 Müslüman savaş tutsağı için Kıbrıs'ta inşa edilmekte olan kamp bütünlenmek üzereydi. Clauson yazısını şöyle sürdürüyordu:

"Kamp, takdir edilecek biçimde donatılmıştır; gereksinilen her şey vardır; hattâ birkaç cami de bulunmaktadır; yemek ise pek iyidir. Burada, Kıbrıs Müslümanlarının geri kalmış, zihinlerine saplanmış bulunan Alman yenilmezliğini sarsmada ve İngilizlerin, cesur düş-

¹⁰⁶ Bkz. FO 371/2143/61124: Maxwell'den Kitchener'e kapalı telyazısı, 18.10.1914; ibid., belge no. 62044: Malet'ten Dışişleri Bakanlığı'na özel ve gizli telyazısı, İstanbul, 21.10.1914; FO 371/2147/79916: Elliot'tan Sir Edward Grey'e kapalı telyazısı, Atina, 7.12.1914; ibid: Dışişleri Bakanlığı'ndan Elliot'a kapalı telyazısı, 30.12.1914; FO 371/2479/1820: Harcourt'tan Kıbrıs yönetimine kapalı telyazısı, 1.1.1915.

¹⁰⁷ Ayr. bkz. FO 371/2484/25073, 25167, 28172, 46942, 49415, 41444, 106768 ve 101144; FO 371/2485/30439; CO 67/178/20859.

¹⁰⁸ FO 371/2485/113481 ve 115866: Sykes'dan Maxwell'e gizli yazı, 3.8.1915; Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gizli yazı, 15.8.1915.

mana karşı ne gibi işlem yaptığını onlara göstermede yararlı bir atılım olur"¹⁰⁹.

Makedonya'lı 20.000 Müslüman'ı Kıbrıs'a yerleştirme önerileri

1917 yılı Nisan'ında savaş tüm şiddetiyle sürerken, İngiliz Donanması'na mensup Deniz Yarbayı Pirie-Gordon, Makedonya'daki 20.000 Müslüman'ın Kıbrıs'a yerleştirilmesini Sömürgeler Bakanlığı'na öneriyordu. Bunun üzerine, Bakanlık, Yüksek Komiser Clauson'un bu konuda görüşünü soruyor; Clauson da, bakanlık görevlilerinden M. Fiddes'e 8 Nisan 1917'de gönderdiği özel yazıda, Pirrie-Gordon'un, o sırada Kıbrıs'ta müsteşar yardımcısı görevinde bulunan H.C. Lukach (Harry Luke)'la birlikte Levant'ta dolaşıp duran ve onun Müslümanlara karşı olan eğilimini paylaşan eksantrik bir Müslüman yandaşı olduğunu; İngiltere'ye dönmeden önce Yunanistan Başbakanı Venizelos'la sıkı fıkı dost olduğunu ve herhalde onun kafasına bu görüşü bizzat Venizelos'un koyduğunu öne sürüyor; böylece, Venizelos'un, Yunanistan için 1915 Kavala nüfus değiş tokuşu projesinden daha ucuz olarak, Türkleri, anlaşmazlık konusu olan ülkeden çıkarmak amacını gütmesi olasılığına değiniyordu.

Clauson, "Türkleri Makedonya'dan Kıbrıs'a taşımakla ilgili kimi önerilere ilişkin görüşler" başlıklı raporunda, Selânik'te üslendirilmiş bulunan İngiliz askeri katlarının, Makedonya'daki Müslümanların varlığından hoşlanmadıklarının iddia edildiğine; oysaki Yarbay Pirie-Gordon'a bakılacak olursa, bu Müslümanların İngilizlere karşı dostluk duyguları beslediklerine inandığına değiniyor; Kıbrıs'ta var olan "çok sayıda Müslümanlar" dolayısıyla, adada eylemde bulunacak düşman bir istihbarat şebekesinin Mısır'daki İngiliz askeri çıkarlarına tehlike oluşturabileceğine dair İskenderiye'deki EMSİB (istihbarat) örgütünden 6 Ekim 1916 tarihli bir yazı aldığını kaydediyordu. Son ay zarfında Clauson'a mektup gönderen General Sir Archibald Murray ve Amiral Sir Roselyn Wemyss'e göre, "Suriye'deki düşmana (Türlere)" Kıbrıs yoluyla askeri ve bahri istihbarat gönderilmesi ve düşmanların denizaltularına malzeme veya bilgi iletilmesi olasılığına karşı her türlü önlem alınmalıydı.

Yine Clauson'a göre, Kıbrıs'ın Anadolu, Suriye, Süveyş Kanalı ve Mısır sahillerine yakınlığı dolayısıyla işgal ettiği stratejik durum gözönünde tutula-

¹⁰⁹ CO 67/182/49003: Clauson'dan Sömürgeler Bakanlığı'na kapalı telyazısı, 13.10.1916; McHenry, op. cit., s. 32.

rak, son günlerde Osmanlı uyrukluğunu kabullenen 20.000 Müslüman'ın ada nüfusuna eklenmesi, "bahri ve askeri açıdan" arzulanmıyordu. Ona göre, "Osmanlı uyrukluğunu yadsıyan" Kıbrıs Müslümanları, 20.000 "aç Osmanlı uyruğunun" adaya akın etmesini karışık duygularla karşılayacak ve Makedonya'lı bu Müslümanların bağınazlığı, Kıbrıs Müslümanlarının topraklarını yavaşça ellerinden almakta olan Kıbrıs Hıristiyanlarıyla olan güçlüklerini daha da artıracaktı. Buna ek olarak, bu Türkleri gemilerle Makedonya'dan Kıbrıs'a göndermek, arazi satın alımı, ev yapım masrafları, kuyu kazımı, hayvan, alet ve tohum sağlama konularında önemli bir projenin yokluğunda olanaksız olacaktı. Clauson, "bu öneri oldukça olumsuz görünüyor" diyerek yazısına son veriyor; Sömürgeler Bakanlığı yetkililerinden birisi ise şu yorumda bulunuyordu:

"Bu Türklerin Kıbrıs'a yerleştirilmelerine karşı öne sürülen askeri ve bahri itirazları Sir J. Clauson'un abarttığı kanısındayım. Kıbrıs Türkleri olduğu kadar Kıbrıs Rumları da, ada vasıtasıyla düşmana bilgi vermeye veya düşman denizaltularıyla ilişki kurmaya yeltenebilirler. Bu proje daha çok siyasi nedenlerden ötürü olanaksızdır, çünkü Kıbrıs Rumlarını çileden çıkaracak; belki de Türklerin canını sıkacak; ayrıca, yerleşimcilere arazi v.s. sağlamak güç olacaktır"¹¹⁰.

Dolayısıyla projeden vazgeçiliyordu.

Türk Kurtuluş Savaşı ve Kıbrıs Türkleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğratılmasından sonra, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Bırakışması'nı¹¹¹ izleyen dönemde, Mustafa Kemal'in önderliği altında başlatılmış olan Türk Kurtuluş Savaşı¹¹² günlerinde Kıbrıs Türkleri oldukça tehlikeli günler yaşadılar. Bu sırada Kıbrıs Müftüsü Hacı Hafız Ziyai Efendi, Kıbrıs'lı Türk aydınların işbirliğiyle, 10 Aralık 1918'de Lefkoşa'da bir kurultay topluyordu. Kurultaya adanın her yanından gelen birçok temsilci katılıyordu. *Meclis-i Millî* adı verilen bu ulusal kurultay, üç gün süren görüşmelerden sonra, Kıbrıs'ın yeniden Osmanlı Devleti'ne verilmesi gerektiği konusunda görüş birliğine varıyor;

¹¹⁰ CO 67/184/22203: Clauson'dan "Dostum Fiddes'e" özel yazı, Lefkoşa, 8.4.1917.

¹¹¹ Mondros Bırakışması için bkz. Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı*, I, s. 7 vd.

¹¹² Türk Kurtuluş Savaşı için bkz. Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı*, I ve II. TTK, Ankara, 1973 ve 1986.

Paris'te yapılacak olan barış konferansında Kıbrıs Türklerinin haklarını savunmak için, Hacı Hafız Ziyai Efendi'yi görevlendiriyordu; ama İngiliz yönetimi, Kıbrıs'lı Rum önderlerin Avrupa'ya geziler düzenlemelerine göz yumarken, müftünün adadan ayrılmasına izin vermiyordu¹¹³.

1919 yılı Nisan ayında, bir Kıbrıs Rum kurulunun, "enosis" propagandası yapmak üzere İngiltere'ye gitmesi, adanın Yunanistan'a ilhak edilmesi olasılığından kaygılanan Kıbrıs Türkleri arasında huzursuzluk yaratıyor; toplum arasında, adanın Türkiye'ye iadesini talep eden bir örgütün meydana gelmesine yol açıyordu. Ancak, Yasama Konseyi'nin Türk üyelerinden İrfan ve Hami beyler, bu örgütü desteklemiyor; üçüncü üye Sait Efendi ise kısmen destekliyordu.

Kıbrıs'ın Türkiye'ye iade edilmesini talep eden partinin önderleri Dr. Mehmet Esat'la Dr. Behiç Hüseyin idi. Dr. Esat, 1914 yılı Kasım ayında Kıbrıs'a bir sığınmacı olarak gelmiş ve çok geçmeden, Kıbrıs Rumlarına karşı siyasi eylemlerde bulunmaya başlamıştı. Dr. Esat'la sıkı ilişki kuran Dr. Behiç ise, oldukça dobra konuşan Kıbrıs'lı bir tıp doktoruydu ve her yanda yaptığı konuşmalarla Rumların ve İngiliz yöneticilerin canını sıkıyordu. Kasap ve hamalların önderi sayılan Hasan Karabardak adlı üçüncü bir kişi de onları destekliyordu. İngilizler, Dr. Behiç'i "genellikle sarhoş", Karabardak'ı da "kavgacı" olarak nitelendiriyorlardı. Türkiye ile birleşme partisi son günlerde eylemlerini artırmış ve İngiliz Yüksek Komiser Vekili M. Stevenson'un Sömürgeler Bakanı Lord Milner'e 26 Nisan 1919'da gönderdiği gizli yazıda iddia ettiğine göre, "sadık Kıbrıs Müslümanlarının büyük bir bölüğünü ve Hıristiyan Rumları" rahatsız etmeye başlamıştı. Dr. Behiç köyleri geziyor ve Türkleri harekete geçirmeye çalışıyordu. Son günlerde Magosa ilçesine bağlı Afanya (Gaziköy)'de rahatsızlık çıkardığı için para cezasına çarptırılmıştı.

Tam bu sırada, Türkiye ile birleşme partisinin, Rumların Paskalya'sı münasebetiyle Lefkoşa'da olay çıkaracağına dair çevrede söylentiler dolaşmaya başlıyor; Yasama Konseyi Türk üyelerinden Sait Efendi'nin iması üzerine, Yüksek Komiser Vekili Stevenson, Dr. Esat, Dr. Behiç ve Karabardak'ı, sıkıyönetim yasası gereğince, kamu güvenliğini korumak özürüyle, tutuklayarak Girne Kalesi'ne hapsediyordu. Kısa bir tutuklamadan sonra Dr. Esat İstanbul'a dönmek için başvuruda bulunuyor; daha sonra İstanbul'a dönüyor;

¹¹³ Derviş Manizade: *Kıbrıs Dün, Bugün, Yarın*, İstanbul, 1975, s. 60-2; Söz, 14.10.1933; Oberling, op. cit., s. 53; McHenry, op.cit., s. 130; İsmail ve Birinci, op. cit., s. 29 vd.

Dr. Behiç ile Karabardak da bir süre Girne Kalesi'nde tutuklandıktan sonra özgür bırakılıyorlardı¹¹⁴.

"Enosis" akımı kızışıyor

12 Ekim 1919 Pazar günü, Kıbrıs'ın hemen hemen tüm Hıristiyan köylerini temsil eden delegeler Lefkoşa'da, başpiskoposluk binasında bir toplantı yaparak, Hıristiyan Rum halkını, Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesini dileyen bir önergeyi oy birliğiyle geçiriyorlardı. Kıbrıs Türkleri buna epeyi tepki gösteriyor; Lefkoşa, Lârnaka, Limasol, Magosa, Girne ve BaĢtaki Türklerin önderleri, 12 ile 13 Ekim 1919 tarihlerinde İngiliz yüksek komiserine gönderdikleri yazılarda, Rumların "enosis" davranışlarına karşı çıkıyor; adada statükonun devamının sağlanmasını istiyor; Kıbrıs'ın "uygarlık ve eğitim açısından düşük bir düzeyde bulunan" Yunanistan'a ilhakının, adadaki "61.000 Müslüman'ın imhasına yol açacağını" vurguluyorlardı¹¹⁵. Öte yandan, Kıbrıs'ta yayımlanan Türkçe *Doğru Yol* ve *Söz* gazeteleri de "enosis" kışkırtıcılarını sert biçimde eleştiriyorlardı¹¹⁶.

1921 yılında, Türk Kurtuluş Savaşı'nın en kızışkın bir sürecinde, Kıbrıs'taki İngiliz yönetimi Türkiye'den adaya okul kitapları ithalini yasaklıyordu¹¹⁷. Aynı yıl, Nisan ayında, Yasama Konseyi'nin iki Türk üyesi, Musa İrfan ve Sait beyler, yüksek komisere gönderdikleri bir yazıda, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhaki için Kıbrıs'lı Hıristiyan politikacılarca son iki yıldan beri yapılmakta olan kışkırtmanın, İngiltere'ye bir kurul göndermek ve Kıbrıs'ta gösteriler düzenlemek gibi eylemlerle örgütlenmiş bir propaganda biçimini aldığını; Rumlarca örgütlenen gösteri yürüyüşlerinin çok can sıkıma ve Müslüman toplum arasında kin yaratmaya başladığını; bunlar sürerse, sabırlı ve yasalara itaatkâr Türk toplumunun sabrının tükenmesi ve tüm çabalara karşın, Türk önderlerin onları denetim altında tutamamaları olasılığı olduğunu öne sürüyor ve hükümeti, "oldukça ciddi ve acıklı sonuçlara" yol açmalarından kaygılandıkları bu denli rahatsız edici ve örgütlenmiş kamu kışkırtmalarına son vermek için vakitli önlemler almaya çağırıyorlardı.

¹¹⁴ CO 67/191/28343.

¹¹⁵ CO 67/193/62311: Stevenson'dan Milner'e gizli yazı, Lefkoşa, 14.10.1919.

¹¹⁶ *Doğru Yol*, 27.10.1919 ve 19.1.1920; *Söz*, 14.10.1933; Manizade, op. cit., s. 60-1; Oberling, op. cit., s. 53; McHenry, op. cit., s. 130.

¹¹⁷ Vehbi Z. Serter: *Kıbrıs Türk Mücadele Tarihi*, Lefkoşa, 1975, c. I, s. 31.

Musa İrfan, ayrıca, ada müsteşarına 11 Nisan 1921'de gönderdiği yazıda, son günlerde, söz konusu kışkırtmanın daha da kötüleştiğini ve bunun sürmesine izin verilirse, neden olacağı felâketi kimsenin tahmin edemeyeceğini; Rum politikacıların erkek okul öğrencilerini ve Rumlar arasındaki "ayak takımını" Türklere karşı aşılmaya çalıştıkları nefret duygularının hududu olmadığını vurguluyordu¹¹⁸.

Türk Kurtuluş Savaşı süresince Kıbrıs Türkleri, Anadolu'daki Yunan saldırganlığının kurbanı birçok Türkler için yardım topluyor; bu yardımı dolaylı biçimde Anadolu'ya iletiyor; bu çalışmalarda *Doğru Yol* ve *Söz* adlı gazetelerin sahipleri Ahmet Raşit'le Mehmet Remzi'nin büyük yardımı geçiyordu¹¹⁹. 1922 yılı Eylül başlarında, Anadolu'daki Yunan ordularının Kemalist ordularca bozguna uğratılmış oldukları haberi Kıbrıs Türkleri arasında büyük sevinç yaratıyor; birçok Türk ev ve kulüplerini Türk sancaklarıyla donatıyor, ama Rumların saldırılarına uğruyorlardı¹²⁰.

Lozan Antlaşması

Bu sırada Kıbrıs Rumları, Batı Anadolu'daki Yunan yenilgisine karşın "enosis" savaşımını sürdürüyorlardı. Onların, "enosis"i gerçekleştirmek için bir ulusal konsey kurmuş olmalarına içerleyen Kıbrıs'lı Türk önderlerden Dr. Eyyüp Necmettin, Yüksek Komiser Malcolm Stevenson'a 11 Aralık 1922'de gönderdiği yazıda şu üç nokta üzerinde duruyordu: 1. Kıbrıs'ın Türkiye'ye geri verilmesi olanaksızsa (ki bu, ulusal dileğimiz ve kalbimizin arzusudur), adada savaştan önceki statü kurulmalı ve Türk hükümetiyle adadaki Müslüman halkın onayı alınmadan Kıbrıs, Türk hükümetinden başka bir yönetime verilmemelidir; 2. Yasal bir birim olarak bir İslam Konseyi kurulmalı ve Şer'îye mahkemeleri, eğitim sistemi ve Evkaf'ın yönetimi bu kurula verilmelidir; 3. Kıbrıs Rumlarınca önerilen özerkliğe, varlığımızı ve tüzel kişiliğimizi tehlikeye koyacağı nedeniyle karşı konulmalıdır¹²¹.

¹¹⁸ CO 67/202/20544: M. İrfan ve A. Sait'ten yüksek komiser yazı, Lefkoşa, 11.4.1921; M. İrfan'dan Sömürge müsteşarına gizli yazı, Lefkoşa, 11.4.1921. Kıbrıs yönetimi, fesat kışkırtıcı yayınları yasaklamayı ve fesat kışkırtıcı yazılar içeren gazeteleri geçici bir süre için kapatmayı kolaylaştırmak ve "enosis" akımını etkisiz bırakmak amacıyla 1921 yılı Nisan'ında bir yasa geçiriyordu. *Cyprus Gazette*, No. 1475, 1.4.1921, s. 137-9.

¹¹⁹ Beria Remzi Özorun: "Kıbrıs'ta Türk Basını", VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970, Ankara, 1973, s. 21-32.

¹²⁰ *Söz*, 30 Eylül ve 6 Ekim 1922.

¹²¹ FO 371/9139/E 748/748/44.

1923 yılı Temmuz ayında Lozan Antlaşması'nın¹²² imzalanmasını izleyen dönemde, Türk yönetiminin adaya iade edilmeyeceğini anlayan Kıbrıs'lı birçok Türk Anadolu'ya göç etmeyi yeğliyor; bazan tüm köylerin sakinleri bu göçe katılıyordu¹²³. Yapılan tahminlere göre, göç edenlerin sayısı 2.000 ile 10.000 arasında değişiyordu¹²⁴. İngiliz yönetimi altında eğitim fırsatlarının pek sınırlı olduğunu gören yüzlerce Türk öğrenci de, eğitimlerini Ankara veya İstanbul'da tamamlamak zorunda kalıyorlardı¹²⁵. Bu öğrenciler ancak Türk uyruğu oldukları takdirde Türkiye'de parasız eğitim görebilirlerdi. Bu yüzden Kıbrıs uyrukluğundan çıkarak Türkiye uyrukluğuna geçiyor, birçoğu da evlenerek Türkiye'ye yerleşiyordu. Bugün, Türkiye'nin Silifke, Anamur, Alanya ve Antalya gibi bölgelerinin kasaba ve köylerinde yaşamakta olan birçok Kıbrıs'lı Türk vardır¹²⁶.

Kıbrıs sömürge ilân ediliyor

Kısa bir süre önce, 3 Haziran 1923'te ulusal bir kurultay düzenleyen Rumlar, "enosis" isteminde bulunan bir seri öneriler geçirerek bunları Sömürgeler Bakanı Devonshire Dükü'ne gönderiyorlardı; ama Bakan, onlara müsteşarı H. J. Read aracılığıyla 14 Ağustos'ta verdiği yanıtta, 1915'ten bu yana kaydedilmiş olan olayların (yani yapılan Kıbrıs önerisinin Yunanistan'ca kabullenilmesinin) ışığı altında, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı sorununun "sona ermiş sayılması gerektiğini" vurguluyordu¹²⁷. Böylece, İngiliz koalisyon ve Muhafazakâr Parti yönetimlerinden ters yanıt alan Kıbrıs Rumları, İngiltere İşçi Partisi'nin 1924 yılı Ocak ayında erke geçmesini sevinçle karşılıyor; ama yeni Başbakan Ramsay MacDonald'ın, Kıbrıs'ın statüsünde hükümetin herhangi bir değişiklik yapmaya yönelik bir plânı olmadığını 14 Nisan'da parlamentoda açıklaması üzerine umudlarını yitiriyorlardı¹²⁸.

Buna karşın, yine de Kıbrıs'ın statüsünde 10 Mart 1925'te yeni bir değişiklik yapılıyor; o gün çıkarılan bir Kraliyet Beratı'yla ada bir İngiliz sömür-

¹²² Lozan Antlaşması için bkz. Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı*, II, s. 122 vd.

¹²³ Alasya: *Kıbrıs Tarihi*, s. 137.

¹²⁴ CO 67/258/39915; McHenry, op. cit., s. 161.

¹²⁵ Oberling, s. 53; McHenry, s. 133-4, ve 160-1; C.F. Beekingham: "The Cypriot Turks" (Kıbrıs'lı Türkler), *The Royal Central Asian Society*, 43, kısım II, Nisan 1956, s. 127; Bilge, s. 5; N. Kökdemir: *Dünkü ve Bugünkü Kıbrıs*, Ankara, 1956, s. 137.

¹²⁶ CO 67/219/, XF 7306.

¹²⁷ FO 371/10222/37447/1924: H.J. Read'den Spiros J. Arazos'a yazı, Londra, 14.8.1923.

¹²⁸ Hill, IV, s. 540; *Hansard*, 14.4.1924.

gesi biçimine getiriliyor¹²⁹; böylece, adanın 5 Kasım 1914'ten beri askıda bırakılmış olan statüsü¹³⁰ bir karara bağlanıyordu. Aynı zamanda, yüzlerce öğretmenin Yunanistan'dan Kıbrıs'a gelerek yerleşmelerine ve İngilizlere karşı "enosis" propagandası yapmalarına izin verilirken, 1931 yılı Ekim ayında, adadaki Türk okullarında ders vermek amacıyla Türkiye'den gelen bir erkek öğretmen, öğrencilere vereceği dersler konusunda okul yetkilileriyle anlaşamadığı için bir ay içinde adadan ayrılmak zorunda kalıyordu¹³¹.

Hükümet, "enosis" akımının etkisini nihayet kısıtlamak amacıyla, 1929'da ilkokul eğitim yasasını geçirerek, yerel Türk ve Rum okullarına öğretmen atama, terfi ettirme, cezalandırma ve işine son verme işlemlerini yerel komisyonlardan alarak valinin yetkisine veriyordu¹³². Öteki yanda, 1930 başlarında "Türk Lisesi" adını alan Lefkoşa'daki İslâm Lisesi, İngilizlere karşı başlayan ve gittikçe yayılan bir akıma sahne oluşturuyor; 1937 yılında, İngiliz sömürge yönetimi, öğretmenlerden 4'ünün görevine son veriyor; liseye başöğretmen olarak bir İngiliz atıyor ve okulun adını yine "İslâm Lisesi" olarak değiştiriyor¹³³; Kıbrıs Türkleri kendi okullarını yönetmede söz söylemek hakkından yoksun bırakılıyorlardı.

Bu sırada İngiliz yönetimi, bir hükümet dairesi biçimine koyduğu Evkafı baskı altında tutmayı sürdürüyor¹³⁴; 1 Ocak 1929'dan itibaren Müftülük makamını kaldırıyor¹³⁵; bunu yaparken Kıbrıs Türk halkına bu konuda danışmıyor; böylece, İslâm dünyasında yüzyıllar boyunca ve Kıbrıs'ta 1571'den beri var olan bir makama son veriyordu¹³⁶. 1931 yılı Ekim'inde yapılan Yasama Konseyi seçimlerinde başarı sağlayan Mısırlıhıde Necati Özkan, 1 Mayıs 1931'de Lefkoşa'da ulusal bir kongre düzenliyor; Türk sorunlarını ilgili katlara yeniden duyuruyordu¹³⁷. Öte yanda, 1920 yılı Eylül ayında yayımlanmaya başlanan Söz ile ilk sayısı 1931 yılı Nisan ayında yayımlanan Con Mehmet Rifat'ın *Masum Millet* adlı gazeteler, vakit vakit sömürge hükümetince kapatılıyorlardı.

¹²⁹ *Cyprus Gazette (extraordinary)*, No. 1.

¹³⁰ Hill, IV, s. 414.

¹³¹ FO 371/16091/E 222: 1931 yılı Türkiye raporu - Sir George Clerk'den Sir John Simon'a yazı, İstanbul, 7.1.1932.

¹³² Toynbee, *Survey*, 1931, s. 375.

¹³³ Manizade, op. cit., s. 412; ayr. bkz. Oberling, s. 52-3.

¹³⁴ McHenry, s. 122 vd.; *Cyprus Gazette*, 14.12.1928.

¹³⁵ Oberling, s. 52-3.

¹³⁶ Beckingham, s. 72-3; Oberling, s. 52-3; McHenry, s. 127-8.

¹³⁷ *Masum Millet*, 25.4.1931.

Vali Sir Ronald Storrs ve "enosis" akımı

30 Kasım 1926'da Kıbrıs'a vali atanan Sir Ronald Storrs, göreve başlar-ken, Kıbrıs Rumlarının "enosis" tutkularına karışmaya ve bunları önlemeye pek gönüllü görünmüyordu. Buna karşın, Rumların davranışlarından bıkararak, Sömürgeler Bakanı Leopold Amery'ye bu konuda 18 Ocak 1928'de sızlanırken¹³⁸, Bakan, ona 24 Nisan'da verdiği yanıtta, "enosis" akımına karışmamasını destekliyor; buna ek olarak da, Stelyos Pavlidis ve Neoptolemos Paskalis adlı tanınmış Rum politikacılarını başsavcılıkta önemli görevlere atıyordu¹³⁹.

Bu arada, 1929 yılı Haziran ayında İngiliz genel seçimlerini Muhafazakâr Parti'nin kaybederek, İşçi Partisi'nin hükümeti devralması, Kıbrıs'lı Rumlar için yine büyük bir umut nedeni oluyordu. İvedilikle Londra'ya bir kurul gönderiyorlar; kurul, 18 Ekim'de Sir John Shuckburgh'la görüşerek ona bir dilekçe sunuyor; bir sureti Avam Kamarası üyelerine dağıtıyordu. Sömürgeler Bakanı Lord Passfield (Sidney Webb), Kitium Piskoposu Nikodimos Milonas, S. Stavrinakis ve Zenon Rossidis'ten oluşan kurulu 25 Ekimde kabul ediyor ve onlara, "enosis" sorununun kesinlikle kapanmış olduğunu bildiriyordu¹⁴⁰. Ancak Rumlar, "enosis"ten vazgeçmiyorlardı. Kıbrıs Rum kurultayı, Rum ulusal örgütünün "enosis" sorununu öne süren önergesini 26 Ocak 1930'da onaylıyor¹⁴¹; aynı yıl Ekim ayında yapılan Yasama Konseyi seçimlerinde ilhakçı adaylar başarı sağlıyorlardı. Seçimlerden hemen sonra adayı ziyaret eden Sömürgeler Bakanlığı Müsteşarı Drummond Shiels'in önüne dikilen ve Kıbrıs Rumlarını temsil ettiğini iddia eden Metropolit Nikodimos Milonas, "enosis" isteyen bir andıcı ona veriyor; Türk toplumu temsil eden Zekâ Efendi, bu Rum taşkınlığını gerektiği gibi yanıtlıyordu¹⁴².

II. Dünya Savaşı'nda Kıbrıs

Kıbrıs Türkleri kendi haklarını sağlamak için savaşırken, aralarında do-laşan birçok Grek ve panhelenizm yandaşlarınca kışkırtılan Kıbrıs Rumları, 1931 yılı Ekim ayının üçüncü haftasında adanın her yanında kargaşalıklar

¹³⁸ FO 371/12931/E 2280/2280/19.

¹³⁹ *Cyprus Gazette*, No. 1910 ve 1956, 5.4.1928 ve 7.12.1928.

¹⁴⁰ *Hansard*, 13.11.1929, s. 2032; *Cyprus Gazette*, 13.12.1930.

¹⁴¹ Hill, IV, s. 543.

¹⁴² *Ibid.*, s. 545.

çıkarıyor; Vali Sir Ronald Storrs'un Lefkoşa'daki ikametgâhı olan hükümet konağını yakıyorlardı¹⁴³. Bu kargaşalıklar sırasında 6 kişi yaşamlarını yitiriyor, 30 kişi yaralanıyor ve mülke epeyi zarar yapıyordu. 2.000 kişi tutuklanarak çoğu cezalandırılıyor; kargaşalıkları başlatan 10 Rum elebaşı tutuklanarak hudut dışı ediliyor; Yasama Konseyi kaldırılıyor¹⁴⁴ ve olaylar, ancak Kasım ayının ilk haftasında bastırılabilirdi¹⁴⁵. O tarihten sonra, sömürge yönetimi, adada bir baskı rejimi uygulamaya başlıyor; II. Dünya Savaşı'na kadar süren bu baskıdan Rumlar gibi Türkler de sıkıntı çekiyordu¹⁴⁶.

1931 olaylarından sonra adaya vali atanan Sir Edward Stubbs¹⁴⁷, ancak bir yıl süren görevden sonra vali olarak Seylân (Sri Lanka)'a hareket etmeden önce, 16 Ekim 1933'de kaleme aldığı Kıbrıs'la ilgili bir raporda, ada Rumlarının kendi kendilerini yönetme yeteneğinden yoksun olduklarını vurguluyordu¹⁴⁸. Onu izleyen Sir Herbert Richmond Palmer¹⁴⁹, bu görüşlere katılıyor ve Kıbrıs'ı sert bir yönetime tâbi tutuyordu. Sömürgeler Bakanlığı'na göre, 1931 olaylarından sonra Kıbrıs, "iyiliksever otokrasi" sistemine göre yönetiliyordu¹⁵⁰. Bu dikta rejiminde hem Rumlar, hem de Türkler ezgi çekiyorlardı.

Palmer, Kıbrıs Türkleri arasında başgösteren Kemalist ve İslâmcı akımları birbirlerine karşı kışkırtarak, tipik İngiliz "böl ve yönet" öğretilerine uygun biçimde, Kemalizm'in adada yayılmasını önlemek için İslâmcılığı kullanıyor¹⁵¹, ama sonuçta bu siyasasında başarı sağlayamıyor; Kemalizm ve getirdiği devrimler Türk toplumu arasında yayılıyordu¹⁵². 1939 yılı Ağustos ayında, Palmer'in yerine William Battershill'in vali atanacağı haberi Türk toplu-

¹⁴³ *The Times*, 23.10.1931.

¹⁴⁴ *Hansard*, 12.11.1931, s. 225.

¹⁴⁵ *Command* (Kraliyet Buyruğu) 4045: "1931 Ekiminde Kıbrıs'ta vukubulan kargaşalıklar"; FO 371/15956/C 2760: Sömürgeler Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na yazı No. 98555/2, Mart 1932; ayr. bkz. Stavrinidis, s. 25 vd.; Reddaway, s. 40; Gazioğlu, s. 225; McHenry, s. 98 vd.; Doros Alastos: *Cyprus in History* (Tarihte Kıbrıs), Londra, 1976, s. 351 vd.; *The Times*, 23.10.1931; *Manchester Guardian*, 24.10.1931; Storrs, s. 506-12.

¹⁴⁶ Oberling, s. 33 vd.; McHenry, s. 100 vd.; Toynbee, s. 386.

¹⁴⁷ 4.12.1932'de vali atandı.

¹⁴⁸ CO 67/251/19798.

¹⁴⁹ 21.12.1933'de vali atandı.

¹⁵⁰ FO 371/19511/R 6403/19: Kıbrıs'la ilgili Sömürgeler Bakanlığı raporu, 22.10.1935.

¹⁵¹ CO 67/268/90152: Palmer'den Ormsby Gore'a yazı, Lefkoşa, 4.12.1936.

¹⁵² McHenry, s. 138 vd., 152-3.

munu epeyi sevindiriyordu¹⁵³. Ancak, dikta rejimi günlerinde Kıbrıs'lı birçok Türk, Türkiye'ye göç ediyordu¹⁵⁴.

1920'de Remzi Okan'ca yayımlanmaya başlanan Söz Gazetesi ile 1931 yılında Con Mehmet Rifat adlı bir Türk hukukçu tarafından yayımlanmaya başlanan *Masum Millet* adlı gazete, İngiliz sömürge yönetiminin kötülüklerini dile getiriyor; o yönetimi korkusuzca eleştiriyordu. 1940'larda Dr. Fazıl Küçük'le Rauf Denктаş gibi güçlü önderler meydana çıkıyordu. Dr. Küçük, 14 Nisan 1942'de yayımlamaya başladığı *Halkın Sesi* adlı gazetesinde hem "enosis"e karşı cephe alıyor ve hem de sömürge yönetimini çekiştiriyordu. Dr. Küçük, 1943 yılı Nisan ayında kurulan "Kıbrıs Adası Türk Azınlığı Kurumu" (KATAK)'nun kurucularındandı; ama önderler arasında başgösteren anlaşmazlık yüzünden çekilerek, 1944'te "Türk Millî Birlik Partisi"ni kurmuştu¹⁵⁵.

1946 yılında, Başpiskopos Leontios'un başkanlığı altında bir Rum delegasyonu, "enosis"i sağlamak amacıyla Londra'ya gidiyor, ama başarılı olmuyordu. Bir yıl sonra da Kıbrıs Rum Komünist Partisi AKEL, Kıbrıs'a özerklik sağlamak için Londra'ya bir kurul gönderiyordu. 1948 yılı Mayıs'ında Kıbrıs Valisi Lord Winster, adaya kısıtlı özerklik öneren bir anayasa hazırlıyor, ama Rumlar (sağcı ve solcu olmak üzere) bunu kabullenmiyorlardı¹⁵⁶. Bu gelişmelerden kaygılanan Kıbrıs Türk toplumu, Dr. Fazıl Küçük'ün önderliği altında, 28 Kasım 1948'de, Lefkoşa'da büyük bir miting düzenliyor ve Türkiye Cumhurbaşkanı ile Başbakanı'na gönderdikleri telyazısında, Kıbrıs Türk toplumunun imhasına yol açacak olan "enosis"e ve özerkliğe karşı çıktıklarını bildiriyorlardı. Bu miting, Türkiye basını ve üniversite öğrencileri üzerinde büyük bir izlenim yaratıyor; o tarihten sonra Kıbrıs Türklerinin savına tüm Türk ulusu daha yakın ilgi göstermeye başlıyordu¹⁵⁷.

Kıbrıs Türk Toplum İşleri Komisyonu'nun raporu

1948 yılında Vali Lord Winster, Kıbrıs Türk toplumunun baskılarına boyun eğerek toplumun sorunlarını araştırıp rapor sunması için, "Kıbrıs Türk Toplum İşleri Komisyonu"nu atıyordu. Sekiz üyeden oluşan komisyo-

¹⁵³ *Vakit*, No. 60, 11.8.1939; McHenry, s. 112.

¹⁵⁴ CO 67/258/39915; CO 67/262/90096; McHenry, s. 192 ve 195.

¹⁵⁵ Oberling, s. 54-5.

¹⁵⁶ Stavrinides, s. 26; Alasya: *Kıbrıs Tarihi*, s. 146-6; Gazioğlu, s. 75 ve 78.

¹⁵⁷ Bilge, *Le Conflict de Chypre*, Ankara, 1961; ayr. bkz. Stavrinidis, s. 27.

nun üyelerinden biri de Rauf Denктаş'tı. Komisyon, 1949 yılında bir rapor hazırlıyor; ama sömürge hükümeti bu raporu askıda bırakıyordu. Hükümetin bu davranışını bir aşağılama olarak nitelendiren Kıbrıs Türk önderleri, komisyonun önerilerini kendi programları olarak kabulleniyor ve raporun hükümetçe uygulanmasını sağlamak amacıyla savaşıma girişiyorlardı¹⁵⁸.

Rapordan anlaşıldığına göre, sömürge müsteşarının 19 Kasım 1928 tarihli mektubuyla müftülük makamı kaldırılarak, Türk Evkaf delegesi, Fetva Emmini atanınca, adadaki İslâm kuruluşları altüst olmuş; görünürde Evkaf delegesi, müftülük görevlerini üstlenmiş ve bu görevler, kadının dini görevlerden çekilmesi üzerine daha da artmıştı. Komisyonun görüşünce, biri gayri Müslim olan Evkaf delegelerinin, Müslümanların önderi olan müftünün görevlerinin bir bölümünü üstlenmeleri uygunsuzdu. Evkaf'ın İngiliz delegesinin bu denli görevler yapması istenmiyordu; dolayısıyla Müftülük makamı olağan olan en erken tarihte yeniden kurulmalıydı.

Evkaf, dini bir kuruluştu ve Türk yönetimi günlerinde Lefkoşa'da bir Evkaf Müdürlüğü vardı. 1878 Kıbrıs Sözleşmesi'ne göre, biri Osmanlı biri de İngiliz olmak üzere iki Evkaf delegesi atanması öngörülüyordu; ancak, Evkaf kuruluşunun tüm tarihi boyunca bu gibi atamaların evveliyeti kaydedilmemişti. Delegelerin güç ve yetkileri saptanmamıştı. İngiliz işgalinin başlangıcından beri, delegeler, Evkaf mal ve mülkünü denetlemek ve yönetmek görevlerini de yerine getiriyorlardı. Müslüman toplum, Evkaf delegelerinin vakıf mallarını yönetmelerine karşı çıkıyor ve başta Hacı Hafız Ziyai Efendi olmak üzere, Yasama Konseyi'nin Türk üyeleri bu konuda hükümeti protesto ederek, Evkaf mallarını yönetecek olan Evkaf müdürünün Kıbrıs kadısınca atanmasını öneriyorlardı.

1924'te kurulan Kıbrıs İslâm Derneği, Evkaf'ın yönetimini Türk halkınca seçilecek bir komisyona bırakmasını hükümetten istiyor; ama sömürge hükümeti buna yanaşmıyordu. Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra, Kıbrıs Türkleri, vakıfların yönetiminin, Balkan ülkelerinde olduğu gibi, Evkaf delegelerinin ellerinden alınarak, seçilmiş bir komisyona verilmesini umut ediyorlardı; ancak, 1928'de çıkarılan "Kıbrıs Evkaf Yönetim Kraliyet Buyruğu" (*Cyprus Evcaf "Mohammedan Religious Property" Administration Order-in-Council*)'yla, Evkaf delegelerine, valinin nihai denetimine bağımlı olmak üzere, oldukça geniş yetkiler veriliyor; bu buyruğun 7. maddesi gere-

¹⁵⁸ Beckingham, s. 76.

ğince bir hükümet örgütü olarak Evkaf Dairesi kuruluyor ve böylece, Türk toplumu, Evkaf'ın yönetimi konusunda doğrudan veya dolaylı biçimde görüşlerini yansıtmaya hakkından yoksun bırakılıyordu. Hükümet bu yöntemi uygularken Türk toplumuna danışmıyor; öte yandan Rumların dini mallarının yönetimine karışmıyordu. Komisyonun görüşünce, hükümetin, Evkaf'ın yönetimine bu biçimde karışması demokrasi kurallarına ve yasaya karşıtı. Dolayısıyla, komisyon, Evkaf'ın yönetimi için, Evkaf delegelerinin yetki ve görevlerine benzer gücü olacak bir encümen seçilmesini öneriyordu. Tam bu sırada, Dip Karpaz'da bulunan ve Hal'a Sultan Tekkesi'ne ait Mülhaka Vakıf olan 12.086 dönümlük Afendrika Çiftliği'nin, o yörenin sakinleri tarafından suistimal edildiği öğreniliyordu. Evkaf Dairesi, Evkaf'a ait olan değerli arsaları en azından 40 yıl süre ile ve Evkaf'ın çıkarlarına karşıt olarak kimi firmalara veya kişilere kiralamıştı.

Eğitim sahasında ise, 1905 yılına kadar Müslüman okulları, Türk toplumunca seçilen komisyonlarca; o yıldan sonra, yarısı resmi görevlilerden oluşan encümenlerce yönetiliyor; 1931 yılı kargaşalıklarından sonra Yasama Konseyi kapatılınca, bu encümenlerin tüm üyeleri resmi görevlilerden oluşuyordu. Oysaki Rum Ortodoks okullarının encümenlerinde pek az resmi görevli üye bulunuyordu. Türk Toplumunun Sorunlarını Araştırma Komisyonu, Türk okullarının denetim ve yönetiminin, Türk toplumunun seçeceği temsili bir encümene devredilmesini talep ediyor; hükümetin bu konuda Rumlara ve Türklere karşı uyguladığı çift ölçüyü göz ardı etmiyordu¹⁵⁹. Hükümet, bu raporu rafa kaldırıyor; ama Kıbrıs Türk önderleri, rapordaki önerileri gerçekleştirmek amacıyla savaşıma başlıyorlardı.

EOKA tedhiş dönemi

1931 yılı olayları dışında, Kıbrıs, 1950'lerin başlarına dek sakin olan ve yavaşça gelişen bir ada idi. Orada yaşayan ve İngiliz sömürge yöneticilerince kayırılan Hıristiyan toplum, Türk toplumuna oranla daha sür'atle geliyor; Türk toplumu, İngiltere'ye olan bağlılığına karşın İngiliz yönetimince savsaklanıyor ve terkediliyordu. Öte yandan kendilerini Helen sayan Kıbrıs Rumları, sağlamış oldukları İngiliz koruyuculuğuna, sert bir "enosis" kampanyası başlatmakla tepki gösteriyorlardı. Oysaki, Kıbrıs, tarihte hiçbir zaman Yunanistan'a ait olmamıştır. Londra'da, "Public Record Office" olarak

¹⁵⁹ Kıbrıs Türk Toplum İşleri Komisyonu Raporu, Lefkoşa, 1949; ayr. bkz. Oberling, s. 55-6; Beckingham, s. 76; McHenry, s. 146-9.

anılan İngiliz Devlet Arşivi'nde korunan İngiltere Sömürgeler ve Dışişleri bakanlıkları belgelerine göre, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakını haklı gösterecek herhangi bir tarihi veya coğrafi nedeni kanıtlayıcı kayıt yoktur. Kıbrıs, Doğu Akdeniz'deki durumu bakımından Balkan Yarımadası'na değil, Anadolu'ya bağlıdır¹⁶⁰.

Kıbrıs Rum toplumu örgütlenerek ve Kıbrıs Türk toplumunu hiçe sayarak "enosis" savını adaya zorla kabul ettirmek yoluna gidince, ki toplum arasında bağdaşmayan, ayrı siyasi şuur ve kimlik doruğa erişiyordu. Türk toplumunu güçsüz bırakarak susturmak deneyiminde bulunan Rumlar, onlara karşı aşağılama, adaletsizlik ve ayırım yapma gibi düşmanca bir kampanya başlatıyor; onların bu davranışlarından huzursuz olan Türkler, Rumlarla uzun süre birlikte yaşama deneyiminin getirmiş olduğu zararları da gözönünde tutarak, Rumların, ellerine fırsat düşerse kendilerine adilâne işlem yapmayacakları sonucuna varıyorlardı. Gerçekten de, Rum Ortodoks Kilisesi ve Kıbrıs'ın İngiltere'ce işgalinden beri adaya Yunanistan'dan sızmakta olan profesyonel kışkırtıcıların öncülüğü altındaki bu "enosis" akımı gittikçe yayılmaya başlayınca, Türklere ve haklarına yapılan saldırılar, onlara her sahada uygulanan aşağılayıcı tutum, hükümet hizmeti ve belediye işlerinde karşılaştıkları ayırım da gittikçe artıyor; Kıbrıs Türkleri, birbirlerini desteklemek ve korumak için kendi toplumlarının kaynaklarına dayanmak zorunda bırakılıyorlardı¹⁶¹.

İlkin "enosis" akımı pek ciddiye alınmıyordu, çünkü Kıbrıs Rumlarının halis Helen olmayıp karma bir soy oluşturduğuna inanan Yunanlılar, onların düşlerine pek ilgi göstermiyorlardı¹⁶²; ama, Yunan okul kitaplarıyla beslenen, Rum Ortodoks papazlarca kışkırtılan, Yunan eğitimci ve politikacıları tarafından tahrik edilen *Megali İdea* (Yüce İdeal)¹⁶³ adlı Yunan düşü -ki "enosis"

¹⁶⁰ FO 371/19511/C 6403: Sömürgeler Bakanlığı'nın Eylül 1935 tarihli ve "Kıbrıs'ta İngiliz politikası" başlıklı gizli raporu; FO 371/9897/C 19108: Atina'daki İngiliz Büyükelçiliği 1. Sekreteri J.G. Tahourdin'in 23.12.1947 tarihli gizli raporu; FO 371/5291/E 14338: Yarbay Amery'nin Deniz Yarbayı Kenworthy tarafından 15.11.1920'de Avam Kamarası'nda sorulan bir soruya verdiği yanıt; ayr. bkz. Hill, s. 488.

¹⁶¹ Türk Enformasyon Merkezi: *Cyprus - the problem, in the light of truth* (Kıbrıs - Gerçeğin Işığında Sorun), Lefkoşa, Eylül 1967.

¹⁶² Franz Georg Maier: *Cyprus from earliest times to the present* (Eski Çağlardan Zamanımıza Kadar Kıbrıs), İngilizce çevirisini Peter George yapmıştır, Londra, 1978, s. 142 vd.; Hill, I, s. 193 ve 281, II, s. 1 vd.

¹⁶³ Nancy Crawshaw: *The Cyprus revolt* (Kıbrıs İhtilâli), Londra, 1978, s. 13; ayr. bkz. Oberling, s. 11; Hans Kohn: *The idea of nationalism: A study in its origins and background*

de onun bir bölümünü oluşturmaktadır- yayılmaya başlıyordu. 1922 yılı Ağustos ayında Batı Anadolu'da Türk ulusal önderi Mustafa Kemal'ce ve 1974 yılı Temmuz ayında Kıbrıs'ta, Türkiye'nin o günkü Başbakanı Bülent Ecevit'çe iki kez yenilgiye uğratılan *Megali İdea* hâlâ birçok Grek ve Rumların kalbinde yatmaktadır. Kıbrıs Türkleri, Bizans İmparatorluğu'nu hortlatmak amacı güden işte bu *Megali İdea* düşü yüzünden Rumlarca zulme uğratılmış, kendi insan haklarından yoksun bırakılmış, kırımdan geçirilmiş ve bizzat kendi yurtlarında, Ermenilerden sonra üçüncü sınıf yurttaş işlemeine tâbi tutulmuşlardır¹⁶⁴.

Megali İdea'nın müjdecileri veya misyonerleri, Yunanlı öğretmenler olmuştur. Bu öğretmenler, Rum okullarında kullanılan kendi öğretim materyalleri ve özellikle okul kitapları aracılığıyla *Megali İdea*'nın İncil'ini yaymaya başlamışlardır. Dünya Yönetimi Parlamento Grubu'nun Eğitim Danışma Kurulu tarafından hazırlanan ve Londra Üniversitesi Eğitim Enstitüsü Öğretim Üyesi Barbara Hodge, Oxford'da St. Antony Koleji emekli öğretim üyesi Profesör Geoffrey Lewis ve Eğitim Danışma Komisyonu'nun ortak başkanı Profesör J. A. Lauwreys'in eğitim sahasında yaptıkları araştırmada saptamış oldukları bulgulara dayanan raporda, Kıbrıs'ta iki toplum arasında uyum ve işbirliği için ortam hazırlanacağı yerde çekişme ve anlaşmazlık için ortam hazırlandığı öne sürülüyor, şöyle deniyor: "Yunanistan'ın tarihi, gerçekten gösterildiği gibi ise, Türkler için bu gezegende (dünyada) yer var mıdır? Ve tüm bunları değiştirmek, yalanları ve saptırmaları ortadan kaldırmak ve öğretime gerçek tolerans ve seçicilik getirmek için ne yapılabilir?" Kurul, Yunan ve Türk ders kitaplarından örnekler verir; Yunan kitaplarının Türklerinkinden daha kötü olduğunu vurgular¹⁶⁵.

1950 yılı başlarında, Muskos adlı genç ve hırslı bir piskopos, III. Makarios olarak Kıbrıs Başpiskoposluğuna seçiliyor ve "ulusal özgürlüğümüz için çalışarak, Kıbrıs'ı anayurt Yunanistan'la birleştirme politikasından asla vaz-

---

(Ulusalçılık Fikri: Kökeni ve Evliliyetiyle İlgili Bir Araştırma), s. 330; Dennis Skiotis: *Vizantine ke Metavizantine* (Bizans ve Sonrası), c. I, s. 158; Stavrinidis, s. 19-20; McHenry, s. 10 vd.; Stephen G. Xydis: "Modern Greek nationalism" (Modern Grek Ulusalçılığı), *Nationalism in Eastern Europe* (Doğu Avrupa'da Ulusalçılık), yayımlayan Ivo J. Lederer ve Peter F. Sugar, Seattle, 1969, s. 237 vd.

¹⁶⁴ Oktay Öksüzoğlu: *Persecution of Islam in Cyprus* (Kıbrıs'ta İslâma Karşı Ezgi), Lefkoşa, tarihsiz, s. 3; Dr. Kenan Atakol'un demeci.

¹⁶⁵ "Cyprus school history textbooks" (Kıbrıs okullarında okutulan tarih kitapları), *New Cyprus*, c. 1, No. 3, Nisan 1985, s. 24 vd.

geçmeyeceğim” sözleriyle, 28 Ekim 1950’de and içiyor¹⁶⁶; Yunan ordusunda albay olan Kıbrıs’lı zalim bir Rum maceraperest, Yeoryios Grivas’la birlikte, İngilizleri adadan çıkarmak, Türkleri susturmak ve şiddete dayanarak “*enosis*”ı gerçekleştirmek amacı güden EOKA tedhiş örgütünü kuruyordu. EOKA, 1 Nisan 1955’te, Makarios’la Rum Ortodoks Kilisesi ve Yunan hükümetinin tinsel ve edimsel yardımlarıyla¹⁶⁷, Kıbrıs’ın II. Dünya Savaşı günlerinde bile görmediği bir tedhiş ve kırım kampanyası başlatıyordu. Rumların Kıbrıs’ta başlatmış oldukları bu tedhiş adadaki Türklerin huzurunu kaçırıyor ve birçok göçlere neden oluyordu¹⁶⁸.

Çok geçmeden, mezarlıklar, EOKA tarafından merhametsizce öldürülen veya kırıma uğratılan kadın, çocuk, yaşlı ve genç olmak üzere birçok masum insanla doluyordu. Kıbrıs’ta (Türk, İngiliz veya Rum olsun) bir oğul, bir kız, bir baba, bir anne veya bir akraba yitirmemiş pek az aile kalıyordu. “*Enosis*” savına ihanet ettikleri özürüyle birçok Rum da EOKA tarafından öldürülüyor; yüzlerce Kıbrıs’lı Türk, İngiliz askeri ve sivil halk katlediliyor; binlerce Türk, evleri ve öteki malları Rumlarca yıkılan karma köylerden kaçmak zorunda kalıyordu¹⁶⁹.

9 Mart 1956’da Makarios Seysel Adaları’na sürülüyor, ama Kıbrıs’ta tedhiş sürüyordu. Türkler, kendilerini bu tedhişe karşı korumak amacıyla ilkin “Volkan” adlı gizli bir örgüt kuruyor, bu örgüt, daha sonra, “Türk Mukavemet Teşkilâtı” (TMT) olarak yeniden ve daha etkin biçimde örgütleniyordu. Türkler, ayrıca, bu sırada Türk hükümetini ve Kıbrıs Türk önderlerini desteklemek amacıyla, 27 Ocak 1958 günü bir miting düzenliyorlardı. Bu silâhsız ve savunmasız bir toplantı idi; ama İngiliz güvenlik güçleri bu toplantıyı göz yaşartıcı bombalarla dağıtmaya kalkışıyor, jiplerini çılgınca Türk halkın üstüne süren İngilizler, Şerife Ahmet adlı yaşlı bir Türk kadını ve Mehmet Ahmet Bendik adlı yaşlı bir Türk erkeğini çiğneyerek öldürüyorlardı. Türkler bu olayı protesto etmek için 28 Ocak günü toplantı yapıyor; İngilizler yine makineli tüfekler, tabancalar ve göz yaşartıcı bombalarla, silâhsız ve savunmasız Türklere saldırıyor; bu olayda da Mustafa Ahmet, Sermet Kanatlı, İbrahim Ali, Safer Muharrem ve Fuat Yusuf şehit oluyorlardı. İngilizlerin 27-

¹⁶⁶ “Chronology of the Cyprus conflict” (Kıbrıs çatışmasının kronolojisi), *Turkish News*, Kıbrıs Türk Cemiyeti, Londra, 1.2.1979, s. 23; ayr. bkz. Stavrinides, s. 27 vd.; Reddaway, s. 73.

¹⁶⁷ Stavrinides, s. 31.

¹⁶⁸ Alasya: *Kıbrıs Tarihi*, s. 37.

¹⁶⁹ S.R. Sonyel: *The Turco-Greek conflict* (Türk-Yunan Anlaşmazlığı), Kıbrıs Türk Cemiyeti, Londra, 1976; Crawshaw, s. 156 ve 170; Reddaway, s. 56 vd.

28 Ocak 1958 günü öldürdükleri bu 7 şehidimizden başka, EOKA, çeşitli köylere yaptığı baskınlarla ve kişilere karşı giriştiği saldırılarla birçok Türk'ün canına kıyıyordu¹⁷⁰.

Bu arada, 1957 yılının sonlarında başsavcılık görevinden çekilen Rauf Denктаş, Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu'nun başkanlığına getiriliyor; federasyon, kısa sürede Kıbrıs Türklerinin sosyal, kültürel ve ekonomik gereksinimlerini karşılamak için Türkiye ile sıkı ilişkiler kuruyordu. Bu gelişmeler kaydedilirken, 31 Ağustos 1957 gecesi, Ulus Ülfet, Mustafa Ertan, Kubilay Altaylı ve İsmail Beyoğlu adlı gençler, Lefkoşa'nın Küçük Kaymaklı semtinde bir evde bomba imal ederken vuku bulan patlama sonucunda şehit oluyorlardı. Kıbrıs Türk toplumunun savunulması için oluşturulan "Volkan" adlı gizli örgütte, kıt olanaklar ve derme-çatma silâhlarla mücadele eden bu fedakâr gençlerin ölümleri, Türk toplumu ve ulusunu derin bir üzüntüye boğuyordu¹⁷¹.

Kıbrıs Cumhuriyeti kuruluyor

Kıbrıs'taki olaylar dünya kamuoyunun gözünden kaçmıyor; Türkiye ile Yunanistan'ın Kıbrıs sorunuyla ilgili olarak bir savaşa sürüklenmeleri olasılığı, Makarios'la tedhişçilerinin akıllarını başlarına getiriyordu. Ayrıca, İngilizler, adadaki bunalıma son vermek için öne sürmüş oldukları çeşitli öneriler ve planlar (örneğin Macmillan planı gibi) ve Sömürgeler Bakanı Alan Lennox Boyd bu planı 19 Aralık 1956'da Avam Kamarası'nda açıklarken, adadaki her iki toplumun da ayrı self-determinasyon (kendi keskinini saptama) hakkı olduğunu, yani adanın taksim edilebileceğini kesinlikle açıklamış olması ve Başbakan Macmillan'ın da bunu daha sonra doğrulamış olması¹⁷², Rum ve Grekleri epeyi sarsıyordu.

19 Haziran 1958'de öne sürülen Macmillan planı gereğince Kıbrıs'ta bir Türk temsilciliğinin kurulması, ada Türklerinin geleceği açısından tarihi önemi olan bir olaydı. Temsilciliğin kurulması ile Türkiye'nin Kıbrıs üzerinde olan hakları tanınmış ve adanın yönetiminde Türkiye fiilen yerini almış bulunuyordu. Kıbrıs Türkleri artık huzur ve ümit içinde, ulusal sava

¹⁷⁰ Rauf R. Denктаş: "T.M.T.", *Kıbrıs Dün, Bugün, Yarın*, op. cit., s. 160 vd.

¹⁷¹ Vehbi Zeki Serter ve Ozan Zeki Fikretoğlu: *Kıbrıs Türk Mücadele Tarihi, 1877-1988*, Lefkoşa, 1981, s. 16-7.

¹⁷² *Hansard*, 19.12.1956, c. 562, No. 32, s. 1272; Reddaway, s. 49 ve 97.

daha çok sarılabileceklerdi¹⁷³. Macmillan planı gereğince atanan Türk temsilci Burhan Işın, bir süre sonra Kıbrıs'a ulaşıyordu. Bu münasebetle *Halkın Sesi* Gazetesi 30 Eylül 1958 günkü sayısında şöyle diyordu:

“Şimdi Lozan’dan bu yana ilk defa olarak, yarından itibaren Türkiye ada idaresine bilfiil iştirak edecektir. Bu olay Kıbrıs tarihinin bir dönüm noktasıdır. Kıbrıs Türkleri için en büyük bir sevinç ve ümit vesilesidir. Bu münasebetle Anavatanımıza, muktedir Türk Hükümetine ve kalbi Kıbrıs için çarpan 26 milyon kardeşimize minnet ve şükranlarımızı belirtmek isteriz”.

Kıbrıs Türkleri, bu olayla ilişkin olarak 1 Ekim günü törenler düzenliyor; yapılan çeşitli toplantılarda verilen söylevlerle günü kutluyorlardı. Bu törenlere adadaki tüm Türk okulları katılıyor; her yan Türk bayraklarıyla donatılıyor ve Dr. Fazıl Küçük, Türk halkına hitaben şu demeci veriyordu:

“Uzun ve çetin bir mücadeleden sonra, 80 senedir hasretini çektiğimiz Anavatanımızın müşfik kucağına tekrar girmiş oluyoruz. Akan gözyaşlarımız, dinmek bilmeyen acılarımız sona eriyor”.

Dr. Küçük ayrıca Türkiye yönetimi ileri gelenlerine gönderdiği telyazılarında şöyle diyordu:

“Kıbrıs tarihinde başlayan yeni bir devrin bahtiyarlığı içindeyiz. 120.000 Türk, Anavatanın müşfik kolları arasında, mazinin acı ve elemelerini unutmuş, bayram havası yaşamaktadır. Siz büyüklerimize bir kere daha itimat ve bağlılığımızı teyid eder, hürmetlerimizi sunarız”.

Aynı gün Rumlar protesto olarak iki günlük greve başlıyor; Rum öğrenciler sokaklarda taşkınlıklar ve gösteriler yapıyorlardı¹⁷⁴.

Kıbrıs'ı yitirme tehlikesini anlayan Rumlarla Grekler, 1959 yılının sonlarına doğru, Kıbrıs'ta, iki toplum arasında ortaklık ve iktidar paylaşımı esaslarına dayanan bir cumhuriyet kurulmasını, Zürih ve Londra'da yapılan konferanslar sonucunda¹⁷⁵ kabullenmeye zorlanıyorlardı. Ama bu cumhuriyet çok sürmüyordu, çünkü Makarios'un Türkler için gizli planları vardı; uzun süreli olan bu planlara göre Türk toplumu ekonomik sahada çöktürüldük-

¹⁷³ *Halkın Sesi ve Bozkurt*, Lefkoşa, 30.9.1958.

¹⁷⁴ *Halkın Sesi ve Bozkurt*, 2.10.1958; ayr. bkz. Gaziöglü, s. 179.

¹⁷⁵ Reddaway, s. 120; Gaziöglü, s. 195.

ten sonra onun direniş gücü kırılacak ve sonunda “*enosis*” arka kapıdan içeriye girecekti. Gerçekte, Makarios, 13 Aralık 1959’da verdiği bir demeçte, Kıbrıs’ta nihayet bir Rum hükümeti kurulduğunu ve EOKA’nın mücadelesinin sona ermediğini açıklıyordu¹⁷⁶. 1 Nisan 1960’da, Cumhurbaşkanı görevine resmen başlamadan beş ay kadar önce şu demeci veriyordu:

“Ulusal mücadeleler asla sona ermezler. Onlar sadece biçimlerini değiştirirler... Zürih ve Londra antlaşmaları altında umutlarımız ve emellerimiz bütünlenmemiştir... Şanlı kurtuluş mücadelemiz bize ileri burçlar ve ele geçirilmez mevziler sağlamıştır. Zaferi tamamlamak için bu burçlardan mücadeleyi sürdüreceğiz... Beş yıl önce başlatmış olduğumuz görevin yakında tamamlanacağına emin olmalıyız”¹⁷⁷.

16 Ağustos 1960’da Kıbrıs Cumhuriyeti’nin resmen temeli atılırken¹⁷⁸, Makarios şöyle diyordu:

“EOKA mücadelesinin amacı bağımsızlık değildi... Yabancı etkenler, ulusal amacın gerçekleşmesini önlemişlerdir, ama buna üzülmemelidir. Yeni burçlar fethedilmiştir ve Kıbrıs Rumları, son zaferi sağlamak için bu burçlardan ilerleyecektir”¹⁷⁹.

Bu arada, Kıbrıs antlaşması Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde görüşülürken Muhalefet Partisi CHP adına Genel Başkan İsmet İnönü, Kıbrıs antlaşmalarının “*enosis*”e karşı kimi açık kapılar bıraktığını belirtiyor, şöyle diyordu: “Yunanistan’a iltihak kapısını fiilen açık bırakmakta olan anlaşmanın eksiği tamamlanmadıkça bunu kabul etmekte mazur olduğumuzu beyan ederiz”. Tartışmalar sırasında söz alan CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek de aynı noktalara temas ediyor, “açıkça belirtelim ki, fiili bakımdan *enosis*’i önlenecek garanti kâfi değildir” diyordu¹⁸⁰. Zaman ve olaylar, bu Türk önderlerin ne kadar haklı olduklarını kanıtlamıştır.

¹⁷⁶ Andrew Faulds: *Excerpta Cypria for today* (Bugün İçin *Excerpta Cypria*), Londra, 1988, s. 6.

¹⁷⁷ Stavrinides, s. 40.

¹⁷⁸ Ayr. bkz. K.C. Markides: *The rise and fall of the Cyprus Republic* (Kıbrıs Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Yıkım), New Haven, 1977.

¹⁷⁹ Stavrinides, s. 40.

¹⁸⁰ Gazioglu, s. 197.

(Amerikan Belgeleri İle)

ORTA DOĞU KOMUTANLIĞI'NDAN BAĞDAT PAKTI'NA

1951-1955*

Prof. Dr. FAHİR ARMAOĞLU

1950-1960 arasında, Türk dış politikasında üç önemli gelişme olmuştur. Birincisi, 1952 Şubatı'nda Türkiye'nin NATO'ya üye olması; ikincisi, 1954-1959 arasında, NATO'nun, Türkiye ve Yunanistan'dan meydana gelen güneydoğu kanadını tahrip edip etkilerini günümüze kadar uzatan *Kıbrıs Sorunu* ve üçüncüsü de, 1955 Şubatı'nda imzalanan *Bağdat Paktı* ve bunu meydana getiren gelişmelerdir.

Bu üç gelişmeden birincisi ve ikincisi, Türk kamuoyunda *milli* nitelik kazandığı için, tartışmalar, bu iki konunun esası üzerinde değil, metodolojisi üzerinde olmuştur. Fakat *Bağdat Paktı* konusu böyle değildir. Bağdat Paktı, Türk kamuoyunda çok tartışılan ve hatta, kamuoyunda tepki ile karşılanan ve yararından fazla zararı söz konusu olan bir sorun olmuştur. Bu satırların yazarı da, işin başından itibaren, bu olumsuz görüşleri benimsemiştir.

Tabiatıyla, bu tartışmalar, eleştiriler ve tepkiler, ancak o zaman elde mevcut bilgiler çerçevesinde yapılmıştır. Son yıllarda, o döneme ait ve bu konu ile ilgili Amerikan belgelerinin yayınlanması ile, konu hemen tamamen açıklık kazanmış ve hatta diyebiliriz ki, o zamanki eleştirilerimizin ne kadar yerinde olduğu da bugün görülmüştür. Çünkü, Bağdat Paktı ve özellikle bu konuda, Türkiye'nin bir bakıma *liderliği* eline almış olması, o zamanlar da yazdığımız, söylediğimiz ve tahmin ettiğimiz gibi, Türkiye'nin, Arap âleminin kendi iç mücadele ve rekabetlerine bulaşmasına ve bunun sonucu olarak da Türkiye'nin Arap dünyası ile münasebetlerinin esaslı bir şekilde bozulmasına sebep olmuştur. Bu durumun etkileri de günümüze kadar devam etmiştir.

* XII. Türk Tarih Kongresi'nin "Çağdaş Türk Diplomasininin 200 Yılı" Seksiyonunda (VII. Seksiyon) 14 Eylül 1994 günü sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

Konu hakkındaki açıklamalarımızı iki ana kaynağa dayandıracamız.

Bunlardan biri, *Foreign Relations of the United States, 1951, Volume V: The Near East and Africa* (Washington, D.C., Department of State Publication No. 9114, 1982)dir. Bu kaynağın, 155-267 nci sayfalarında yer alan belgeler, Orta Doğu Komutanlığı tasarısına ait olup, Haziran 1951-Aralık 1951 dönemini kapsamaktadır.

İkinci kaynak ise, yine Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın belgeleri olup, *Foreign Relations of the United States, 1952-1954, Volume IX: The Near And Middle East, Part 1* (Washington, D.C., Department of State Publication No. 9447, 1986) adını taşımaktadır. Bu ikinci kaynağın 3-567 nci sayfalarında yer alan belgeler ise, Orta Doğu Komutanlığı tasarısının 1955 Şubatı'nda *Bağdat Paktı*'na nasıl dönüştüğünün, tâbir caizse, macerasına ait bulunmaktadır.

1. Bağdat Paktı'nın Aşamaları

Belirttiğimiz gibi, Orta Doğu Komutanlığı tasarısı, bir takım aşamalardan geçerek Bağdat Paktı haline gelmiştir. 1951 yazında başlayan gelişmeler, kademe kademe, 1955 Şubatı'nda, Türkiye ile Irak arasında Bağdat Paktı'nın imzası ile sonuçlanmıştır. 1951 Haziranı ile 1955 Şubatı arasındaki gelişmelerin başlıca aşamalarını şu şekilde tesbit etmekteyiz:

A) *Orta Doğu Komutanlığı* (Middle East Command-MEC): Ayrıntılarını biraz aşağıda belirteceğimiz bu bölgesel savunma tasarısı, 1951 Haziranı'nda oluşmaya başlamış ve bir askerî örgütlenme sistemi olarak, 1952 Haziranı'na kadar devam etmiştir.

B) *Orta Doğu Savunma Örgütü* (Middle East Defense Organization-MEDO): 1952 Haziranı'ndan itibaren, "Komutanlık" şeklindeki "askerî karar-gâh sistemi", adını ve niteliğini değiştirerek, bir bölgesel savunma sistemi tasarısına dönüştürülmüş ve *Orta Doğu Savunma Örgütü* adını almıştır. Bundan sonra, diplomatik müzakereler ve tartışmalar, hep bu bölgesel savunma tasarısı üzerinde cereyan etmiştir.

C) *Kuzey Seddi* (Northern Tier): Karşılaşılan çeşitli güçlükler dolayısıyla, Amerika Dışişleri Bakanı *John Foster Dulles*, 1953 Mayısı'nda bölgeye ve bu arada Türkiye'ye yaptığı ziyaretlerden sonra, Arap ülkelerini bir süre için dışarda bırakan ve Orta Doğu'nun Arap olmayan kuzey kuşağına, yani

Türkiye, İran ve Pakistan gibi ülkelere dayanan yeni bir savunma sistemi konseptini benimsemiştir ki, kendisi buna *Kuzey Seddi* (Northern Tier) demiştir.

D) *Bağdat Paktı* (Baghdad Pact): Ne var ki, yine ileride açıklayacağımız sebeplerle, Kuzey Seddi'nin de gerçekleşmesi, çeşitli güçlüklerle karşılaşmış ve 1954 Ekimi'nden itibaren Türkiye ile Irak arasında Bağdat Paktı gelişmeleri ortaya çıkararak, bu dönem de 1955 Şubatı'nda sonuçlanmıştır.

Bu gelişmeleri, mümkün olduğunca ana çizgileri ile açıklamaya çalıştım.

2. Orta Doğu Komutanlığı (Middle East Command-MEC)

Önce şunu belirtelim ki, Orta Doğu'da bir savunma sistemi kurma fikrinin kaynağı, Doğu-Batı mücadelesi olmakla beraber, onun kadar, belki de ondan daha ağırlıklı faktör, İngiltere'nin bölgeden ve özellikle Süveyş Kanalı'ndan çıkmak istemeyişidir.

İngiltere, Mısır'ı 1882'de işgal etmişti. 1914 Aralık ayında da, Mısır üzerinde himaye tesis etmişti. Osmanlı Devleti'nin Kanal Cephesi'ni açması üzerine de buraya asker yığmıştı. Savaştan sonra İngiltere Mısır'a, 1922'de, sözde bağımsızlık vermekle beraber, buradan askerini çekmemiş ve bu konudaki müzakereler de 1936'ya kadar devam etmişti. Sonunda 26 Ağustos 1936'da imzalanan bir anlaşma ile¹, Mısır'dan çekilmeyi iki şartla kabul etti: 1) İngiltere ile Mısır arasında ittifak bağları kuruluyordu. Yani Mısır bir saldırıya uğrarsa, İngiltere Mısır'a tekrar asker sokabilecekti. 2) Süveyş Kanalı'nda, İngiltere'nin belirli miktarda kara ve hava kuvveti bulunacaktı. Nitekim, 1940 Haziranı'nda İtalya 2. Dünya Savaşı'na katılıp, Libya'dan Mısır'a karşı saldırıya geçince, İngiltere Mısır'a 200 bin kişilik bir kuvvet sevk etmiş ve bu suretle 1943 yazına kadar sürecek olan Kuzey Afrika muharebeleri başlamıştı.

¹ Bu anlaşmanın metni: Walter C. Langsam, *Documents and Readings in the History of Europe since 1918*, New York, Lippincott, 1951; p. 364-369; J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, Vol. II: 1914-1956, Princeton, N.J. D. van Nostrand and Co.Inc., 1956, p. 205-211; Stephen Heald, *Documents on International Affairs*, 1936, London, Oxford University Press, 1937, p. 478-492; Claude-Albert Colliard, *Droit International et Histoire Diplomatique- Documents Choisis*, Paris, Domat-Montchrestien, 1950, p. 545-553.

Savaşın hemen sona ermesinden itibaren Mısır hükümeti, İngiltere'den, savaş sona erdiğine göre, Mısır'daki kuvvetlerini geri çekmesini istedi. 1945 yılı sonlarında başlayan İngiliz-Mısır görüşmeleri, çeşitli krizlerden geçerek, 1954 Ekimi'ne kadar sürecektir. Görüşmelerin bu kadar uzamasının ve krizlerin sebebi, savaştan sonra Doğu-Batu mücadelesinin başlaması ve 1946-1947 yıllarında Sovyet Rusya'nın İran, Türkiye ve Yunanistan'ı kendi kontrolu altına almak suretiyle güneye, Akdeniz'e ve Orta Doğu'ya sarmak istemesidir. Bu durumda İngiltere, Mısır ve özellikle Süveyş gibi stratejik noktalardan çekilmeyi tehlikeli buldu ve Süveyş'te kalmanın yollarını aramaya başladı. Mısır ise, İngiltere'nin hem Mısır topraklarından ve hem de Süveyş'ten çekilmesini istiyordu. İşin gerçeği şuydu ki, İngiltere, esasında Orta Doğu'dan çekilmek istemiyordu.

1948-1949 Arap-İsrail savaşı, Orta Doğu'ya yeni bir mücadele unsuru getirdi. Araplarla Yahudiler arasındaki mücadele ve Arapların, yeni kurulan İsrail devletini ortadan kaldırmak istemeleri, bölgede yeni bir çatışma ve huzursuzluk unsuru ortaya çıkarınca, İngiltere'nin Orta Doğu'dan çıkmama niyeti daha da pekişti.

İngiltere, bu yeni gelişmede kendisine destek de buldu. İsrail devletinin kuruluşu, esasında, Amerika'nın eseri idi ve şimdi, İsrail dolayısıyla Amerika da Orta Doğu'ya yakın bir ilgi duymaya başladı. Onun içindir ki, bu yıllarda, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda, Amerika'nın yeni Orta Doğu politikası için tartışmalar ve arayışlar başlamıştır. Bunun sonucu olarak da, 1948-1949 birinci Arap-İsrail savaşı sonunda, Amerika, İngiltere ve İngiltere gibi tekrar Orta Doğu'ya girmek isteyen Fransa, bundan sonraki bir Arap-İsrail çatışmasını önlemek amacı ile, 25 Mayıs 1950 de bir deklârasyon yayınlıyarak², Orta Doğu ülkelerine silâh ambargosu uygulama kararı aldılar. Bu kararın tam olarak uygulanabildiği söylenemezse de, üç devletin bu ortak hareketinin önemi, şimdi Orta Doğu'nun kaderi ile yakından ilgilenmeye başlamalarıydı.. Tabii, burada asıl önemli olan, şimdi Amerika'nın da Orta Doğu'ya

² Deklârasyonun metni: John Morton Moore (Ed.), *The Arab-Israeli Conflict*, Vol. III: *Documents*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1974, p. 575; Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, vol. II, p. 308-309; Arthur N. Schlesinger Jr., (Ed.), *The Dynamics of World Power- A Documentary History of the United States Policy, 1945-1973*, Vol. V, p. 390-391; *Keesing's Contemporary Archives, 1948-1950*, p. 10745.

yönelmeydi. İşte İngiltere için, Süveyş ve Orta Doğu bölgesindeki varlığını sürdürmek bakımından bulunmaz fırsat buydu.

1945 sonundan beri sürmekte olan İngiliz-Mısır görüşmelerinin, Süveyş yüzünden, 1949'dan sonra çıkmaza girmesi, İngiltere'ye, bu yeni gelişmeden yararlanma fırsatını verdi.

İngiltere ile Amerika arasında, İngiltere'nin Süveyş'te kalmasını sağlayacak bir formül olarak, *Orta Doğu Komutanlığı* adı ile, Süveyş'te bir müttefik karargâhı kurma fikrinin, 1951 Haziranı'ndan itibaren oluşmaya başladığı görülmektedir. Bu çalışmalar sırasında, Türkiye'nin de bu işin içine sokulması fikri ortaya çıkmıştır. Çünkü, sadece bu üç *Batılı* devletin bu tasarıya teşebbüs etmesi, elbette ki Mısır'da "Batı emperyalizmi" izlenimi uyandıracaktı. Halbuki Türkiye, hem bir Müslüman ülke, hem bir Orta Doğu ülkesi, hem bölgede stratejik bir konuma sahip ve hem de Batı taraftarıydı ve bu sırada NATO'ya girmeye çalışıyordu. Kısacası, bölgede askerî bir sistemin kurulmasında, "olmazsa olmaz", *sine qua non* niteliğe sahip bir devletti.

Gerçekten bu sırada Türkiye, 1945'ten, hatta 1943'ten beri, üzerindeki Sovyet baskısına karşı bir güvenlik ve bir denge unsuru aramaktaydı ve 1949'da NATO'nun kurulduğu andan itibaren de, bu kollektif ittifak sistemine katılmak için çaba harcıyordu. Lâkin, Belçika, Hollanda, Danimarka ve Lüksemburg gibi NATO'nun küçük üyeleri, Türkiye'nin NATO'ya alınmasının, Sovyet Rusya'nın saldırganlığını tahrik edeceğini ve bir savaşa sebep olacağını ileri sürerek, Türkiye'nin NATO üyeliğine karşı çıkmışlardı. Fakat Türkiye için ve hatta Amerika için, bu küçük üyelerin değil, asıl İngiltere'nin, Türkiye'nin üyeliğine itirazı ciddi sorun olmuştu. Anlaşılmıştı ki, İngiltere Orta Doğu'dan çıkmak niyetinde değildir ve bunun için de Türkiye'ye dayanmak istemektedir. Bu durum, Türk-İngiliz münasebetlerine ciddi bir soğukluk getirdi.

Fakat, 1951 Haziranı'ndan itibaren Orta Doğu Komutanlığı tasarısının ortaya çıkması üzerine, İngiltere, Türkiye'ye karşı başka bir yola başvurdu. İngiltere Dışişleri Bakanı Herbert Morrison (İşçi Partisi), 3 Temmuz 1951 de, Türkiye Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü'ye bir memorandum göndererek, Türkiye'nin NATO üyeliğini desteklemek hususunda bir "paket anlaşma" ("package deal") teklif etti. Buna göre, İngiltere, NATO üyeliği konusunda Türkiye'ye destek verecek, fakat buna karşılık Türkiye de, Amerika, İngiltere ve Fransa ile birlikte, bölgede bir Müttefik komutanlığı ("an integrated al-

lied command") kurulmasına katılacaktı. Türkiye, İngiltere'nin bu pazarlığını aynen kabul etmiştir. Fakat, buna rağmen, Türkiye'ye güvenmediği anlaşılan İngiltere, Amerika'ya başvurup, "gerektiğinde" ("if necessary"), Amerika'nın da Türkiye'ye baskı yapmasını ("pressuring Turkey along this line") istemiştir³.

Herbert Morrison, 18 Temmuz 1951 günü Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada da, "*Türkiye'nin Orta Doğu'nun savunmasında kendisine düşen rolü oynaması üzerinde hassasiyetle duruyoruz. Türk Hükümeti de bu görüşü paylaşmaktadır*" diyordu⁴.

İşin Türkiye tarafı bu şekilde çözümlendikten sonra, Amerika, İngiltere, Fransa ve Türkiye, 13 Ekim 1951 günü Mısır hükümetine verdikleri bir ortak notada⁵, ilk defa olarak, *Orta Doğu Komutanlığı* tasarısını Mısır'a teklif ettiler. Nota 10 esas madde ile 4 maddelik bir "Teknik Ek"ten ibaretti. Nota'nın 1. maddesinde, tasarının amacı olarak, "bölgenin savunulması" ("defense of the area") gösterilmekteydi. 7. maddeye göre de, *diğer devletlerin katkıları ile eşit olmak üzere*, Mısır, gerekli stratejik savunma kolaylıklarını, yani kara ve hava üsleri, ulaşım sistemleri ile limanlarını O.D.K. emrine verecekti. Teknik Ek'in 4. maddesine göre de, Mısır bu Komutanlığa katılmayı kabul ettiği takdirde, Süveyş Kanalı *resmen* Mısır'a verilmekle beraber, burası "Müttefik Karargâhı" olacaktı. Tabii Mısır da bu Karargâh'ın üyesi idi.

Bu tarihe kadar yapılan İngiliz-Mısır görüşmelerinde, İngiltere, Mısır topraklarındaki bütün askerini çekmeyi prensip olarak kabul etmiş, fakat Süveyş'ten çıkmaya yanaşmamıştı. Şimdi, O.D.K. tasarısı bu atmosferde teklif ediliyordu. Çok âmiyâne bir deyim buraya kullanmak zorundayız: İngiltere, Ali'nin külâhını Veli'ye geçirip amacına ulaşmak istiyordu. Tabii Mısır bunu görmezlikten gelemezdi. Bu sebeple, 17 Ekim'de yayınladığı bir deklârasyonla⁶, teklifin emperyalist niteliğini vurgulayarak reddetti. Mısır'a göre, topraklarında İngiliz "işgal" kuvvetleri bulunduğu sürece, bu çeşit teklifleri kabul edemezdi. Gerçekten, Mısır, İngiltere'yi Süveyş'ten çıkarmaya çalışırken,

³ *Foreign Relations of the United States, 1951*, p. 155, Editorial Note.

⁴ Dr. Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Orta Doğu'suna Karşı Politikası, 1945-1970*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1972. s. 45.

⁵ Nota'nın metni: *Foreign Relations of the United States 1951*, p. 20-9210; *American Foreign Policy, 1950-1955, Basic Documents*, Washington D.C., Department of State Publication No. 6646, 1957, p. 2180-2182.

⁶ Deklârasyonun metni: *American Foreign Policy 1950-1955*, Vol. II, p. 2182-2183.

şimdi kendisine, dört yabancı devletin yerleşmesi, yani Süveyş'in bir bakıma enternasyonalize edilmesi teklif ediliyordu.

Türkiye'nin bu sıradaki tutumu da ilginçtir. 13 Ekim'de ortak notanın Mısır'a verilmesi üzerine, Türk Dışişleri Bakanlığı, yayınladığı bildiriye, Türk hükümetinin bu teşebbüse katılmasının gerekçelerini açıklarken, Süveyş'in dünya barışı bakımından önemi üzerinde durularak, Kahire'deki Türk büyükelçisinin de, teklifi kabul etmesi için Mısır hükümetine dostane tavsiyelerde bulunduğu belirtilmekteydi⁷.

Bu bildiriye ifadelerin samimiyetine inanmak, bize güç gelmektedir. Çünkü, bu sırada, Türkiye, bir yandan Orta Doğu ülkeleri ile "iyi" münasebetlere sahip olmaya önem verirken, esas çabasını da Batı ittifakına yöneltmiş bulunmaktaydı. Bu sebeple, İngiltere'nin Süveyş'te kalıp kalmaması, Türkiye'yi herhalde yakından ilgilendiren bir konu değildi. Kaldı ki, bu sırada Türkiye'nin, Batının ve özellikle İngiltere'nin, Orta Doğu kombinezonlarına bulaşmak istediğine dair herhangi bir işaret de mevcut değildir. Nitekim, Mısır'a notanın verilmesinden bir hafta önce, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda hazırlanan bir raporda⁸, O.D.K.nın başına bir İngilizin getirilmesini Türkiye'nin kabul etmeyeceği belirtilmekteydi. Ayrıca, bundan sonraki gelişmelerde de görüleceği gibi, Türkiye O.D.K. gelişmelerine, başlangıçta bir hayli ilgisiz kalmaya çalışmıştır. Ancak 1952 Ekimi'ndedir ki, Orta Doğu savunma sistemi tasarısına aktif olarak katılmaya başlamıştır. Fakat ne olursa olsun, Türkiye'nin bu teşebbüse katılması, kendisinin, Arap dünyasında, Batı'nın bir "âleti" olarak görünmesine sebep olmuştur. Çünkü, Mısır'ın O.D.K. teklifini reddi, bütün Arap dünyasında büyük destek gördü.

Mısır'ın reddine rağmen, İngiltere ve batıların gerilemek niyetinde olmadıkları görülmektedir. Zira, dört devlet tarafından 10 Kasım 1951'de yayınlanan ve *O.D.K. Konusunda Temel İlkeler* (Guiding Principles of the Proposed MEC) başlığını taşıyan 11 maddelik bir deklâryonda⁹, O.D.K. tasarısına devam edileceği, çünkü, bunun hür dünyanın savunması için gerekli olduğu, buna bütün bölge ülkelerinin eşit olarak katılacakları ve bu kurula-
cak örgütün, bölgenin kendi iç sorunlarına karışmayacağı söylenmekteydi.

⁷ Bak. Kürkcüoğlu, *adı geçen eser*, s. 45-46.

⁸ Raporun metni: *Foreign Relations of the United States 1951*, p. 203-205.

⁹ Deklâryasyon'un metni: *American Foreign Policy 1950-1955*, Vol. II, p. 2183-2185.

İngiltere O.D.K. konusunda o kadar acele etmekteydi ki, İngiltere Başbakanı Winston Churchill ile Dışişleri Bakanı Anthony Eden, 7-9 Ocak 1952 günlerinde Waşington'u ziyaret ederek, Amerikalı meslektaşları ile bu konuyu ele aldılar. Onlar gelmeden önce, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda, O.D.K. konusunda gizli bir rapor hazırlanmıştır¹⁰. Bu raporda şu görüşlere yer verilmekteydi: 1) O.D.K.na, başta Mısır olmak üzere bütün Arap ülkeleri katılmalıdır. 2) Eğer Amerika, Türkiye'nin O.D.K.nda aktif bir rol oynamasını istiyorsa, bu konuda Türkiye'nin görüşlerini gözönünde tutmak zorundadır. 3) Türkiye, NATO'ya tam anlamı ile entegre olmadıkça, yani SHAPE'deki durumu kesinleşinceye kadar O.D.K.'na katılmak istemeyecektir. 4) O.D.K. 1952 Mart veya Nisanı'nda gerçekleşebilir. (Amerikan belgelerinde, bu iyimserliği destekleyen bir kanıt rastlamadık). 5) O.D.K., NATO'dan tamamen ayrı bir örgütlenme olmalıdır. 6) Amerika, O.D.K.na asker veremez. Ancak kurmay düzeyde plânlamaya katılabilir.

Amerika'nın bu görüşleri, İngilizlerle 7-9 Ocak 1952 günlerinde yapılan görüşmelerde, İngilizlerin görüşlerinin çoğunluğu ile ters düştü¹¹. İlk söz alan Churchill, önce şu noktaları belirtmiştir: 1) İngiltere, Süveyş Kanalı'nda kalmak ve Kanal'ı milletlerarası ticarete açık tutmak istemekle, milletlerarası bir görevi yerine getirmektedir. İngiliz kuvvetlerinin Süveyş'te bulunmasının, İngiltere'nin emperyalist çıkarları ile bir ilgisi yoktur. 2) Amerika, Fransa ve Türkiye de, Süveyş bölgesine asker gönderirlerse, böyle bir birleşik cephe karşısında, Mısır İngiltere ile müzakerelerinde dayatamaz ve "makul bir tutum" ("reasonable attitude") almak zorunda kalır. Churchill, "sembolik" dediği bu kuvvetler konusunda, Amerika için bir tugaylık bir kuvveti zikretmiştir. Herhalde diğerlerinininki de bundan aşağı olmayacaktı. 3) O.D.K.nın başına bir İngiliz getirilmelidir ve O.D.K. ile NATO arasında bir bağlantı kurulmalıdır.

Dışişleri Bakanı Dean Acheson, İngilizlerin bu tekliflerine karşı çıkarak, bir defa, Süveyş'e asker göndermelerinin söz konusu olamayacağını, ikinciside, O.D.K.nın NATO'dan tamamen ayrı olması gerektiğini bildirmiştir.

¹⁰ Raporun metni: *Foreign Relations of the United States, 1952-1954*, Vol. IX, Part 1, p. 168-170. Bundan sonraki açıklamalarımız, aksi belirtilmedikçe, bu kaynağa dayanacağından, kaynağın adını zikretmeyip, sadece sayfa numaralarını zikretmekle yetineceğiz.

¹¹ Görüşmelerin tutanağı, p. 171-176.

Bu arada, görüşmelere katılan İngiltere Genelkurmay Başkanı Mareşal Slim de söz alarak, O.D.K. ile Napoli karargâhı arasında bir bağ olmak üzere, bir *Türk Cephesi Komutanlığı* kurulmasını teklif etmiş ise de, Amerika Genelkurmay Başkanı General Omar Bradley de, bu teklife şiddetle karşı çıkmıştır. Yani, İngiltere, Türkiye'yi yine NATO'dan ayırıp, kendi kontrolü altına sokacak formüller peşindeydi.

Bu görüşmelerde, her iki taraf, Mart 1952'de Lizbon'da yapılacak NATO Konseyi toplantısından sonra, Londra'da, O.D.K.nın kuruluş toplantısının yapılmasında mutabık kalmışlardır.

Vaşington görüşmelerinden sonra, İngiltere'nin, O.D.K. kurulması konusunda daha da acele ettiği görülmektedir. İngiltere tarafından 31 Ocak 1952'de Vaşington'a iki muhtura verilmiştir. Birincisinde¹², Arap ülkelerinin, konunun ciddiyetini anlamaları için, O.D.K.nın bir an önce harekete geçirilmesi ve Mart 1952'deki Lizbon toplantısından sonra, bu konuda Londra'da bir kuruluş toplantısı yapılması gerektiği belirtiliyor ve Türkiye'nin kuruluştan, Lizbon toplantısından sonra haberdar edilmesi isteniyordu. Amerika bu ikinci noktaya itiraz edince, Türkiye'nin, durumdan, Lizbon toplantısından önce haberdar edilmesi kararlaştırılmıştır. Yani İngiltere, Türkiye'ye ikinci sınıf devlet muamelesi yapmaya çalışıyordu.

İkinci muhtura ise¹³, *Orta Doğu Komutanlığı* başlığını taşımakta ve Mısır'ın şimdilik katılmaması karşısında, Komutanlık karargâhının Kıbrıs'ta kurulmasını, şimdilik Komutanlık emrine kuvvet verilmeyip, danışma, eğitim ve plânlama ile yetinilmesini, fakat bu arada da NATO ile de uyum sağlamsını teklif etmekteydi.

Şubat 1952'den itibaren, O.D.K. konusundaki İngiliz-Amerikan görüşmelerinin esas itibarıyla Türkiye üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Amerika, Mart'ta Londra'da yapılacak kuruluş toplantısından sonra Türkiye'nin durumdan haberdar edilmesi hususundaki İngiliz teklifine şiddetle karşı çıkmıştır. Özellikle, Ankara Büyükelçisi George McGhee, 5 Şubat'ta Vaşington'a gönderdiği telgrafta¹⁴, Türklerin, gerek hükümet çevrelerinde, gerek özel çevrelerde, O.D.K.na hiç sempatik bakmadıklarını, bu sebeple Türklere

¹² Metin: p. 178-180.

¹³ Metin: p. 182-184.

¹⁴ Bak.: p. 184.

haber vermeden ve onlarsız bir O.D.K. toplantısının yapılmasının yanlış olacağını ısrarla belirtmiştir. Dışişleri Bakanı Acheson ise, McGhee'ye 6 Şubat'ta verdiği cevapta, Türklere, bir damga basar gibi ("rubber stamp") üçlü kararları onaylamalarını istemenin, onlar için "hakaretâmiz" ("offending") olacağını, İngilizlere defaatle belirttiğini bildirmiştir¹⁵.

İlginç bir nokta da, yine bu sırada, Fransa'nın da İngiliz görüşünü benimseyip, Türkiye'yi dışarda bırakarak O.D.K. kuruluş toplantısının önce üçlü düzeyde yapılmasını savunmasıydı. Mamafih, Amerika Fransa'ya da aynı cevabı vermiştir. Sonunda İngiltere, Şubat başlarında, Türkiye'yi her konuda önceden haberdar etmeyi kabul etmiştir¹⁶.

İngiltere ile Amerika arasındaki ikinci anlaşmazlık konusu da Mısır olmuştur. İngiltere'ye göre, Mısır olmasa da, Mısır katılmasa da, O.D.K. kurulmalıydı. Amerika buna da karşı çıktı. Esasında, bütün Arap ülkelerinin katılmasını isteyen Amerika'ya göre, Mısır olmaksızın, çok hızlı ve çok ileri gidilecek olursa, Mısır'ın işbirliğini sağlama imkânları varken, Mısır ile bir anlaşma şansı kaybedilmiş olurdu¹⁷.

Türkiye, 1952 Şubatı'ndan sonra da konunun ağırlığını teşkil etmeye devam etmiştir. Amerika'nın Ankara Büyükelçisi McGhee, Vaşington'a 31 Mart'ta gönderdiği uzun bir raporda¹⁸, O.D.K. için Türkiye'nin önemini şu ifadelerle belirtmekteydi: "Dışişleri Bakanlığının Türkiye'yi, Orta Doğu ülkelerine *yeni yaklaşımın* önemli bir unsuru olarak kabul etmesinden memnunum"¹⁹. McGhee, "*Türkiye'nin, Orta Doğu savunmasına somut katkılarda bulunacağına inanıyorum*" dedikten sonra, şu hususları vurgulamaktaydı: 1) Bir saldırı halinde Amerika ve Fransa'nın O.D.K.'na kuvvet gönderebilmesi ihtimali yoktur. İngiltere'nin kuvvetleri ise Mısır'da çakılıp kalmıştır ve Commonwealth devletleri de kuvvet göndermek için çok uzaktır. *Orta Doğu'nun savunmasını yapabilecek tek kara kuvveti Türkiye'ninkidir* ve bu kuvvetler istenilen yerde, yani Orta Doğu'nun kuzey dağlarında bulunmaktadır (Toros dağlarını kasetmekteydi). 2) Türkiye'de Amerika'nın yardımı ile kurulmuş pek çok eğitim okulları bulunmaktadır. Bu okullar, Orta Doğu ül-

¹⁵ p. 186.

¹⁶ p. 188.

¹⁷ İngiltere'nin 31 Ocak muhturasına Amerika'nın 6 Şubat 1952 tarihli cevabı muhtarası, p. 191.

¹⁸ Raporun metni: p. 199-203.

¹⁹ p. 202.

kelerinin askerlerini eğitebilecek durumdadır. Kaldı ki, bu okullar, aynı zamanda, Amerika'nın doğrudan doğruya nüfuzunu temsil etmektedir. 3) Türkiye, Orta Doğu ülkelerine silâh satabilecek yeteneğe de sahiptir. Türkiye'de hafif silâhlar ile mühimmat imal edebilecek kullanılmamış kapasite bulunmaktadır. Bu kapasite Orta Doğu ülkeleri için de kullanılabilir.

Amerikan Dışişleri ve Savunma Bakanlıkları temsilcilerinden oluşan ortak bir komitenin hazırladığı 16 Nisan 1952 tarihli bir raporda da, yine Türkiye üzerinde durulmaktaydı²⁰. Buna göre, İngiltere, Türkiye'nin NATO'ya girmesini engellediği için, Türkler İngilizlere kızmakta olduklarından, İngiltere'nin kontrolü altındaki bir O.D.K. ile işbirliği yapmayacaklardır. Halbuki, Orta Doğu'nun savunulmasında, bir savaş halinde, Türk Ordusu ile, İngiltere'nin kara ve hava kuvvetleri (Commonwealth ülkelerinkiler de dahil) O.D.K.nın temel unsurunu teşkil etmektedir. Bu sebeple, Türkiye ile İngiltere arasında bir işbirliği sağlanması zorunluydu. Ne var ki, rapora göre, o sırada böyle bir işbirliği hemen hemen imkânsızdı.

Diğer taraftan, ilk defa olarak bu raporda MEC yani O.D.K. deyimi yerine, MECO, yani O.D.K. Örgütü deyimi kullanılmaktaydı.

Bu arada şunu da belirtelim ki, bütün bu gelişmeler olumlu bir nitelik taşımadığı için, O.D.K.nın kuruluş toplantısı da Mart ayında yapılamamıştır. Çünkü, Amerika'nın üzerinde durduğu nokta, İngiltere'nin Mısır ile olan müzakerelerini bir an önce sonuca ulaştırmasıydı. Bu ise, o sırada mümkün değildi. Süveyş konusunda İngiltere ile Mısır'ın görüşleri tamamen birbirine ters düşüyordu. Bu sebeple, kuruluş toplantısının ertelenmesi teklifi İngiltere'den geldi²¹.

Fakat bu sefer İngiltere yeni bir unsur ortaya attı. İngiltere, Nisan 1952 sonunda, O.D.K.na, kurucu olarak Irak'ın da alınmasını istedi. Gerekçe olarak da, Irak'ın, bölge savunmasına ilgi göstermesini, Irak'ın, Mısır'dan sonra ikinci kuvvetli Arap ülkesi olmasını gösterdi ve ayrıca, Mısır, savunmanın merkezini teşkil ederken, Türkiye ile Irak cephenin "Kuzey Kalesi"ni teşkil edecekti²².

²⁰ Raporun metni: p. 214-218.

²¹ Bak.: İngiltere'nin Vaşington Büyükelçisi Burrows'ın Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na 28 Nisan 1952 tarihli muhtırası, p. 226.

²² Bak.: aynı muhtıra, p. 230.

Bölge savunmasına bütün Arap devletlerinin katılması gerektiği görüşünde olan Amerika, sadece iki Arap devletinin O.D.K.na alınıp, diğerlerinin dışarda bırakılmasının, bu ülkelerde tepki yaratacağını söyledi²³. Kaldı ki, Bağdat'tan Vaşington'a ulaşan haberlere göre, Irak'ın kuvvetli adamlarından Meclis Başkanı Fadıl Cemali, dördü O.D.K. tasarısının tamamen karşıındaydı ve hele Fransa ve Türkiye gibi iki "emperyalist" devletin bu işin içine sokulması karşısında, Irak'ın buna katılması söz konusu olamazdı²⁴. 2 Mayıs'ta Bağdat'tan çekilen bir telgrafta ise, Nuri Sait Paşa'nın O.D.K. veya O.D.K. Örgütü'ne taraftar olmakla beraber, Mısır'ın katılımını şart koştuğu bildirilmekteydi.

İngiltere'nin Irak konusundaki teklifine Amerika'nın karşı görüşü ise, kuruluş için önce 7 ülke (Amerika, İngiltere, Fransa, Türkiye, Avustralya, Yeni Zelânda ve Güney Afrika) toplanmalı, kuruluş tamamlanınca, Mısır ve Irak da dahil, diğer 6 Arap devleti de buna katılmalıdır, şeklinde olmuştur²⁵.

1952 Haziran ayında, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın teşebbüsü üzerine, Dışişleri temsilcileri ile Ortak Genelkurmay Başkanlığı temsilcileri arasında, konuyu müzakere etmek üzere bir ortak toplantı düzenlenmiştir. Toplantının tutanaklarında görünen, tartışmaların ağırlığının Türkiye üzerinde ve askerî nitelikli olması ve ondan sonra da İngiltere üzerinde durulmasıdır²⁶. Bu tartışmalardan anlaşılan odur ki, Amerika'da askerler, Türkiye'yi temel unsur olarak görmekteydiler ve Türkiye de bu savunma için 6 tümenlik bir kuvvet vermeyi vaatmişti. Toplantıya Ortak Genelkurmay'dan, Başkan Omar Bradley ile 5 general ve 3 amiral ile 1 albay katılmıştı. Generallerden Collins, bu tartışmalarda, "*Orta Doğu Savunmasının gerçek ümidi Türkiye'dir*" diyordu. Bundan dolayı da, O.D.K.nda Türkiye'ye "sorumluluk" verilmeliydi. Aksi halde, Rusya'nın eline bir koz verilmiş olurdu.

İngiltere konusuna gelince: Askerlere göre, İngiltere'nin bölgedeki etkinliği giderek kaybolmaktadır ve İngiltere artık bölgenin sorumlusu olamazdı. Liderliği Amerika eline almak zorundaydı. Fakat bu liderlik ancak si-

²³ p. 227.

²⁴ p. 227, 3 no.lu dipnotu. Bu husus Bağdat'tan 28 Mart 1952'de çekilen bir telgrafta belirtilmekle beraber, telgrafın metni verilmemiştir.

²⁵ Vaşington'ın 3 Mayıs 1952'de Orta Doğu elçiliklerine gönderdiği telgraf, p. 231-232.

²⁶ Tutanak metni: p. 237-247.

yasal nitelikli olabilirdi. Amerika askerî bakımdan liderliği üstlenemezdi²⁷. Bundan dolayıdır ki, Amerika, askerî kuvvet bakımından önce İngiltere ve Türkiye'ye dayanmak istemiştir.

3. Orta Doğu Savunma Sistemi (MEDO-Middle East Defense Organization)

İngiltere, 18 Haziran 1952'de Amerika'ya verdiği bir muhtırada²⁸, "Komutanlık" yani *MEC* deyimini bırakılarak, "Savunma Örgütü" kavramına dönülmesini, yani *MEDO* şeklinin benimsenmesini teklif etmiş ve bu da Amerika tarafından kabul edilmiştir. Tabiatıyla bu, önemli bir değişiklikti. Çünkü, konu bir askerî komutanlıktan çıkarılıp, daha geniş kapsamlı ve siyasal nitelikli bir savunma örgütü sistemine dönüştürülmekteydi. Bu sebeple, bundan sonra tartışmalar ve görüşler, hep MEDO kavramı üzerinde cereyan edecektir.

Dışişleri Bakanı Acheson ise, 23-28 Haziran günlerinde Londra'ya yaptığı ziyarette, İngilizlerle MEDO'nun organizasyonunu tartışmış ve bu konuda bir hayli ayrıntılı "örgütlenme" kararları alınmıştır²⁹. Konumuzla doğrudan ilgisi olmaması sebebiyle, bu örgütlenmenin ayrıntıları üzerinde durmayacağız. Yalnız şu kadarını belirtelim ki, MEDO'nun merkezi, Süveyş veya Mısır değil, Kıbrıs olarak kararlaştırılmıştı.

Ne var ki, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan bir yetkilinin, 1952 Mısır ihtilâlinde hemen önce, 1952 Temmuzunda bölgeye yaptığı bir geziden sonra hazırladığı bir rapor, son derece karamsar bir tablo çizmekteydi³⁰. Raporu göre, İngiltere, Fransa ve Amerika'nın ve hatta Türkiye'nin, Orta Doğu'daki prestiji çok sarsılmıştır ve Türkiye, bir Orta Doğu veya Asya devleti gibi hareket etmek yerine, Avrupa ve NATO'ya çok bağlanmış olmakla itham edilmekteydi. İngiltere ve Fransa ise hâlâ sömürgecilik peşinde koştukları için ve Amerika da, bu iki devletle İsrail'i desteklediği için kınanmaktaydı. Nihayet raporda, bölgede tarafsızlık ve milliyetçilik akımlarının çok kuvvet-

²⁷ p. 246.

²⁸ Belgelerde muhtıranın metni verilmeyip, özeti verilmiştir. Bak.: p. 247.

²⁹ Bak.: Acheson'ın Londra'dan Vaşington'a 27 Haziran 1952 günlü telgrafı, p. 251-254.

³⁰ Raporun metni: p. 256-262.

lenmiş olduğu da belirtilmekteydi. Lâkin, bu raporun, bundan sonraki gelişmeler üzerinde ne kadar etkili olduğu da sorulmaya değer doğrusu.

Türkiye hakkındaki bölgesel düşüncelerin böyle olmasına karşılık, tam bu sırada da İngiltere ve Fransa, ayrı ayrı, Türkiye'ye karşı bir takım oyunlar oynamaya kalkmışlardır.

1952 Ağustosunda Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan Savunma Bakanlığı'na yazılan bir yazıda³¹, İngiltere'nin hazırladığı Orta Doğu savunma plânlarının Lübnan'ın güneyinden başlayıp, Türkiye'nin sadece Akdeniz kıyılarının savunulmasını öngördüğünden şikâyet edilerek, böyle bir plânlanmanın, Orta Doğu'nun büyük kısmı ile, petroler ile, bölgenin ileri hat savunması (forward defense) bakımından yetersiz olduğu belirtilmekteydi. Öyle görünüyor ki, İngiltere, Türkiye'nin, kendi kanadı altına girmemesinden o derece kızgınlık duymaktaydı ki, her vesile ile Türkiye'den intikam almaya çalışıyordu.

Fransa'nın da Türkiye'ye karşı aynı duygular içinde olduğu anlaşılıyor. Zira Fransa, 24 Temmuz ve 11 Ağustos'ta Amerika nezdinde yaptığı iki başvuruda, MEDO'nun, üçlü bir grup, yani Amerika, İngiltere ve Fransa tarafından yönetilmesini yani yönetimde Türkiye'nin dışarda bırakılmasını teklif etmiş bu teklif Amerika tarafından kabul edilmemiştir³². Ekim ayında Fransa'ya verilen bir notada³³, "*Hiç şüphe yoktur ki, Türkiye'nin, Orta Doğu savunmasına katkısı son derece önemlidir ve Amerikan Hükümeti, Türkiye'nin, bu tam ve etkin katkısı konusundaki isteğini azaltabilecek hareketlerden kaçınılması gerektiği inancındadır*" deniyordu.

A) MEDO'ya Yeni Müşteriler: İtalya ve Yunanistan

1952 Ağustos'u gerçekten ilginç görünüyor. Çünkü, İtalya, 6, 7 ve 14 Ağustos günleri ile 22 Eylül 1952'de Amerika'ya başvurup, MEDO görüşmelerine İtalya'nın davet edilmemesinden endişe duyduğunu belirtmiş ve Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelânda'nın, işin içine sokulmasına karşılık, kendisinin dışarda bırakılmasından dolayı serzenişte bulunmuştur. Bütün

³¹ Metin: p. 266-267.

³² Bak.: p. 276-277, 284-292.

³³ Notanın metni: 289-292.

bu başvurulara Amerika'nın verdiği cevap ise, İtalya'nın Orta Doğu'da doğrudan doğruya çıkarları olmadığı için MEC veya MEDO üyeliğinin düşünülmediği, fakat bütün Arap devletleri MEDO'ya katıldıktan sonra, herhangi bir batılı devletin de MEDO'ya katılmasında bir engel kalmayacağı şeklinde olmuştur³⁴.

İtalya'nın MEDO için Amerika'nın kapısını çaldığı günlerde Yunanistan da MEDO için harekete geçmiştir³⁵. Yunanistan'ın Vaşington Büyükelçisi, 11 Ağustos 1952 günü, Dışişleri Bakan yardımcılarında birini ziyaret ederek, Yunanistan'ın MEDO'ya katılmak istediğini bildirmiştir. Kendisine verilen cevap ise, Yunanistan'ın bu işe katılmasının çok karmaşık sorunlar yaratabileceği, önce bunların çözümlenmesi gerektiği şeklinde olmuştur. Yunanistan'ın bu cevaptan cesareti kırılmamış görünüyor. Zira, Yunan Büyükelçisi 18 Ağustos'ta Dışişleri Bakanlığını bir kere daha ziyaret ederek, Yunanistan'ın MEDO'nun plânlamasına katılma isteğini "resmen" beyan etmiştir. Büyükelçiye göre, Yunanistan'ın MEDO'ya asker verme imkânı yoktu. Fakat "advice" verebilir, yani tavsiyelerde bulunabilirdi. Büyükelçi *"Adalarımızla, meselâ Kıbrıs ve Oniki Ada ile katkıda bulunabiliriz"* demiştir³⁶.

Burada dikkat çeken nokta, 1952 yazında, Kıbrıs sorunu millederarası plâna geçmemiş iken ve tamamen İngiltere'nin egemenliğinde iken, Yunanistan'ın Kıbrıs'ı *"adalarımız"* deyiminin içine sokmasıydı. Fakat aynı derecede şayanı dikkat olan ise, Bakanlık yetkilisinin, Kıbrıs konusunda Yunan elçisine hiçbir uyarmada bulunmamış ve tepki göstermemiş olmasıydı.

Yunanistan, 12 Eylül 1952'de Amerika'nın Atina Büyükelçiliği'ne verdiği bir muhura ile, isteğini ve tekliflerini tekrar etmiştir.

İtalya'nın isteğini hemen reddeden Amerika'nın, Yunanistan'ın başvurusu karşısında bir hayli tereddüt ettiği ve hatta bocaladığı anlaşılıyor. Dışişleri Bakanı Acheson Yunanistan'ın başvurusu karşısında olumsuz görüşlerini belirten bir iç yazışmada, Yunanistan'ın MEDO'ya ne üs ve kolaylıklar, ne asker ve ne de teçhizat verebilecek durumda olmadığını söylemektedir. Yine bu iç yazışmadan anladığımızı göre, Yunan Büyükelçisi, sözlü başvurularında, Yunanistan'ın Arap ülkeleri üzerinde büyük etkinliği olduğunu söy-

³⁴ Bak.: p. 278, Editorial Note.

³⁵ Bu konuda bak.: p. 281-284.

³⁶ p. 281.

lemiş ise de, Acheson, bu iddianın somut kanıtları olmadığını belirtmiştir. Acheson Kıbrıs konusunda ise şunları söylemekteydi: "*Kıbrıs, MEDO içinde önemli bir rol oynayacağından, Yunanistan'ın MEDO'ya girmesi bir takım komplikasyonlar yaratabilecektir*³⁷".

Şurası muhakkak ki, Yunanistan'ın Kıbrıs üzerindeki bu dolaylı egemenlik veya mülkiyet iddiası, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan bir "açık tepki" görmediği gibi, İtalya'ya hemen kesin red cevabı verilirken, Yunanistan konusunun, Dışişleri Bakanlığı'nı bir süre meşgul ettiği anlaşılmaktadır.

B) Türkiye Tutum Değiştiriyor: Türkiye'nin Aktif Dönemi

Yukardan beri gördüğümüz gibi Türkiye, İngiltere'ye karşı olumsuz duygu ve düşünceleri sebebiyle, başlangıçtan itibaren, ister MEC, ister MEDO olsun, bu çeşit tertiplere mümkün olduğunca uzak durma yolunu izlemişti. Fakat 1952 Ekim ayından itibaren, Türkiye, birdenbire tutum değiştirmeye ve bir Türk-İngiliz yakınlaşması ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gelişmenin dönüm noktası da, Başbakan Adnan Menderes ile Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü'nün 16-18 Ekim 1952 günlerinde Londra'ya yaptıkları ziyarettir.

Türk tarafının bu ziyaretten "*çok memnun*" ("most satisfactory") kaldığı anlaşılıyor. Bu görüşmelerde ve sonrasında, Başbakan Menderes'in MEDO konusundaki görüşleri şu noktalarda toplanmaktaydı³⁸ : 1) MEDO'ya bütün Arapların katılması şayanı arzudur. Fakat Araplar herhangi bir rol almayacak olsa bile, MEDO kurulmalıdır. 2) MEDO konusunda Araplara karşı "parçalama" taktiği uygulanmalıdır. (Menderes, "If Arab bloc could be split up on this question" demiş). Başbakan ve Dışişleri Bakanı Londra'da, Irak Kral Naibi Abdülilâh ile de görüşmüşler ve Irak konusunda iyimser izlenimler almışlardı. Bu sebeple, Menderes'e göre, Irak'ın girmesi sağlanırsa, İngiltere ve Irak, Ürdün'ü de bu işe çekebilirlerdi. Bundan sonra atılacak adım ise, Suudi Arabistan ve Lübnan'dı. 3) Mısır da katılsa çok daha iyi olurdu. Fakat

³⁷ p. 283. Acheson'ın, Ankara dahil, bazı Büyükelçiliklere 6 Ekim 1952 günlü telgrafı: p. 282-283.

³⁸ Bu ziyarete ait ayrıntılı bilgiler, Amerika'nın Londra Büyükelçisi Gifford'un Vaşington'a 20 Ekim 1952 günlü telgrafı (p. 296-297) ile, Ankara Büyükelçisi McGhee'nin 23 Ekim'de Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü ile yaptığı görüşmeden sonra, Vaşington'a 24 Ekim 1952 günlü telgrafında (p. 301-303) yer almaktadır.

bu konuda şimdilik ısrar etmemeli, Mısır konusu, İngiliz-Mısır görüşmelerinin gelişmesine ertelenmeliydi.

Başbakan Menderes'in bu görüşleri, özellikle Araplar olmaksızın da MEDO'nun kurulması gerekliliği, bundan kendisinin benimsemiş olduğu, "*Setting up shop, wait for customers*", yani "*Önce dükkânı açalım, sonra müşterileri bekleyelim*" ilkesi olacaktır. Bu ilke, esasında, İngiltere'nin de başındanberi benimsemiş olduğu görüştü.

Londra görüşmelerinde, özellikle Abdülilâh ile yapılan görüşmelerden sonra, Irak nezdinde Türkiye'nin teşebbüste bulunması, yine Türkiye'nin teklif ve isteği üzerine kabul edilmişti. İngiltere'nin, kendisinin, Irak'la bir ittifakı olduğu halde, teşebbüsü Türkiye'ye bırakması, çeşitli şekillerde yorumlanabilir.

Ne var ki, Türkiye'nin Irak nezdindeki teşebbüsüne, Amerika'nın Bağdat Büyükelçisi Berry karşı çıkmıştır. "*Burada Türkiye aleyhtarı duygular o derece kuvvetlidir ki, herhangi bir Türk teşebbüsünün yararlı olacağından şüphe ederim*" diyen Berry'ye göre, Bağdat nezdinde yapılacak teşebbüste Türkiye'nin öne çıkması, bu işin içinde Amerika ve İngiltere'nin olmadığı izlenimini verebilirdi³⁹.

Söylediğimiz gibi, Londra ziyaretinden sonra Türk yöneticileri, MEDO konusunda birdenbire büyük bir aktivite kazanmışlardır. Bunun bir diğer belirgin işareti de, Türkiye'nin Mısır nezdindeki teşebbüsüdür. Bu teşebbüse geçmeden önce, şunu belirtelim ki, daha aşağıda da göreceğimiz gibi, bundan sonra Türk hükümeti, en gizli bilgileri, Ankara'daki Amerikan elçilerine vermekten çekinmeyecektir.

Türkiye'nin Mısır nezdindeki teşebbüsüne gelince: Dışişleri Bakanı Köprülü'nün, Amerikan Büyükelçisi McGhee'ye "gizli kalması" (?) kaydıyla anlattığına göre⁴⁰: Kahire'deki Türk Büyükelçisi, Mısır Dışişleri Bakanı ile 19 Ekim'de yaptığı görüşmede, Dışişleri Bakanı Büyükelçiye, İngilizler Süveyş Kanalı'ndan çekilmedikçe, Mısır'ın MEDO'ya üye olamayacağını, mamafih konuyu bir defa da General Necib ile görüşmesini söylemiştir. Bunun üzerine Türk Büyükelçisi, 16 Ekim 1952 günü Necib'le görüşmüştür. Necib, MEDO'ya katılmanın Mısır'ın yararına olduğunu, fakat Kanal bölgesi boşal-

³⁹ Berry'nin Vaşington'a 24 Ekim 1952 günlü telgrafı, p. 300.

⁴⁰ McGhee'nin Vaşington'a 24 Ekim 1952 günlü telgrafı, p. 304-305.

tlmadıkça, bunun mümkün olamayacağını söylemiş ve İngiltere hakkında çeşitli şikâyetlerde bulunmuştur. Necib, buna rağmen İngiltere ile uzlaşmak için her çabayı harcayacağını, fakat sonuçtan hiç de ümitli olmadığını ifade etmiştir. Türk Büyükelçisinin, savunmasız kalması halinde Sovyetler'in Süveyş'i işgal etmeleri ihtimalinden söz etmesi üzerine de Necib, "Bu açmazı çözmek de İngiltere'ye aittir"⁴¹ demekle yetinmiştir.

Bu sırada Amerika, yeni bir fikir oluşturmaya başlamıştır. Bu da, Mısır başta olmak üzere Arap ülkelerine askerî ve ekonomik yardımı, bunların MEDO'ya katılmalarını sağlamak için bir vasıta, bir koz olarak kullanmaktı. Buna paralel olarak da Vaşington, Mısır'a ağırlık vermeye başlamış ve MEDO'yu Mısır'sız gerçekleştirme fikrini benimsememiştir. Amerika'ya göre Mısır, MEDO'nun anahtarı idi. Lâkin Amerika'nın bu tutumu, İngiltere'nin itirazlarına sebep olmuştur. Fakat Amerika diretince, İngiltere de, Amerika'nın Mısır konusundaki görüşlerini kabullenmek zorunda kalmıştır. Yalnız, Amerika'ya da şu şartını kabul ettirmiştir: Mısır'a yapılacak yardımları MEDO'ya katılma şartıyla veya MEDO çerçevesi içinde vermek. Amerika da, bölgenin sorumluluğunun İngiltere'de bulunduğu ilkesini benimsemiş olduğundan, o da İngiltere'nin bu şartını kabul etmiştir⁴².

Bununla beraber, 1953 Mayıs'ı geldiğinde, Mısır MEDO için kesin bir "red" tutumu almış bulunuyordu. 1953 Nisanı'nda, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na gelen raporlar, Süveyş konusu Mısır'ı tatmin edecek bir şekilde çözümlense bile, bölgesel savunma konusunda Mısır'ın Batı ile işbirliğine yanaşmayacağını, Mısır'ın "tarafsızlık" ilkesini benimsediğini, Batı'nın askerî yardımını alsa bile, karşılık olarak hiçbir bağlantıya girmeyeceğini göstermekteydi⁴³. Nitekim, Mısır'ın Vaşington Büyükelçisi, 4 Mayıs 1953 günü, Dışişleri Bakan Yardımcısı Byroade'ı ziyaret ederek, Kahire'den hareketinden önce, Devrim Komuta Konseyi'nin 5 saat süren toplantısına katıldığını söylemiş ve belirttiğimiz hususları aynen tekrarladıktan sonra, şu noktaları vurgulamıştır: MEDO veya benzeri bir şeyi kabul etmek Mısır için "intihar"dır. Mısır komünizmden korkuyor ve bunun için Batı'dan yardım almak istiyor. Fakat bunun da şartları vardır: Süveyş kayıtsız şartsız boşaltılmalıdır. Bölge-

⁴¹ p. 305.

⁴² Bak.: p. 311-315 deki belgeler.

⁴³ Bak.: Dışişleri Bakanı Dulles'in Kahire Büyükelçiliğine 30 Nisan 1953 günlü telgrafi, p. 363-364.

nin savunulması, Arap Kollektif Güvenlik Paktı'na (Arab Collective Security Pact) dayandırılmalıdır. Batılı ülkeler bu Pakt ile bağlantı kurmalıydılar⁴⁴. Bunun dışında, bölge için başka bir savunma sistemi düşünülemez. Bu yapılırsa, Batı, diğer Arap devletlerinin de güvenini kazanacaktır. Mısır, Süveyş Kanalı'nı İngiliz kuvvetlerinden çok dah fazla bir kuvvetle savunabilir. Yeter ki, bu kuvvetler gerekli şekilde donatılsın. Büyükelçi, bu arada, Mısır'ın tarafsızlık politikasından yana olduğu iddiasını da reddetmiştir⁴⁵.

Biraz aşağıda göreceğimiz üzere, Irak da bu ortak güvenlik paktı üzerinde ısrar edecek ise de, bu görüş İngiltere ve Amerika tarafından kabul görmeyecektir.

C) Irak Hareketleniyor

Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Bağdat Büyükelçisi Berry'nin görüşünü benimseyerek MEDO için Irak nezdinde Türkiye'nin teşebbüste bulunmasına karşı çıkmakla beraber, asıl Türkiye'nin Irak nezdindeki teşebbüsünün bu devleti hareketlendirdiği görülmüştür.

Türkiye'nin Bağdat Maslahatgüzarı, Ankara'dan aldığı talimat üzerine, Şubat 1953 başlarında (tarihi verilmemiş) Irak Dışişleri Bakanı Tefik Suveydi Paşa'yı ziyaretle, kendisine MEDO hakkında geniş bilgiler aktarmıştır. Bu açıklamalardan sonra, Tefik Suveydi, MEDO'nun Arap kamuoyu tarafından çok kötü karşılandığını, bu sebeple, herhangi bir Arap devletinin buna tek başına katılmaya cesaret edemeyeceğini, buna bir "kamufraj" gerektiğini, bu kamufrajın da Arap Kollektif Güvenlik Paktı olabileceğini ve Orta Doğu savunma sisteminin de bu Pakt çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemiştir. Fakat, görüşmenin tam bu noktasında, Türkiye'nin şimdi ilginç bir görüşü ortaya çıkıyordu. Türk maslahatgüzarı, Irak Dışişleri bakanına, bir kamufraj olarak Arap Kollektif Güvenlik Paktı'nı zikretmesi üzerine, Mı-

⁴⁴ Arap Kollektif Güvenlik Paktı, daha önce sözünü ettiğimiz, Orta Doğu'ya silâh ambargosunu öngören 25 Mayıs 1950 tarihli Üçlü Deklarasyon'a tepki olarak, Arap Birliği tarafından 17 Haziran 1950'de imzalanmıştır. Bir ittifak niteliğini taşıyan bu antlaşmanın 2. maddesine göre, taraflardan birine yapılacak bir "silâhlı saldırı", hepsine birden yapılmış sayılacaktır. İsrail'e karşı yapılmış olan bu ittifak antlaşmasında İsrail adı geçmediği için, genel nitelikli bir ittifak sayılabilmirdi. Ayrıca bu ittifak, MEDO gibi, bir askerî örgütlenmeyi de öngörmekteydi. Pakt'ın metni için bak.: Hurewitz, adı geçen eser, Vol.II, p. 311-314; *American Foreign Policy, 1950-1955*, Vol. I, p. 1249-1253; Denise Foliot, *Documents on International Affairs, 1951*, p. 422-424.

⁴⁵ Görüşme tutanağı, p. 373-375.

sır'ın bir Orta Doğu ülkesi değil, bir Afrika ülkesi olması hasebile, Türkiye'nin, Mısır'ın karagâh yapılmasının karşısında olduğunu, MEDO'nun merkezinin Türkiye olması ve bu işin Mısır'sız yapılması gerektiğini söylemiştir. Maslahatgüzara göre, Türkiye Orta Doğu savunması ile ne kadar ilgiliyse, Mısır da o kadar ilgisizdi. Dolayısıyla, *Kuzey Arap ülkelerinin* (Irak, Lübnan gibi) tam eşitlikle katılacağı MEDO'nun merkezi de Türkiye olmalıydı⁴⁶. Bir ilginç nokta da, Suveydi'nin, Türk Maslahatgüzarına, verdiği bilgilerden dolayı teşekkür edip, "müttefikimiz ve dostumuz" dediği İngiltere'nin, kendilerine, MEDO'yu bu kadar "*tam ve objektif*" olarak açıkladığını söylemesidir.

Suveydi'nin Arap Paktı konusunda söyledikleri, Başbakan Nuri Said Paşa tarafından, İngiliz Büyükelçisi'yle yine bu sırada yaptığı görüşmede biraz daha açık hale getirilmiştir. Nuri Said'in "*arka kapı yaklaşımı*" ("Back door approach") diye nitelendirdiği bu metoda göre, Batılı devletler bir protokol ile Arap Kollektif Güvenlik Paktı'na katılmak suretiye, Orta Doğu Savunma Sistemi'ni gerçekleştirmiş olacaklardı. Zira, MEDO Arap dünyasında tepki uyandırmıştı. Halbuki A.K.G. Paktı ise bir Arap kuruluşuydu⁴⁷.

Amerikan Dışişleri Bakanı Dulles'ın bu "arka kapı yaklaşımı"na olumlu baktığı anlaşılıyor. Fakat, Dulles'ın bu konudaki derdi, MEDO'ya İsrail'in de sokulması, fakat bu mümkün olamayacağından, MEDO ile İsrail arasında da bir bağlantı kurulmasıydı⁴⁸.

Türkiye Maslahatgüzarı, 9 Mart 1953 günü Dışişleri Bakanı Tevfik Suveydi'yi tekrar ziyaret ederek, kendisinden Irak'ın kararını ve cevabını istemiştir. Suveydi'nin sorusu üzerine Maslahatgüzar, bir önceki konuşmanın Irak'a *resmî* bir davet olduğunu ("an invitation to Iraq to associate in setting up MEDO") söyleyince, Irak Dışişleri Bakanı, olumlu bir cevabın işareti sayılabilecek şekilde, "*Bizi acele ettirmeyin*" ("Don't hurry us") demiştir⁴⁹.

⁴⁶ Türk Maslahatgüzarı bu görüşmeyi, "son derece gizli" kaydı ile, Amerika'nın Bağdat Büyükelçisi Berry'e de aktarmış ve o da bu bilgileri 27 Şubat 1953 günlü bir telgrafla Vaşington'a bildirmiştir. Telgrafın metni: p. 348-349.

⁴⁷ p. 350, 3 no.lu dipnotu.

⁴⁸ Dulles'ın, Ankara dahil, bazı diplomatik misyonlara gönderdiği 19 Şubat günlü telgrafi, p. 347-348, ve Bağdat Büyükelçiliği'ne 6 Mart 1953 günlü telgrafi, p. 350-352.

⁴⁹ Berry'nin Bağdat'tan Vaşington'a 10 Mart 1953 günlü telgrafi, p. 352-354.

Bir ilginç nokta daha: Türk Maslahatgüzarı, Suveydi ile görüşmesinden Amerikan Büyükelçisine söz ederken, iki noktayı da özellikle belirtmiştir: 1) MEDO'nun merkezi Kıbrıs olamaz. Çünkü, Yunanistan ada üzerinde hak iddia ettiği gibi, ada halen bir Batılı devletin toprağıdır. 2) MEDO'nun merkezi Mısır da olamaz; çünkü böyle bir durumda MEDO'nun liderliğinin Mısır'a verildiği ve Mısır'ın, Arap dünyasının lideri olduğu izlenimi ortaya çıkardı. Dolayısıyla, MEDO'nun merkezi Türkiye olmalıdır.

Berry, Vaşington'a telgrafında, bu sözler için şu yorumu yapmaktaydı: Türkiye Kemalist düşünceden ayrılarak Araplara dönmektedir ve şimdi Orta Doğu'da kendisine prestij aramaktadır⁵⁰. Bu yorumun birinci kısmı doğru olmamakla beraber, Türkiye'nin şimdi Orta Doğu'nun liderliğine soyunmaya başladığı bir gerçektir.

Türkiye Maslahatgüzarının Suveydi ile ikinci görüşmesinden iki hafta kadar sonra, 22 Mart 1953 günü, Suveydi, Amerikan Büyükelçisini davet ederek, Türkiye Maslahatgüzarı ile yaptığı görüşmelerin, Irak'ın, İran kanalıyla gelen bir Sovyet saldırısına ne kadar açık olduğunu gösterdiğini⁵¹, konunun kabinede müzakeresinden sonra, Irak'ın, savunma imkânlarının artırılmasına karar verildiğini ve Batı dünyası için Irak'ın savunulmasının değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir⁵². Bu dolaylı açıklamadan sonra, Irak Dışişleri Bakanı, 25 Mart 1953'te Amerikan Büyükelçiliği'ne bir nota vererek, Irak'ın savunmasına Amerika ve İngiltere'nin yardım etmesini istemiştir⁵³. Bu suretle Irak, MEDO'ya doğru dolaylı bir adım atmış olmaktadır.

İngiltere ise, 22 Nisan 1953'te Amerika'ya verdiği bir notada, Irak'ın, "siyasal nitelikli" bir MEDO'ya katılmak için henüz karar vermediğini, fakat *katılma niyetinde olduğunu*, bu sebeple, MEDO konusunun Irak ile "askerî" nitelikli olarak konuşulması gerektiğini bildiriyor ve "*Iraklılara şunu anlat-*

⁵⁰ p. 353-354.

⁵¹ 1951 Mart'ında İran Başbakanı Musaddık'ın, Anglo-İranean Oil Co.'nin işlettiği İran petrolerini millileştirmesi üzerine, İngiltere ile İran'ın münasebetleri son derece gerginleştiği gibi, Musaddık, komünist Tudeh Partisi ve komünistlerle işbirliği yapıyor ve Sovyetler tarafından da destekleniyordu. 1953 Şubat'ında da İran Şah'ını tahtından feragat zorlamış ve İran'ın tek diktatörü haline gelmişti. Bu gelişmelerin Irak monarşisini çok etkilediği görülmektedir.

⁵² Berry'nin Vaşington'a 22 Mart 1953 günlü telgrafi, p. 355.

⁵³ Berry'nin Vaşington'a 25 Mart 1953 günlü telgrafi, p. 356-357.

malyız ki, askerî güçlerinin artırılmasına yardımımızı, muhtemel bir Sovyet saldırısına karşı Orta Doğu'nun savunulmasının bir vasıtası olarak telâkki etmekteyiz" deniyordu⁵⁴.

D) *Yine İtalya ve Yunanistan*

Fransa Başbakanı Georges Bidault, Vaşington'a yaptığı ziyarette, 27 Mart 1953 günü Dulles ve heyeti ile MEDO ve Orta Doğu konusunu müzakere ederken, İtalya ile Yunanistan'ın da bu savunma sistemine sokulmasını istemiş ise de, 1952 yazında olduğu gibi, Amerika bu sefer de bu teklife yanaşmamış ve Bakan Yardımcısı Byroade, ilerde, bazı komplikasyonların giderilmesi halinde, bunun düşünülebileceğini söylemiş, fakat bu komplikasyonların ne olduğunu belirtmemiştir⁵⁵. Muhtemeldir ki, söz konusu olan *Kıbrıs* sorunuymdu.

E) *Pakistan da Sahneye Giriyor*

1952 Ekimi'nden itibaren Pakistan'ın da MEDO'ya girmesi söz konusu olmaya başlamış ve Pakistan konusu, Irak konusundan daha hızlı bir gelişme göstermiştir.

İngiltere, 1952 Kasımı'nda, Amerika'ya, Pakistan'ı da MEDO'ya davet etmeye karar verdiğini bildirmiştir⁵⁶. İngiltere'nin bu teşebbüsüne en şiddetli tepki Amerika'nın Yeni Delhi Büyükelçisi Bowles'dan gelmiştir. Bowles, itirazında şu noktaları vurguluyordu⁵⁷: 1) Pakistan'ın MEDO'ya girmesi, İran, Afganistan ve Hindistan üzerinde Sovyet baskısının artmasına sebep olabilecektir. Ayrıca, İran ve Afganistan'ın, MEDO'ya alınmamaktan dolayı kırgınlık ve kızgınlıklarına da sebep olabilir. 2) Hindistan bakımından ise: Amerika ve İngiltere'nin, Keşmir konusunda zaten Pakistan'ı tutan tutumları, Hindistan'a, kendileri aleyhine bir politika izlendiği izlenimini verebilir. Hindistan, Amerika'ya sempati ile bakarken, bu devletin şüpheliğine yol açabilir. İngiltere ve Fransa, Asya'da sömürgeci devletler olarak bilinmekte-

⁵⁴ p. 363.

⁵⁵ Bidault ile yapılan görüşmelerin tutanağı, p. 360-361.

⁵⁶ Dulles'in bütün ilgili misyonlara 13 Kasım 1952 günlü telgrafı, p. 315-317.

⁵⁷ Bowles'in Vaşington'a 20 Kasım 1952 günlü telgrafı, p. 317-319.

dir. Şimdi Amerika, bu sömürgeciliğe destek vermekteymiş gibi görünebilir. Sovyetler ve Çin, Amerika'nın gerçek sömürgeci rengini gösterdiği hususunda parlak bir propaganda fırsatı elde etmiş olurlar. Pakistan-Hindistan münasebetleri, Pakistan'ın MEDO'ya girmesinden sonra, bir patlama noktasına gelebilir ve Keşmir sorununun çözümü imkânsızlaşır. Hatta, bu arada Hindistan'ın Demir Perde arkasına kayması dahi söz konusu olabilir.

Nitekim, Hindistan da bu işin kokusunu alır almaz harekete geçmiş ve Vaşington Büyükelçisi, 13 Ocak 1953 günü, Dışişleri Bakanlığını ziyaret ederek, endişelerini dile getirmiştir. Pakistan'ın MEDO'ya katılmasının, Hindistan-Amerika dostluğunu ykabileceğini, Hindistan'da karışıklıklara sebep olabileceğini ve hatta, birbiri ile çekişen unsurların, Hind hükümetini devirmek için, bunu fırsat sayabileceğini bildirmiştir⁵⁸. Büyükelçiye verilen cevap ise, Pakistan'a henüz bir teklif yapılmadığı, MEDO konusunun ise henüz tartışma safhasında bulunduğu ve Hindistan'ın endişelerinin de anlaşıldığı, şeklinde olmuştur.

Fakat Hindistan, Amerika nezdindeki bu teşebbüsü ile yetinmeyip, Mısır üzerinde de harekete geçerek, MEDO'ya katılmaması ve tarafsız kalması hususunda Mısır'a baskı yapmıştır⁵⁹.

Bununla beraber, 1953 yılı başından itibaren Pakistan'ın harekete geçtiği görülmüştür. Zira, Pakistan Genel Valisi Zafirullah Han, 1953 Ocak ayında Vaşington'a yaptığı ziyarette, Pakistan'a resmî bir davet veya teklif olmadığı halde, konuyu Amerikan Dışişleri Bakanlığı ile görüşmüştür. Zafirullah Han, Pakistan'ın MEDO'ya katılması hususunda açık bir şey söylemekle beraber, böyle bir savunma sisteminin söz konusu olması halinde, bu işin içinde muhakkak Amerika'nın da bulunması gerektiğini belirtmiş ve bu arada da Pakistan'ın silâh bakımından yetersizliğine de değinmiştir. Bu sebeple, konunun *ikili olarak* tartışılabilir düzeyde gelmesine kadar MEDO konusunun ertelenmesini istemiştir⁶⁰.

⁵⁸ Dulles'in Yeni Delhi Büyükelçiliği'ne 16 Ocak 1953 günlü telgrafı, p. 343.

⁵⁹ Kahire Büyükelçisi Caffrey'in Vaşington'a 19 Şubat 1953 günlü telgrafı, p. 346. Caffrey, bu bilgileri, General Necib ile bir görüşme yapan Pakistan Maslahatgüzarından aldığını söylemekteydi.

⁶⁰ Zafirullah Han'ın Bakan Yardımcısı Byroade ile görüşme tutanağı, p. 344-345.

Dışişleri Bakanı Dulles'in, 1953 Mayıs'ında Orta Doğu'ya yaptığı geziden sonra, Pakistan konusu gündemin başına geçecektir.

4. Dulles'in Orta Doğu Gezisi

Görüldüğü gibi, Orta Doğu'nun savunması konusunda, 1951 Kasım'ından 1953 Mayıs'ına kadar geçen dönem içinde, hiçbir olumlu adım atılamamıştı. Üstelik, durum daha da karmaşık hale gelmişti. Çünkü, her devlet kendine göre bir hava çalmaktaydı ve ayrıca, İngiltere'nin Mısır'la yaptığı Süveyş görüşmelerinden de hiçbir sonuç çıkmıyordu. Zira, İngiltere'nin Süveyş'ten çekilmeye niyeti yoktu. Kaldı ki, İngiltere Süveyş'ten çekilse bile, Mısır'ın bir bölgesel savunma sistemine katılmaya niyetinin olması, İngiltere'yi, Süveyş konusunda daha da katı bir tutuma itmiş görünüyor.

İşte bu karmaşık durum dolayısıyla, Dışişleri Bakanı Dulles, bölge ülkelerini teker teker ziyaret edip, durum hakkında kendisi bir tespit yapmak istedi. Özellikle, mahallî ülkelerin MEDO konusundaki düşünce ve görüşlerini ve dolayısıyla MEDO'nun gerçekleşme imkânlarını öğrenmek istiyordu.

Dulles'in ziyaretlerinin en önemlileri, Kahire, Ankara, Bağdat ve Karachi olmuştur. Bunları sona bırakarak, önce diğer ziyaretleri, tarihleri ile birlikte ve kısa özetler halinde belirtmekle yetinelim:

Tel-Aviv-Kudüs, 13-14 Mayıs 1953: Esasında, İsrail hükümeti ile yapılan görüşmelerde, MEDO'dan ziyade, İsrail'in Araplarla olan münasebetleri ve sorunları ele alınmıştır⁶¹. MEDO'ya çok kısa olarak, Başbakan Ben Gurion ile 14 Mayıs günü Kudüs'te yapılan görüşmede değinilmiştir. Ben Gurion, İsrail'in, Türkiye'den sonra bölgenin en kuvvetli devleti olduğunu belirterek, "şekli önemli olmamakla beraber", İsrail'in tek başına döğüşmemesini sağlayacak bir düzenleme yapılmasını ve askerî ve endüstriyel kapasitesinin artırılmasını istemiştir.

Bu arada şunu da belirtelim ki, Dulles'in İsrail yetkilileri ile Kudüs'te görüşeceğinin, yani Kudüs'e gideceğinin açıklanması üzerine, Lübnan, Suriye, Ürdün ve Mısır hükümetleri, Kudüs ziyaretinin, İsrail'in Kudüs üzerin-

⁶¹ Bak.: p. 29-40.

deki iddialarının Amerika tarafından tanınması anlamına geleceğini belirterek, ziyarete tepki göstermişlerdir.

Amman, 14-15 Mayıs 1953: Ürdün ile yapılan görüşmeler, esas itibariyle İsrail ve Mülteciler Sorunu üzerinde olmuştur⁶². Bu arada Dulles, Ürdün hükümetinden, Ürdün'ün hem Mısır ve hem de İngiltere ile münasebetlerinin iyi olması dolayısıyla, bu ikisi arasında aracılık yapmasını isteyerek, bölgenin istikrarının hem Amerika ve hem de Ürdün için çok önemli olduğunu söylemiştir.

Şam, 15-16 Mayıs 1953: Dulles'in görüşmeleri esas itibar ile Suriye Cumhurbaşkanı Çiçekli ile olmuştur⁶³. Bu görüşmelerde Çiçekli, ağırlığı İsrail konusuna vermiştir. Bu çerçevede MEDO için de, herhangi bir bölgesel savunma kurulmadan önce, bunu Arap halkının kendi içinde tartışması gerektiğini, halbuki, bugüne kadar Batılı devletlerin sadece Mısır ile görüştüklerini belirtmiş ve İsrail sorunu ile Süveyş sorunu çözümlenmedikçe, bölgesel bir savunma sisteminin kurulması halinde, Arap halkının bunu anlayamayacağını ve liderlerinin kendilerine ihanet ettiklerine inanacağını söylemiştir. Mamafih, bu arada Çiçekli, İsrail'in varlığını kendilerinin kabul ettiğini, fakat bunun yanında Birleşmiş Milletler kararlarının da uygulanması gerektiğini söyleyince, Dulles da, bundan sonra Amerika'nın, İsrail'in sınırlarını genişletmesine kesinlikle karşı olduğu cevabını vermiştir.

Çiçekli'nin ayrıca iki konuda da şikâyeti olmuştur: Birincisi, bölgede Amerika'ya olan güvenin kaybolduğu, ikincisi de, Türkiye'nin, Suriye sınırlarında karışıklıklar yaratarak Suriye'yi tehdit etmesiydi. Dulles, bu ikinci konuyu Ankara'da konuşacağını bildirmiştir.

Beyrut, 16-17 Mayıs 1953: Dulles'in Lübnan yetkilileri ile yaptığı görüşmelerde, denebilir ki, MEDO'dan gayrı, Cezayir ve Filistin dahil, Arap dünyasının bütün sorunları Lübnanlılar tarafından dile getirilmiştir. Yalnız, görüşmelerde Lübnanlılar iki noktayı vurgulamaktan da geri kalmamışlardır: 1) Amerika'nın bölgedeki prestiji çok zayıflamıştır. 2) Orta Doğu için bir savunma sistemi gerekli olmakla beraber, bunun için önce Süveyş sorununu

⁶² Bak.: p. 41-43, 48-50.

⁶³ Bak.: p. 56-64.

çözmek gerekir. Bu sebeple, Amerika, İngiltere üzerindeki etkinliğini göstermelidir⁶⁴.

Riyad, 18-19 Mayıs 1953: Dulles'in da belirttiği gibi, Riyad ziyaretinin esas sebebi, Suudi Arabistan ile Amerika arasında mevcut iyi münasebetlerin daha da kuvvetlendirilmesi olduğundan, görüşmelerde, bölgesel sorunlardan ziyade, ikili münasebetleri ilgilendiren sorunlar ele alınmıştır. Bununla beraber, Suudilerin, İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki politikalarından da şikâyet ettikleri görülmüştür. Dulles'in Riyad ziyareti, denebilir ki, bu kadar geniş bir gezi programı içinde, Suudi Arabistan'ı atlamamış olmak içindi⁶⁵.

Yeni Delhi, 21-22 Mayıs 1953: İlginçtir, Dulles ile Nehru arasındaki görüşmelerde, MEDO konusu hiç gündeme gelmemiş görünüyor. Tutanaklara göre, Dulles kendisi bu konuda kısa bir bilgi vererek, böyle bir savunma sisteminin gerekli olduğunu vurgulamakla yetinmiştir. Buna karşılık Nehru da, Mısır'la olan görüşmeleri dolayısıyla, İngiltere'den endişe ettiğini belirtmiştir. Bunun dışında Asya sorunları ve özellikle Çin konusu uzun uzun müzakerelere edilmiştir⁶⁶.

Atina, 27 Mayıs 1953: Dulles'in Atina görüşmeleri 27 Mayıs öğleden sonra ve münhasıran Başbakan Mareşal Papagos ile olmuştur. Özellikle Balkanlar konusunun öne çıktığı görüşmelerde⁶⁷, Papagos sözü MEDO'ya getirerek şunları söylemiştir: Böyle bir savunma örgütünde Yunanistan yok farzedilemez. Yunanistan'ın esas görevi Balkanların savunulması olmakla beraber, Balkanların savunması ile Orta Doğu'nun savunması birbiriyle bağlantılıdır. Kore'de olduğu gibi, Yunanistan hiç değilse sembolik bir şekilde MEDO'da temsil edilmeyecek veya tamamen görmezlikten gelinecek olursa, bunun Yunan halkı üzerindeki etkisi çok olumsuz olur. Hele, MEDO'nun karargâhı, bir de Kıbrıs'ta tesis edilirse, o zaman işler çok daha karışır. Yu-

⁶⁴ Bak.: p. 64-87.

⁶⁵ Bak.: p. 96-112.

⁶⁶ Bak.: p. 113-121.

⁶⁷ 1948'de Tito Yugoslavyası'nın Moskova'dan kopmasından ve 1952 de Türkiye ile Yunanistan'nın da NATO'ya girmesinden sonra, bu üç devlet arasında bir yakınlaşma olmuş ve 1952 yılı içinde Türkiye ile Yunanistan devlet başkanları arasındaki karşılıklı ziyaretlerin sonunda, üç devlet arasında 28 Şubat 1953'te, 1954 Balkan İttifakı'nın ilk adımı olan bir "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması", imzalanmış bulunuyordu. Antlaşmanın metni: *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 34, s. 1347-1350; *Documents on International Affairs*, 1953, p. 271-273; *American Foreign Policy, 1950-1955*, Vol. I, p. 1233-1235.

nan hükümeti, Kıbrıs sorununa, mevcut İngiliz-Yunan münasebetlerini bozmadan çözüm aramaktadır. Yunan hükümeti Kıbrıs sorununu gözardı edemez. Kıbrıs sorunu sadece tarihî emellerden değil, bir "self-determinasyon" ilkesinden de kaynaklanmaktadır.

Dulles'in bunlara verdiği cevap ise, MEDO konusunun çok yavaş gelişecek bir konu olduğu, eğer MEDO kurulur ve karargâhı da, "*Yunanistan için tarihî bakımdan bu derece önemli bir yerde tesis edilirse*" ("in an area so historically important to Greece"), Yunan hükümetinin durumu dikkatle gözönünde tutulacaktır, olmuştur⁶⁸.

Tripoli, 28 Mayıs 1953: Tamamen Libya ile Amerika arasındaki münasebetler konuşulmuş, MEDO hiçbir şekilde söz konusu olmamıştır⁶⁹.

Şimdi gezinin en önemli etaplarını, kronolojik sıra ile ele alalım:

Kahire Görüşmeleri, 11-12 Mayıs 1953:

Kahire görüşmeleri, gezinin ilk ayağı idi ve şüphesiz gezinin en ağırlıklı noktasını, odak noktasını teşkil etmekteydi⁷⁰. Dulles, önce Dışişleri Bakanı Mahmud Fevzi, sonra Başbakan General Necib ve en son da, Cunta lideri Albay Nâsır ve bazı Cunta üyeleri ile görüşmüştür. Mısır'ın MEDO konusundaki tutumunu göstermesi bakımından, sadece Mısır yetkililerinin söylediklerini belirtmekle yetineceğiz.

Mahmud Fevzi'nin söyledikleri: "*MEDO, bizim ilgimizin kesinlikle dışındadır*". "*Belki biz şimdi komünist değiliz. Komünist olmak da istemiyoruz. Fakat bu durum değişebilir*". İsrail konusunda ise: "*Sadece Filistin taksim edilmemiş, aynı zamanda Arap dünyası da İsrail tarafından taksim edilmiştir*". "*Orta Doğu'nun sorunlarının âdil (decent) bir çözümünün geciktirilmesi, insanları komünist yapmanın en iyi yoludur*".

Mahmud Fevzi'nin bu sert ve katı üslûbuna karşılık General Necib'in konuşması daha yumuşak ve yaklaşıcı olmuştur. Bütün Mısırlıların Amerika ile dost olmayı arzu ettiklerini belirten Necib, zayıf milletlerin, Amerika'yı,

⁶⁸ Bak.: p. 154-162.

⁶⁹ Bak.: p. 162-166. Şunu da belirtelim ki, bu sırada Amerika'nın Libya'da *Wheatus* adlı bir hava üssü bulunmaktaydı ve Amerika, Libya Krallığı ile gayet yakın münasebetlere sahipti.

⁷⁰ Görüşmeler için bak.: p. 3-24.

hürriyetin lideri olarak görmelerine karşılık, Filistin sorununun, Amerika'nın Arap dünyasının gözündeki itibarını zayıflattığını, şimdi de Arap halklarının İngiltere'ye duyduğu kırgınlığın yükünün bir kısmının Amerika'nın sırtına yüklendiğini söylemiş ve sözü İngiltere'ye getirerek de, "*İngiliz işgali ve İngiltere'nin inatçılığı, hürriyetimizi engellemektedir*" demiştir. Mısırlıların ve Arapların, Amerika ve İngiltere'nin dahil olduğu bir Orta Doğu savunmasından söz edildiğini işittiklerinde, korktuklarını ve telâşa kapıldıklarını söylemiştir. Necib, İngiltere'nin, 1926 Anlaşması ile Mısır'a modern bir ordu sağlamayı vaad ettiği halde, sağladığı silâhlı kuvvetlerin, *ancak cenaze merasimlerinde kullanılacak* bir kuvvetten ibaret olduğunu ifade etmiştir. Bu sebeple, Mısır'da herkesin paklardan ve anlaşmalardan korktuğunu söyleyerek, "*Sahibi ile kölesi arasındaki münasebetlere dayanan bir anlaşmanın yararı yoktur. Dolayısıyla, halk kendisini hür hissedinceye kadar, anlaşmalara şüphe ile bakacaktır*" demiştir. "*Rusya bizim dostumuz değildir*" diyen Necib, "*Bizi İngiltere'nin işgalinden kurtarın ve biz de o zaman iyi niyetle müzakerelere girelim*" diye eklemiştir.

Necib'in bu ifadelerine karşılık Dulles, iltifatkâr ifadelerde bulunarak, Süveyş üssünün statüsünde değişiklik yapılırken, yani İngiltere bu üs'ten çekilirken, bir savaş halinde, bu üssün kısa bir süre içinde kullanılabilirliğinin sağlanması gerektiğini söylemiştir. Bu konuda çok dikkat gerekeceğini vurgulayan Dulles, bu üssün kullanılmasında bir boşluğun meydana gelmesini kimsenin kabul edemeyeceğini belirtmiştir. Dulles, İngiltere ile Mısır'ın işbirliği yapmasının, Sovyetler için caydırıcı bir faktör olacağını söyleyince, General Necib, Süveyş üssünün kontrolünün İngiltere'de kalmasının, Mısır'ın egemenliğinin ihlâl olacağını söylemiştir. Necib'e göre, İngilizler Süveyş'ten çıkıp gittikten sonra, İsrail ile bir uzlaşmaya varılabirdi.

Cunta lideri Nâsır ve birkaç üye ile Dulles'ın görüşmeleri, Kahire'deki Amerikan Büyükelçiliği'nde yapılmıştır. Esas itibarıyla Süveyş üssünün tartışıldığı ve fazla sürmeyen bu görüşmelerde, Nâsır, Mısır halkının düşüncesine göre, MEDO'nun "*işgalin devamı*" olduğunu, eğer İngilizler başka bir isim altında Süveyş'te kalmaya devam ederlerse, Mısır halkının kendileri ile işbirliği yapmayacağını söylemiştir. Nâsır'ın son sözü şu olmuştur: "*Mısır,*

mümkün olduğu kadar erken bir şekilde, Süveyş üssünde hiçbir İngiliz teknisyeninin kalmamasını istemektedir".

Bu görüşmelerden sonra Dulles, Vaşington'a çektiği telgrafta, Mısırlıların MEDO'yu kesinlikle reddettiklerini, MEDO'nun halihazır şekliyle hiçbir şansa sahip bulunmadığını, Mısırlıların, bölge savunmasının Araplara, yani Arap Ligi'ne dayandırılmasını istediklerini bildiriyordu.

Bağdat Görüşmeleri, 18 Mayıs 1953:

Bağdat ziyareti, Dulles'in gezisinin altıncı ayağını teşkil ediyordu. Dulles ve heyeti, Başbakan Cemil el-Medfai, Dışişleri Bakanı Tefvik el-Suveydi ve Savunma Bakanı Nuri Said'den meydana gelen Irak heyetinin tümü ile birlikte görüşmüştür⁷¹.

Irak Başbakanı, Filistin sorunu üzerinde durmuş ve Irak'ın Amerika'ya güveninin sağlanması için bu sorunun hak ve adalet çerçevesinde çözülmesi gerektiğini, bu sorun çözümlenmedikçe de Irak'ın, bir savunma sistemi için kamuoyunda gerekli desteği yaratamayacağını söylemiştir. Ayrıca, Arap dünyasının, Kuzey Afrika'daki durumdan da rahatsız olduğunu ifade etmiştir.

Tefvik Suveydi de aynı konular üzerinde durarak, bu sorunlar çözümlenmedikçe, Irak'ın Batı'ya güven duyamayacağını belirttiği gibi, ayrıca İngiliz-İran petrol anlaşmazlığı üzerinde de durmuştur. Suveydi'ye göre, geçmişin mirası (yani Orta doğu'daki sömürgecilik) tasfiye edildiği zaman, Irak da işbirliği arzusunda olacaktır.

Savunma Bakanı Nuri Said ise, esas itibariyle komünizm tehlikesi üzerinde durarak, Türkiye, Irak ve İran'ın savunma sorunları olduğunu, fakat Irak için esas tehlikenin, zayıf durumda bulunan İran tarafından gelebileceğini belirtmiş ve Sovyet tehlikesi ile, Kürt lideri Barzani'nin Sovyetler tarafından desteklenmesinden duyduğu endişeyi dile getirmiştir. Nuri Said de, İsrail konusunu vurgulayarak, "*Amerika hariç, hiçbir devlet İsrail sorununu çözemez*" demiştir. İlginçtir, Nuri Said Mısır'dan çok az söz etmiş ve bunun Araplar için başka bir sorun olduğunu söylemekle yetinmiştir.

⁷¹ Bak.: p. 90-96.

Görüşmelerin sonunda, Dışişleri Bakanı Suveydi, "Kim ki Irak işbirliğini ister ve yardımı da yaparsa, memnuniyetle karşılız" gibi dikkati çeken bir söz sarfetmiştir.

Karachi Görüşmeleri, 23-24 Mayıs 1953:

Dulles'in Karachi görüşmeleri gayet garip olmuştur⁷². Dulles, Genel Vali General Ghulam Muhammed'den başlayıp, Başbakan, Dışişleri Bakanı ve General Eyüp Han ile görüşmeler yaptığı halde, MEDO konusu dışı dokunur bir şekilde ele alınmamış, esas itibariyle Keşmir sorunu ve Pakistan'a yapılacak askerî ve ekonomik yardımlar üzerinde durulmuştur. MEDO konusunu Dulles kendisi açmış ve Pakistan Başbakanı Muhammed Ali'nin fikrini sorduğu zaman da, Başbakan, bu bölgenin güvenliğini sağlayacak her şeyi Pakistan'ın memnuniyetle karşılayacağını, fikrin kendisinin hoşuna gittiğini, yalnız ayrıntıları bilmediğini söylemiştir. Bunun üzerine Dulles, bazı açıklamalarda bulunarak, teşebbüsün mahallinden gelmesi gerektiğini söylemiş ve Süveyş'in önemine de dikkati çekmiştir. Bunun üzerine Pakistan Başbakanı da, Rusların yayılma yolu üzerinde üç önemli engel bulunduğunu, bunların da Pakistan, Afganistan ve İran olduğunu belirtmiştir.

Dulles ve heyeti, Pakistan temaslarından çok etkilenmişlerdir. Pakistan'ı potansiyel bir güç odağı olarak görmeye başlamışlardır. Dulles, 26 Mayıs günü Ankara'ya gitmeden önce, İstanbul'dan Vaşington'a çektiği telgrafta, Pakistan'ın Orta Doğu'nun savunması konusunda ortaya atılacak her türlü tasarıya katılabileceğini, bu sebeple bu tasarıların ortaya çıkmasını beklemeden, Pakistan'a askerî yardım yapılması gerektiğini bildirmiştir⁷³. Bu izlenimin, Dulles'in yeni bir savunma sistemi konsepti oluşturmasında etkili olması çok muhtemeldir.

Dulles, bu gezisinde İran'a uğramamıştır. Çünkü, devam etmekte olan İngiliz-İran petrol anlaşmazlığında, "taraf" olarak görünmek istememiştir. Kaldı ki, Dulles'a göre, bu anlaşmazlık çözüle bile, etkin bir liderlikten yoksun olduğu için, İran'ın daha bir süre istikrardan yoksun olması kaçınılmazdı⁷⁴.

⁷² Görüşmeler için Bak.: p. 121-136.

⁷³ Bak.: p. 147.

⁷⁴ p. 382.

Ankara Görüşmeleri, 26 Mayıs 1953:

Dulles heyeti ile, Başbakan Adnan Menderes'in başkanlığındaki ve Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü'nün ve diğer yetkililerin katıldığı Türk Heyeti arasındaki görüşmeler, Ankara'da, Başbakanlık'ta yapılmıştır⁷⁵. Görüşmelerden sonra Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, akşam Çankaya köşkünde Dulles heyeti onuruna bir yemek vermiş ve yemekten sonra da heyetler arasındaki görüşmelere orada devam edilmiştir. Yemekte, esas itibarıyla Bayar'ın konuştuğu görülüyor. Bu sebeple, Türk görüşünü Menderes ve Bayar'ın söylediklerine dayandıracağız. Hemen belirtelim ki, bu ikisinin beyanları arasında bazı farklılıklar da müşahade edilmektedir.

Dulles'in, bölgeyi ziyaret sebepleri hakkındaki açıklamalarından sonra Başbakan Menderes söz almış ve özet olarak şu hususları belirtmiştir: Süveyş sorunu sadece İngiltere ile Mısır arasında bir sorun değildir. Bu sorunun çözümü, Türkiye için de hayati önem taşımaktadır. İngiltere, Süveyş sorununda, hür dünyanın ileri karakolunu korumak amacı ile hareket etmektedir. Süveyş Kanalı'nın güvenli ellerde olması lâzımdır. Mısır'ın, sorunu, bir bağımsızlık ve hürriyet sorunu şeklinde sunması, stratejik bakımdan Kanal bölgesinin hür dünya için arzettiği önemden sonra, ancak ikinci derece öneme sahiptir. Bir ülkede yabancı bir kuvvetin bulunması, egemenliğin ihlali anlamına gelmez. Kanal'ın savunması için gerekli düzenlemeler yapılınca kadar, Kanal boşaltılmamalıdır. İlgili ülkeler biraraya gelmeli ve Kanal Anlaşması (1936 anlaşmasını kastediyor) sona ermeden, savunma tertiplerini müzakere etmelidirler.

Başbakan Menderes MEDO hakkında da şunları belirtiyordu: Türk Hükümeti şu sonuca varmıştır ki, Arap ülkelerini MEDO etrafında toplama umidi, şimdilik terkedilmelidir. Bu başarısız çabalardan sonra, yeni bir sayfa çevrilmeli ve yeni bir teşebbüs başlatulmalıdır. Arap ülkelerinin katılmaması üzücüdür; fakat bundan ümitsizliğe de düşmemek gerekir. Dolayısıyla "*Orta Doğu'nun savunmasında Türkiye belkemiği (backbone) olmalıdır*". Yani Savunma sistemi Türkiye etrafında kurulmalıydı.

Menderes, Kuzey Afrika'daki milliyetçilik ve bağımsızlık hareketleri konusunda da şu ilginç ifadelerde bulunmuştur: Kuzey Afrika sorunu Süveyş

⁷⁵ Bak.: p. 137-154.

Kanalı açısından ele alınmalıdır. Kuzey Afrika sorunu basit bir sömürgecilik olayı olmayıp, bu bölge, stratejik konumu dolayısıyla, hür dünyanın savunması için hayati öneme sahiptir. Süveyş sorununda İngiltere'nin yalnız bırakılması gibi, Kuzey Afrika sorununda da Fransa yalnız bırakılmıştır.

Dulles, Menderes'in bu konuşmasına verdiği cevapta, Süveyş'te, bu üssü çevreleyen halka rağmen, kuvvet yoluyla kalmanın bir yararı olamayacağını, bu sebeple Mısır liderlerini, sorumluluklarını düşünmeye sevk etmek gerektiğini söylemiştir. Bölge savunma sisteminin belkemiğinin Türkiye olması teklifine karşı da, Dulles, "*Belkemiği önemli olmakla beraber, kemiğin etrafında etlerin de olması aynı derecede önemlidir*" demiştir. Dulles, Menderes'in, Arap ülkelerinden vazgeçilmesi konusundaki sözlerinden hayrete düşüğünü de belirtmiştir.

Bunun üzerine Menderes, sözlerine açıklama getirerek, Türkiye'nin Araplarla işbirliği yapmak istediğini, fakat Arapların bu işbirliğine yanaşmadıklarını, bu sebeple, bölgesel savunmanın plânları harekete geçirilecek olursa, bunun Araplar için de bir teşvik olacağını, yoksa Arapları gözardı etme diye bir şeyin söz konusu olmadığını ifade etmiştir.

Kısacası, Menderes, önce dükkânı açalım, müşteriler arkadan gelir (setting up shop, wait for customers) demek istiyordu.

Görüşmelerin sonunda Dulles, bölge savunmasına verdiği bu önemden dolayı Türk hükümetine teşekkür etmiştir. Görüşmelerden sonra, Cumhurbaşkanı Bayar'ın akşam yemeğine gidilmiş ve yemekten sonra da Türk ve Amerikan heyetleri arasındaki görüşmelere yeniden devam edilmiştir. Konuşan esas itibarıyla Celâl Bayar olmuştur. Bayar şunları söylüyordu: *Ben de Orta Doğu Savunma Teşkilâtı'nın (MEDO) kurulabileceği düşüncesinde değilim. Bir takım Arap ülkeleri var ve bir de Arap Birliği Teşkilâtı (Arap Ligi) var. Teker teker Arap ülkeleri ile konuştuğunuzda, makul görüşler ileri sürüyorlar. Fakat Arap Birliği'nin tutumu hep aynı. Arap ülkeleri, milliyetçiliklerini ispat etmek için birbirleriyle yarışıyorlar ve her biri diğerinden "daha sert" olduğunu göstermenin çabasında. Bu ülkeler, kendi durumlarının haklılığını göstermek için bir takım çetrefil ("knotty") problemler ortaya atıyorlar. Meselâ, İsrail, Süveyş ve Arap ülkelerinin bağımsızlığı gibi sorunlar. Lâkin bu sorunlar çözülsün bile, Arap ülkelerinin bizim yanımızda olacağına*

inanmıyorum? Bunlar, Rusya ile birlik olup Batı'yı tehdit ederken, çocukça ("puerile") iddialar ileri sürüyorlar. Rusya'nın teşkil ettiği büyük tehlikenin, bunlar farkında değiller".

Bayar da, Süveyş gibi, kilit bir stratejik konuma sahip bir yerin, politikaları bu derece belirsiz bir halkın ellerine bırakılamayacağını söyledikten sonra, "*Benim kanaatime göre, Orta Doğu Savunma Teşkilâtı kurulamaz. Bugünkü tutumları ile Arap ülkelerinin, yarın da bizim yanımızda olacağına inanmıyorum; biz bunlara silâh versek bile*" demiştir.

Dulles'in, Cumhurbaşkanı'nın görüşlerinin karamsar olduğunu söylemesi üzerine de Bayar, "*İnşallah ben yanılıyorum*" ("I hope I am wrong") demiştir. Dulles'in, güvenilebilecek bir Arap ülkesi olup olmadığı sorusu üzerine de Bayar, diğerlerine oranla Irak'ın daha güvenilir ("more reliable than the rest") olduğunu, Kral Abdullah sağ olsaydı⁷⁶ aynı şeyin Ürdün için de söylenebileceğini belirterek, Suriye hakkında şu ilginç değerlendirmeyi yapmıştır: Cumhurbaşkanı Çiçekli, sosyalizm adı altında komünizmi teşvik eden selefinden (Albay Hinnavi) daha "dostane" görünmekle beraber, cesaretli bir kişi, istediği anda, silâh zoru ile, Suriye'de iktidarı ele alabilir.

Bayar, General Necib'in ise, ilk günlerde Türkiye üzerinde olumlu bir izlenim bıraktığını, fakat şimdi ise aşırı bir grubun sembolü haline geldiğine işaret etmiştir.

Görüşmelerin sonunda Dulles, tekrar Arapların katılması konusuna dönerek, "*İşgal ettikleri bölge o derece önemlidir ki, bu konudaki çabalarımızı terkedemeyiz*" demekle beraber, Vaşington'a döndükten sonra, bu konudaki fikrini epey değiştirmiş görünmektedir.

⁷⁶ Ürdün Kralı Abdullah, 20 Temmuz 1951 günü, Filistin davasının liderlerinden eski Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseyni'ye bağlı Cihad-ı Mukaddes örgütüne mensup bir militan tarafından, Hazreti Ömer Câmîinden Cuma namazından çıkarken, hançerlenerek öldürülmüştü. Mekke Şerifi Hüseyin'in üç oğlundan (Ali, Abdullah, Faysal) ortancası olan Abdullah, İsrail'in varlığını kabul eden bir görüşe sahipti. Türkiye ile de yakın münasebetler içindeydi. Abdullah ölünce, yerine oğlu Tallal Kral olduysa da, akli dengesi yerinde olmadığından hükümdarlığı kısa sürdü ve yerine oğlu, bugünkü Ürdün Kralı Hüseyin geçti. Tallal, çok sonra, uzun yıllar tedavi gördüğü, İstanbul'daki bir hastanede vefat etti.

5 . Kuzey Seddi (Northern Tier) Projesi

Dulles'in Orta Doğu gezisi tamamlandıktan sonra, 1 Haziran 1953 günü Vaşington'da, Başkan (Eisenhower), Başkan Yardımcısı, Dışişleri ve Savunma Bakanları ile diğer yetkililerin katıldığı bir Millî Güvenlik Konseyi (National Security Council) toplantısı yapılarak, gezinin sonuçları değerlendirildi⁷⁷. Dulles'a göre, Batılı devletlerin Orta Doğu'daki itibarları çok kötüydü ve Amerika da, İngiliz ve Fransız emperyalizmi ile bağlantılı olmanın sıkıntısını çekiyordu. Arap ülkeleri Sovyet tehlikesini değil, kendi sorunlarını, özellikle İsrail sorununu düşünmekteydiler. Dolayısıyla, Araplarla bir şey yapılamazdı. Dulles, bu arada ilginç bir açıklama da yaparak, Arap ülkelerinin, eski Türk yönetimi (yani Osmanlı İmparatorluğu) dolayısıyla, Türkiye'den çok korktuklarını da söylemiştir⁷⁸. O halde başka bir formül bulmak gerekiyordu. Bu formül de, Dulles'a göre, güçlü bir savunma, *Türkiye, Irak, Suriye ve Pakistan*'dan meydana gelen bir *Kuzey Seddi*'ne (Northern Tier) dayandırılmıydı.

Bu açıklamalardan ve tartışmalardan sonra, Konsey'de, Mısır'ı esas alan bir MEDO'nun, gerçekçi bir konsept olmadığına ve dolayısıyla, Amerika'nın, Pakistan Irak, Suriye ve Türkiye'yi içine alan *Kuzey Seddi* kavramı üzerinde faaliyetini yoğunlaştırmasına karar verildi. 17 Haziran 1953'te de, Vaşington'da Amerikan ve İngiliz temsilcileri arasında yapılan görüşmede⁷⁹, MEDO'nun şimdilik rafa kaldırılmasına ("to put on the shelf") ve konuya yakın görünen Irak, Suriye ve Pakistan ile ikili görüşmeler yapılmasına karar verildi.

Bu arada Dulles, 1 Haziran 1953 akşamı, Amerikan radyo ve televizyonlarında yaptığı konuşmada⁸⁰, Arap ülkelerinin, İsrail, İngiltere ve Fransa ile olan çatışmalarına bütün dikkatlerini verdiklerini ve bundan dolayı da Sovyet tehlikesine hemen hiç aldırmadıklarını söyledi ve "*Bir Orta Doğu Savunma örgütü konusu, yakın bir ihtimal olmaktan ziyade, ancak geleceğe ait bir iştir*" dedi.

⁷⁷ Toplantı tutanağının metni: p. 379-386.

⁷⁸ p. 385.

⁷⁹ Görüşmelerin tutanağı, p. 389-390.

⁸⁰ Konuşmanın metni: *Department of State BULLETIN*, June 15, 1953, p. 831-835; *Documents on International Affairs, 1953*, p. 259-266; *American Foreign Policy, 1950-1955*, Vol. II, p. 2168-2175.

Bununla beraber, aynı günlerde Türk hükümeti ise, "*Dörtlü Dükkân*" (Türkiye, Amerika, İngiltere ve Fransa) üzerinde ısrar ederek, dört devletin vakit geçirmeksizin ve "Araplarsız" olarak, MEDO'yu kurmaları gerektiğini söylüyordu. Ankara'ya göre, Nuri Said, Menderes'e, Irak'ın şimdilik MEDO'ya katılmasının söz konusu olmadığını söylemişti. Menderes'e göre, Süveyş'ten çekilecek kuvvetler Türkiye'de konuşlandırılabilirdi⁸¹. Türkiye bu görüşünü NATO'da da savunmuştur⁸². Yani Türkiye, "dükkân"ın bir an önce açılmasını istiyordu.

Türkiye'nin bu görüşü İngiltere tarafından desteklenmekle beraber, Amerika'nın itirazı ile karşılaştı. Amerika, dörtlü şeklin karşısındaydı. MEDO'yu dört devletin kurup, sonra Arap devletlerini davet etmek, onlara bir davet olarak değil, bir meydan okuma olarak görünecekti. Bu sebeple, önce bölgenin yakın devletleri ile bir sistem kurup, ondan sonra bunu genişletmek gerekirdi⁸³. Türkiye'nin, bu itiraz karşısında gerilediği görülüyor.

6. Pakistan'ın İlk Adımları ve Türkiye

Önce şunu belirtelim ki, Pakistan konusu dolayısıyla, 1954 yılı başından itibaren, bütün gelişmelerin inisiyatifi Türkiye'ye geçecektir. Bağdat Paktı'nın 1955 Şubatı'nda imzasına kadar, bölge ile ilgili gelişmelerin ön plânında daima Türkiye bulunacaktır. Bunun, Türkiye'ye ne kazandırdığını veya ne kazandırmadığını açıklamalarımızın sonunda göreceğiz.

Pakistan'ın, 1953 Eylülü'nden itibaren, Orta Doğu savunmasına katılma konusunda aktif duruma geçtiği görülmektedir. Ankara'yı ziyaret eden Pakistan Kara Kuvvetleri Komutanı General Eyüp Han, verdiği bir demeçte, açıkça, Pakistan'ın Türkiye ile, muhtemelen Irak'ı da içine alan bir Pakti müsait karşıladığını, bunun için Amerika'nın askerî ve ekonomik yardımının şart olduğunu ve Amerika yeşil ışık yakmadıkça da Pakistan'ın harekete geçmeyeceğini söylemiştir. Türk hükümetinin buna tepkisi ise, "*Bunun te-*

⁸¹ Ankara Büyükelçisi McGhee'den Vaşington'a 10 Haziran 1953 günlü telgraf, p. 387. McGhee, bu telgraftan birkaç gün sonra Ankara'dan ayrılacak ve yerine Warren gelecektir.

⁸² Amerika'nın NATO Daimi Temsilcisi Anderson'ın Vaşington'a 11 Haziran 1953 günlü telgrafı, p. 388-389.

⁸³ Dulles'in ilgili misyonlara 30 Temmuz 1953 günlü telgrafı, p. 406-408.

meli çok dikkatli bir şekilde atılmalıdır" şeklinde olmuştur. Çünkü, Türkiye, Pakistan'ın Türkiye'yi Hindistan'a karşı oynamasından endişe etmekteydi⁸⁴.

Eyüp Han, Ankara'dan sonra, Eylül sonunda, üç haftalık bir ziyaret ve aynı zamanda Amerikan yardımı konusunu görüşmek için Vaşington'a gitmiştir. Yani, Pakistan, ileriye doğru adım atmaya başlamıştı. Fakat bu adımlar, bu kere de, yine Hindistan'ın tepkisine sebep olmuştur⁸⁵.

Mamafih, Türkiye de 1953 Kasımı'ndan itibaren Pakistan konusundaki tutumunu değiştirmeye başlamıştır. Pakistan Genel Valisi Ghulam Muhammed'in 23 Kasım 1953'te Ankara'ya yaptığı ziyarette, Cumhurbaşkanı Bayar, Pakistan ile bir Pakt yapmaya istekli olduklarını ve böyle bir Pakt yapılacak olursa, buna Irak'ın da katılması gerektiğini söylemiştir⁸⁶. Yalnız, Bayar'ın bir Pakt'tan anladığı, sert bir ittifak değil, NATO ile ahenkli, sınırlı bir anlaşma veya Türk-Yunan-Yugoslav Paktı⁸⁷ gibi bir şeydi⁸⁸.

Bir yandan Dulles'in Pakistan ziyaretinde edindiği olumlu izlenimler, diğer yandan Eyüp Han'ın Eylül sonunda Vaşington'a gidip temaslarda bulunması, Aralık 1953 sonunda Amerika'yı, Pakistan konusunda harekete geçmeye sevk etmiş görünüyor. Dulles, şimdi Türkiye-Pakistan anlaşmasını tek imkân olarak görüyor ve bunun Batılı devletlerce de desteklenmesi halinde, Orta Doğu savunmasına büyük katkı olacağına inanıyordu. Yine Dulles'a göre, Pakistan'a yapılacak askerî yardımın Hindistan'da uyandıracığı tepkileri hafifletmek için de, bu yardımın bu anlaşma çerçevesinde yapılması daha uygun olacaktı. Ayrıca, Dulles, İran ve Irak'ın bu ikili anlaşmaya katılması için gerekli şartların henüz oluşmadığı kanaatinde idi. Fakat, bu noktada Dulles için önemli olan, Türkiye'nin, Pakistan'la anlaşma konusundaki diyecekleriydi⁸⁹.

⁸⁴ Ankara Büyükelçisi Warren'ın Vaşington'a 17 Eylül 1953 günlü telgrafı, p. 418.

⁸⁵ Bak.: Yeni Delhi Maslahatgüzarı Mills'in Vaşington'a 19 Ekim 1953 günlü telgrafı, p. 423-424.

⁸⁶ Warren'ın Vaşington'a 30 Kasım 1953 günlü telgrafı, p. 433-434.

⁸⁷ 28 Şubat 1953 tarihli Türk-Yunan-Yugoslav "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" bir ittifak değildi. Antlaşma, ekonomik ve kültürel işbirliğinden başka, Genelkurmaylar arasında da işbirliği yapılmasını öngörmekteydi.

⁸⁸ Warren'ın Vaşington'a 2 Aralık 1953 günlü telgrafı, p. 435-436.

⁸⁹ Dulles'in, Ankara'da Warren'a 24 Aralık 1953 günlü telgrafı, p. 439-441.

Bu hususlar Türk hükümetine 28 Aralık'ta bildirildi ve Türk hükümeti buna 11 Ocak 1954 tarihli bir muhtıra ile cevap verdi. Türkiye, bu konuda 10 şart ileri sürüyordu⁹⁰. Bu şartların başlıcaları şöyleydi: Amerika, İngiliz-İran petrol anlaşmazlığında aracılık yaparak, bu anlaşmazlığın bir an önce sona erdirilmesi sağlanmalıdır. Türkiye İran üzerinde ısrarlı görünüyordu. Fakat bu sırada, İran Şahı, İran'ın bir savunma sistemine katılabilmesi için, İngiltere ile petrol anlaşmazlığının çözümünü, İran ordusunun kapasitesinin, çok taraflı savunma sistemine katılacak ülkelerin askerî güçleriyle eşit hale getirilmesini şart koşuyor ve ayrıca, bunlar sağlansa bile, İran'ın iki yıldan önce böyle bir sisteme katılamayacağını söylüyordu⁹¹.

Türkiye'nin bir başka şartı da, Pakistan ile olan mesafe dolayısıyla, bu ülke ile *bağlayıcı* nitelikte bir ittifak yapamayacağı ve yapılacak anlaşmanın gayet *gevşek* ("loose") nitelikte olmasıydı. Ayrıca, Türkiye-Pakistan anlaşmasına Afganistan da katılmalıydı.

Türkiye'nin İran ve Afganistan konusundaki şartları, Vaşington tarafından paylaşılmamıştır. Türkiye-Pakistan anlaşmasının *gevşek* olması görüşünü Dulles da kabul etmiştir.

Ne var ki, Amerika'nın bir Türk-Pakistan anlaşmasını desteklemesi, İngiltere ile Fransa'nın tepkilerine sebep olmuştur⁹². Bu iki devlete göre, Türk-Pakistan anlaşması Türkiye'nin NATO'daki yükümlülükleri ile çelişki teşkil etmekteydi. Amerika'nın çabaları ile bu itirazlar bertaraf edilmiş, fakat Fransa'nın Türkiye aleyhtarı tutumu sona ermemiştir.

1953 Aralık ayı sonundan itibaren Pakistan, askerî yardım konusunda Amerika'yı sıkıştırmaya başladı⁹³. Bunun üzerine Amerikan hükümeti, 5 Ocak 1954'te, Pakistan'a askerî yardımın yapılmasına karar verdi. Yalnız, Hindistan'a da aynı yardım yapılacağı gibi⁹⁴, Pakistan'a yapılacak yardım için Türkiye'nin de onayı alınacaktı⁹⁵. Türkiye'nin 11 Ocak 1954 günlü cevabı

⁹⁰ Belgeler arasında, Türkiye'nin 10 şartını belirten muhtıranın metni verilmemiştir. p. 449, 4 no.lu dipnotunda bu şartlardan bazıları belirtilmekle beraber, diğer kısımları diğer belgelerden tespit etmeye çalıştık.

⁹¹ Tahran Büyükeçlisi Henderson'ın Vaşington'a 3 Aralık 1953 günlü telgrafı, p. 436-438.

⁹² Bak.: p. 444-446, 460-462.

⁹³ Karacı Büyükelçisi Hildreth'in Vaşington'a 31 Aralık 1953 günlü telgrafı, p. 442-443.

⁹⁴ Bak.: p. 443-444.

⁹⁵ Bak.: p. 447.

muhtırası, Türkiye'nin onay verdiği şeklinde kabul edildi (Türkiye şart koşmuş, fakat itiraz etmemişti) ve Başkan Eisenhower da 12 Ocak 1954'te Pakistan'a askerî yardımı onayladı.

Mamafih, Amerika, 16 Ocak 1954'te Türkiye'ye bildirimde bulunarak, Türkiye'nin 11 Ocak muhtırasında belirttiği veya diğer şekillerde ileri sürdüğü bütün şartların kabul edildiğini bildirdi⁹⁶. Bunun üzerine, Türkiye'nin Afganistan'a ve Amerika'nın da Hindistan'a Türk-Pakistan anlaşması hakkında bilgi vermesi kararlaştırıldı. Afganistan'ın Ankara Büyükelçisi, Amerikan Büyükelçisine, Afganistan'ın Sovyetlerden askerî yardım almasının mümkün olmadığını belirterek, "*Bizi öbür tarafta soğukta mı bırakacaksınız?*" demiştir⁹⁷.

Nihayet, 19 Şubat 1954'te Karaçi'de yapılan Türk-Pakistan ortak açıklamasında, iki ülkenin, aralarında bir anlaşma imzalamaya karar verdikleri belirtiliyordu⁹⁸. Aynı gün, Pakistan Hükümeti Amerika'dan *resmen* askerî yardım istedi. Çünkü, Amerika'nın yardım şartı, Pakistan'ın Türkiye ile bir anlaşma imzalamasıydı.

Türkiye-Pakistan Anlaşması 2 Nisan 1954'te imzalandı. Fakat imzadan kısa bir süre önce Sovyetler, 18 Mart'ta Türkiye'ye verdikleri bir nota ile Türkiye'yi protesto ettiler. Nota'da, Türkiye ve Pakistan'a şu anda bir saldırı söz konusu olmadığına göre, bunun bir savunma paketi olmadığı ve NATO'nun askerî plânları ile bağlantılı ve Orta Doğu ve Asya ülkelerinin güvenliklerini etkileyici nitelikte olduğu ileri sürülmekteydi⁹⁹. Bu son ifade ile, Arap ülkeleri ile Hindistan kışkırtılmak isteniyordu.

2 Nisan 1954'te Karaçi'de imzalanan Türkiye-Pakistan Anlaşması'nın resmî adı, "Agreement for Friendly Cooperation", yani *Dostane İşbirliği Anlaşması*'dir¹⁰⁰. 5 yıl için imzalanan ve feshedilmedikçe beşer yıl daha devam

⁹⁶ Dulles'tan Ankara Büyükelçiliği'ne 16 Ocak 1954 günlü telgraf, p. 454-457.

⁹⁷ Warren'ın Vaşington'a 21 Ocak 1954 günlü telgrafı, p. 459.

⁹⁸ p. 486. Açıklamanın metni de Türkiye tarafından hazırlanmıştı. (Bak.: p. 473).

⁹⁹ Amerika'nın Moskova Büyükelçisi Bohlen'den Vaşington'a 20 Mart 1954 günlü telgraf, p. 490.

¹⁰⁰ Türkiye-Pakistan Anlaşması'nın metni: *Documents on International Affairs, 1954*, p. 185-186; *Keesing's Contemporary Arciheves, 1952-1954*, p. 13519 ; *American Foreign Policy, 1950-1955*, p. 1253-1255.

etmesi öngörülen bu anlaşma ile taraflar, kendilerini ilgilendiren milletlerarası sorunlarda birbirlerine danışacakları gibi, kültürel, ekonomik ve teknik alanlarla, bazı savunma konularında danışma ve işbirliğinde bulunacaklardı. Anlaşma "tarafların, bu anlaşmanın amaçları bakımından yararlı gördükleri devletlerin katılımına" da açık tutulmuştu. Anlaşma, Türkiye'nin istediği gibi gevşek bir anlaşma idi.

Türkiye-Pakistan Anlaşması, Dulles'in tasarladığı Kuzey Seddi'nin bir ilk adımı sayılabilir miydi? Dulles'in düşündüğü dört devletten ikisi arasında yapıldığına göre, belki sayılabilirdi. Fakat anlaşma, Dulles'in tasarladığı bir savunma sistemini gerçekleştiriyordu. Bir defa, bu anlaşma, bir savunma işbirliği anlaşması, yani bir ittifak değildi. İkincisi, hiçbir Arap devleti de buna katılmamıştı.

Bununla beraber, Türkiye-Pakistan Anlaşması Irak'ı harekete geçirdi.

7. Bağdat Paktı'na Doğru

Bundan sonraki gelişmeler, Bağdat Paktı'na doğru ilerlemekle beraber, Irak'ın kaypak politikası yüzünden sıkıntılı ve inişli-çıkışlı gelişmeler olacaktır.

Türkiye-Pakistan Anlaşması'nın henüz oluşmaya başladığı bir sırada, Irak başbakanı Fadıl Cemali, 25 Ocak 1954 akşamı, Amerika'nın Bağdat Büyükelçisi Berry ile yaptığı görüşmede, Türkiye-Pakistan Anlaşması'nı sempati ile inceleyeceğini, kendisinin, komünizme karşı mücadele etmekte olduğunu, Amerika'nın Irak'a askerî yardımı halinde, bunun Irak kamuoyunu etkileyebilecek olumlu bir jest olacağını, bu konuda Mısırlılara danıştığını ve Irak'ın Amerika'dan silâh almasına itirazları olmadığını bildirmişti¹⁰¹.

Irak'ın bu teşebbüsü üzerine, Başkan Eisenhower, 26 Ocak 1954'te Irak'a 10 milyon dolarlık bir askerî yardımı onayladı. Bu yardım, Orta Doğu'ya askerî yardım için ayrılan 30 milyon dolardan verilmekteydi. Başkan, yardımın gerekçesi olarak, Irak'ın, Orta Doğu'nun savunması ve Amerika'nın güvenliği için gerekli olduğunu belirtiyordu¹⁰².

¹⁰¹ Berry'den Vaşington'a 26 Ocak 1954 günlü telgraf, p. 467-468.

¹⁰² p. 474, 2 no.lu dipnotu.

Diğer taraftan, tasarlanan Türk-Pakistan Anlaşması'na Irak'ın da katılmak isteyip istemediğinin araştırılması için Türkiye'nin Bağdat nezdinde bir zemin yoklaması yapmasına da karar verilmişti¹⁰³. Bunun üzerine Türkiye'nin Bağdat Büyükelçisi, 16 Şubat 1954 günü Başbakan ve Dışişleri Bakanını, ikisini birarada ziyaret ederek, hazırlanmakta olan Türk-Pakistan Anlaşması hakkında her ikisine de gerekli bilgileri aktarmıştır. Irak Başbakanı, Türk Büyükelçisinin, kendisine bilgi vermesinden sevinç ve gurur duyduğunu belirtmiş ve bu bilgilendirmenin bir davet olup olmadığını sormuştur. Türk Büyükelçisinin, "Davet bekliyor musunuz?" sorusuna da, Başbakan "Evet" deyince, Büyükelçi, Türk Dışişleri Bakanlığı'nda önceden kararlaştırıldığı veçhile, "*Şu halde bu bildirim bir davet olarak kabul edebilirsiniz*" demiştir¹⁰⁴. Başbakan Fadıl Cemali, bu anlaşmaya İsrail'in katılıp katılmayacağı sorduğunda, Türk Büyükelçisi, bunun kesinlikle söz konusu olmadığını bildirmiştir.

Amerika ile Türkiye arasında varılan anlaşmaya göre, Irak, Türk-Pakistan Anlaşması'na hemen katılmayı arzu etmiş olsaydı, Pakistan ile hazırlanan anlaşma üçlü hale getirilecekti. Fakat Irak böyle bir istekte bulunmadı. Bulunmadığı gibi, Amerika ile Irak arasında 21 Nisan 1954'te, yani Türk-Pakistan Anlaşması'ndan sonra, bir askerî yardım anlaşması imzalanmasına rağmen, bundan sonra Irak'ın "kıvırmaya" başladığı görüldü. Bir halde ki, Mayıs 1954 başında Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda hazırlanan bir rapora göre¹⁰⁵, "*Zaman, Irak'ın anlaşmaya (Türk-Pakistan Anlaşması) katılması ihtimalini azaltan bir şekilde işlemekteydi*". Başbakan Adnan Menderes de, 14 Haziran 1954 günü Amerikan Büyükelçisi Warren ile yaptığı konuşmada, Irak'ın durumunun müphem olduğunu, Pakistan ile Türkiye'nin, Irak'ın tutumunun "*müphem, belirsiz ve sorumsuz*" (irresponsable) olduğunda mutabık kaldıklarını söylüyor ve "*Amerika'ya başka bir şey söylüyorlar, Pakistan'a başka bir şey söylüyorlar, Türkiye'ye başka şeyler söylüyorlar ve Arap Ligi'ne de farklı şeyler söylüyorlar*" diye şikâyet ediyordu¹⁰⁶.

¹⁰³ Vaşington'dan Bağdat'a 28 Ocak 1954 günlü telgraf, p. 474-475.

¹⁰⁴ Berry'den Vaşington'a 17 Şubat 1954 günlü telgraf, p. 486-487. Türk Büyükelçisi Başbakan ve Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmeleri Amerikan ve İngiliz büyükelçilerine de aktarmıştır.

¹⁰⁵ Rapor için bak.: p. 503-504.

¹⁰⁶ Warren'ın Vaşington'a 15 Haziran 1954 günlü telgrafı, p. 513.

Irak o derece garip tutumlar almaya başlamıştı ki, Temmuz ayında Amerika'ya, Amerika yeşil ışık yakarsa, Irak, Suriye ve Ürdün arasında bir konfederasyon kurmak istediğini bildirdi. Dulles'in cevabı sert oldu ve bu üç devletten Suriye ve Ürdün'ün, İsrail'in komşusu olduğuna dikkati çekti¹⁰⁷. Yani, böyle bir konfederasyon, bir bakıma, İsrail'e yöneltilmiş olacaktı. Halbuki İsrail, Dulles'in en hassas tarafını teşkil etmekteydi.

İngiltere ile Mısır arasında dokuz yıldır süregelen Süveyş anlaşmazlığı, 27 Temmuz 1954'te parafe edilen bir anlaşma ile sona erince, Irak bu sefer, tekrar Mısır'a dönmüştür. Mısır Millî İstikamet Bakanı Binbaşı Salâh Salim başkanlığında bir Mısır heyeti, 13 Ağustos'ta Irak'ı ziyaret etti. Bağdat yakınlarında *Sersank*'ta yapılan görüşmelerde¹⁰⁸, Mısırlılar, Türkiye-Pakistan Anlaşması'na katılmayı reddettiler gibi, Pakistan'la da bir anlaşmaya yanaşmayınca, Iraklılar, Mısırlılara, Arap Kollektif Güvenlik Paketi'nin, İngiltere, Amerika, İran ve Pakistan gibi devletlerin katılımına açık tutulacak şekilde tādilini ve bu suretle MEDO'nun bu kollektif güvenlik paketi etrafında gerçekleştirilmesini teklif etmişlerdir. Yalnız, görünen odur ki, Arap Kollektif Güvenlik Paketi'ne Türkiye'nin katılması pek öngörülmemekteydi. Nitekim, Başbakan Nuri Said'in Mısırlılara ikinci teklifi şu olmuştur: Irak'ın Pakistan ile, bölgesel savunma için bir anlaşma yapması ve buna Arap devletleri ile İngiltere'nin ve hatta Amerika'nın da katılması. Yani Türkiye'nin adı yine geçmiyordu. Salâh Salim, birinci teklifi, yani MEDO'nun, Arap Kollektif Güvenlik Paketi etrafında oluşturulmasını kabul etmiştir. Lâkin Nâsır, her iki teklifi de kabul etmediği gibi, Salâh Salim bir süre görevden uzaklaştırılmıştır¹⁰⁹. Nuri Said'in bu teklifleri yapmaktaki gerekçesi, ona göre, Türkiye-Pakistan Anlaşması'nı Araplara satmanın çok güç olmasındandı¹¹⁰.

Nuri Said, 15 Eylül'de Kahire'ye gittiğinde, Mısırlıların *Sersank* Anlaşması'na sırt çevirdiklerini görünce şaşkınlıktı. Halbuki bu anlaşmaya çok ümit bağlamıştı. Şunu da belirtelim ki, işin içine Mısır girdiği için, *Sersank*

¹⁰⁷ 12 Temmuz 1954 günü Vaşington'da Dulles ile Irak Dışişleri Bakanı Fadıl Cemali arasındaki görüşmenin tutanağı, p. 523-524.

¹⁰⁸ Başbakan Nuri Said, *Sersank* görüşmelerini, Amerikan Maslahatgüzârına da aynen nakletmiştir. Bak.: Maslahatgüzârdan Vaşington'a 22 Ağustos 1954 günlü telgraf, p. 541-543.

¹⁰⁹ General Necib, cunta ile anlaşamadığından 17 Nisan 1954 günü istüfa edince, Mısır'ın dizginleri Nâsır'ın eline geçmiştir.

¹¹⁰ p. 543.

Anlaşması İngiltere tarafından da desteklenmişti¹¹¹. Buna karşılık, Dulles, Sersank Anlaşması'na son derece sinirlenmiş ve Irak ile yapılan askerî yardım anlaşmasını gözden geçirmeyi, yani yardımı askıya almayı bile düşünmüştür¹¹².

Nuri Said Kahire'den sonra, tedavi amacı ile Londra'ya gitti. Fakat bu arada, yine ortalığı karıştırmaktan da geri kalmadı. İngiltere ve Fransa, Irak, Suriye ve Pakistan arasında bir anlaşma gerçekleştirmek suretiyle, kendisine göre, MEDO'nun değişik bir şeklini ortaya koymak istemiştir¹¹³. Gerek Amerika, gerek Türkiye, Nuri Said'in bu yeni teşebbüsünü tepki ile karşıladılar. Türkiye, Nuri Said'in, bu işe Fransa ve Suriye'yi sokmasına son derece sinirlendi¹¹⁴. Dulles'a gelince; Türk-Pakistan Anlaşması etrafında, Irak ve İran'ın da katılacağı dörtlü bir düzenleme, yani Kuzey Seddi üzerinde ısrarlıydı¹¹⁵.

Nuri Said'in, 15 Eylül'de Kahire'ye gittiğinde, Nâsır'ın tutumu karşısında şaşırıldığını biraz önce belirtmiştik. Amerikan Büyükelçisi o zaman kendisine, "*Kafanızda şu anda ne var?*" diye sorduğunda, Nuri Said, "*kafamda kesin bir şey yok*" diyerek, Mısır hariç, bir sürü Arap devletiyle, Türkiye, İran ve hatta İngiltere'nin katılacağı bir takım tutarsız projelerden söz etmişti¹¹⁶. Nuri Said'in saçmalığı da bu tutarsız projelerden biriydi. Hatta bu arada başka bir saçmalık daha yapmış ve İngilizlere, Türkiye, Pakistan ve Suriye arasında, NATO veya Balkan İttifakı gibi, genelkurmaylar arasında işbirliğini öngören bir anlaşma tasarladığını söylemiştir¹¹⁷.

Nuri Said'in, bütün bu başarısız teşebbüslerinden sonra, Türkiye'nin de teşebbüsü üzerine, konuyu bir de Türkiye ile görüşme ihtiyacını duyduğu anlaşılıyor. Bu sebeple, Londra dönüşü, iki günlük bir ziyaret için 9 Ekim 1954 günü İstanbul'a gelmiş, fakat görüşmeler 18 Ekim'e kadar sürmüştür. Başbakan Menderes bu 10 günlük görüşmeler hakkında Amerikan Büyükel-

¹¹¹ Londra'dan Vaşington'a 1 Eylül 1954 günlü telgraf, p. 546, 6 no.lu dipnotu.

¹¹² Dulles'in, Bakan Yardımcısı Byroade'a 23 Ağustos 1954 tarihli muhturası, p. 545.

¹¹³ Warren'in Vaşington'a 9 Ekim 1954 günlü telgraf, p. 551.

¹¹⁴ Warren'in aynı telgrafı. p. 552.

¹¹⁵ Dulles'dan Ankara'da Warren'a 7 Ekim 1954 günlü telgraf, p. 549.

¹¹⁶ Bak.: Amerika'nın Kahire Büyükelçisi Caffrey'den Vaşington'a 16 Eylül 1954 günlü telgraf, p. 529.

¹¹⁷ Londra Büyükelçiliği'nden Vaşington'a 5 Ekim 1954 günlü telgraf, p. 550, 3. no.lu dipnotu.

çisi Warren'a, 22 Ekim'de, ayrıntılı bilgiler verdiği gibi¹¹⁸, 10 günlük görüşmelerin tüm tutanakları da Amerikan Büyükelçisine verilmiştir¹¹⁹.

Menderes'in Warren'a anlattıklarına göre:

Nuri Said İstanbul'a gelir gelmez, Menderes'e ne istediğini sormuştur. Menderes de, bölgenin siyasal, ekonomik ve sosyal sorunlarının Irak'a yansması ve bunların çözümü hususunda Irak'ın ne düşündüğünü öğrenmek istediklerini söylemiştir. Buna cevaben Nuri Said, Iraklıların Rusya'dan daha az, fakat İsrail'den çok daha fazla korktuklarını, bu sebeple de *Yahudi yayılmacılığı* ("jewish expansion") *tehlikesine karşı* dostlar bulma endişesi içinde olduklarını söylemiştir.

Nuri Said, gerek kendisinin, gerek diğer Irak liderlerinin komünizm tehlikesi konusunda daha önce söylediklerini unutmuş görünüyordu.

Bu sebeple de Nuri Said, Türkiye ile değil, Pakistan ile ve sonra da Suriye ile anlaşma yapmak istediklerini, Türkiye toprakları İsrail'e komşu olmadığı için, Türkiye'nin İsrail'den, Araplar kadar, endişe etmediğini, halbuki İsrail'i durdurmayı içine alacak bir Orta Doğu savunma konseptine Pakistan'ın çok daha yakın olduğunu belirtmiştir. Yani, Nuri Said, şimdi yeni bir konsept ortaya atarak, Orta Doğu'yu Sovyet komünizmine karşı değil, İsrail'e karşı savunmayı öngören bir sistem üzerinde durmaktaydı. Halbuki MEDO'nun amacı bu değildi.

Bunun üzerine, iki taraf arasındaki görüş ayrılıklarının giderilmesine ve ortak noktaların da daha da geliştirilmesine karar verilmiş ve bir haftalık tartışmalardan sonra, Nuri Said Türkiye'nin teklifi olan ve Türkiye-Pakistan Anlaşması'na paralel olacak bir Türk-Irak anlaşmasının yapılmasını kabul etmiştir.

Bu mutabakat üzerine, Nuri Said anlaşmanın hemen imzalanmasını istemiş ise de, Menderes, kendisinin Ocak ayında yapacağı ziyarette Bağdat'ta imzalanacağını söylemiştir. Menderes'in, imza işini bu şekilde ertelemesi, Amerika'nın da merakına sebep olmuş ve Ankara Büyükelçisi'ne bunun sebebini öğrenmesi talimatı verilmiştir¹²⁰. Belgelerden, bu ertelemenin sebebi

¹¹⁸ Warren'ın Vaşington'a 23 Ekim 1954 günlü telgrafı, p. 554-555.

¹¹⁹ Bak.: p. 554, 2 no.lu dipnotu.

¹²⁰ Dulles'in Ankara'ya 11 Kasım 1954 günlü telgrafı, p. 557-559.

olarak şu husus göze çarpmaktadır: Türk-İrak anlaşmasına, Irak'ın istediği gibi, Pakistan ile Suriye'nin katılması kabul edilmiş ve bu konuda Irak'ın Pakistan ve Türkiye'nin de Suriye nezdinde teşebbüse geçmesi kararlaştırılmıştı. Yine öyle görünür ki, bu iki devletin katılması halinde Mısır'ın da geleceği ümit edilmişti. Nihayet, yine anlaşılıyor ki, Nuri Said, Pakistan ve Suriye'nin katılmasını, Türk-İrak Paktı'ndan sonrası için düşünürken, Menderes, Suriye ve hatta Mısır'ın da katılması ile "şaşalı" bir imza törenini düşlemekteydi. Nitekim, Menderes'in, Irak ile mutabakatından sonra bir Orta Doğu gezisi plânlaması bunu göstermektedir.

Menderes elde ettiği sonuçtan o derece mutluydu ki, 22 Kasım'da Warren'a bilgi aktarırken, önümüzdeki altı ay içinde yapılacak teşebbüslerin ve atılacak adımların, Orta Doğu savunmasının unsurlarını, Amerika ve İngiltere'yi tatmin edecek şekilde sokacağına ve İsrail-Arap münasebetlerini de çok daha iyi bir pespektife getireceğine inandığını söylüyordu. O kadar ki, Menderes'e göre, İsrail'in, Filistin göçmenlerini sınırsız bir şekilde kabul edeceği, Kudüs'ün enternasyonalize edileceği ve İsrail-Arap sınırlarının da ateşkes sınırları üzerinden tespit edileceği bir *modus vivendi*'nin sağlanması da mümkün olacaktı. Ne hayal !

Bu arada İran'ın da bu yeni sisteme katılması konusu da, özellikle Irak'ın isteği üzerine gündeme gelmiş ise de, İran'a, bütün bu gelişmeler hakkında bilgi verilmekle beraber, bir yandan İran ordusunun kuvvetlendirilmesi ihtiyacı ve diğer yandan, İran kamuoyunu ürkütmemek ve nihayet, 1921 Antlaşması dolayısıyla Sovyetleri tahrik etmemek için¹²¹, şimdilik İran üzerinde durmaktan vazgeçildi¹²².

Menderes ise, Orta Doğu gezisini şu şekilde plânlamıştı: Kasımın 3. haftasında Menderes Kahire'yi ziyaret edecektir. Nâsır bu ziyareti Aralık ayında iade edecektir. Menderes Ocak 1955 içinde Bağdat'ı ve ondan sonra da

¹²¹ 26 Şubat 1921 tarihli İran-Sovyet "Dostluk" Antlaşması'nın 6 ncı maddesine göre, bir üçüncü devlet veya onun müttefiki, Sovyet Rusya'ya karşı İran'ı tehdit eder veya İran topraklarını bir harekât üssü haline getirir de İran buna engel olamazsa, Sovyet Rusya, İran topraklarına askerini sokma hakkını kazanıyordu. Bu antlaşma İngiltere'ye karşı yapılmıştı. Bu antlaşmanın metni için bak.: Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, Vol. II, p. 90-94; Leonard Shapiro, *Soviet Treaty Series*, Vol. I.: 1917-1928, Washington, D.C., Georgetown University Press, 1950, p. 92-94.

¹²² Bak.: Tahran Maslahatgüzarı Rountree'nin Vaşington'a 3 Kasım 1954 günlü telgrafi, p. 556-557 ve Londra Büyükelçisi Aldrich'in Vaşington'a 16 Kasım 1954 günlü telgrafi, p. 560-561.

Şam'ı ziyaret edecek ve bundan sonra da anlaşma imzalanacaktı. Menderes'in bu programına Amerika da onay vermiştir.

Programın Mısır cephesi tamamen fiyasko oldu. Kaldı ki, Nuri Said, Aralık ayında yine kaypaklık yapmaya başladı. 21 Aralık 1954 günü, Amerikan Büyükelçisine, Menderes'in Bağdat'ı ziyareti sırasında Türkiye ile bir savunma anlaşması imzalamak niyetinde olmadığını, çünkü Irak'ın Arap dünyasından ayrı, kendi başına yürüme kararının Mısır'da tepki uyandırdığını, Amerika ve İngiltere'nin Türk-Irak anlaşmasına katılmaması halinde, Irak'ın Türkiye ile bir anlaşma imzalamasının çok zor olacağını söyledi¹²³. Mısır'dan korkan Nuri Said, Amerika ve İngiltere'den âdeta bir ittifak taahhüdü ko-parmak istiyordu. Nuri Said'in bu tutumu Amerika'nın canını sıktı. Bu sebeple, Amerika'nın Kuzey Seddi konseptini tamamen desteklediğini, çünkü bölgenin güçlendirilmesi için bunun en iyi çare olduğunu bildirdi¹²⁴. Kaldı ki, Amerika'nın daha Eylül ayında aldığı bir istihbarata göre, Nâsır, kendisi katılma niyetinde olmamakla beraber, Kuzey Seddi için Irak'a "yeşil ışık" yakmıştı¹²⁵.

Menderes'in Orta Doğu ziyaretlerine gelince: Menderes, ne Kasım ayında Kahire'ye gidebildi ve ne de Nâsır Ankara'ya geldi. Nâsır karşılıklı ziyaretleri kesinlikle reddetti. Bunun üzerine Başbakan Menderes ve Türk Heyeti, 6-12 Ocak 1955 günlerinde Bağdat'ı ziyaret etti ve 12 Ocak'ta yayınlanan ortak bildiriye¹²⁶, Orta Doğu'nun güvenliği için kurulması gereken işbirliğinin sağlanması amacı ile bir antlaşma yapmaya karar verdikleri açıklandı. İki devlet, yürümeye devam karar almışlardı.

Menderes başkanlığındaki Türk Heyeti, Bağdat'tan sonra, 14 Ocak 1955 günü Şam'ı ve arkasından aynı gün, Beyrut'u ziyaret ettiler. Fakat her iki devlet de bu konuda bir taahhüt altına girmekten kaçındığı gibi, Türk heyetinin Şam ziyareti Suriye'de büyük tepkilere ve Türkiye aleyhtarını gösterilere sebep oldu. Tabii, bu tepkilerde Nâsır'ın ve Kahire Radyosunun kış-

¹²³ Bağdat Büyükelçisi Gallman'dan Vaşington'a 21 Aralık 1954 günlü telgraf, p. 562-563.

¹²⁴ Dulles'in Bağdat'a 31 Aralık 1954 günlü telgrafi, p. 563-565.

¹²⁵ Kahire'den Vaşington'a 23 Eylül 1954 günlü telgraf. Belgeler arasında bu telgrafın metni verilmemekle beraber, p. 564, 5 no.lu dipnotunda bu bilgilerin, Nâsır'a yakın bir kaynaktan alındığı belirtilmekteydi.

¹²⁶ Bildirinin Fransızca aslından Türkçe tercüme metni: İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları*, Cilt II: 1945-1990, Kısım A: Çok taraflı Bağlılar, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991, s. 499-500.

kırtmaları da büyük rol oynamaktaydı. Münhasıran Araplardan meydana gelen ve kendi liderliği altında bir Arap dünyası geliştirmek isteyen Nâsır, Türkiye'nin, diğer Arap devletlerini de yanına çekmeye çalışmasına sinirlenmişti. Bunun sonuncu olarak, Ürdün de Türk-İrak Paktı'nın yanında yer almaktan korktu. Fakat Nâsır cephesine de katılmadı.

Diğer taraftan, Nâsır, Arap ülkeleri başkanlarını 16 Ocak 1955'te Kahire'de topladı. İsteddiği sonucu alamadı, ama Irak dışındaki Arap devletleri de Türk-İrak antlaşmasına katılmaya cesaret edemediler. Bu devletler içinde Batı ile yakın münasebetlere sahip Lübnan ve Ürdün, Nâsır tarafına geçmeyecek, tarafsız bir tutum alırken, Suriye ve Suudi Arabistan ve onu izleyen Yemen, Nâsır tarafını tuttular. Böylece, Türkiye'nin teşebbüsü, Orta Doğu'yu birleştireceği yerde, üçe bölmüş olmaktadır. Bir yanda Türkiye ve Irak, ortada Lübnan ve Ürdün, diğer yanda ise, Türk-İrak antlaşmasına kesin cephe alan Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan. Orta Doğu'nun bu bölünmüşlüğü, 1955 Eylülü'nde Nâsır'ın Sovyetler Birliği'ne dönmesine sebep olmuş ve bu da Sovyetlerin Orta Doğu'ya girmesini kolaylaştırmıştır. Bu ise, İsrail sorunundan sonra, Orta Doğu krizlerinin en şiddetli faktörü olacaktır. Bağdat Paktı denen hikâyenin en önemli sonuçları bunlardır.

8. Ve Bağdat Paktı

Mısır'ın sert tutumu karşısında Türkiye ve Irak 24 Şubat 1955'te Bağdatta Bağdat Paktı adını alan savunma işbirliği antlaşmasını imza ettiler¹²⁷.

Asıl adı "Treaty of Mutual Cooperation" yani *Karşılıklı İşbirliği Antlaşması* olan bu belge, tam bir ittifak antlaşması sayılamaz. Çünkü, Antlaşma'nın 1. maddesinde, taraflardan birine bir saldırı halinde diğerinin herhangi bir yardım taahhüdünden söz edilmemektedir. Yalnız, Nuri Said'in Başbakan Adnan Menderes'e, antlaşmanın imzalandığı gün verdiği bir mektupta, "*bu antlaşmanın, ülkelerimizden herhangi birine yönelilen herhangi bir saldırı eylemine karşı koymak için, ülkelerimizin işbirliği yapmalarını olanaklı kıldığı yolundaki anlaşmamızı belirtmek*" ten söz etmesi, gariptir.

¹²⁷ 8 Maddelik Antlaşma ile eklerinin metni: *Düstur*, 3. tertip, Cilt 36, s. 422-425; İsmail Soysal, *adı geçen eser*, Cilt II, Kısım A, s. 501-504; *Aynı Tarihi*, Şubat 1955, No. 255, s. 185-188; Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, vol. II, p. 390-391; *American Foreign Policy, 1950-1955*, vol. I, p. 1257-1259.

Bundan çıkan anlam, Antlaşmanın 1. maddesindeki "savunma için işbirliği" kavramının, bir saldırı halini de öngörmesi hususunda, tarafların sözlü bir mutabakata vardıkları idi. Kısacası, Pakt, garip bir "ittifak" niteliğini taşı-mak-taydı.

Diğer taraftan, bu antlaşmaya diğer Arap ülkelerinin katılmasını sağ-lamak için önemli bir tâviz verilmiş ve antlaşmanın 5 inci maddesinde, bu antlaşmaya, ancak Arap Birliği üyesi olan veya "*taraflarca kesinlikle tanınan*" devletlerin katılabileceği belirtilmiştir ki bu, İsrail'in bu antlaşmaya hiçbir şekilde katılamayacağı anlamındaydı. Çünkü o sırada İsrail hiç bir Arap devletiyle barış yapmadığı gibi, hiçbir Arap devleti tarafından da tanınmamıştı.

Yine Nuri Said'in, sözünü ettiğimiz mektubunda "*Filistin konusundaki Birleşmiş Milletler kararlarının uygulanması için sıkı işbirliğinde mutabık*" kaldıklarından söz edilmekteydi ki, Menderes de aynı günlü bir mektupla Nuri Said'e cevap verip, Nuri Said'in mektubundaki bütün hususları kabul ettiğini bildirdiğine göre, Bağdat Paktı'nı imzalamakla Türkiye, İsrail konu-sunda Arapların tüm görüşlerini kabullenmiş olmaktaydı. Buna Mülteciler ve Kudüs sorunu da dahil olduğu gibi, İsrail'in 1948-1949 savaşında fazladan ele geçirdiği toprakların tanınmaması da dahil olmuş oluyordu.

Arap dünyasının tepkilerine rağmen kurulan Bağdat Paktı'nın ikinci bir hatası da, bu Pakta, 4 Nisan 1955'te İngiltere'nin de katılması olmuştur. Bu olay, başta Mısır olmak üzere, Arap dünyasında, MEDO'nun veya Kuzey Seddi'nin, Batı emperyalizminin bir vasıtası olduğu hususundaki iddialara adeta doğruluk kazandırmıştır. Pakta, 23 Eylül 1955'te Pakistan'ın ve 3 Kasım 1955'te de İran'ın katılması, bir bakıma Kuzey Seddi'nin gerçekleşmesi oluyordu. Amerika da 1957 Haziranı'nda Paktın Askerî Komitesi'ne üye oldu. Fakat bütün bunlar hiçbir şeyi değiştirmede. Çünkü Nâsır, bu katılma-ları cevapsız bırakmadı. 20 Ekim 1955'te Mısır ile Suriye arasında ve 27 Ekim 1955'te Mısır ile Suudi Arabistan arasında, savunma işbirliği antlaşmaları imzalandı. Bu örgütlenmeye Yemen de katıldı ve 21 Nisan 1956'da, Mısır-Suudi Arabistan-Yemen arasında bir savunma antlaşması imzalandı. Bu su-retle, Kuzey Seddi Bloku'na karşı, Orta Doğu'da bir karşı-blok, Mısır-Suriye-Suudi Arabistan-Yemen Bloku ortaya çıkmış oluyordu. Lübnan ve Ürdün, bu iki Blokun dışında kalmanın, daha doğrusu, Nâsır Bloku'na katılmamış ol-manın cezasını, bundan sonra, Suriye ve Mısır'ın kışkırtmaları ile hareketle-nen iç karışıklıklarla ödeyeceklerdir. Hem de çok geçmeden.

Türkiye, Arap dünyası ile münasebetlerinde ve Kuzey Afrika'nın bağımsızlık hareketlerine karşı olumsuz tutumunda yapmış olduğu hataları, 1960'tan itibaren tamir etmeye çalışacak ise de, bu çabaların olumlu sonuç verdiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü, Arap dünyası ile, isteyerek veya istemeyerek de olsa, köprülerin atılması olayı, etkilerini günümüze kadar sürdürecektir. Türkiye, Arap dünyasına karşı yaklaşıcı bir politika izlemesine rağmen, karşı tarafın "şüphencilik" faktöründen kendisini kurtaramayacaktır. Hele Türkiye'nin ekonomik kalkınma hamleleri ve milletlerarası politikadaki etkinliğini arttırması, Arap dünyasında "Osmanlı İmparatorluğu imajı" gibi bir fobi de yaratmıştır. Bugünün gerçeği de budur.

9. Bağdat Paktı'nın Sonu

Bağdat Paktı'nın âkibetine gelince: 14 Temmuz 1958'te, Sovyet taraftarı General Kasım tarafından yapılan bir darbe ile, Irak'ta monarşik rejim devrildi ve Nuri Said de dahil, küçük Kral Faysal ve amcası Prens Abdülilâh öldürüldü. Irak'taki yeni rejim 1959 yılında Bağdat Paktı'ndan çekilince, Pak-tın adındaki Bağdat kelimesinin anlamı dahi kalmıyordu. Bunun için Pak-tın adı *Merkezî Antlaşma Teşkilâtı* (Central Treaty Organization veya CENTO) olmuş ve merkezi de Bağdat'tan Ankara'ya nakledilmiştir. Bu arada, CENTO çerçevesinde 1964 yılında, ekonomik işbirliğini amaçlayan, *Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği* (Regional Cooperation for Development-RCD) örgütü kurulmuştur. Bunun merkezi de Tahran'dı.

Lâkin 1979 Şubatı'nda İran'da Şah'ın devrilmesi ve Humeyni rejiminin kurulması üzerine, CENTO da sona ermiş ve 1985 Ocak ayında, RCD yerine, Pakistan, İran ve Türkiye arasında, *Ekonomik İşbirliği Örgütü* (Economic Cooperation Organization-ECO) kurulmuştur. Bu örgüt kör-topal bir şeyler yapmaya çalışmaktadır.

Kitap Tanıtma:

NECDET SAKAOĞLU, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Yurt Yayınları 8, Ankara, 1984, 315 s.

Gelibolulu Mustafa Âli, XVI. yüzyıl sonlarında halk ile devlet örgütü arasında ortaya çıkan maslahatgüzar ya da iş eri adıyla anılan "tufeyli" zümreyi "memalik-i mahrusa âyanından" olarak göstermektedir¹. Şer'iyeye sicillerine dayanılarak yapılan bir araştırmaya göre, âyan ve eşraf XVI. yüzyılda, Osmanlı şehir toplumunda devletle reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen ve halkın temsilciliğini üstlenmiş bir grup olarak ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu grup; zengin tüccarlardan, esnafın yaşlı ve güngörmüşlerinden, ulema ve diğer din adamlarından oluşuyordu². XVII. yüzyıl boyunca tımar sisteminin bozulması, merkezi gücün taşradaki etkisinin azalması, devlet memurlarının (ehl-i örf) yolsuzlukları, mukataaların malikane usulü ile kayd-ı hayatla âyan ve eşrafa verilmesi, bu sınıfın gititkçe güçlenmesine yol açtı³. Bazı idari ve kazai işler de âyanların eline geçmeye başladı⁴. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra miri arazinin hemen bütününü denetimleri altına alan âyanlar, irsi egemenlik sürdüren vasal prenslikler haline dönüştüler⁵. Yuzo Nagata, âyanların 1768-1774 Osmanlı-Rus seferi sırasında ağırlıklarını daha da arttırdıklarını ve devlet otoritesini sarsacak bir güç kazandıklarını belirtmektedir⁶. Reayanın, bunların siyasi liderliklerini merkeze karşı desteklemiş olması, kendilerini bürokrat paşalardan ayıran temel bir ayrıcalık olarak görülmektedir⁷. Âyanların kimi zaman reayanın can güvenliğini sağlama ve vergilerini hafifletme gibi kamu yararına bir işlevi de yerine getirdiklerini unutmamak gerekir.

Âyanlar, "Ahali-i vilayetin ale'l umum ittüfak ve ihtiyar eyledikleri kimseler"⁸ arasından seçiliyordu. Bu bakımdan âyanlık üzerine derli toplu bir inceleme yapmış olan V.P. Mutafcieva⁹, bu seçimlerde üretici halkın önemli bir rol oynadığını belirtmektedir. Mayıs 1790 (evahir-ı ramazan 1205) tarihli bir hükümde de "âyanların azil ve nasbına valiler ve sair memurlar tarafından müdahale olunmayup ahalinin intihabı"¹⁰ ilkesinin bir kez daha yinelandığı görülmektedir. Bu yüzdendir ki Ziya Gökalp, Türkiye'de derebeylik sisteminin "halk hakimiyeti" devrini hazırladığını iddia etmiştir. Bu görüşte sınırlı da olsa bir gerçek payı vardır¹¹. Ancak âyanların her zaman halkın koruyucusu olmadıklarını kimi kez de celladı durumuna geldiklerini unutmamak gerekir. II. Mahmud'un bütün çabalarına ve Tanzimat döneminde yapılan yeniliklere karşın birçok yerlerde meclislere, özellikle küçük şehir ve kasabalarda ağa ve *vücut-ı memleket* adı altında eski âyanlar hakim olmuştur¹².

¹ Köprülü, "Âyan", *İslam Ansiklopedisi*, II, 41; Uzunçarşılı, "Âyan", *göst. yer.*

² Özer Ergenç, "Osmanlı klasik dönemindeki 'eşraf ve a'yan' üzerine bazı bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), 105-118.

³ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara, 1977.

⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973, 97.

⁵ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda desantralizasyona (adem-i merkeziyet) dair genel gözlemler", *Bellekten*, 152 (1974), 696.

⁶ Yuzo Nagata, *Muhsinzade Mehmet Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Tokyo, 1976, 2.

⁷ Yaşar Yücel, *göst. yer.*

⁸ Bekir Sıtkı Baykal, "Âyanlık Müessesesinin düzeni hakkında belgeler", *Belgeler*, 2 (1964), 221-225.

⁹ "XVIII. yüzyılın son on yılında Âyanlık Müessesesi", çev. Bayram Kodaman, *Tarih Dergisi*, 31 (1977), 163-182.

¹⁰ Mücteba İlgürel, "Balıkesir'de Âyanlık mücadelesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3 (1972), 63-67.

¹¹ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Humayunu", *Bellekten*, 112 (1964), 608.

¹² İnalçık, *göst. yer.*

XVIII. yüzyılın koşulları, Anadolu ve Rumeli'nin her tarafında derebeylik yönetiminin kesin bir başarıya ulaşmasına yardımcı oldu. Âyanlar binlerle ifade edilen kapı halklarıyla büyük birer silahlı güç haline geldiler. Ölü bir belge olarak kalmakla birlikte Sened-i İttifak¹³ bunların devlet kaunda elde ettikleri nüfuzun en önemli bir kanıtı olarak görünmektedir.

Necdet Sakaoğlu'nun Divriği'de bir derebeyi ocağını, Köse Paşa Hanedanı'nı ele alan incelemesi, imparatorluğun çeşitli yörelerinde kök salmış âyanlar üzerine yapılan çalışmalar zincirine yeni fakat sağlam bir halka eklemiştir¹⁴. Bu tür ayrıntılı monografilerin, derebeylik düzeyine daha yakından kavramamıza büyük yardımcı olacağına şüphe yoktur. Sakaoğlu'nun bu çalışması çok geniş ölçüde arşiv malzemesine dayanmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki belgeler tarandığı gibi Sivas ve Divriği şer'iyye sicilleri de incelenmiş, hattâ Divriği nüfus memurluğunda bulunan esami defterleri dahi kullanılmıştır. Ancak bütün bu kaynaklar ve bu kaynakları destekleyen eserlerden başka asıl üzerinde durulması gereken nokta yazarın, sözlü rivayetleri de büyük bir titizlikle derlemiştir. Bu rivayetler, türküler vb. Köse Paşa Hanedanı'nın yörenin tarihinde ve hattâ folklorunda ne kadar derin izler bıraktığını açıkça ortaya koymaktadır. Kuşaktan kuşağa aktarılacak günümüze kadar ulaşan bu rivayetlerin, yazılı belgelerin verdiği bilgilerle çoğu kez uyumu da ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur¹⁵.

İmparatorluğun birçok yöresi gibi Divriği de XVIII. yüzyıl sonlarında yerel güçlerin filizlenmesine uygun bir ortam oluşturuyordu. Güvenlik bozulmuştu. Ekonomi sarsılmıştı. Çevredeki oymaklar sürekli bir kaynaşma içinde idi. Kasaba hem başkentten hem de eyalet merkezi olan Sivas'ın denetiminden uzaktı. Bu yüzden kasabanın şiddetle muhtaç olduğu otorite kendi içinden çıkmakta gecikmedi. Vezir Köse Mustafa Paşa hanedanının kurucusu oldu. Osmanlı tarihlerinin kendisinden ancak birkaç cümle ile söz ettiği, çoğu kez de zamanında aynı adı taşıyan diğer paşalarla karıştırdığı bu Köse Mustafa Paşa, devletin gözünde kimi zaman yetenekli bir vezir, kimi zaman da zalim bir zorba idi. Halkın gözünde ise hayırsever, yoksul babası, bütün varını yoğunu kasabanın kalkınmasına harcayan bir baba idi. Köse Paşa'nın soyu oğlu Hafız Velieddin Paşa, torunu İmam Hüseyin Bey, dördüncü kuşakta Osman Bey, beşinci kuşakta Esad Beyle 1919 yılına kadar devam etmiştir. İyilik sever, yoksul babası Köse Paşa'nın yerini alan oğlu Vezir Hafız Velieddin Paşa, III. Selim'e, IV. Mustafa'ya ve II. Mahmut'a on yıl süreyle vezirlik etmiş, eyalet yönetmiş, en sonunda devlete baş kaldırarak bir âsi damgasını yemiş ve tüyler ürpertici bir şekilde katledilmiştir.

Veli Paşa'nın uyandırdığı öfke, hanedanın gözden düşmesine neden oldu. Fakat İstanbul'da yapılan girişimler sonunda Köse Paşa Hanedanı aklandı. İmam Hüseyin Bey, "kapıcıbaşı" unvanını almakla kalmadı, dedesinin sarayında "izah edilemeyecek bir protokol taşkınlığı içinde" yaşamaya başladı. Babasının uyandırdığı kin, nefret ve soğukluğu gidermek için gerekli adımları atmaktan da geri kalmadı. "Kaymakam Rif'atlı İmam Hüseyin Bey" babasının zalim olarak anılmasına karşılık "cömert, saltanat düşkünü" olarak ün yaptı. Tanzimat reformlarının

¹³ İncelik, göst. yer.

¹⁴ Bu konuda yapılan çalışmaların toplu bir listesi Yücel Özkaya'nın anılan eserinde (Not: 3) bulunmaktadır. Ayrıca bk. Çetin Börekçi, *Kara Osman-zâde Hacı Hüseyin Ağa ve Yılanlı-oğulları (Aydın muhassılı ve Saruhan mütesellimi)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi (1963), Mahmut Hasan Şakir, *Küçük-Ali oğulları (Payas Ayanı)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi mezuniyet tezi (1963), G. Veinstein, "Âyâns de la région et le commerce du Levant", *Etudes Balkaniques*, 3 (1976), Özcan Mert, *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara, 1980.

¹⁵ Sözlü rivayetlerin tarih araştırmalarındaki yeri için bk. Freddy Raphael, "Le travail de la mémoire et les limites de l'histoire orale", *Annales (ESC)*, 35/1 (1980), 127-145; D. Aron-Schapper ve D. Hanet, "D' Hérodote au magnétophone: sources orales et archives orales", *ayrı yerde*, 183-199.

akışı içinde İmam Hüseyin Bey, Divriği kaymakamlığına getirildi ve altı yıl (1841/42 - 1847) bu görevde kaldı. Tanzimat'ın kaymakamlığa getirdiği İmam Hüseyin Bey'in aslında derebeyliği devam ediyordu. O, sürekli olarak ortaya çıkan her konuda sırtını çökmek üzere olan bu duvara dayamaktan geri kalmadı. 1871 yılında bu tipi temsil edenlerin sonuncusu olarak öldü.

Necdet Sakaoğlu, yerel bir hanedanın oldukça ayrıntılı bir incelemesini yapmış, Divriği tarihini de Köse Paşa ailesinin tarihi bağlamında ele alıp işlemiştir. İmparatorluğun diğer yörelerinde sivrilen hanedanlara yönelik bu tür araştırmalar -bugüne kadar yapılanlara ek olarak - Osmanlı Tarihi'nin bir bütün olarak kavranmasına katkıda bulunacaktır. Bu değerli çalışmanın bir dizinle de tamamlanması şüphesiz çok yerinde olacaktır.

ZEKİ ARIKAN

PROF. DR. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994 (Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı yayını), XXXIII+605.

Osmanlı diplomatik ilmi (belge ilmi) nin âbide bir eseri yayınlanmış bulunuyor. Bu eser Osmanlı tarihi üzerinde araştırma yapanların belgeler üzerindeki müşküllerini çözecek ilk müracaat eseri mahiyetindedir. Şimdiye kadar dilimizde yapılmış mahdut sayıdaki yayın ihtiyaca cevap verebilecek hacim ve muhteviyâtтан yoksun idi. Böyle derli-toplu, düzen, tertip ve metod bakımından mükemmel bir eser ile bu ihtiyaç karşılanmış oluyor. Bu eserin hazırlanmasında hiç şüphesiz Sayın Prof. Kütükoğlu'nun engin arşiv tecrübesinin önemli rolü olmuştur. Yıllar süren yorucu çalışmaların mahsulü olarak meydana gelmiş bulunan bu eser, giriş, sekiz bölüm ve sonuç olmak üzere planlanmıştır. Ancak kitabın verimli sayfaları bununla da bitmemektedir. Diplomatikte görüntü önemlidir düşüncesiyle metin içine 231 adet şekil de konulmuştur. Bu şekiller sekiz bölümde diplomatik ilmini ilgilendiren açıklamaların yanlarına yerleştirilmiştir. Bunların tipinin en iyi örneği olmasına dikkat edilmiştir. Böylece okuyucuya karşılaştığı müşkülü çözmeye kolaylık sağlanmıştır. Bundan başka eserin 419-605. sayfaları arasında 165 adet ekler kısmı bulunmaktadır. Bu eklerin bir kısmı renklidir. Ekler kısmı seçilmiş belgelerin fotoğraflarını da ihtiva etmektedir. Hemen hemen her belge türünden birkaç örnek vermeye çalışılmıştır. Tabiatıyla bu kısım esere bir kat daha değer kazandırmaktadır. Eserin bibliyografya kısmı da araştırmacıya çok şeyler ifade etmektedir. Sadece arşivlerde müracaat edilmiş olan tasnifler dahi hacim itibarıyla göz doldurmaktadır. Başta İngiliz arşivleri olmak üzere yabancı arşivlerden de istifade edilmiş olması çalışmanın ciddiyetini göstermektedir. Bibliyografyaya âit olan "Yayınlanmış Arşiv Belgeleri", "Kanunnâmeler, Münşeât ve Muâhedât Mecmuaları, Sefaretnâmeler, Haturat Kitapları" ve "İncelemeler" kısımları da dikkat çekicidir. Bundan başka, eserin tahlilî indeksi de büyük bir itina ile hazırlanmıştır. İstulahlar ile bazı kelimelerin diplomatik ilmindeki değişik anlamlarının kısa tarifleri çok yararlıdır.

Eserin girişinde Osmanlı Arşivi'nin kısa bir tarihçesi ile Diplomatik ilminin doğuşu ve gelişmesine temas edilmiştir. Burada Milâttan önceki devirlere kadar uzanılıp dikkat çekici örnekler verilmiştir. Sonra Osmanlı Diplomatîğine geçen Prof. Kütükoğlu, Abdurrahman Şeref Bey'in "Evrâk-ı Atîka ve Vesâik-i Tarihiyemiz" adlı makalesindeki, belgeleri klasik devir ve Tanzimat devri belgeleri olarak tasnif etmesine işaret etmiştir. Sonra Musa Kâzım Bey'in Divân-ı humâyûnda tutulan defterleri tasnif edişine de temas eden müellif Diplomatik ilmi üzerindeki çalışmaların eskiliğini ortaya koymuştur. Bundan başka bazı batılı şarkiyatçılardan Friedrich Kraelitz, Lajos Fekete, Mihail Guboğlu, Jan Reyhman ve Ananiasz Zajaczkowski Boris Nedkov ve Asparuh Velkov gibi ilim adamlarının eserlerine ve belge tasniflerine yer verilmiştir. Ayrıca başta İ.H. Uzunçarşılı ve M. Tayyip Gökbilgin gibi Diplomatik ilmi üzerine yayınlar yapmış yakın devir hocaları ile günümüzde bu konuya yayınlarında temas eden ilim adamlarına da işaret edilmiştir.

Birinci Bölüm yazı ve yazı malzemelerine ayrılmıştır. Burada kâğıtın tarihçesi, Osmanlılarda kâğıt; kalem ve kalemtraş; mürekkep; Arab yazısı, aklâm-ı sitte, diğer yazı çeşitleri ve belgelerde kullanılan kısaltma ve özel işaretler bulunmaktadır. Bahsi geçen malzemelerin tarihî seyri de bu bölümde büyük bir vukufu ve tamamiyle orijinal arşiv malzemesine dayanılarak örnekleriyle anlatılmıştır. Özellikle yazı çeşitlerinden, her birinin nerelerde kullanıldığından ve geçirdiği devirlerden de söz edilmiştir.

İkinci Bölümde belgelerde kullanılan alâmetler ve mühürler bahsi yer almaktadır. Burada tuğra; pençe; kuşruklu imza; mühür bahisleri bulunmaktadır. Tuğranın tarihçesi, tarihî seyri içinde tuğranın gelişmesi; pençenin ve imzanın çeşitleri incelenmiştir. Mühür bahsinde mühür-i humâyûndan, şahıs ve makam mühürlerinden, bunların şekil ve muhtevalarından, mühürlerin resmî belgelerdeki baskı sırası ile sahh mühürleri fotoğraf ve şekillerle izah edilmiştir.

Üçüncü Bölüm ise padişaha âit belgelerin izahının yer aldığı kitabın en önemli bölümüdür. Bilindiği gibi padişahın tuğrasını taşıyan ferman, emir, hüküm, nâme, mülknâme, sınırnâme, ahidnâme gibi belgelerle padişahın bizzat hattı bulunan belgeler bu guruba dahildir. Bu bölümde bir fermanın rükün ve şartları, yazılış sebep ve şekilleri ile menşeleri; beratın rükünleri, berat cinsleri, berat verilme muamelesi, beratın özellikleri; nâme-i humâyûn rükün ve çeşitleri ve şekil özellikleri; ahidnâme-i humâyûn (muâhede); Hatt-ı humâyûn ve çeşitleri, Hatt-ı humâyûn özellikleri; İrade-i seniyye ve cins ve rükünleri, İradelerin şekil özellikleri; sebeb-i tahrir hükmü, rükünleri ve muamele kayıtları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bölümün araştırıcıya yardımcı olacak en göze çarpan kısmı, belgelerin gönderilen şahsın unvanına göre çeşitli elkab taşınmasıdır. Sabırlı bir çalışma ile bunlar tespit edilip istifadeye sunulmuştur.

Devlet erkânının emir ve arz mahiyetindeki belgelerine âit bilgiler Dördüncü Bölümde incelenmiştir. Burada ilk üst düzey yöneticilerinin emir mahiyetinde düzenledikleri belgelerde kullandıkları buyuruldu incelenmektedir. Önce buyuruldu yazısı tekâmül ve cinsleriyle anlatılmıştır. Bundan başka arz ve telhis üzerine yazılan buyuruldu okuyucuya sunulmuştur. Telhis de bu bölümün konularından biridir. Bilindiği gibi telhis alt kademe bulunan bir görevlinin üst kademedekine yazdığı bir meselenin özetidir. Tabii ilk akla gelen sadriazamın padişaha sunduğu arzdir. Burada telhis hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Bundan sonra takrir ele alınmıştır. Mana itibariyle takrir bir işi yazılı olarak ilgili mercie bildirme demek olduğuna göre bu mercie padişah veya sadriazamdır. Daha alt kademedeki bir görevli de takrir takdim edebiliyordu. Bölümün son bahsi arzdir. Resmî görevlilerin bir konu hakkında bilgi vermek veya dilekte bulunmak üzere üst makama sundukları belge olan arz hakkında da geniş bilgi verilmiştir.

Beşinci Bölümün merkez-taşra arası yazışmalara ayrıldığını görüyoruz. Mektub, tahrirat; şukka, telgraf ve adresler bu bölümün esas konularıdır. Diplomatik bakımdan mektub, bitik, nâme, nemika, varaka ve risale aynı manâda kullanılmıştır. Burada mektubun rükün, elkab ve şekil özellikleri de incelenmiştir. Keza tahriratın rükün ve çeşitleri, yazılış şekline göre, çıktığı daireye göre gruplandırılması yapılmıştır. Telgraf bahsinde Osmanlı Devleti'nde ilk telgrafın Kırım Harbi sırasında kullanıldığını görüyoruz. Telgraf kâğıtlarındaki ifadelerin ne derecede özenli olduğu resimlerinden dikkatimizi çekmektedir. Öte yandan adreslerin de yazılan ve yazan şahsın mevkiine göre değişiklik gösterdiği ve bunun çok büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır.

Eserin Altıncı Bölümü şehirci/dâireler arası yazışmalara ayrılmıştır. Burada anlatılan konular tezkire, kaime, temessük-tahvil-sened, ilmühaber ve müzekkire olup kitabın en geniş bölümlerinden biridir. Tezkirelerin, çıktıkları daireye veya verilmiş sebeplerine göre pek çok çeşidi bulunmaktadır. Bunların herbiri geniş şekilde izah edilmiştir. Kaime bahsinde çeşitleri anlatılmıştır. Kezâ temessük-tahvil-sened, ifade ettikleri manâ bakımından aralarında fark yoktur. Diplomatikte temessük bir borcun ödenmesinin kabul edilmesi ile bir şeyin teslim alındığının gösterilmesi gibi hususlarda karşı tarafa verilen bir nevi senedir. Burada çeşitli temessükler ele alınmıştır. İlmühaber bir dâireden diğerine herhangi bir husus, bir karar veya bir hükmü bildirmek üzere yazılan belgelere denildiği şekilde tarif edilip, ilmühaber çeşitlerine geçilmiştir. Osmanlı diplomatisinde bir idare veya nezaretin şubelerinden bağlı olduğu üst makama hitaben, herhangi bir konuyla ilgili izin istemek için hazırlanan belgeye müzekkire denilir. Burada müzekkirelerin rükün ve şekil özellikleri anlatılmıştır.

Yedinci Bölümde incelenen bahis dilekçe ve rapor mahiyetindeki belgelerin muhteviyatına aittir. Bu belgeler cins ve muhtevalarına göre arz-ı hal (arzuhal); mahzar; arıza; mazbata ve layiha olarak tasnif edilmiştir. Arzuhal genel olarak reâyâ veya askerî sınıfın şahsî dilekçeleri olarak tarif edilmektedir. Burada arzuhallerin rûkûn ve özellikleri yanında, padişaha sunulanlar ile âdî arz ve arzuhaller ele alınmıştır. Diplomatik bakımdan mahzar ise yüksek makama sunulacak bir dilek veya şikâyetin yazılışında hazır bulunanların onun doğruluğunu tasdik makamında imzalarını koydukları bir çeşit arzuhaldir. Burada mahzarların özellikleri ve kullanılışı izah olunmaktadır. Arıza ise küçüktan büyüğe takdim etme, muhura manasını taşır. Burada arızanın rûkûn ve şartları incelenmiştir. Ayrıca arızaların şahısların üst makamlara sundukları birer dilekçe olduğunu da öğreniyoruz. Mazbata bir meclis veya heyetin müzakerelerinin neticesini göstermek üzere bir makama hitaben kaleme aldığı belgedir. Daha ziyade Tanzimat'la birlikte Osmanlı diplomatiğine girmiştir. Bu tarihten itibaren devlet bünyesinde teşekkül eden yeni yeni kuruluşlar mazbata düzenleyip üst makama sunmuşlardır. Bunların bir çeşit rapor olduğu görülmektedir. Layiha bahsine gelince; Osmanlı tarihinde özellikle XIX. yüzyılda ıslahat layihaları olarak önem kazanmıştır. Bunlar birer rapor olup teftiş, herhangi bir konuda görüş veya bir görev sonunda sunulan layihalar olarak bilinmektedir.

Sekizinci Bölümün ifta ve kaza organlarıncı düzenlenen belgeler bahsine ayrıldığını görüyoruz. Burada fetva, ilâm, hüccet, vakfiye ve sûret konularına yer verilmiştir. Fetvanın kelime manası güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar manasına geldiği bilinmektedir. Fetva müfti tarafından verilir. Kadı da kanunları uygular. Fetvanın rûkûnleri ve şekil özellikleri ile sual ve cevap örnekleri burada bulunmaktadır. İlâm, Osmanlı diplomatiğinde mahkeme kararını ihtiva eden belgedir. Bir ilâmda rûknü teşkil eden unsurlar şunlardır: Davacının hüviyetinin tespiti, davalının hüviyetinin tespiti, davâ konusu, davalının cevabı, isbat, hüküm, tarih ve imza ile mühür. Hüccet bahsine gelince: Hüccetler çok çeşitli hususların tespiti için tertip edilmiş olup kadılar tarafından tanzim edilen bir çeşit noterlik belgeleridir. Hüccetler şerhiye sicillerine de işlenirdi. Şerhiye sicillerinden yapılan tespitlere göre alım-satım, kira, nafaka, vekâlet, vasiyet, kefâlet, şehâdet, ferağ, borç, hibe, rüşdün isbatı, nezir ve keşif, sulh ve irsaliye gibi konularda hüccet tanzim ediliyordu. Hüccet bahsi eserde örnekleriyle incelenmiştir. Osmanlı cemiyetini yakından ilgilendiren vakıf bahsine gelince: bir kimsenin Allah'a yakın olmak gayesiyle, menkul veya gayri menkul mal veya mülkünü dîni ve sosyal bir gaye için tahsisidir. Vakfiye ise vakfedilen şeyin vasıfları ve vakfedilme şartlarını ihtiva eden ve kadı tarafından tasdik edilen bir belgedir. Vakfiyenin rûkûnleri bahsinde tasdik ibaresi, davet, vâkıfın tanımı, mütevellinin tanımı, mevkufun tanımı, vakıf şartları ve diğer konular yer almaktadır. Bu bölümün son bahsi sûrettir. Şimdiye kadar pek dikkati çekmemiş bir konudur. Sûret kadıların noter vazifesi görerek verdikleri bir belgedir. Elinde ferman, berat v.s. olan bir şahıs, aslını kaybetmek tehlikesine karşı sûretini kullanırdı. Sûretin hakiki olduğu ise ancak bir kadı tasdiki ile anlaşılırdı.

Eserden anlaşıldığına göre Osmanlı diplomatiği mükemmel kaideler üzerine oturtulmuştur. Ancak bu gelişmeler tedricî bir yükseliş ile olmuştur. Müesseseler zaman içinde olunlaşırken belge ilmi de gelişip inkişaf etmiştir. II. Mahmud devri ile Tanzimat dönemi ise Osmanlı diplomatiğinde önemli değişikliklerin başladığı dönemdir. Meselâ bütün belgelere tarih ve imza konması yaygınlaştırılmaya başlanmıştır. Nezaretlerin kurulmasıyla bir evrakın daireler arasındaki seyri tamamen değişmiştir. Kezâ ferman ve beratların kullanıldıkları yerlerin giderek azaldığı da görülmektedir. Tanzimat'la Osmanlı diplomatiğinde başlayan önemli değişiklikler eserde gösterilmiştir. Eserde belgelerin arka yüzlerinin de diplomatik açıdan önemli olduğu belirtilmiştir. Belgelerde kâğıt ebadının, muhteviyat, konu, imza, göreceği muamelenin özelliği ile ilgili olduğu da eserde bahsedilmektedir. Kezâ belgelerden hangisinde mühür kullanıldığı bazılarında gerekmediği de izah edilmiştir. Her bölüm sonunda yer alan sonuç kısımlarında, okuyucuya kısaca bilgi verecek özellikler gösterilmiştir.

Burada zikredilmesi gereken önemli bir husus da, kitabın mükemmel bir baskısının olduğudur. Büyük boy kuşe kâğıdına basılmış olan eserde renkli veya renksiz resim ve şekillerin de sayfalara yerleştirilişinde büyük dikkat sarfedildiği anlaşılmaktadır. Kitap bu haliyle de muhteviyatına uygun düşmüştür.

Sonuç olarak elimizdeki eser, Osmanlı tarihi üzerinde çalışanların ve arşivcilerin birçok müşkülünü çözebilecektir. Kısacası belgeden istifade etmenin ve iyi bir diplomatik analiz yapmanın yollarını gösterecektir.

PROF. DR. MÜCTEBA İLGÜREL

ORHAN ŞAİK GÖKYAYIN ARDINDAN*

Prof. Dr. MÜCTEBA İLGÜREL

Hocaların hocası, ülkemizin her tarafına yayılmış pek çok öğretmenin de hocası, hatta değişik mesleklerdeki kişilerin hocalığını da yapmış bulunan Orhan Şaik Gökyay'ı 2 Aralık 1994 Cuma günü kaybettik. Onun vefatı, Türk kültürünün en büyük kayıplarından biri olmuştur.

Orhan Şaik Gökyay, 16 Temmuz 1902 yılında İnebolu'da dünyaya gelmiştir**. Ailenin 7 çocuğundan biridir. Babası Mehmet Cevdet Efendi, annesi Şefika Hanım idi. Mehmet Cevdet Efendi'nin ailesi 1876'da Filibe'nin Çırpan ilçesinden Türkiye'ye göç etmiştir. İlkokul öğretmeni olarak Bolu'ya bağlı Göynük ilçesinde, Kastamonu'ya bağlı İnebolu'da meslek hayatına devam eden babası, Orhan Şaik'i henüz daha çocuk iken Şeyh Merdan Efendi tekkesine de götürerek dinî bilgilerini kuvvetlendirmiştir. Böylece küçük yaşta *Kur'an*'ı da hatmetmiş idi. Orhan Şaik'in annesi de Filibe'nin Çırpan ilçesindedir.

Orhan Şaik Gökyay ilk öğrenimine Kastamonu'da Yarpçı Okulu'nda başlamış ve Nümune-i İbtidâi İlkokulu'ndan mezun olmuştur. Ortaokula Aydın Sultanîsi'nde devam etmiş, ancak ailesinin maddî sıkıntılar içine düşmesi üzerine öğrenimini 9. sınıfta bırakarak Kastamonu Özel İdaresi'nde Tarik Kâtibi ve İstatistik Müdürlüğü'nde kâtip olarak çalışmaya başlamıştır.

Öğrenimini terketmek zorunda kalışı onu fazlasıyla üzmekteydi. Kendi kendini yetiştirmek ve muhit edinmekle bu eksikliğini telâfi etme çarelerini araştırdı. Geniş çevresi sayesinde yörenin dil özellikleri onun dikkatini çekmişti. Türk dilinin zenginliklerini o zaman araştırmaya başlamıştı. Bu zen

* Bu yazının hazırlanmasında istifade edilen yayınlar: Günay Kut, "Orhan Şaik Gökyay", *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Harvard 1984, I-XVII; aynı müellif, *Orhan Şaik Gökyay*, Ankara 1989; Hayrettin İvgin, "Orhan Şaik Gökyay", *Antoloji Aylık Şiir Dergisi*, Sayı 12, 1981, 38-58.

** Orhan Şaik'in asıl adı Hüseyin Vehbi'dir. Bu ad, daha sonra Hamdulah Suphi Tanrıöver'in Millî Eğitim Bakanlığı sırasında her öğrencinin bir Türk adı almasıyla ilgili çıkartmış olduğu genelge üzerine bizzat kendisi tarafından Orhan olarak değiştirilmiştir. Şaik adını ise çok sevdiği bir arkadaşının adından almış ve bu adı mahkeme kararı ile nüfusuna işletmiştir. Gökyay soyadını ise Soyadı Kanununun kabulü üzerine almıştır. Onun resmî adı Hüseyin Vehbi Şaik Gökyay idi.

ginlikler onun edebiyat ve dil sahasındaki araştırmalarına yön vermiştir. Halk edebiyatına karşı engin sevgisini bu çağlarda kazanmıştı.

Orhan Şaik Gökyay İstiklâl Harbi'nin başladığı günlerde Ankara Dârülmuallimininde öğrenci oldu. Tarih Öğretmeni Vâsıf Çınar derslerde vatan sevgisini öğrencilerine aşılacak üzere hararetli konuşmalar yapmakta idi. Öğrenci Orhan Şaik bu konuşmalardan çok etkilenmiştir. O yıllarda İzmir hakkında şiirler yazmaktaydı ve daha o günlerde İzmirliilerin takdirini kazanmıştı. Orhan Şaik Ankara Dârülmuallimininden 13 Temmuz 1922'de genç bir öğretmen olarak mezun oldu.

Orhan Şaik Gökyay mezun olduğu yıl Giresun'un Pîraziz nahiyesinde göreve başladı. O genç bir öğretmen olarak öğretme zevkini ilk görevinde tattı. Kendisi bunu büyük bir coşkuyla daima anlatmış "Ben galiba sevmeyi orada öğrendim" demiştir. Orhan Şaik 1923 eğitim yılı başında Samsun İstiklâl Numûne-i İbtidaî Mektebi'nde göreve devam etmiştir. Bu iki okuldaki görevlerinde gerek öğrencileri gerek halk tarafından çok sevilen Orhan Şaik üçüncü öğretmenlik yılında kendisini Balıkesir'de bulmuştur. Burada Hacı İlbey Umumî İbtidaî Mektebi'nde iki yıl öğretmenlik yapmıştır. Balıkesir'de iken askerlik görevini de tamamlayan Orhan Şaik, bir yandan da *Çağlayan* adlı aylık bir dergi de çıkarmaya başlamıştır. Bu dergi Edremitli şair Ruhi Naci'nin maddî ve manevî desteği ile çıkıyordu. İçinde Mehmed Âkif'in, Tokadî-zâde Şekib'in ve Hasan Basri Çantay'ın şiir ve yazıları da yer alıyordu. Bu dergi onun Balıkesir'den ayrılış tarihi olan Mayıs 1926'ya kadar • yayınlanmıştır. Tamamı 15 sayıdır.

Orhan Şaik Gökyay, daha çok öğrenmek, ülkesine daha çok yararlı olmak üzere öğrenimine devam etmek istiyordu. Bunun için Balıkesir'den ayrılıp lise eğitimi için Kastamonu'ya gitti. Kastamonu Lisesi son sınıfına kabul edilen Orhan Şaik 30 Haziran 1927'de buradan mezun oldu. Aynı yıl İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi'ne kaydını yaptırmıştır. Aynı zamanda Yüksek Öğretmen Okulu'nun da öğrencisi olmuştur. Orhan Şaik daha ilk günlerde hocası Fuat Köprülü'den etkilenmeye başlamıştır.

Orhan Şaik Gökyay üniversite öğrenciliği yıllarında Avrupalı şarkiyatçılardan Menzel, F. Teaschner, Paul Wittek ve Duda ile tanışmıştır. Bu şarkiyatçılardan hem çok şey öğrenmiş hem de onların Türk Kültür ve tarihi üzerindeki araştırmalarında önemli roller oynamıştır. Orhan Şaik 15 Ekim 1930'da fakülteden mezun olmuştur. Bir müddet sonra Kastamonu Lisesi'ne

edebiyat öğretmeni tayin edilmiştir. Bu suretle onun için öğretmenlik hayatının ikinci devresi başlamış oluyordu. Kısa bir müddet sonra onun Malatya Lisesi'nde görev aldığını görüyoruz. Orhan Şaik Bey Malatya'da üç yıl görev yapmıştır. Buradaki görevini tamamlayan hocamız, bakanlığın teklifi üzerine Edirne Kız Öğretmen Okulu , Erkek Öğretmen Okulu ve Erkek Lisesi Edebiyat öğretmenliğini kabul ederek Edirne'ye gitmiştir. Burada da başarılı bir öğretmenlik hayatı geçiren Orhan Şaik Bey, kendisini teftişe gelen müfettişlerin, zamanın Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'e, "büyük merkezlerde daha yararlı olur" tavsiyesi üzerine Ankara Erkek Lisesi'ne tayin olunmuştur. Orhan Şaik Bey, Ankara'ya 1934 yılında evlendiği eşi Ferhunde Hanım ile birlikte gelmiştir. Bu suretle kendisi Ankara Erkek Lisesi'nde görev alırken, eşi Ferhunde Hanım da Kurtuluş Ortaokulu'nda öğretmenliğe başlamıştır. Bu tarihten itibaren Ferhunde Hanım daima eşinin yanında bulunacak ve başarılarında rol oynayacaktır. Bu arada Kırıkkale Askerî Sanat Lisesi'nde ücretli öğretmenlik de yapan Orhan Şaik Gökyay ve ailesinin Eskişehir Erkek Lisesi Edebiyat öğretmenliğine ve müdürlüğüne tayin olunduğunu görüyoruz. Eskişehir'deki görevi kısa süren Orhan Şaik Gökyay, 1 Nisan 1937'de çok sevdiği Bursa'da göreve başladı. Üç yıl kadar şiir ve yazı yazmaya devam etti. Türk gençliğinin çok iyi bildiği, vatan sevgisini kamçılayan "Bu Vatan Kimin" şiirini burada yazdı. Edebiyatımızın en önemli nesir örneklerinden olan *Dede Korkut Hikâyeleri* adlı eserini burada hazırladı. Orhan Şaik Bey 1939 yılında Musiki Muallim Mektebi öğretmenliğine ve müdürlüğüne tayin olundu. Düzensiz bir halde bulunan bu okul yeni müdürü sayesinde mükemmel bir hale geldi. Bu okul 1941 yılında Devlet Konservatuvarı'na dönüştürüldü. Orhan Şaik Gökyay, şiirlerine ve edebî yazılarına devam ediyordu. "Konservatuvar Marşı" ile *Devlet Konservatuvarı Tarihçesi* bu devrin çalışmalarının mahsulü olmuştur.

Orhan Şaik Gökyay bu görevinde iken 31 Mayıs 1944'te 34 kişilik bir grup içinde olmak üzere İstanbul 1 Numaralı Sıkı Yönetim Mahkemesi'nde ırkçılık, Turancılık davası adı ile anılan davada yargılandı. 11 ay süren bu davada beraat etti.

Orhan Şaik Gökyay 30 Kasım 1946'dan itibaren Galatasaray Lisesi'nde çok sevdiği öğrencileri arasında tekrar göreve başladı. Onun bu görevi 1951 yılına kadar devam etti. Aynı yıl Millî Eğitim Bakanlığı Müfettişi olan Orhan Şaik, kısa bir süre sonra Londra'ya öğrenci müfettişi olarak gönderildi. Üç yıl İngiltere'de kalarak burada pek çok şarkiyatçı ilim adamı ile tanıştı. Bunlardan Prof. Paul Wittek ve G.M. Meredith-Owens ile ilmî çalışmalar yaptı.

Yurda döndükten sonra İstanbul Çapa Eğitim Enstitüsü ve Yüksek Öğretmen Okulu öğretmenliğine tayin edilen Orhan Şaik Gökyay yıllarca burada hizmet ettikten sonra Prof. Paul Wittek'in daveti üzerine Türk Dili ve Edebiyatı Okutmanı olarak Londra'da görev aldı. Burada üç yıl hizmet eden Orhan Şaik Gökyay dönüşünde tekrar Çapa'daki görevine tayin edildi. Bu görevi 1967 yılında yaş haddinden emekli oluncaya kadar devam etti. Ancak öğrencilerinden ayrı kalmak onu çok üzmüş, devrin Millî Eğitim Bakanı ve Edirne Lisesi'nden öğrencisi İlhami Ertem'e müracaatla tekrar görev istemiştir. Böylece üç yıl daha ülkeye hizmet etme imkânını elde etmiştir.

Orhan Şaik Gökyay öğretme arzusu ile dolu bir hoca olarak, sağlığı da çok müsait olduğu için hizmete devam etmek istiyordu. Bu sırada Marmara Üniversitesi bünyesinde yeni kurulmuş bulunan Fen-Edebiyat Fakültesi'nin Dekanı Merhum Prof. Hakkı Dursun Yıldız'ın daveti üzerine Tarih bölümünde Öğretim Görevlisi olarak görev aldı. Bu bölümün başkanı olarak hocamızın bölümümüz öğrencilerinin yetişmesinde ne derecede yararlı olduğuna bizzat şahit oldum. Orhan Şaik Bey burada dört yıl hizmet ettikten sonra 1986 yılında bizden ayrılarak bir müddet de Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğrenci yetiştirmeye devam etti.

Orhan Şaik Gökyay yurt içinde ve yurt dışında birçok kongreye katılarak bildiriler vermiş, daima büyük ilgi görmüştür. Keza verdiği konferanslar, biz öğrencileri için düzenlediği saatler çok istifadeli olurdu (Geniş bilgi için bk. Günay Kut, *Orhan Şaik Gökyay*, 19-20).

Orhan Şaik Gökyay çeşitli dallarda ödüller kazanmıştır. Bunların ilki Kültür ve Turizm Bakanlığı "Anıtkabir Senaryosu Yarışması" birincilik ödülüdür (1972). Diğerleri aynı bakanlığın "Türk Kültür ve Sanatı Hizmet Ödülü" (1981), Ankara Folklor Araştırmaları Kurumu "İhsan Hınçer Türk Folklorüne Hizmet Ödülü" (1982) ve Türk Yazarlar Birliği "Türk Kültürüne Hizmet Ödülü"dür (1988).

Orhan Şaik Gökyay'a İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'nın teklifi ve Üniversite Senatosu'nun kararı ile 7 Haziran 1989'da fahrî Dr. payesi de verilmiştir.

Orhan Şaik Gökyay Türk dilini en ince özelliklerine kadar bilirdi. Dîvan Edebiyatına da bihakkın vâkıfu. Almanca ve İngilizceyi bildiği gibi Arapça ve Farsçaya da hâkimdi. Fransızca'yı da çalışmalarına yetecek kadar bilirdi. Şair-

ler onu büyük bir şair olarak, edebiyatçılar onu büyük bir edebiyatçı ve biz tarihçiler ise onu büyük bir tarihçi olarak tanırdık. O şiirleriyle, edebî yazılarıyla ve tarih araştırmalarıyla geniş bir kitleye hitabederdi. Engin halk kültürü ile de Türk folkloruna büyük hizmetler yapmıştı. Bu yüzden onun şiirleri, araştırmaları ve tercümeleri bir hayli yekun tutmaktadır.

Diğer taraftan Orhan Şaik Bey'in dikkati çeken bir özelliği de, kusurlu, yanlış ve eksik bulduğu eserleri tenkid etmesidir. O bunun da bir hizmet olduğu düşüncesindeydi. Bu suretle araştırmacıların daha dikkatli çalışacaklarına inanıyordu.

Orhan Şaik Gökyay'ın 92 yıllık uzun ömrünün hemen hemen 70 yılı hocalıkla geçmiştir. Çok öğrenci yetiştirmiş, ömrünün sonuna kadar onlarla irtibatı devam ettirmiştir. Nitekim evi de öğrencilerine her zaman açıktı. Herkes evine gelebilir ve birşeyler sorabilirdi. İstanbul veya İstanbul dışından çalışmalarında müşkülâtle karşılaşan üniversite mensuplarının, anlayamadıkları, okuyamadıkları konular hocanın evinde çözüldü. Bizzat ben de kendilerinden çok istifade etmiştim. Onun hayatta en büyük desteği Sevgili Eşi Ferhunde Hanım olmuştur. İki örnek bir aile teşkil ederlerdi. Her ikisinin de biz öğrencileri üzerinde hakları çoktur.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR

1. *Dede Korkut*. İstanbul : Arkadaş Basımevi, 1938.
2. *Bugünkü Dille Dede Korkut Masalları*. İstanbul : A. Halit Kitabevi, 1939.
3. *Devlet Konservatuvarı Tarihçesi*. Ankara : Maarif Basımevi, 1941.
4. *Mercimek Ahmed. Kabusnâme*. Yeniden gözden geçiren : Orhan Şaik Gökyay. İstanbul : Maarif Matbaası, 1944. 2. bs., İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1966. 3. bs., İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1974.
5. *Kâtip Çelebi Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957.
6. *Zekeriyyazade. Ferah Cerbe Fetihnamesi*. Açıklamalarla yayına hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay. İstanbul : Hilâl Matbaacılık, 1975.
Zekeriyyazade. Ferah Cerbe Savaşı. Açıklamalarla yayına hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay. 2. bs. İstanbul : Kervan Kitapçılık, 1980.
7. *Bugünkü Dille Dede Korkut*. İstanbul : Remzi Kitabevi, 1963.
8. *Düçent-nâme*. İstanbul : Doğan Kardeşler Matbaası, 1964.
9. *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*. İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1964.
10. *Ahmet Rasim. Eşkâl-i Zaman*. Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay. İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1969.
11. *Kâtip Çelebi. Mîzanü'l-Hakk fi ihtiyari'l-Ahakk*= En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi. Açıklamalarla yayına hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay. İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1972. 2. bs, İstanbul : Kervan Yayıncılık, 1980.
12. *Dedem Korkud'un Kitabı*. İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1973.
13. *Kâtip Çelebi. Tuhfetü'l-Kibar fî Esfâri'l-Bihâr* = Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan. Açıklamalarla yayına hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay. İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1973. 2. bs., İstanbul : Kervan Yayıncılık, 1980.

14. *Dede Korkud Hikâyeleri*. İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1976. 2. bs., İstanbul : Kervan Yayıncılık, 1980. 2. bs., İstanbul : Dergâh Yayınları, 1985.

15. *Birkaç Şiir*. (İngilizce çevirileri ile birlikte) İstanbul : Hilâl Matbaası, 1976.

16. *Gelibolulu Mustafa Âli. Mevâidü'n-nefâis fi Kavâidi'l-Mecâlis*= Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları. Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay. 2 cilt. İstanbul : Kervan Yayın., 1978.

17. *Destursuz Bağa Girenler*. İstanbul : Dergâh Yayınları, 1982.

18. *Kâtip Çelebi Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982.

Kâtip Çelebi Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler. 2. bs., Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.

19. *Gelibolulu Mustafa Âli. Hâlâtu'l-Kahire Mine'l-Adâti'z-Zahire*. Sadeleştiren: Orhan Şaik Gökyay. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1984.

20. *Kâtip Çelebi*. Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

21. *Molla Lûtfi*. Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

22. *Bu Vatan Kimin*. İstanbul 1994.

Kısaltmalar:

- DBG. Destursuz Bağa Girenler.
 DİA. Diyanet İslâm Ansiklopedisi.
 TD. Türk Dili.
 TF. Türk Folkloru.
 TFA. Türk Folklor Araştırmaları..
 TFAY. Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı.
 TT. Tarih ve Toplum.

TERCÜMELER

1. George Jacob. *Türklerde Karagöz = Geschichte des Schattentheaters* adlı kitabın Türklere ait kısmı. İstanbul : Burhanettin Basımevi, 1938.
2. Oscar Wilde. *Doryan Gray'ın Portresi = The Picture of Dorion Gray*. Çevirenler : Ferhunde Gökyay ve Orhan Şaik Gökyay. İstanbul : Remzi Kitabevi, 1938. 2. bs., İstanbul : Remzi Kitabevi , 1968.
3. Paul Wittek. *Menteşe Beyliği : 13-15'inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tektik = Das Fürstentum Mentische Studie zur Geschichte West Kleinasiens im 13-15 jh.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1944. 2. bs., Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1986.
4. C. Brentano. *Yiğit Kasperl ile Güzel Annerl'in Hikâyesi = Die Geschichte vom braver Kasperl und schönen Annerl*. Çevirenler: S.Y. Baydur ve Orhan Şaik Gökyay. İstanbul : Millî Eğitim Basımevi, 1948.
5. C. Brentano. *Cockel, Hinkel ve Gockelaya = Gockel Hinkel und Gackeleia*. İstanbul : Maarif Basımevi, 1959.
6. Clemens Brentano. *Bahar Çelengi = Frühlingsskranz*. 2c. İstanbul : Millî Eğitim Basımevi, 1977.

MAKALELER

1925-26

O.Ş. Gökyay "Aya Mektuplar" başlığı altında çıkan aşağıdaki yazılarında "Gönül Kızı" takma adını kullanmıştır.

1. "Zavallı Ay". *Çağlayan*, I/1 (20 Teşrinievvel, 1341/1925), 5.
2. "Çağlayan Kenarında". *Çağlayan*, I/2 (1 Teşrinisani, 1341/1925), 10-11.
3. "Aforoz". *Çağlayan*, I/3 (15 Teşrinisani, 1341/1925), 12-13.
4. "Ayrılık Çeşmesi". *Çağlayan*, I/4 (1 Kânunuevvel, 1341/1925), 10-11.
5. "Haset ve Şüphe Çocuklarına". *Çağlayan* I/5 (15 Kânunuevvel, 1341/1925), 6-7.
6. "Gönül Diyarı". *Çağlayan*, I/6 (1 Kânunusani, 1342/1926) 8-9.

7. "Öldüğüm Gece". *Çağlayan*, I/7 (15 Kânunusani, 1926), 8-9.
8. "Dün Gece". *Çağlayan*, I/8 (1 Şubat, 1926), 8-9.
9. "Tufan Gecesi". *Çağlayan*, I/9 (15 Şubat, 1926), 8-9.
10. "Kuruyan Gönül". *Çağlayan*, I/10 (1 Mart, 1926), 4-5.
11. "Şehit Kızı". *Çağlayan*, I/11 (15 Mart, 1926), 4-5.
12. "Seher Vaktinde". *Çağlayan*, I/12 (1 Nisan, 1926), 4-5.
13. "Ruhumda Kasırğa". *Çağlayan*, I/13 (15 Nisan, 1926), 8-9.
14. "Ferman Okunurken". *Çağlayan*, I/14 (1 Mayıs, 1926), 4-5.
15. "Onun Yedigârları". *Çağlayan*, I/15 (15 Mayıs, 1926), 10-11.

1946-47

16. "Bitmeyen Mevsim". *Galatasaray*, (Yıllık, 1946-47). Bu yazı ayrıca *Doğu*, VII/76-81 (13 Mart-Ağustos, 1949), 19-20'de yayımlandı.

17. "Fetih Yıldönümünde İstanbul'u Arıyorum". *Galatasaray*, I/2 (Mayıs, 1947), 1-2.

1948

18. "Merak". *Galatasaray*, I/5 (Ocak, 1948), 2-3-7.
19. "Bir İncelemeye Giriş". *Galatasaray*, I/6 (Şubat, 1948), 5, 24.
20. "Bir İncelemeye Giriş". *Galatasaray*, II/7-8 (Mart-Nisan, 1948), 12-13, 14.
21. "Kubbedeki Hoş Sadalar". *Galatasaray*, II/8-9 (Kasım-Aralık, 1948), 1.

1949-50

22. "Okumaktan Şikâyet". *Galatasaray*, III/15 (Aralık, 1950), 13, 18.
23. "Cumartesi". *Galatasaray*, (Yıllık, 1949-1950).
24. "İki Mektup". *Galatasaray*, VI/18 (Ocak, 1952), 10.

1934

25. "Benderli Cesari". *Orhun*, 3 (İkincikânun, 1934), 72-76.

1935

26. "Divan Edebiyatında Tasvirler, Şitaiye". *Çığır*, 27 (Mart, 1935), 12.
 27. "Türk Edebiyatında Akrostiş". *Ülkü*, V/27 (Mayıs, 1935), 186-188.
 28. "Destân-ı Ahmet Harami". *Türkiyat Mecmuası*, V (1935), 345.

1936

29. "Oğuzlara Dair". *Ülkü*, VII/38 (Nisan, 1936), 148-155. (Eleştiri) Ayrıca bk. *DBG*, 11-19.

1937

30. "Tuhfet-ül-Mahdum". *Ülkü*, VIII/48 (Şubat, 1937), 427-430.
 31. "Codex Cumanicus". *Ülkü*, IX/51 (Mayıs, 1937), 236-239.
 32. "Kul Ata Mesnevisi" *Ülkü*, IX/53 (Temmuz, 1937), 342-348.

1938

33. "Kahramanlık Edebiyatı". *Çığır*, 61-62 (Şubat, 1938), 20.
 34. "Ludwig Fekete : Palatin Nikolaus Esterhazy'nin Arşivindeki Türkçe Yazıları". *Ülkü*, XI/63 (Mayıs, 1938), 283-287. (Kitap Tanıtımı).
 35. "John Kingsley Birge, The Bektaschi Order of Dervishes". *Ülkü*, XI/65 (Temmuz, 1938), 477. (Kitap Tanıtımı).

1939

36. "Türk Edebiyatında Alliterasyon'a Ait Notlar". *Oluş*, I/8 (19 Şubat, 1938), 121.
 37. "Tepegöz Efsanesine Dair". *Oluş*, I/15 (9 Nisan, 1939), 231.
 38. "Bir Hatâ ve Sevap Cetveli". *Oluş*, I/19 (7 Mayıs, 1939), 296. Ayrıca bk. *DBG*, 20-25. (Eleştiri).
 39. "Bir Kemküm". *Oluş*, I/21 (Mayıs, 1939), 325-329. Ayrıca bk. *DBG*, 26-34. (Eleştiri).

1944

40. "Leyla ile Mecnun". *Yücel*, XVII/99 (Temmuz, 1944), 82.

1946

41. "Bu da Divan Edebiyatı Beyanındadır". *Yücel*, 112 (Şubat, 1946), 186-193. Ayrıca bk. *DBG*, 35-44. (Eleştiri).

1947

42. "Dilimizin İfade Zenginliği". *Galatasaray Dergisi*, I/1 (Mart, 1947), 5.

43. "Tiyatromuza Ait Notlar". *Galatasaray Dergisi*, I/3 (Ekim, 1947), 8.

44. "Şehname ve Türkçe Tercümeleri". *Yücel*, 4 (Nisan, 1950), 61-63. Ayrıca bk. *DBG*, 45-49. (Eleştiri).

1955

45. "Kâtib Çelebi". *İslâm Ansiklopedisi*, VI (1955), 432-438.

1957

46. "Kâtib Çelebi, Şahsiyeti". *Bilgi*, XI/128 (Kasım, 1957), 3.

1963

47. "Tana Kaldık". *TD*, XIII/145 (1 Ekim, 1963), 14-18. (Eleştiri).

48. "Eski Nesirden Örnekler". *TD*, XIII/147 (Aralık, 1963), 156-159.

1964

49. "Eski-harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu (Millî Kütüphane)". *TD*, XIII/150 (Mart, 1964), 376-377. (Tanıtma yazısı).

50. "Şeyhi'nin Husrev ü Şirin'i Üzerine". *Çağrı*, VIII/74 (Mart, 1964), 2-8. Ayrıca bk. *DBG*, 50-54. (Eleştiri).

51. "Çöp ve Mertek". *Çağrı*, VIII/75 (Nisan, 1964), 11. Ayrıca bk. *DBG*, 55-56. (Eleştiri).

52. "Divanları Okurken". *Çağrı*, VIII/77 (Haziran, 1964), 4. Ayrıca bk. *DBG*, 57-63. (Eleştiri).

53. "Bir Kelime Üzerine Açıklama". *Hisar*, 12 (Aralık, 1964), 21.

54. "Yarence". *TD*, XIV/160 (Ocak, 1965), 348-350. Ayrıca bk. *DBG*, 64-67. (Eleştiri).

55. "Çağrışimler ve Ötesi". *Çağrı*, IX/87 (Nisan, 1965), 24. Ayrıca bk. *DBG*, 68-74. (Eleştiri).

56. "Virgül Meselesi". *Çağrı*, IX/89 (Haziran, 1965), 3-5. Ayrıca bk. *DBG*, 75-78. (Eleştiri).

57. "Türkçe Üzerine Konuşmak Yetkisi ve Sim-gümüş". *TD*, XIV/167 (Ağustos, 1965), 719-726. Ayrıca bk. *DBG*, 104-113.

58. "Savatsız Sim-gümüş". *TD*, XV/169 (Ekim, 1965), 6-16. Ayrıca bk. *DBG*, 113-125.

1966

59. "Evlîya Çelebi Seyahatnamesinde: Bir Sultanın Gerdek Gecesi". *TD*, XV/173 (Şubat, 1966), 342-351.

60. "Nicesi Kahramanlıklar". *TD*, XVI/181 (Ekim, 1966), 14-23.

61. "Şiir Dili Üzerine". *Konuşmalar*, Haz. Ali Püsküllüoğlu, (Ankara, 1966), 26-33.

62. "Fuzuli'de Şiir". *Çaba*, 6 (Nisan, 1966), 4-8.

1968

63. "Dede Korkut Hikâyeleri ve Önemi". *TD*, XIX/207 (Aralık, 1968), 425-435.

1969

64. "Şehzadelerin Sünnet Düşünü". *Türk Kadını*, IV/37 (Haziran, 1969), 24-26.

65. "Han-nâme". *Necati Lugal Armağanı*, (Ankara, 1966), 275-327.

1970

66. "Sırça Köşk". *TD*, XXI/220 (Ocak, 1970), 285-290 Ayrıca bk. *DBG*, 126-131.

67. "Hüt Dağı ve Karga Üzerine Yarenlik". *Folklor*, I/10-12 (Şubat-Nisan, 1970), 28-30.

68. "Gazali (Deli Birader) I". *TD*, XXI/222 (Mart, 1970), 449-460.

69. "Gazali (Deli Birader) II". *TD*, XXII/223 (Nisan, 1970), 18-31.

70. "Beşik Uleması". *TD*, XXII/224 (Mayıs, 1970), 94-109. Ayrıca bk. *DBG*, 132-149. (Eleştiri).

1971

71. "Anlamak Üzerine". *TD*, XXV/243 (Aralık, 1971), 169-173. Ayrıca bk. *DBG*, 150-155. (Eleştiri).

72. "Dede Korkut Destanlarında İslâmi Unsurlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten* 1971, (1971), 61-82.

1972

73. "Hümayun Müzesi". *TD*, XXV/244 (Ocak, 1972), 240-244. Ayrıca bk. *DBG*, 156-161. (Eleştiri).

74. "Kolay, Yine de Güç". (Ahmet Rasim: Şehir Mektupları, Sadeleştiren: Ahmet Kabaklı), *TD*, XXVI/247-248 (Nisan-Mayıs, 1972), 15-18 ve 103-106. Ayrıca bk. *DBG*, 162-170. (Eleştiri).

75. "Körün Bellediği Değnek: Neden Nedeniyle, Neden Olmak". *TD*, XXVI/252 (Eylül, 1972), 473-475. Ayrıca bk. *DBG*, 171-174. (Eleştiri).

76. "Divanu Lûgati't-Türk ve Alp Ertunga". *TD*, XXVII/253 (Ekim, 1972), 56-59.

77. "Tüm, Bütün ve Katkı Üzerine". *TD*, XXVII/255 (Aralık, 1972), 241-245. Ayrıca bk. *DBG*, 175-179. (Eleştiri).

1973

78. "Türkçede Gezi Kitapları". *TD*, (Gezi Özel Sayısı), XVII/258 (Mart, 1973), 457-494.

79. "Necati Bey Divanı". *TD*, XXVIII/263 (Ağustos, 1973), 289-295. Ayrıca bk. *DBG*, 180-187. (Eleştiri).

80. "Veysel, Şiirleri ve Yaptığı". *TFA*, XV/296 (Mart, 1974), 6909.

81. "Ortaçağda Türk ve Moğol Şamanizmi (John Andrew Boyle'den çeviri)". *TFA*, XV/297 (Nisan, 1974), 6941-6950.

82. "Zaifi". *TD*, (Mektup Özel Sayısı), XXX/274 (Temmuz, 1974), 39-43.

83. "At Üzerine". *Uluslararası Türk Folklor Semineri I, (Ankara, 1974)*, 74-78.

84. "Tanzimat Dönemine Değın Mektup". *TD, (Mektup Özel Sayısı), XXX/274 (Temmuz, 1974)*, 17-23.

1975

85. "Kebikeç Duası". *TD, XXXI/280 (Ocak, 1975)*, 9-16. Ayrıca bk. *DBG, 196-205. (Eleştiri)*.

86. "Dedem Korkut Kitabının İngilizce Çevirileri". *TFA, XVI/314 (Eylül, 1975)*, 7413-7417. Ayrıca bk. *DBG, 210-217. (Eleştiri)*.

87. "Güçlük Nerede?". *TD, XXXII/291 (Aralık, 1975)*, 707-710. Ayrıca bk. *DBG, 206-209. (Eleştiri)*.

88. "Türk Çalgıları Üzerine". *Musiki Mecmuası, XXVIII/313 (Kasım, 1975)*, 5-12.

1976

89. "Beklenmedik Kaynaklarda Folklor". *I. Uluslararası Türk Folklor Bildirileri, I. Cilt: Genel Konular (Ankara, 1976)*, 119-125.

90. "Birkaç Deyim Üzerine". *TFAY, 1975 (Ankara, 1976)*, 67-74.

91. "Unutulmuş Bir Ek mi?". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1975-76 (1976)*, 183-185.

92. "Bir Sözlük Üzerine". *Hisar, 147 (Mart, 1976)*, 20-22. Ayrıca bk. *DBG, 224-229.*

93. "Miratü'l-Hatâyâ". *TD, XXXIII/293 (Şubat, 1976)*, 68-72. Ayrıca bk. *DBG, 218-223. (Eleştiri)*.

94. "Kumsal I". (Günümüz Türkçe'sine çevrilen Mustafa Âli'nin Kitabı), *TD, XXXIV/297 (Haziran, 1976)*, 415-421. Ayrıca bk. *DBG, 235-241, (Eleştiri)*.

95. "Kumsal II". *TD, XXXIV/298-299 (Ağustos, 1976)*, 318-325. Ayrıca bk. *DBG, 241-250. (Eleştiri)*.

96. "Âşık Çelebi Tezkiresi". *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 30 (1976)*, 39-48.

97. "Risale-i Mimariyye". *İ.H. Uzunçarşılı Armağanı*, (Ankara, 1976), 113-215.
98. "II. Sultan Osman'ın Şehadeti". *Atsız Armağanı*, (İstanbul, 1976), 187-256.
99. "Kenzü'l-Kübera ve Mahakkü'l-Ulema I". *Çevren*, Yıl 4, Sayı 9 (Mart, 1976), 37-51.
100. "Kenzü'l-Kübera ve Mahakkü'l-Ulema II". *Çevren*, Yıl 4, Sayı 10 (Haziran, 1976), 43-79.
101. "Ekler (I. Kenzü'l-Kübera ve Mahakkü'l-Ulema'nın Necmüddin Razi'nin Basma Mirsadü'l-ibad'ıyla Karşılaştırılması, II. Düzeltmeler.)" *Çevren*, Yıl 4, Sayı 11 (Eylül, 1976), 173-175.
102. "Yanlış Bizde mi Şairde mi?". *Hisar*, 148 (Nisan, 1976), 9-10. Ayrıca bk. *DBG*, 230-233.

1977

103. "Hafızların, Hânendelerin, Güyendelerin Hallerini Anlatır". *Musiki Mecmuası*, 327 (Ocak, 1977), 9-11.
104. "Bir Fetva da Bizden". *Hisar*, 158 (Şubat, 1977), 8-10. *Nesil*, I/7 (1 Nisan, 1977), 14-17'de yayımlandı. Ayrıca bk. *DBG*, 262-266. (Eleştiri).
105. "Sevinç I". *Millî Kültür*. I/1 (Ocak, 1977), 31-32. Ayrıca bk. *DBG*, 251-255. (Tanıtma-Eleştiri).
106. "Sevinç II". *Millî Kültür*. I/2 (Şubat, 1977), 8-12. Ayrıca bk. *DBG*, 255-261. (Tanıtma-Eleştiri).
107. "Tılsımlı Gömlekler". *TFAY*, 1976 (1977), 93-112. Bu yazı *Magazin Türk Hava Yolları*, 45 (Ocak, 1987), 24-26. İngilizcesi 28-29 ve *Gergedan*, 14 (Nisan, 1988), 70-79'da tekrar yayımlanmıştır.

1978

108. "Hayatî-zâde Mustafa Feyzi Efendi". *Yabani Bitkiler Sözlüğü. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1977 (1978), 433-440. Ayrıca bk. *DBG*, 188-195 "Bir Başkası" adı altında.
109. "Burhan-ı Katı Çevirisinin Türkçe Açısından Önemi". *Ömer Asım Aksoy Armağanı* (Ankara, 1978), 125-136.

110. "Kitaplarda Neler Var? V. Şaşılacak Başka Bir Oyun". *Hisar*, 251 (176) (Ağustos, 1978), 8-10.
111. "Kitaplarda Neler Var? I. Hadikatü'l-Hakayık fi Tekmileti's-Şakayık". *Hisar*, 160 (244) (Ocak, 1978), 5-8.
112. "Biz Ne Düşü Görüyoruz?". (Yahya Kemal'in yayımlanan kitapları). *TD*, XXXVII/317 (Şubat, 1978), 108-115. Ayrıca bk. *DBG*, 267-275.
113. "Kitaplarda Neler Var? II. Bir Barış Görüşmesi". *Hisar*, 173 (248) (Mayıs, 1978), 7-9.
114. "Kitaplarda Neler Var? III. Derviş Portreleri". *Hisar*, 174 (249) (Haziran, 1978), 8-11.
115. "Kitaplarda Neler Var? IV. Bir Hokkabazlık Gösterisi". *Hisar*, 250 (175) (Temmuz, 1978), 8-10.
116. "Kitab u İlmi'n-nafi fi Tahsil-i Sarf u Nahv-i Türki". *Ulusal Kültür*, 2 (Ekim, 1978), 172-182.
117. "Kitaplarda Neler Var? V. Osmanlı Türklerinin Rumeli Yakasına İlk Geçişi". *Hisar*, 254 (179) (Kasım, 1978), 13-15.
118. "Kâtib Çelebi". *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, VI (1978), 760-762.
119. "Şair Bâki Gençliğinde Saraç Çıraklığı Yaptı mı?" *Journal of Turkish Studies, In Memorium Ali Nihat Tarlan*, Yayınlayanlar: Şinasi Tekin - Gönül A. Tekin (1979), 125-133.
120. "Bir Dostun Ardından: Cahit Öztelli". *TFA*, XVIII/355 (Şubat, 1979-85), 64-65.
121. "Şeyh Bedreddin'in Babası Kadı mıydı?" *Çevren*, Yıl 6, Sayı 3 (Eylül, 1979), 19-25. Bu makale *TT*, 2 (Şubat, 1984), 16-18'de tekrar yayımlandı.
122. "Bey Böyrek Üzerine". *TF*, 2 (Eylül, 1979), 3.
123. "Bir Deyimin Ardından". *TFA*, XIX/363 (Ekim, 1979), 8785-8787.
124. "Kamanıçe Muhafızlarının Çektiği". İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi*, (Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı), 32 (Mart, 1979), 281-300.

125. "Kitaplarda Neler Var? VI. Tuhfe-i Hattâtûn I". *Hisar*, 258 (Nisan, 1979), 7-9.

126. "Kitaplarda Neler Var? VI. Tuhfe-i Hattâtûn II". *Hisar*, 259 (Mayıs, 1979), 9-11.

127. "Kitaplarda Neler Var? VII. Kethüdâzade Menâkıbı". *Hisar*, 265 (Aralık, 1979), 10-11.

1980

128. "Emek-Yemez Baba". *TF*, 8 (Mart, 1980), 3.

129. "Kaygusuz Abdal ve Simatıyeleri I". *TF*, 13 (Ağustos, 1980), 3-5.

130. "Kaygusuz Abdal ve Simatıyeleri II". *TF*, 14 (Eylül, 1980), 3-6.

131. "Kitaplarda Neler Var? VIII. Kitab-ı Bahriye I". *Hisar*, 269 (Nisan, 1980), 13-14.

132. "Kitaplarda Neler Var? VIII. Kitab-ı Bahriye II". *Hisar*, 270 (Mayıs, 1980), 24-25.

133. "Tâcü't-Tevârih'ten". *Hisar*, 274 (Eylül, 1980), 9-14.

134. "Söylemesi Bizden". *Hisar*, 277 (Aralık, 1980), 8-9. Ayrıca bk. *DBG*, 289-300. (Eleştiri).

135. "Mizânü'l-hakk fi İhtiyâri'l-ahakk". *Hisar*, 267 (Şubat, 1980), 12-13.

1981

136. "Gecikmiş Bir Karşılık". *TF*, 24 (Temmuz, 1981), 4-8. Ayrıca bk. *DBG*, 293-300: "Şaplak I. Gecikmiş Bir Karşılık" adı altında. (Eleştiri).

137. "Gecikmiş Bir Karşılık II. Söz Sırası Bende". *TF*, 25 (Ağustos, 1981), 7-11. Ayrıca bk. *DBG*, 301-308: "Şaplak II. Söz Sırası Bende" adı altında. (Eleştiri).

138. "Gecikmiş Bir Karşılık III. Kimin Devleti Tepti". *TF*, 26 (Eylül, 1981), 9-11. Ayrıca bk. *DBG*, 309-316: "Şaplak III. Kimin Devleti Tepti" adı altında. (Eleştiri)

139. "Kazan Beyin Ocağı". *TF*, 27 (Ekim, 1981), 4-6. Ayrıca bk. *DBG*, 317-321: "Şaplak IV. Kazan Beyin Ocağı" adı altında. (Eleştiri).

140. "Savunmaya Gerek Yoksa da". *TF*, 28 (Kasım, 1981), 3-5. Ayrıca bk. *DBG*, 322-327: "Şaplak V. Savunmaya Gerek Yoksa da" adı altında. (Eleştiri).
141. "Konuşan Dilsiz". *TF*, 29 (Aralık, 1981), 3-5. Ayrıca bk. *DBG*, 328-332: "Şaplak VI. Konuşan Dilsiz" adı altında. (Eleştiri).
142. "Halk Dilinde Ölçü Birimleri". *TFA*, 1981/1 (1981), 41-58.
143. "Klâsik Türk Edebiyatı". *Gösteri*, 12 (Kasım, 1981), 47-49.
144. "Dedem Korkut'un Kitabı Üzerine". *TF*, 23 (Haziran, 1981), 3-4.
145. "Kitabiyat: Prof. Dr. Neşet Çağatay, Mustafa Nuri Paşa, Netâyicü'l-vukuat, cilt I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXII. dizi, sayı 1 (Ankara, 1979)", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1979-80, 10-11 (1981), 433-442. Ayrıca bk. *DBG*, 276-288 "Kâğıt Zıyanlığı" adı ile. (Eleştiri).
146. "Türkçede 'Mal' ve 'Mel' Eki Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1978-79 (1981), 23-32.

1982

147. "Şaplak VII. Küdam Galatat Tashih Mikünem?". *DBG*, 333-338. (Eleştiri).
148. "Şaplak VIII. Yanlış Bereketi". *DBG*, 339-344. (Eleştiri).
149. "Şaplak IX. Tükenmez". *DBG*, 345-351. (Eleştiri).
150. "Şaplak X. Daha, Daha...". *DBG*, 352-356. (Eleştiri).
151. "Şaplak XI. Yanlıslara Elveda". *DBG*, 357-360. (Eleştiri).
152. "Deyimler Üzerine". *TF*, 31 (Şubat, 1982), 8-10. Bu yazı *Erciyes*, 4/47 (Ocak, 1982), 11-13'te tekrar yayımlanmıştır. Ayrıca bk. *DBG*, 361-366. (Eleştiri).
153. "Modaya Uymak". *Gösteri*, 20 (Temmuz, 1982), 61-62.
154. "Âşık Çelebi'nin Şuârâ Tezkiresi". *Gösteri*, 24 (Kasım, 1982), 78.
155. "Elieazar Birnbaum, The Book of advice by King Kay Kaus ibn İskender...". *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), 327-332. (Eleştiri).

156. "Âlî, Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menâkıb-ı Hünerverân, hazırlayan : Dr. Müjgân Cumbur". *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), 332-346. (Eleştiri).

157. "Rüyalar Üzerine". *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, (Ankara, 1982), 183-208.

1983

158. "Abdülbaki Gölpınarlı'nın Ardından". *Millî Kültür*, 39 (Nisan, 1983), 47-48.

159. "Sıpara Üzerine". *TF*, 44 (Mart, 1983), 3-4.

160. "Osmanlı Donanması ve Kapudan-ı Derya ile İlgili Teşrifat Hakkında Belgeler". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12, sene 1981-82, (1982), 25-84.

161. "İsmiyle Müsemmâ Değil". *Gösteri*, 29 (Nisan, 1983), 76. (Eleştiri).

162. "Çanak". *Gösteri*, 33 (Ağustos, 1983), 64-65. (Eleştiri).

163. "Eski, Yeni ve Ötesi". *Kaynaklar*, 1 (Eylül-Ekim-Kasım, 1983), 59-61.

1984

164. "Yer Adlarında Kişilerin, Olayların Payı". *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, 11-13 Eylül 1984 (Ankara, 1984), 243-257.

165. "Kitaplarda Neler Var? 1577'de Kahire'de Günlük Hayat". *TT*, 4 (Nisan, 1984), 65-67.

166. "Kanunî'nin Gürcistan Fetihnâmesi Üzerine". *TT*, 5 (Mayıs, 1984), 2-3. (Eleştiri).

167. "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Yeni Bir Yayını". *TT*, 6 (Haziran, 1984), 59-62. (Eleştiri).

168. "Abdülhamid'in Bir Tayin Beratı". *TT*, 7 (Temmuz, 1984), 7.

169. "Anıtkabir Senaryosu". *TT*, 11 (Kasım, 1984), 9-12.

170. "Yahya Kemâl ve Türk Musikisi". *TT*, 12 (Aralık, 1984), 45-49.

171. "Cönkler Üzerine". *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*, 1984 (1984), 107-165.

1985

172. "Sohbetnâme". *TT*, 14 (Şubat, 1985), 56-64.

173. "Nasihatü's-Selâtin". *TT*, 20 (Ağustos 1985), 62-68 (Eleştiri).

174. "23 Nisan 1920 Milli Egemenlik Yolunda", Türkiye Büyük Millet Meclisi Egemenlik Kayıtsız Şartsız Milletindir, (Ankara; TBMM Kültür ve Sanat Yayını, 1985), 54-59.

175. "Bitkiler ve Bizler". *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*, 1985 (1985), 393-399.

1986

176. "Osmanlı Türklerinde Öğretmen ve Öğrenci Anlayışı". *TT*, 31 (Temmuz, 1986), 48-55.

177. "Molla Lütü'nin Mizah ve Hiciv Yönü". *TT*, 34 (Ekim, 1986), 58-61.

178. "Kızıl Elma Üzerine". *TT*, 25 (Ocak, 1986), 9-14.

179. "Kızıl Elma Üzerine". *TT*, 26 (Şubat, 1986), 20-25.

180. "Kızıl Elma Üzerine". *TT*, 27 (Mart, 1986), 9-13.

181. "Kızıl Elma Üzerine". *TT*, 28 (Nisan, 1986), 9-13.

182. "Bir Saltanat Düğünü". *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık*, I (İstanbul, 1986), 21-55.

183. "Yunus Emre'yi ve Halk Şairlerini Anlamak". *Bolu İli Halk Edebiyatı Sempozyumu, 2-4 Mayıs 1986* (Bolu, 1986), 9-20.

184. "Mehmet Âkif Ersoy'un Dili Üzerine". *Milli Kültür*, 55 (1986), 10-17.

185. "Tokatlı Molla Lütü'nin 'Harnâme'si". *Türk Folkloru, Belleten*, 1986/I (1986), 155-182.

1987

186. "Dede Korkut Hikâyelerinde Bazı Düzeltmelere Düzeltmeler". *Türk Folkloru, Belleten*, 1986/II (1987), 309-315.

187. "Destanlar Üzerine". *Çocuk Edebiyatı Yıllığı*, (1987), 104-111.

188. "Bir Öğrencisinin Dilinden M. Fuat Köprülü". *TD*, LII/421 (Ocak, 1987), 50-57.

189. "Dîvân Edebiyatı Kimin?". *TD*, LII/424 (Nisan, 1987), 224-236.

190. "Yunus Emre'yi ve Halk Şairlerini Anlamak". *TT*, 40 (Nisan, 1987), 10-16.

191. "Mimar Sinan'ın Bazı Eserleri Hakkında Notlar". *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, (İstanbul, 1987), 129-133.

192. "Mimar Sinan'ın Dilinden Hatıralar". *TT*, 45 (Eylül, 1987), 24-30.

193. "Böylesi Bir Tip". *TT*, 47 (Kasım, 1987), 9-11.

194. "Trabzon'lu Birkaç Şair". *Trabzon Kültür Sanat Yılığ*, 87 (İstanbul, 1987), 273-282.

195. "Bakî'nin Bir Beyti Üzerine". *TD*, LII/427 (Temmuz, 1987), 12-14.

196. "Mehmet Âkif Ersoy'un Sanat ve Şiir Anlayışı Üzerine". *TT*, 29 (Mart, 1987), 20-24.

197. "Dîvân-ı Et'ime. Some Manuscripts on Food". *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, V (Ankara, 1987), 121-127.

1988

198. "Fahir İz". *Hürriyet Gösteri Eki*, 91 (Haziran, 1988), 10.

199. "Dedem Korkut Kitabı Üzerine". *Türk Folkloru, Belleten* 1987/1-2 (1988), 81-89.

1989

200. "Şair Necatî'nin Bir Beyti Üzerine". *TT*, 61 (Ocak, 1989), 9-10.

1992-1994

201. "Burhan-ı Kâtu Tercümesi". *DİA*, 6(1992), 433-434.

202. "Cihannümâ". *DİA*, 7 (1993), 541-542.

203. "Cönk". *DİA*, 8 (1993), 73-75.

204. "Dede Korkut". *DİA*, 9 (1994), 77-80.

205. "Deli Birader". *DİA*, 9 (1994), 135-136.

206. "Düstürü'l-amel". *DİA*, 10 (1994), 50-51.

Teslim edilmiş olan maddeler: Düstürü'l-amel, İmâle, Kâbusnâme, Kâtib Çelebi, Kızılelma, Meşâirü'ş-suarâ, Molla Lutfi, Tabirnâme, Yunus Emre.

ŞİİRLER

1338/1922

1. "İzmir Yolunda", *Açıksöz* (Gazete), Kastamonu, 19 Kânunisanı 1338/1922, sayı 390, 2; *Yarın*, 17 (9 Şubat 1338/1922), 10. Şiir ayrıca Giresun'da yayımlanan *Işık* dergisinde de çıktı (1345).

2. "Annemin Mezarında". *Açıksöz* (Gazete), Kastamonu, 30 Kânunisanı 1338/1922, sayı 399, 2.

3. "İzmir'in Rüyası". *İzmir'e Doğru* (Gazete), Ankara, 15 Mayıs 1338.

4. "Gurbet Acısı". *Işık*, 58 (15 Teşrinisanı 1338/1922), 7.

1341/1925-26

5. "Gurur". *Çağlayan*, I/1 (20 Teşrinievvel 1341/1925), 4.

6. "Beyan-ı Aşk". (Kardeş Esat Âdil'e), *Çağlayan*, I/2 (1 Teşrinisanı, 1341/1925), 5.

7 "Canan Kasrında Sabah". *Çağlayan*, I/3 (15 Teşrinisanı, 1341/1925), 4.

8. "Mücrim Güzellere". *Çağlayan*, I/4 (1 Kânunievvel, 1341/1925), 3.

9. "Karşıkarşıya". *Çağlayan*, I/5 (15 Kânunievvel, 1341/1925), 3.

10. "Hicve Misal". (Meçhul imzasıyla), *Çağlayan*, I/5 (15 Kânunievvel, 1341/1925), 7.

11. "Kervan". *Çağlayan*, I/6 (1 Kânunisanı, 1926), 1.

12. "Medhe Misal". (Meçhul imzasıyla), *Çağlayan*, I/6 (1 Kânunisanı, 1342/1926), 11.

13. "Sevdam Can Verirken". *Çağlayan*, I/7 (15 Kânunisanı, 1926), 5.

14. "Kıt'a". *Çağlayan*. I/7 (15 Kânunisanı, 1926), 7.

15. "Duydum ki". *Çağlayan*, I/7 (15 Kânunisanı, 1926), 7.

16. "Ölü". (Cevriye Nâlân imzasıyla), *Çağlayan*, I/7 (15 Kânunisani, 1926), 11.
17. "Kıt'a". *Çağlayan*, I/7 (15 Kânunisani, 1926), 15.
18. "Dilsiz Gönül". *Çağlayan*, I/9 (15 Şubat, 1926), 9.
19. "Bir Şiirden". (İmzasız), *Çağlayan*, I/9 (15 Şubat, 1926), 9.
20. "Bir Esmer Güzeline". (Nüzhet Şükrü'ye), *Çağlayan* I/10 (1 Mart, 1926), 5.
21. "Mezaristan". *Çağlayan*, I/13 (15 Nisan, 1926), 5.
22. "Yanardağ". *Çağlayan*, I/13 (15 Nisan, 1926), 4.
23. "Şarab-ı Subh". (Hamid'e), *Çağlayan*, I/13 (15 Nisan, 1926), 7.
24. "Gazel". (Birisî imzasıyla), *Çağlayan*, I/13 (15 Nisan, 1926), 16.
25. "Gazel". (Meçhul imzasıyla), *Çağlayan*, I/14 (1 Mayıs, 1926), 8.
26. "Sakarya". (Meserret imzasıyla), *Çağlayan*, I/14 (1 Mayıs, 1926), 10.
27. "Kıt'a". *Çağlayan*, I/14 (1 Mayıs 1926), 13.
28. "Hitap". (Tokadizade Şekip Beyefendi'ye), *Çağlayan*, I/15 (15 Mayıs, 1926), 1.

1931

29. "Koşma". *Atsız Mecmua*, 3 (15 Temmuz, 1931), 63.

1933

30. "Üç Nehir". *Orhun*, 1 (5 Kasım, 1933), 3.
31. "Gurbet". *Orhun*, 2 (5 Aralık, 1933), 45; ayrıca *Yücel*, VII/37 (Mart, 1938).

1937

32. "Maraş Türküsü". *Ülkü*, IX/51 (6 Mayıs, 1937), 210. Ayrıca bu şiir *Büyük Memleket Şiirleri Antolojisi*. Haz.: Osman Attilâ, III. baskı (İstanbul, 1964), 196'da yayımlandı.

33. "İçlenme". *Ülkü*, X/56 (Birinciteşrin, 1937), 136.

1938

34. "Bana Bir Seslenen Var". *Ülkü*, XI/61 (Mart, 1938), 42.
35. "Dağlarda". *Yücel*, VI/40 (Haziran, 1938), 137.
36. "Bayburt Türküsü". *Ülkü*, XI/63 (Haziran, 1938), 339.
37. "Budin Türküsü". *Yücel*, VI/40 (Haziran 1938), 147. Bu şiir, *Çağrı*, 5 (Şubat, 1958), 2 ve *TD*, LIV/431 (Kasım, 1987), 236'da tekrar yayımlanmıştır.
38. "Bu Vatan Kimin?". *Ülkü*, XII/69 (İkinciteşrin, 1938), 208. Bu şiir ayrıca *Memleket Şiirleri Antolojisi*. Haz.: Osman Attilâ, (Ankara, 1950), 7; *Doğu*, I/1 (İlkteşrin, 1942), 10; *TD*, XLIX/401 (Mayıs, 1985), 488'de de yayımlandı.
39. "Yarı Çekilen Bayrak". (Manzara-Destan), *Ülkü*, XII/70 (Birincikânun 1938), 308.
40. "Yas". *Ülkü*, XII/70 (Birincikânun, 1938), 298. (Aslında "Yarı Çekilen Bayrak" adı altında "Manzara-Destan-Yas" şiirleri birlikteyken yanlışlıkla ayrı sayfalara konmuştur). Bu şiir ayrıca *Atatürk ve Anıt-Kabir*. Haz.: Necdet Evliyagil, (Ankara, 1988), 117'de yayımlandı.

1939

41. "Zeytin Dalı". *Yücel*, VIII/47 (Sonkânun, 1939), 247.

1941

42. "Konservatuvar Marşı". *Güzel Sanatlar*, 3 (Ankara 1941), 66. Şiir "Devlet Konservatuvarı Marşı" adı ile N. Kâzım Akses ve U. Cemâl Erkin tarafından bestelenmiştir (Ankara 1954).

1943

43. "Sitem". *Doğu*, I/5-6 (Şubat, 1943), II. Ayrıca *Şiirimizin Cumhuriyeti*, I. Haz.: Hüseyin Karakan (İstanbul, 1958), 149'da yayımlandı.

1947

44. "Has Bahçe". *Galatasaray Yıllığı* (İstanbul, 1947-1948).

1949

45. "Nefes". *Doğu*, XV/82-96 (Eylül-Aralık, 1949 Ocak-Ekim, 1950), 86.

1950

46. "Yalnızlığın Tarifi". *Yücel*, yeni seri I/2 (Şubat, 1950), 15.

1960

47. "Karmakarışık". *Türk Yurdu*, II/4 (Temmuz, 1960), 40. Bu şiir ayrıca *Hisar*, 149 (Mayıs, 1976), 4 ve *TD*, LIV/429 (Eylül, 1987), 130'da tekrar yayımlandı.

1963

48. "Çağrı". *TD*, XIII/146 (1 Kasım, 1963), 71.49. "Kapı". *Çağrı*, 70 (Kasım, 1963), 3.

1964

50. "Hey Ne Şirindir Bu Dünya". *TD*, XIII/148 (3 Ocak, 1964), 219.

1965

51. "Soylama". *TD*, XV/170 (Kasım, 1965), 70.52. "Gelibolu'da Yazıcıoğlu'nun Çilehanesinde", *TD*, XV/171 (Aralık, 1965), 160.

1966

53. "Ağıt-Destan". *TD*, XVI/182 (1 Kasım, 1966), 91.

1967

54. "N'etsem Yolu Yok". *TD*, XVII/194 (Kasım, 1967), 89.

1973

55. "Kurtuluş Destanından. 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı". *TD*, XXIX/266 (1 Kasım, 1973), 99. Bu şiir (1962) yılında birincilik alan Anıtkabir Ses ve Işık Senaryosu'nda yer almaktadır. Ayrıca "Anıtkabir Senaryosu", *TD*, 11 (Kasım, 1984), 10. adıyla yayımlandı.

1974

56. "Sayende". *TD*, XXX/278 (1 Kasım, 1974), 886.

1976

57. "Adres". *Hisar*, 150 (Haziran, 1976), 7; ayrıca *TD*, LIV, 428 (Ağustos, 1987), 86-88.

1984

1972 yılında açılan yarışmada birincilik almış olan Anıtkabir Ses ve Işık Senaryosu'nda yer alan şiirlerin hepsi "Anıtkabir Senaryosu", *TT*, 11 (Kasım, 1984), 9-12 içinde yayımlandı.

58. "Sevr Antlaşması". *TT*, 11 (Kasım, 1984), 11.

59. "İzmir'in Yunan Ordusu Tarafından İşgali". *TT*, 11 (Kasım, 1984), 10.

60. "İstanbul'un İşgali". *TT*, 11 (Kasım, 1984). 11.

61. "Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya Gelişi". *TT*, 11 (Kasım, 1984), 11.

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

16 Temmuz 1902 - 2 Aralık 1994

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
SEVER, YRD. DOĞ. DR. HÜSEYİN : Les Relations entre la population locale et les marchands Assyriens à l'époque des colonies, à la lumière des documents nouveaux (1970 - 1750 av. J.C.) (en turc)	1
ÖZAKTÜRK, MEHMET : Les événements des années 44 et 43 av. J.C. relatés sur la partie supérieure du Monument d'Ankara (Monumentum Ancyranum) (en turc)	17
KOCA, DOĞ. DR. SALİM : Les insignes de souveraineté utilisés par le Sultan Seldjoukide de Turquie, İzzettin Keykavous I. (en turc)	55
KURT, DR. YILMAZ : Les noms de personnes dans les Sandjaks de Çorum (XVI. s.) (en turc)	75
YAZICI, DOĞ. DR. NESİMİ : Certaines observations concernant l'enseignement de la langue Turque en Libye, à la fin de l'Empire Ottoman (en turc)	121
SONYEL, PROF. DR. SALÂHİ R. : La lutte pour la survie des Turcs Chypriotes sous l'administration Britannique (1878 - 1960) (en turc)	133
ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR : Du Commandement au Pacte de Bagdad, à la lumière des Documents Américains (1951 - 1955) (en turc) ..	189
 Comptes Rendus :	
ARIKAN, ZEKİ : Necdet Sakaoğlu : La Dynastie de Köse Paşa (Keussé Pacha) des Odjaks féodaux d'Anatolie (en turc)	237
İLGÜREL, PROF. DR. MÜCTEBA : Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu : La langue diplomatique des Documents Ottomans (en turc)	242
 Nécrologie :	
İLGÜREL, PROF. DR. MÜCTEBA : A La mémoire de Orhan Şaik Gökyay (en turc, avec 1 photo)	245

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LIX

No. 224

Avril 1995

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5